

१९४०
स. ग्रं. स. ठाणं
क्रय निबंध
ग्रं. नं. १८४

पेठकर महाराज

१९२४-२८

REFBK-0005987

लेखक -
श्री. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर

मराठी ग्रंथ संग्रहालय
सं. ७८७०

मराठी ग्रंथ संग्रहालय
स्थळ प्रत
सं. निबंध. ६८३
ता. १९५०

कै. बी. जी. राहूरकर यांच्या स्मरणार्थ.

संस्थेस भेट.

डिसेंबर १९५०

॥ श्री ॥

पहिलें महायुद्ध

१९१४-१८

(भाग पहिला)



लेखक

श्री. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर

मुद्रक व प्रकाशक

श्री. यशवंत कृष्ण खाडिलकर

श्रीदत्तात्रय प्रिंटिंग प्रेस, १३ शेणवीवाडी मुंबई नं. ४

(आवृत्ति पहिली)

सन १९४०



किंमत २ रुपये

प्रस्तावना

ती. कृष्णाची प्रभाकर ऊर्फ काकासाहेब खाडिलकर यांनीं १९१४–१८ च्या महायुद्धाच्या वेळीं चित्रमय जगत् मासिकांत महिनेवारीनें महायुद्धासंबंधीं लिहिलेले लेख अत्यंत लोकप्रिय झालेले होते. पहिलें महायुद्ध आणि ती. काकासाहेबांचे लेख हे मराठी वाचकांच्या दृष्टीनें इतके सांधले गेले आहेत कीं, पहिल्या महायुद्धाचा उल्लेख होण्याबरोबरच ती. काकासाहेबांच्या लेखांचाहि उल्लेख अद्याप होत असतो. हे लेख ग्रंथरुपानें प्रसिद्ध व्हावेत अशा सूचना वारंवार होत असत आणि तसे विचारहि मनांत येत असत. पण कोणत्या ना कोणत्या कारणानें हे बेत तसेच रहात. अखेर दुसरें महायुद्ध सुरूं झालें आणि पहिल्या महायुद्धावरील ती. काकासाहेबांचे लेख ग्रंथरुपानें प्रसिद्ध करण्याच्या इच्छेस जोराची चालना मिळून, पहिलें महायुद्ध १९१४–१८, ह्या ग्रंथाचा पहिल्या वर्षाचा प्रथम खंड वाचकांच्या हातीं देण्यांत येत आहे. पहिलें महायुद्ध १९१४ सालच्या ऑगस्ट महिन्यांत भडकलें. ता. २८ जुलै रोजीं ऑस्ट्रियानें आपल्या युवराजांच्या खुनाच्या संबंधांत सर्व्हियाशीं युद्ध पुकारलें. ता. १ ऑगस्ट रोजीं जर्मनीनें रशिया व फ्रान्सशीं युद्ध सुरूं केलें. ता. ५ ऑगस्ट रोजीं इंग्लंडनें जर्मनीशीं युद्ध पुकारलें, आणि युद्धाचा भडका उडाला. युद्ध सुरूं झाल्यापासून युद्धतहकुबीपर्यंत ती. काकासाहेबांनीं चित्रमय जगत्मध्यें लेख लिहिले असून दर वर्षाचा एक भाग ह्याप्रमाणें पांच भागांत हा ग्रंथ संपविण्यांत येणार आहे. ह्या पहिल्या भागांत पहिल्या महायुद्धाच्या पहिल्या वर्षांतील ती. काकासाहेबांचे त्यावेळीं चित्रमय जगत्मध्यें प्रसिद्ध झालेले लेख जसेच्या तसे दिले आहेत. 'नवाकाळां'तील युद्धविषयक लेखांचे मार्गदर्शक या नात्यानें ती. काकासाहेबांच्या डोळ्यासमोरून दुसरें महायुद्ध जात असतांना पहिल्या महायुद्धावरील त्यांच्या लेखांचा हा भाग वाचकांच्या हातीं देण्याचा योग लाभत आहे. ह्याबद्दल पहिला भाग हातावेगळा करतांना परमेश्वराचें धन्यवाद गाइल्यावांचून राहवत नाहीं.

नवाकाळ ऑफिस
मुंबई नं. ४

प्रकाशक

निबंध ८५७
१७५००
१९८७

॥ श्री ॥

पहिलें महायुद्ध

युरोपियन महायुद्धांतील धोरण व डावपेंच

पहिले दोन महिने

दा. क्र. ५९८७

रशिया, इंग्लंड व फ्रान्स ह्या त्रिकुटावरोबर आस्ट्रिया व जर्मनी ह्यांचें युरोपांत महायुद्ध सुरू होऊन दोन महिने होऊन गेले, ह्या दोन महिन्यांत दोहों पक्षांकडील लढाईचें धोरण व डावपेंच ह्यावरील पडदा आस्ते आस्ते दूर होत गेला असून लढाईचें पुढील स्वरूप योग्य रीतीनें समजून घेण्यास गेल्या दोन महिन्यांत दृग्गोचर झालेलें युद्धाचें धोरण वाचकांपुढें मांडण्यास आतां अडचण उरली नाहीं. ह्या लेखांत युद्धाचें तात्कालिक कारण, त्या कारणाच्या पूर्वीची युरोपची राजकीय परिस्थिति व दोन महिन्यांतील युद्धाचा ओघ ह्यांचा मेळ घातला असतां, युद्धाचें पुढील धोरण व डावपेंच त्या मेळांतून कसे निष्पन्न होतात, हें वाचकांपुढें मांडण्याचें योजिलें आहे.

आस्ट्रिया-हंगेरीच्या युवराजाचा—प्रमुख मुत्सद्याचा-खून बोस्नियामध्यें एका तरुण सर्व्हियननें केला; ह्या खुनाच्या कटाच्या शाखा सर्व्हियाची राजधानी बेलग्रेड येथपर्यंत पसरल्या असून, सामान्यतः सर्व्हियन लोकांचें राजकीय धोरण आस्ट्रियाच्या महत्वाकांक्षेच्या विरुद्ध आहे असें आस्ट्रियास आढळून आलें; सर्व्हिया देशाच्या व सर्व्हियन लोकांच्या मनांतील ही द्वेषबुद्धि कायमची नष्ट करण्याकरितां आस्ट्रियानें सर्व्हियापाशीं असें बोलणें लाविलें कीं, सर्व्हियन लोकांच्या सामाजिक, धार्मिक, नैतिक व राजकीय मनोवृत्ति आस्ट्रियास आपल्या मुठींत ठेवतां येतील इतकी ढवळाढवळ राजकारणांत करण्याचा अवश्यार सर्व्हियानें आस्ट्रियास द्यावा; लढाईंत जिंकलें जाणारांनाहि असलें पारतंत्र्य सहन होणारें नसल्यामुळें स्वतंत्र सर्व्हियाला

आस्ट्रियाचें हें म्हणणें मान्य झालें नाहीं. लगेच आस्ट्रियानें युद्धास आरंभ केला. युरोपांतील सांप्रतच्या महायुद्धाचें हें तात्कालिक कारण झालें. ह्या युद्धांत रशिया, जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड, बेल्जम व जपान हीं एकामागून एक कां सामील झालीं, ह्याचें कारण युरोप खंडाच्या गेल्या दहा बारा वर्षांच्या राजकीय परिस्थितींत पाहिलें पाहिजे.

१८७० सालीं फ्रँको-जर्मन युद्ध होऊन जर्मनीनें फ्रान्सचा पुरा पराभव केल्यानंतर युरोप खंडांत जर्मनी व रशिया हीं दोन राष्ट्रें जमिनीवरील लढवय्यीं राष्ट्रें होत, असें समजण्यांत येऊं लागलें. जर्मनीपासून आपणाला पुढें त्रास होऊं नये, म्हणून फ्रान्सनें रशियाशीं मैत्रीचा तह केला. ह्या तहाच्या तोडीस तोड म्हणून जर्मनी, आस्ट्रिया व इटली या तीन राष्ट्रांशीं त्रिकूट-मैत्रीचा तह झाला. युरोप खंडांत अशा रीतीनें दोन तट झाले. एक तट रशिया व फ्रान्स यांचा, व दुसरा तट जर्मनी, आस्ट्रिया व इटली यांचा. या दोन्ही तटांसंबंधानें दहा बारा वर्षांपूर्वी इंग्लंडची उदासीन वृत्ति होती. इंग्लंड स्वतःस ह्याहि पक्षाचा म्हणवीत नसे व त्याहि पक्षाचा म्हणवीत नसे. समुद्रावर आपलें श्रेष्ठत्व कायम ठेवावें, आफ्रिका व आशिया येथें पसरलेल्या आपल्या साम्राज्याच्या सुरक्षितपणाविषयीं काळजी वहावी, आणि आपला व्यापार जगभर पसरवावा, ह्या दृष्टीनें इंग्लंडचा राज्यकारभार हांकलला जात असे. इंग्लडचा असा क्रम चालला असतांना बोअर-युद्धाचा समय आला बोअर हे डच लोक. अर्थात त्यांच्याकडे जर्मन लोकांचा शेजारीपणाचा ओढा. बोअर लोकांचा प्रेसिडेंट क्रूगर यांस मदत करण्याची इच्छा जर्मनीमध्यें प्रबल झाली. पण करतात काय! जर्मनीपाशीं त्यावेळीं आरमार मुळींच नव्हतें. जमिनीवरील युद्धांत बोअर लोकांनीं बहुत चपळाई दाखविली, पण बाहेरून कांहींच मदत न आल्यामुळें अखेरीस त्या युद्धांत इंग्लंडचा विजय झाला. अपल्यापाशीं आरमार नाहीं, त्यामुळें आपले मनोरथ दरिद्र्यांच्या मनोरथाप्रमाणें "उत्पद्यन्ते विलीयन्ते" अशा प्रकारें हास्यास्पद झाले, हें जर्मनीच्या ध्यानांत येऊन त्यानें लगेच ड्रेडनॉट तऱ्हेची लढाऊ जहाजें बांधण्यास सुरवात केली. रशियानेंहि जर्मनीचें अनुकरण करून आलें आरमार वाढविण्यास आरंभ केला. युरोपांतील रशिया व जर्मनी या दोन प्रमुख राष्ट्रांस त्यावेळीं असें वाटलें कीं, जमिनीवरच्या लढाईंत डुड्ढाचार्य काय ते आम्हीं दोघेच. असें असून, एवढ्या मोठ्या बोअर युद्धांत "असें नाहीं, तसें नाहीं," कांहीं तरी म्हणण्याचा अधिकार आपणांस मुळींच

नसाचा म्हणजे काय ? बोअर–युद्धाच्या वेळीं व बोअर–युद्धाच्या नंतर, जर्मनी काय, रशिया काय, व फ्रान्स काय, किंबहुना सर्व युरोपखंड इंग्लंडच्या विरुद्ध होतें. इंग्लंडला ह्या सर्व राष्ट्रांनीं एकीकडे काढून टाकल्यासारखे केलें होतें. पण इंग्लंडच्या आरमारापुढें कोणाचेंच कांहीं चालण्यासारखें नसल्यामुळें सर्वांसच त्यावेळीं मनांतल्यामनांत चरफडत स्वस्थ बसावें लागलें. इंग्लंडच्या आरमाराचें प्रस्थ अंशतः तरी कमी करण्याकरितां सर्व युरोपियन राष्ट्रांनीं आरमारावर पैसा खर्च करण्यास अहमहमिकेनें सुरुवात केली. या संधीस जपाननें रशियाशीं दहा वर्षांपूर्वी युद्ध केलें. त्यांत रशियाच्या आरमाराचा विध्वंस झाला व जमिनीवर लढण्याच्या रशियाच्या शक्तीची रगहि बरीच जिरली जपानशीं इंग्लंडनें समान–शत्रुत्वाच्या मैत्रीचा तह केला. जपान व इंग्लंड यांचा अशा प्रकारचा तह झाल्यानंतर रशियाचें व इंग्लंडचें अधिकच फाटावयास पाहिजे होतें. पण तसें न होतां रूसो–जपानी युद्धामुळें रशिया व इंग्लंड यांच्यामध्यें नवीन दोस्तीस सुरवात झाली. ही दोस्ती जमण्याचें कारण असें झालें कीं, रूसो–जपानी युद्धांत रशिया निस्तेज झालेला पाहून युरोपियन राष्ट्रांमध्यें अग्रपूजेचा मान आपणांस मिळाला पाहिजे, असें म्हणण्यास किंवा पर्यायानें, तर केव्हां उघडपणें जर्मनीनें सुरवात केली. मोरोक्कोमध्यें मोरोक्कोचा सुलतान व फ्रान्स यामध्यें लढा उपस्थित झाला फ्रान्सनें इंग्लंडशीं संधान बांधून इजिप्तमध्यें इंग्लंडास काय पाहिजे तें करण्यास पूर्ण मुभा देऊन मोरोक्को घशांत घालण्याचा घाट घातला. आरमारी राष्ट्र या नात्यानें इंग्लंडची अशी पूजाअर्चा करणें फ्रान्सला भाग होतें. व त्याप्रमाणें त्यानें केलेंहि: पण जर्मनीनें ह्या लढ्यांत मध्येंच तोंड घातलें. तुर्कस्थानाच्या सुलतानाचे मुखावर हात फिरवून इजिप्तसंबंधानें तुर्कस्थानाला सहानुभूति दाखविली व आमची अग्रपूजा न करतां मोरोक्कोची विल्हेवाट लावणारे तुम्हीं कोण म्हणून फ्रान्सला विचारलें. मध्येंच असें तोंड घातल्यामुळें फ्रान्सला वाईट वाटलें खरें, पण करणार काय? रूसो–जपानी युद्धांत रशियाचा सेनाशकट विसकळीत झाला असल्या कारणानें फ्रान्सला गम खावी लागली; व त्यानें मोरोक्कोचा कांहीं भाग जर्मनीला देऊं करून जर्मन बादशहाची अग्रपूजा केली. पण तो प्रसंग फ्रान्स व रशिया या दोघांच्या मनात डांचत राहिला. रशियानें आपला सेनाशकट बळकट करण्याचा उद्योग तेव्हांपासून जारीनें चालविला. गेल्या पधरा वर्षांत बोअर–युद्ध ही पहिली आकस्मिक गोष्ट घडून आली.

आकस्मिक म्हणजे युरोपियन राष्ट्रांच्या इच्छेनें किंवा प्रेरणेनें न घडलेली. त्यानंतर दुसरी आकस्मिक गोष्ट म्हणजे रूसो-जपान युद्ध. पहिल्या आकस्मिक गोष्टीनें इंग्लंडचें व रशियाचें थोडेसें दिवसलें, पण ह्या दुसऱ्या आकस्मिक गोष्टीनें युरोपखंडांत जर्मनीस अग्रपूजेची हांव सुटून प्रथम इंग्लंडचें व फ्रान्सचें सूत जुळलें, व नंतर इंग्लंडचें व रशियाचेंहि मेतकूट जमलें. अशा रीतीनें मोरोक्कोच्या प्रकरणानंतर युरोपखंडांत दोन त्रिकुटें झालीं. एक जर्मन, आस्ट्रिया व इटली यांचें त्रिकूट व दुसरें इंग्लंड, व फ्रान्स व रशिया यांचें त्रिकूट. दोनहि त्रिकूटांच्या बलबलाचें पारडें सारखें जड समजलें जात असल्यामुळें, युरोपियन राष्ट्रांत समतोलपणा उत्पन्न होऊन युरोपखंडभर ह्या दोन त्रिकूटांच्या तटामुळें कायमची शांतता नांदेल, असें मुत्सद्दी लोक म्हणू लागले. इतक्यांत गेल्या पंधरा वर्षांतील तिसरी आकस्मिक गोष्ट सहा वर्षांपूर्वी घडून आली व त्या आकस्मिक गोष्टीपासूनच सांप्रतच्या महायुद्धाच्या उपोद्घातास सरवात झाली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तिसरी आकस्मिक गोष्ट म्हणजे तरुण तुर्कांनीं तुर्कस्थानांत घडवून आणलेली राज्यक्रांति होय. तुर्की साम्राज्य म्हणजे एक आसन्नमरण झालेला रोगी होय, व या साम्राज्याच्या वाटणीच्या प्रसंगीं युरोपखंडांत महायुद्ध माजेल अशी खात्री युरोपियन मुत्सद्यांना वाटत असल्यामुळें ह्या रोग्याच्या वाटेस महायुद्ध टाळण्याच्या इच्छेनें कोणी जात नसे. पण तरुण तुर्कांनीं राज्यक्रांति केल्यामुळें आसन्नमरण झालेला हा रोगी कात टाकून पुनः ताजातवाना होतो कीं काय, अशी शंका युरोपियन मुत्सद्यांच्या मनांत उद्भवली. तुर्की साम्राज्याला तरुण तुर्कांनीं पुनः तारुण्य आणून दिल्यानंतर काय व्हायचें असेल तें होवो, पण सध्यां तर आपण असलीं लहानसहान कामें साधून घ्यावीं, अशा बुद्धीनें आस्ट्रियानें त्याच्या वहिवाटीस असलेल्या बोस्निया व आर्गोनिया या दोन प्रांतांवर आपली साम्राज्यसत्ता स्थापिली. तरुण तुर्कांना नवीन व्यवस्था अंमलांत आणावयाची होती, व सदर दोन जिल्हे आस्ट्रियाच्या वहिवाटीलाच होते, म्हणून त्यांनीं आस्ट्रियाच्या ह्या बळजोरीच्या कृत्याकडे डोळेझांक केली. फ्रान्सनें मोरोक्को घेतला, इंग्लंडनें इजिप्त पचविला, किंवा उत्तर आफ्रिकेंतील ट्रिपोलीचा मधला प्रांत आपणाकडे असणें कां अयोग्य असें इटालीला वाटून त्यानें तुर्कस्थानशीं युद्ध सुरू केलें. इटली पडला जर्मनीच्या त्रिकूटांतला, तेव्हां त्याला तोहि तट बोलेना. फ्रान्स व रशिया दोघांनाहि तुर्की साम्राज्याचें

स्थल प्रत
सं. निबंध-४८३
ता. ...१.१२.२०

पुनरुज्जीवन तितकें आवडलें नसल्यामुळें त्यानींहि इटलीच्या बळजोरीकडें दुर्लक्ष केलें; व इटलीला तुर्की साम्राज्याचा एक मोठा लचका घेऊं दिला. तुर्कस्थान व इटली यांमधील युद्धाचे वेळीं रशिया, फ्रान्स व त्याबरोबर इंग्लंड हें त्रिकूट इतकें उदासीन कां बसलें, याचें कारण आतां बाहेर आलें आहे. रशियाला एक निराळें घोरण साधावयाचें होतें; व त्या धोरणाचा उपक्रम इटालियन युद्ध सुरू असतांना रशियानें गुप्तपणें आरंभिला. सर्व्हियाचे रशिया येथील वकील ग्रीस, सर्व्हिया बल्गेरिया या तिन्ही देशांत ह्यावेळीं संचार करीत होते. सर्व्हिया, ग्रीस व बल्गेरिया या तीन बाल्कन देशांशीं गट्टी यावेळीं रशियानें जुळवून आणली. त्यांच्यामध्यें महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न करून त्यांच्याकडून सैन्याची तयारी करविली व इटालियन युद्धाची समाप्ति होण्यापूर्वीच दोन वर्षांपूर्वीच्या बाल्कन युद्धाला ह्या चिमुकल्या राष्ट्राकडून प्रारंभ करविला. बाल्कन युद्ध हें चमत्काराचें युद्ध झालें. त्याला हांहां म्हणतां प्रारंभ झाला. व हांहां म्हणतां बल्गेरियाचें सैन्य तुर्कस्थानाच्या राजधानीजवळ थडकलें. ह्या असल्या चमत्काराच्या अवचितपणामुळें, जर्मन त्रिकूटाला त्या युद्धांत तोंड घालतां आलें नाहीं. तथापि बाल्कन युद्धाच्या तहाच्या वेळीं जर्मन त्रिकूटाला रशियाच्या कारस्थानाचा समज पडून, अड्रियानोपल तुर्कस्थानच्याच हवालीं ठेवण्याच्या कामीं तुर्कांची बाजू जर्मनीनें शक्य तेवढी उचलली. बाल्कन युद्धाच्या वेळीं अवचीत घडून आलेल्या गोष्टी जर्मन त्रिकूटाच्या मनासारख्या झाल्या नाहींत. कारस्थानीपणांत, बाल्कन युद्धाचा पाया रचण्यांत व व्यूह बनविण्यांत, रशिया व फ्रान्स यांची एक प्रकारची सरशी झाली. बाल्कन युद्धापासून निघणाऱ्या बारीकसारीक गोष्टीची विल्हेवाट लावतांना, जर्मन त्रिकूटानें अग्रपूजेचा हट्ट धरला व तो रशिया व फ्रान्स यांनीं मानलाहि. कारण त्या बारीकसारीक गोष्टी होत्या. पण मोठ्या बाबी म्हणजे सर्व्हियन लोकांचा मोठा संघ निर्माण करून तुर्की साम्राज्याचे अवशिष्ट भाग यथास्थित यथासुख त्याला खावयाला घालण्याचे बाबतींत रशियानें डाव जिंकला. रशियांत सर्व्हियन लोकांची वस्ती मोठी व या सर्व्हियन लोकांचें पुरस्कर्तृत्व झारसाहेबांच्याकडे आहे. छोट्याशा सर्व्हियाचा बडा सर्व्हिया करून तेथें सर्व्हियन लोकांच्या वाढीस, महत्त्वाकांक्षेस आणि वैभवास ऐसपैस जागा करून देणें, यांत रशियाच्या इभ्रतीस मोठेपणा व साम्राज्यास बळकटी आहे. मोरोक्कोच्या प्रकरणांत जर्मनीनें डाव साधल्यामुळें जसें रशिया व फ्रान्स

ह्यांच्या हृदयांत शल्य सलत राहिलें, तसलेंच शल्य अवचित रीतीनें सर्व्हियाचा डाव साधल्यामुळें जर्मनी व आस्ट्रिया ह्यांच्या हृदयांत सलत राहील. हातचा बाण गेला, आतां बोलण्यांत अर्थ नाहीं; असें पाहून जर्मनी व आस्ट्रिया या दोन्हीं राष्ट्रांनीं आपले सेनाशकट अधिक बळकट करण्याचा उद्योग बाल्कन युद्धाच्या प्रारंभापासून आरंभिला. नवीन लष्करी कायदे पास करून घेऊन जर्मनी व आस्ट्रिया ह्यांनीं आपलें सैन्य, दारूगोळा व रिसाला हीं सवाई दिडीनें वाढविलीं. फ्रान्सलाहि अशीच वाढ करण्याची जरुरी भासली, व त्या अनुसंधानानें फ्रान्सनें नवीन लष्करी कायदे पासहि केले. जर्मनी व आस्ट्रिया ह्यांचीं सैन्यें नवीन कायद्याप्रमाणें महायुद्धाच्या पूर्वीच जय्यत तयार झालीं होतीं व फ्रान्सचे कायदे अंमलांत आलेले नव्हते एवढाच काय तो फरक. बाल्कन युद्धांत रशियाच्या झालेल्या बोलबाल्यामुळें जो रशियाचा डाव साधला, तो संधि येतांच फिसकटून टाकावयाचा, या हेतूनेंच जर्मनी व आस्ट्रिया यांच्या लष्कराची तयारी झालेली होती. ही गोष्ट ध्यानांत ठेवली म्हणजे आस्ट्रियाच्या युवराजाचा खून झाल्याबरोबर एकदम महायुद्धास क्षुल्लक कारणावरून कसा प्रारंभ झाला, हें वाचकांच्या तेव्हांच ध्यानांत येईल. ह्या महायुद्धाच्या कारणाचा उगम बोअर युद्धापासून आहे, ह्यांतील दोन तटाची रचना जपानी युद्धानें केलेली आहे; व तुर्की राज्यक्रांतीपासून ह्या युद्धाच्या प्रत्यक्ष तयारीस सुरवात झालेली आहे, तुर्की राज्यक्रांतीनें बाल्कन युद्धाचा प्रसंग घडवून आणला व बाल्कन युद्धानेंच सांप्रतच्या महायुद्धास "सूतउवाच" केलें! सांप्रतच्या महायुद्धांत सामील असलेल्या युरोपांतील लहान मोठ्या राष्ट्रांचा स्वार्थ कोणच्या बाबतींत व कसा आहे, हें वरील हकिकतीवरून वाचकांचे लक्षांत येईल. प्रत्येकाचा स्वार्थ व प्रत्येकाची गणगोत मैत्री हीं ध्यानांत ठेवावी म्हणजे महायुद्धाचें धोरण व डावपेंच याचा अंदाज बांधणें सोपें पडेल.

युद्धाच्या वेळची प्रत्येक राष्ट्राची दृष्टि

महायुद्धाचें तात्कालिक कारण व त्याच्या पाठीशीं असलेली कारण परंपरा हीं ध्यानांत घेऊन युद्धांत सामील झालेल्या प्रत्येक राष्ट्रास यु ाचे अखेरीस काय काय मिळावयाचें आहे तें आपण पाहूं. (१) सर्व्हियाला आपली सत्ता बाल्कन प्रदेशांतील सर्व सर्व्हियन लोकांनीं व्यापिलेल्या प्रदेशावर स्थापावयाची आहे. म्हणजे सर्व्हियाला बोस्निया, हर्गोनिया, वगैरे बाल्कन प्रांतांतील प्रदेश आपल्या राज्यास

सामील करून घ्यावयाचें असून, साधल्यास हंगेरियापैकीं कांहीं भागहि सर्व्हियाला पाहिजे आहे. सर्व्हियाची ही महत्त्वाकांक्षा असून त्याच्या आड आस्ट्रियाचे युवराज प्राधान्येंकरून येत होते, ह्मणून एका तरुण सर्व्हियनानें त्यांचा बोस्नियांत खून केला. (२) रशियाला छोट्या सर्व्हियाचा बडा सर्व्हिया व्हावयाला पाहिजे असून त्या बडया सर्व्हियानें पुढें रशियाच्याच तंत्रानें वागावें अशी रशियाची इच्छा आहे. बडया सर्व्हियाची सरहद्द व रशियाची सरहद्द एकाला एक भिडवून, रशियांतील आगगाडया बडया सर्व्हियामध्येंस्वेच्छेनें संचार करीपर्यंत रशियाची ही महत्त्वाकांक्षा सफल होत नाहीं. यामुळें हंगेरीचा कांहीं भाग सर्व्हियाला देऊन स्वतःच्या राज्याला जोडून असलेला हंगेरीचा भाग रशियाला स्वतःच्या राज्यास सामील करावयाला पाहिजे आहे हंगेरीमध्यें नैऋत्य कोपऱ्यापासून निघून वायव्य कोपऱ्यापर्यंत कार्पेथियन पर्वताची ओळ जाते. कार्पेथियन पर्वताच्या उत्तरेकडील त्रिकोणास ग्यालीशिया म्हणतात; ह्या प्रांतांत सर्व्हियन व पोल्स लोकांची वस्ती असून रशियाला लोकवस्तीच्या दृष्टीनें व सरहद्दीवर एका मोठ्या पर्वताचा रांग असणें बळकटीचें होय ह्या दृष्टीनें, कार्पेथियन पर्वत व ग्यालीशिया हे रशियाला स्वतःला पाहिजे आहेत. ग्यालीशिया कार्पेथियन पर्वत व कार्पेथियन पर्वताच्या दक्षिणेकडील कांहीं भाग रशियाला व कांहीं भाग सर्व्हियाला अशी वांटणी झाल्यास, रशियाचें समाधान आहे. ह्या योगानें छोट्या सर्व्हियाचा बडा सर्व्हिया होतो. सर्व्हिया व रशिया यांची सरहद्द एक होऊन बडा सर्व्हिया रशियाच्या तंत्रांत पक्केपणानें गुरफटला जातो. रुमानिया बल्गेरिया वगैरे बाल्कन प्रदेशांतील छोटीं राज्यें इतर जगापासून अलग होऊन रशियाच्या पंजांतलीं खेळणीं होत. एवंच ग्यालीशिया, कार्पेथियन पर्वत व दक्षिण हंगेरी एवढा मुलूख आस्ट्रियापासून जिंकून स्वतःच्या राज्यास सामील केल्यास सर्व बाल्कन प्रांत रशियाच्या हातांतील हत्यार बनून बाल्कनबरोबरच रशियाचीहि तुर्की साम्राज्यावर कुरघोडी होण्यास आडकाठी पडणार नाहीं. लढाईचा शेवट रशियाच्या दृष्टीनें योग्य व्हावयाचा असल्यास ग्यालीशिया, कार्पेथियन पर्वत व आग्नेय हंगेरी इतक्या मुलखांचा ताबा रशियानें युद्धाच्या वेळीं घेतला पाहिजे (३) आस्ट्रियाला ह्या युद्धामध्यें रशियाचे हेतु विफल करावयाचे आहेत. ग्यालीशिया व कार्पेथियन पर्वत हे रशियाच्या ताब्यांत जाऊं न देतां सर्व्हियाला जिंकून सर्व्हियाच्या दक्षिणेस मॅसिडोनिया आपल्या कबजांत

घेऊन सालेनोका बंदरांत व त्याबरोबरच्च भूमध्य समुद्राच्या तुर्की सागरांत स्वतःचा प्रवेश करून घेणें ही आस्ट्रियाची महत्वाकांक्षा आहे. ह्यायोगें छोट्या सर्व्हियाचा बडा सर्व्हिया होण्याचीं स्वप्नें समूळ नाहींशीं होतात. तुर्की साम्राज्यावर पुढेंमागें लोभाची दृष्टि टाकण्यास व भूमध्य समुद्रावर आरमारी सत्ता वाढविण्यास सवड मिळते. त्यायोगें रशियाच्या महत्वाकांक्षेची दृष्टि कार्पेथियन पर्वत कॉन्स्टँटिनोपल ह्यांवरून उडून पूर्वेकडे आपोआप वळते. रशियाला ग्यालीशिया व कार्पेथियन पर्वत घेऊं न देणें व सर्व्हिया जिंकून सालेनोकापर्यंत चाल करून जाणें हें आस्ट्रियाचें ह्या युद्धांतील ध्येय आहे. (४) जर्मनीला ह्या युद्धांत मुख्य तंट्याच्या प्रदेशासंबंधानें कांहींच प्रत्यक्ष मिळावयाचा नाहीं. आस्ट्रियाच्या महत्वाकांक्षेच्या उडया जर्मनीच्या सेनाशकटावर आरूढ झाल्या असल्यामुळें ह्या महायुद्धांत अग्रपूजेचाच तेवढा मान जर्मनीच्या पदरांत पडण्यासारखा आहे. पण ह्या अग्रपूजेच्या मानाबरोबर पर्यायानें बरेच फायदे जर्मनीचे व्हावयाचे आहेत. सालेनोकापर्यंत आस्ट्रियाची सत्ता पसरल्यास, व्यापार, आगगाडया, व इतर कारखाने यांच्या दृष्टीनें तुर्की साम्राज्य व्यापून टाकण्यास जर्मनीला सोपें जाईल. व्यापाराच्या व इतर धंद्याच्या सबलतीच्या लोभानें जो आपल्या राजकीय सत्तेचें संरक्षण करूं शकेल, पण मुलखाला मुलूख लागून बसल्यामुळें जो राजकीय सत्ता लुबाडण्याचें पाप आजच मनांत धरणार नाहीं, असल्या लढवय्याचा पाठिंबा तुर्कस्थानास सांप्रत अवश्य आहे. असलें राष्ट्र म्हणजे एक जर्मनीच होय. ह्यामुळें अग्रपूजेच्या मानाबरोबरच्च तुर्की साम्राज्याचा वालीपणाहि जर्मनीस ह्या महायुद्धांत मिळवावयाचा आहे. तुर्की साम्राज्यांतील व्यापार व उद्योगधंदे स्वतःच्या तंत्रानें चालतील अशी परिस्थिति बाल्कन प्रदेशांत व भूमध्य समुद्रांत उत्पन्न करणें, हें जर्मनीचें ह्या महायुद्धांतील साध्य होय. अर्थात रशियाला कार्पेथियनपर्वत घेऊं न देणें व आस्ट्रियाची सत्ता सालेनोका बंदरापर्यंत नेऊन भिडविणें ह्या गोष्टी युद्धप्रसंगानें जर्मनीला घडवून आणावयाच्या आहेत. (५) जर्मनीला ज्याप्रमाणें तंट्याच्या मुलखापैकीं प्रत्यक्ष कांहींच भाग नको आहे, त्याप्रमाणें फ्रान्सलाहि तंट्याच्या मुलखापैकीं कांहींच प्रदेश नको आहे; पण आस्ट्रिया सालेनिका बंदरापर्यंत येणें हें फ्रान्सच्या फार वर्षांच्या महत्वाकांक्षेविरुद्ध आहे. भूमध्य समुद्रांत आपल्या स्वतःच्या आरमाराची वरचढ असावी, अशी नेपोलियनच्या पूर्वीपासूनची फ्रान्सची महत्वाकांक्षा आहे; पण ही महत्वाकांक्षा

सांप्रत पूर्वी इतकी प्रबळ नसून नूतन आरमारास आरंभ करणारें आस्ट्रियासारखें राष्ट्र साल्रेनोका बंदरापर्यंत येऊन धडकतें, एवढ्याच मुद्याकरितां फ्रान्स युद्धांत प्रवृत्त होणार नाहीं. जें जर्मन राष्ट्र १८७० सालीं उत्तरेकडून आपल्या मानगुटीवर बसलें, त्याच जर्मन राष्ट्रास युरोपांत आग्रपूजेचा मान मिळावा ही गोष्ट फ्रान्सला इष्ट नाहीं व सह्यहि नाहीं. जर्मनीच्या व्यापारापैकीं, प्रदेशापैकीं, किंवा वैभवापैकीं फ्रान्सला कांहीं पाहिजे आहे अशांतलाहि भाग नाहीं; पण जर्मनीच्या ज्या बागुलबोवामुळें फ्रान्सला झोप येत नाहीं तो जर्मनीच्या सेनाशकटाचा बागुलबोवा फ्रान्सला नष्ट करावयाचा आहे; जर्मनीचा सेनाशकट स्वतःच्या सेनाशकटाकडून मोडून टाकण्याची ताकद फ्रान्सच्या अंगांत नाहीं. तेव्हां समान शत्रू मित्र समजणारा आपला दोस्त जो रशिया त्याला जर्मनीच्या बरोबरीचा लोकांनीं मानावा व साधल्यास त्याची अग्रपूजा युरोपखंडांत व्हावी, ही गोष्ट फ्रान्सला ह्या महायुद्धांत घडवून आणावयाची आहे. अर्थात् जर्मनीला युद्धप्रसंगीं सपाटून तंबी देणें एवढीच कामगिरी फ्रान्सच्या वाटणीला ह्या महायुद्धांत आलेली आहे.

इंग्लंडचा उच्च हेतु

फ्रान्सप्रमाणें इंग्लंडालाहि या युद्धांत कांहीं प्रदेश मिळवावयाचा नाहीं. फ्रान्सहून इंग्लंडचे हेतु अधिक उच्च प्रतीचे आहेत. रशियाला कांहीं मिळवावयाचें आहे, आस्ट्रियाला काहीं मिळवावयाचें आहे, सर्व्हियाला कांहीं मिळवावयाचें आहे. म्हणजे महायुद्धांत पहिल्या तिघांचे हेतु तामस प्रकारचे होत. जर्मनीला मिळवावयाचें कांहीं नाहीं खरें, पण अग्रपूजा व तदंगभूत फायदे यावर त्याची दृष्टि आहे, तेव्हां जर्मनीचा हेतु राजस मानण्यास हरकत नाहीं. फ्रान्सला अग्रपूजाहि नको व मुलूखहि नको, पण जर्मनीचा बागुलबोवा नष्ट करावयाचा असल्यामुळें फ्रान्सचा सात्विकपणा थोडासा हिणकस दिसतो. इंग्लंडची स्थिति तशी नाहीं. इंग्लंडला ह्या महायुद्धांत कोणचाहि लोभ नाहीं किंवा कोणच्याहि भीतीपासून मुक्त व्हावयाचें नाहीं, म्हणून इंग्लंडचे हेतू उच्च आहेत. जर्मनीस एकट्यासच अग्रपूजेचा मान मिळाल्यास, तुर्कस्थान, बाल्कन प्रदेश, स्वित्झर्लंड, बेल्जम, हॉलंड, डेन्मार्क वगैरे चिमुकल्या राष्ट्रांना आस्ते आस्ते आपल्या राजकीय स्वातंत्र्यालाहि मुकावें लागेल, ह्यांत संशय नाहीं. युरोपखंडाचा प्राचीन व

अर्वाचीन इतिहास पाहिला असतां, अथेन्स, बेल्जम, हॉलंडसारख्या चिमुकल्या राष्ट्रांनींच युरोपखंडांत माणुसकीचें मानवी उन्नतीचें, मानवी विचारांच्या प्रगल्भतेचें, व आत्म्याच्या सात्विक तेजाचें संरक्षण केलेलें आहे, असें दिसून येईल. बलाढय राष्ट्रांनीं सेनाशकटाची पूर्णावस्था केली आहे, सेनेला लागणाऱ्या निरनिराळ्या शास्त्रांतील अद्भूत शोधांचीं अस्त्रें आपल्या सेनाशकटांभोंवती कायमचीं फिरतीं ठेविलीं आहेत; पण माणुसकीचीं उन्नति करणें हें काम छोट्या राष्ट्रांनींच आजपर्यंत युरोप खंडांत केलें आहे. हीं राष्ट्रें युरोपांत नष्ट होऊं नयेत व त्याबरोबरच्च माणुसकीचेंहि युरोपांत नुकसान होऊं नये, या उच्च हेतूनेंच मि. आस्क्विथ यांचें प्रधानमंडळ या महायुद्धांत सामील झालें आहे. छोट्या राष्ट्रांचें युरोपखंडांत कसें संरक्षण करावयाचें याला उपाय एकच आहे. तो हाच कीं, कोणत्याहि एका राष्ट्राला स्वतःच्या एकट्याच्या मनगटाच्या शक्तीवर सर्वांपासून अग्रपूजेचा मान मिळवितां येईल एवढें मोठें होऊं द्यावयाचें नाहीं. जर्मनीचा अग्रपूजेचा तेवढा मान जावा एवढ्याच सात्विक हेतूनें इंग्लंड ह्या युद्धांत पडलें आहे. फ्रान्सला जर्मनीचा बागुलबोवा नष्ट होऊन अग्रपूजेचा मान रशियाकड गेल्यास तो नको आहे असें नाहीं. इंग्लंडला हा मान जर्मनीकडे रहावा अशी इच्छा नाहीं व रशियाकडे रहावा अशीहि इंग्लंडची इच्छा नाहीं. स्वतःकडे रहावा अशी इंग्लंडची इच्छा आहे असें जर म्हणावें, तर इंग्लंडचा सेनाशकट इतका लहान आहे कीं, अग्रपूजेच्या मानाला तो हपापलेला आहे असें म्हणणेंच युरोप खंडांत हास्यास्पद समजलें जाईल. अग्रपूजेचा मान युरोपांत अमक्याकडेच आहे अशी निर्णयात्मक स्थिति युरोपखंडाची नसली म्हणजे इंग्लंडचा उच्च हेतु सफल झाला. आज अग्रपूजेचा जर्मनीचा मान जाऊन जर रशियाकडे आला तर बेल्जम व स्वित्झर्लंड यांचें ग्रहण सुटून इराण अफगाणिस्थान यांना तें ग्रहण लागावयाचें. युद्धाच्या वेळीं कोणत्या गोष्टी घडून आल्या असतां इंग्लंडचा हा हेतु सिद्धीस जाईल ? जर्मनीला चिमुकल्या राष्ट्रांना हातहि लावूं देतां कामा नये, म्हणजे पोलंड किंवा बेल्जम यापैकीं कांहींहि भाग जर्मनीला मिळूं देतां उपयोगी नाहीं. दुसरें सर्व्हियाचा कोणताहि भाग आस्ट्रियाच्या ताब्यांत जातां कामा नये. सर्व्हियाला हर्गोनिया व बोस्निया हे जिल्हे मिळून आस्ट्रिया दक्षिणेच्या बाजूला थोडासा क्षीणबल झाला पाहिजे, हें इंग्लंडच्या उच्च हेतूला

धरून आहे. पण छोट्या सर्व्हियाचा बडा सर्व्हिया होऊन रशिया व सर्व्हिया एक-जीव होणें हें इंग्लंडला मान्य होणार नाहीं. कार्पेथियन पर्वतापर्यंत मुलूख घेण्यास रशियास परवानगी मिळेल, पण सर्व्हिया व रशिया या दोघांना आस्ट्रि-याचा हंगेरी प्रांत वाटून घ्यावयास देणें म्हणजे केसरच्या मुकुटावरील अग्रपूजेचीं फुलें उचलून झारच्या मस्तकावर ठेवण्यासारखेंच होय. माणुसकीच्या बचावाच्या दृष्टीनें अशा गोष्टी घडवून आणणें साहजिक इंग्लंडास श्लाघ्य नाहीं. अर्थात् युद्धाच्या प्रसंगीं इंग्लंड स्वतः होऊन त्या घडवून आणणारहि नाहीं. पूर्वेतिहास व निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या मनांतील युद्धप्रसंगाच्या वेळचे हेतूहि ध्यानांत ठेऊन आपण आतां रणभूमीकडे वळूं.

इटालीची उदासीन वृत्ति

महायुद्धाचे प्रारंभींच इटालीनें जर्मन त्रिकूटांतून आपलें अंग काढून घेतलें आणि युद्धाचे वेळीं उदासीन वृत्तीनें आपण रहाणार म्हणजे कोणच्याच पक्षास आपण मिळणार नाहीं असें इटलीनें जाहीर केलें. जर्मन त्रिकूटांत इटाली जो सामील झाला होता तो स्वार्थाच्याच दृष्टीनें. आफ्रिकेच्या उत्तर किनाऱ्यावर फ्रान्सचा डोळा, तर त्याच किनाऱ्यावर इटालीचाहि डोळा. तेव्हां ज्या जुटीमध्यें फ्रान्स सामील त्याच जुटीमध्यें इटालीनेंहि सामील होऊन इटालीचा स्वार्थ कसा साधणार ? म्हणून इटालीनें जर्मनीची कांस धरली. पण आस्ट्रियाच्या पारतंत्र्यांतून इटाली देश जो स्वतंत्र झाला, तो फ्रान्स व इंग्लंड यांच्या मदतीनें. तेव्हां पूर्वीची आठवण विसरून फ्रान्स आणि इंग्लंड यांच्या शिपायांच्या अंगावर लढाईंत गोळी झाडणें इटालियन लोकांना कठीण वाटलें. सैन्य असल्या युद्धांत लढण्यास नाखूष व प्रत्यक्ष लाभाचीहि कांहीं आशा नाहीं. अशा कारणांनीं इटालीनें तटस्थ वृत्ति स्वीकारली. महायुद्धाच्या शेवटीं अखेरच्या वेळीं दोन पक्षांपैकीं एक पक्ष बराचसा हटेल, व तहाचें बोलणें सुरू करतील त्यावेळीं हटलेल्या पक्षाकडून म्हणा किंवा विजयी पक्षाकडून म्हणा ज्याच्याकडून प्रत्यक्ष लाभाची लांच अधिक मिळेल त्यास इटाली सामील होण्याचा संभव आहे. पराभूत झालेल्या पक्षास पुनः पूर्वस्थितीवर आण-ण्याचें सामर्थ्य युरोपखंडांत त्यावेळीं एकट्या इटलीकडे राहील व त्या सामर्थ्याचा उपयोग इटालीनें करावा म्हणून म्हणा किंवा उलटपक्षीं करूं नये म्हणून म्हणा, इटालीस मोठा लाभ कोणी ना कोणी तरी देऊं करील. मोठा लाभ प्रत्यक्ष पुढें

दृष्टीस पडल्यावर श्लाघ्याश्लाघ्यतेचा फारसा विचार इटालियन लोकसमूहाच्या मनांत येणार नाहीं. त्रिपोलीच्या लढाईच्या वेळीं योग्यायोग्यतेच्या विचारापेक्षां नफानुकसानीच्या विचाराचा पगडा इटालियन राष्ट्रावर विशेष दृष्टीस पडत होता व तीच हिशेबी वृत्ति ह्या महायुद्धाच्या वेळींहि इटालीनें स्वीकारली असल्यामुळें द्रव्यदृष्ट्या व प्रदेशाच्या दृष्टीनेंहि महायुद्धांत इटलीस बराच फायदा होण्याचा संभव आहे. महायुद्धांत सर्व राष्ट्रें गुंतलीं असल्यामुळें इटालियन व्यापाराला सहजगत्या भरती येणारी असून व्यापारांत भरपूर द्रव्य मिळविण्याची इटालीला ही संधि आहे. बरें, युद्धाच्या अखेरीस निरनिराळ्या प्रदेशाची वांटणी व्हावयाच्या वेळीं गप्प बसण्याबद्दल किंवा आयत्या वेळीं थोडा वेळ लढल्याबद्दल इटालीला कांहीं मुलूख मिळाल्यावांचून राहणार नाहीं. अशा रीतीनें कांहीं अंशीं लोकसमूहाच्या पूर्वग्रहामुळें व कांहीं अंशीं प्रधानमंडळाच्या हिशेबी धोरणामुळें इटालीच्या बंदुकांनीं व तोफांनीं ह्यावेळीं मूकवृत्ति स्वीकारली आहे. इटालीच्या ह्या मूकवृत्तीमुळें महायुद्धांतील रणभूमीचीं स्थानें विशेष बदललीं नसून जर्मन पक्षाचें पारडें मात्र जरा हलकें झालें आहे.

महायुद्धांतील रणक्षेत्रें

महायुद्धाच्या लढाईचीं कारणें व युद्धांत सामील असलेल्या निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या महत्वाकांक्षेचीं स्वरूपें ध्यानांत घेतलीं म्हणजे रणभूमीचे एकंदर सहा भाग पडतात. ही महायुद्धांतील सहा रणक्षेत्रेंच होत. सर्व्हिया, कार्पेथियन पर्वत, ग्यालीशिया, पोलंड, प्रशिया, पूर्व बेल्जम व उत्तर फ्रान्स हीं रणक्षेत्रें होत. ह्या प्रत्येक क्षेत्रांत कोणत्या पक्षाचा कितपत जय किंवा पराजय होतो, हें पाहून तहाचीं बोलणीं सुरू होतील. पहिलें रणक्षेत्र सर्व्हिया होय. सर्व्हियाला जिंकून आस्ट्रियाला सालेनीका बंदरापर्यंत जावयाचें आहे. येथेंच लढाईची पहिली तोफ उडाली. सर्व्हियाचा देश डोंगराळ असून हंगेरियाची तीच स्थिति आहे. सर्व्हिया आणि हंगेरिया यांच्यामध्यें डॅन्यूब नदी वहात असल्यामुळें उताराच्या ठराविक मार्गाशिवाय इतर मार्गांनीं हल्ला चढविणें कठीण आहे. सर्व्हियाची राजधानी बेलग्रेड शहर हें डॅन्यूब नदीच्या कांठीं असून, डॅन्यूबच्या दुसऱ्या तीरावरून बेल्ग्रेडवर तोफांचा भडिमार करतां येतो. आस्ट्रियानें पहिल्या तडाख्याला बेल्ग्रेडवर तोफांचा भडिमार केला व डॅन्यूब नदी उतरून सर्व्हियामध्यें तीन चार ठिकाणीं आस्ट्रियन सैन्यानें प्रवेश केला.

गेल्या दोन महिन्यांत रशियाची तंबी बसल्यामुळें आस्ट्रियाला आपलें सैन्य सर्व्हियामधून काढून घ्यावें लागलें आहे, व सर्व्हिया आस्ट्रियांत उलट प्रवेश करणार नाहीं; एवढाच काय तो बंदोबस्त आस्ट्रियानें डॅन्यूब नदीच्या कांठीं ठेवला आहे. मधून मधून डॅन्यूब नदीच्या उत्तर किनाऱ्यावर आस्ट्रियन तोफखाना बेल्ग्रेड शहरावर तोफांचा भडिमार करीत असतो. पण त्यापासून विशेषसा फायदा आस्ट्रियाचा झालेला दिसत नाहीं. आस्ट्रियास स्वदेशांतून बाहेर हांकून दिल्यानंतर माऊंट निग्रोची मदत घेऊन बोस्निया, व हर्गोनिया या सर्व्हियन वस्तीच्या आस्ट्रियन प्रांतावर सर्व्हियानें हल्ला चढविला आहे, व तेथें त्यांस बरेंचसें यशहि मिळालें आहे. आणखी महिन्या दीड महिन्याच्या अवधींत हे दोनहि प्रांत सर्व्हियास पूर्णपणें काबीज करतां येतील. कार्पेथियन पर्वत ओलांडून हंगेरियामध्यें घुसण्याचा समय जर रशियास यावयाचा असला तर त्यास अद्याप महिन्या दोन महिन्याचा अवकाश आहे. हा अवकाश कां आहे, ह्याचीं कारणें पोलंडच्या रणभूमीचा विचार करतांना वाचकांच्या ध्यानांत आपोआप येतें. सर्व्हियाच्या कामगिरीच्या विचाराच्या वेळीं एवढी गोष्ट नमूद करणें आहे कीं, हंगेरियांत रशियाचें मोठें सैन्य उतरण्याचे वेळीं डॅन्यूब नदी ओलांडून हंगेरियांत प्रवेश करण्यास महिन्या दीड महिन्यानें सर्व्हियाहि समर्थ होईल. ह्या महायुद्धाच्या अखेरीस जर रशियासच अग्रपूजेचा मान मिळावयाचा असेल, तर कार्पेथियन पर्वत ओलांडून रशियाचें पांच दहा लाख सैन्य महिन्या दोन महिन्यांनीं म्हणजे महायुद्धाच्या चवथ्या किंवा पांचव्या महिन्यांत उतरलें पाहिजे. तसेंच तें उतरल्यास डॅन्यूब नदीवरचा आस्ट्रियाचा शहहि कमी होईल, व बोस्निया व हर्गोनिया हे प्रांत जिंकून हंगेरियांत जाऊन रशियन सैन्याशीं संलग्न होण्यास सर्व्हियाला हरकत पडणार नाहीं. पहिल्या दोन महिन्यांची सर्व्हियाची कामगिरी रशियाचे त्रिकूटास अनुकूल असून जर्मन त्रिकूटास प्रतिकूल झाली आहे. पहिल्या तडाख्यालाच सर्व्हियास जमीनदोस्त करण्याचा आस्ट्रियाचा घाट फसला असून सर्व्हिया आस्ट्रियाला मागें परतवून स्वतःच्या पायावर इतस्ततः सांप्रत संचार करीत आहे. ह्या महायुद्धांत सामील झालेल्या मोठमोठ्या सेनासागराशीं तुलना करतांना सर्व्हियाच्या बलाला विस्तीर्ण डबक्याहून मोठीशी किंमत नाहीं हें खरें, तथापि चिमुकल्या सर्व्हियानें आपली लहानशीच कामगिरी बऱ्याचशा शिताफीनें दोन महिने बजाविली आहे असें म्हणणें भाग पडतें.

बेल्जियम व फ्रान्स यांमधील युद्ध

आस्ट्रिया व सर्व्हिया यांमधील ोन महिन्याच्या युद्धांत आस्ट्रियास इष्ट गोष्ट साधतां आली नाहीं. उलट सर्व्हियानें स्वतःच्या स्वार्थापैकीं निम्मा शिम्मा भाग साधला. बरें, आस्ट्रियास मिळवावयाचें होतें तें मिळवितां आलें नाहीं. पण रशियाच्या बाजूनें जें गमवतां कामा नको होतें, त्यापासून तरी रशियास त्यांनीं अंतरावर ठेविलें काय? आस्ट्रिया व रशिया, जर्मनी व रशिया यांच्यामधील रणभूमीकडे नजर फेंकण्यापूर्वी बेल्जम व फ्रान्स ह्या दोन देशांतील रणक्षेत्राकडे प्रथम नजर फेंकणें जरूर आहे. कारण, गेल्या महिन्यांत हीं दोन रणक्षेत्रें प्राधान्येंकरून लोकांच्या नजरेपुढें आलीं असून या रणक्षेत्रांतील चमत्कारांनीं इतर रणक्षेत्रांना दिपवून सोडलें आहे. गेल्या दोन महिन्यांत रशियाच्या बाजूच्या रणक्षेत्रांत अग्रस्थान मिळण्याचा संभव असून बेल्जम व फ्रान्स येथील रणक्षेत्रें किंचित हीनतेज होणारीं आहेत. ज्या रणक्षेत्रांचा पराक्रम आतां अस्ताकडे जाऊं लागला आहे, त्यांचें वंदन प्रथम करून, नंतर उदीत क्षेत्रांकडे पहावें हें उचित होय. बेल्जम व फ्रान्स ह्यांमधील रणक्षेत्राकडे पहातां, प्रथम साहजिक असा प्रश्न उपस्थित होतो कीं, हें चिमुकलें बेल्जम थोरांच्या लढालढींत कसें येऊन पडलें? बेल्जमला उदासीन वृत्तीचें नेहमीं समजून त्याच्या प्रदेशांना कोणीहि हात लावणार नाहीं असे तहनामे जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड वगैरे देशांत पूर्वी झालेले होते. असें असतांना बेल्जमची उदासीन वृत्ति कशी नाहींशी झाली? याचें उत्तर असें आहे कीं, बेल्जम इंग्रजांच्या त्रिकूटांत सामील झालें तें स्वेच्छेनें नव्हे, तर परेच्छेने. ह्मणजे जर्मनीनें पूर्वीचा तह कस्पटाप्रमाणें समजून स्वतःच्या स्वार्थाकरितां बेल्जमवर हल्ला केला ह्मणून. जर्मनीनें बेल्जमवर जर हल्ला केला नसता आणि फ्रान्सच्या उत्तर-पश्चिम किनाऱ्यावर आरमारी युद्ध न करण्याचें जर कबूल केलें असतें, तर इंग्लंडहि ह्या महायुद्धांत सामील झालें नसतें. युद्धाच्या प्रारंभीं अशा तऱ्हेचें बोलणें इंग्लंडनें जर्मनीपाशीं लाविलें. सदर आरमारी युद्ध न करण्याचें जर्मनीनें कबूल केलें, पण युद्धाच्या अखेरीस बेल्जमचा प्रदेश जरी घेणार नाहीं, तरी युद्धाच्यावेळीं बेल्जममध्यें सैन्य घुसून तेथें सैन्याच्या हालचाली केल्याशिवाय आपणांस गत्यंतर नाहीं, असें जर्मनीचें उत्तर आलें. व या उत्तराबरोबरच जर्मनीचें सैन्यहि बेल्जममधील लीजच्या किल्ल्यापर्यंत येऊन धडकलें. लढाईचें धोरण व डावपेंच यांच्या दृष्टीनें वरील उत्तराचा आपण

आतां विचार करूं, म्हणजे गेल्या दोन महिन्यांतील बेल्जम व फ्रान्स यांमधील लढायांच्या वेळच्या दोनहि पक्षांच्या सैन्याच्या हालचाली एक तऱ्हेनें कशा सुसंगत होत्या हें ध्यानांत येईल. ह्या महायुद्धांत जर्मनीला फ्रान्सपैकी कांहीं मुलूख घ्यावयाचा नाहीं, व फ्रान्सला जर्मनीपैकींहि कांहीं मुलूख घ्यावयाचा नाहीं. जे मुलूख प्रत्यक्ष घ्यावयाचे किंवा द्यावयाचे ते बाल्कन पर्वत व कार्पेथियन पर्वत यांच्या सभोवारचे आहेत. या दोन पर्वतांच्या रांगाशीं फ्रान्स व जर्मनी ह्यांच्या मुलखाचा प्रत्यक्ष संबंध कोठेंच नाहीं. असें असतांना लढाईच्या पहिल्या दोन महिन्यांचा भर फ्रान्सांत कां ? " देवी रानांत व नायटे गांवांत " अशी स्थिति कां ? कार्पेथियन व बाल्कन हे पर्वत फ्रान्सच्या सरहद्दीपासून पूर्वेकडे शेंकडों मैलांवर, आणि युद्धाच्या पहिल्या भयंकर टकरी फ्रान्स व जर्मनीच्या सरहद्दीवर, हें कोडें कसें उलगडावयाचें ? जर्मनी व फ्रान्स ह्या दोघांना जरी परस्परांचा कोणताहि मुलूख घ्यावयाचा नसला, तरी कार्पेथियन पर्वत व बाल्कन पर्वत ह्यांच्या शेजारचें रशिया व आस्ट्रिया यांना या युद्धांत कांहीं प्रत्यक्ष देणें घेणें आहे. हें देणें मात्र देऊं नये व घेणें घेतां येईल तेवढें घ्यावें, म्हणून रशियाचा किंवा आस्ट्रियाचा पक्का पराभव होणें जरूर आहे. कोणाचा तरी हा पक्का पराभव होत असतांना इतरांनीं आपापल्या दोस्तांना पूर्ण मदत केली पाहिजे. फ्रान्स रशियाला मदत कशी करणार ? जर्मनीला तंबी दिल्याशिवाय मदत केल्याचें पुण्य फ्रान्सला मिळत नाहीं. फ्रान्सनें जर्मनीला तंबी द्यावयाची म्हणजे जर्मनीवर स्वारी करून जर्मनीचें शक्य तेवढें अधिक सैन्य आपल्या अंगावर ओढून घेऊन साधल्यास त्याचा पराभव करून, पश्चिम जमनीचा नाश करावयाचा, व हा नाश न साधल्यास निदान स्वतःचें संभाळून पश्चिम जर्मनीच्या नाशाचे बागुलबोवानें शक्य तेवढें अधिक जर्मनीचें सैन्य आपल्याकडे गुंतवून ठेवावयाचें. महायुद्धांतील फ्रान्सच्या रणक्षेत्रांतील फ्रान्सचें हें ध्येय होय. ही गोष्ट फ्रान्सला कशी घडवून आणतां येईल ? फ्रान्स व जर्मनी यांमधील रणभूमीच्या नकाशांतील फ्रान्स व जर्मनी आणि बेल्जम व जर्मनी ह्यांमधील सरहद्दीकडे पहावें. हे सरहद्दीचे पट्टे डोंगराळ प्रदेशाचे असून प्रदेशाचा हा टेकडाळपणा सरहद्दीपासून चाळीस पन्नास मैल फ्रान्सच्या बाजूला व जर्मनीच्याहि बाजूला आंत पसरलेला आहे. फ्रान्सने जर्मनींत घुसावयाचें तर शंभर मैल रुंदीचा हा टेकडाळ

भाग आक्रमून नंतर जर्मनीच्या मैदानावर उतरलें पाहिजे. यरें, जर्मनीनें फ्रान्समध्यें घुसावयाचें तर तोच उपद्व्याप जर्मनीलाहि केला पाहिजे. स्वतःच्या हद्दींतील पन्नास मैल डोंगराळ प्रांत व फ्रान्सच्या हद्दींतील पन्नास मैल रुंदीचा टेकडाळ प्रांत ओलांडून फ्रान्सचें मैदान जर्मन तोफांनीं पहावें, तेव्हां हें महायुद्ध स्वतःचे घरांत पडू न देतां उत्तर फ्रान्सांत जर्मनीनें पाडलें असें होणार. फ्रान्स व जर्मनी याची सरहद्द टेकडाळ आहे. इतकेंच नव्हे, तर ह्या सरहद्दीवरील हरएक माऱ्याच्या जागीं नवीन तऱ्हेचे प्रचंड किल्ले १८७० सालचा अनुभव पूर्णपणें ध्यानांत घेऊन दोन्ही राष्ट्रांनीं बांधले आहेत. फ्रान्स व जर्मनी ह्यांमधील सरहद्द ओलांडून फ्रान्सच्या मैदानांत उतरण्याचा उद्योग जर जर्मनीनें केला असता, तर फ्रान्सच्या सरहद्दीवरील तटबंदीशीं झुंजण्यास जर्मनीस हे गेले दोन महिनेहि पुरले नसते. तेव्हां जर्मन सेनापतीनें असें ठरविलें कीं, पहिली धडकी बेल्जमला द्यावी. बेल्जम व जर्मनी यांमधील सरहद्द जरी डोंगराळ असली तरी बेल्जमचें सैन्य चिमुकलें व त्यास हां हां म्हणतां मागें रेटण्यास हरकत नाहीं. अशा रीतीनें बेल्जमला मागें रेटून बेल्जम व फ्रान्स ह्यामधील सरहद्द गांठावी व तेथून फ्रान्सच्या मैदानांत लढाई उतरवावी हा द्राविडी प्राणायामाचा मार्ग सरळ हल्ल्यापेक्षां जर्मनीला सोपा कां वाटला ? सरळ हल्ला करून फ्रान्सची सरहद्द ओलांडणें म्हणजे फ्रान्सच्या सरहद्दीवरील तटबंदीवर वाजवीपेक्षां अधिक वेळ डोकीं फोडून घेणें होय. शिवाय बेल्जम आणि जर्मनी ह्यांमधील सरहद्द जर्मनीला जवळ व फ्रान्सला दूर असल्यामुळें जर्मन व बेल्जम सरहद्दीवर फ्रान्सचें सैन्य जर्मनीच्या अगोदर येणें शक्य नव्हतें. सैन्याची जमवाजमव करणें, त्यांच्या हालचाली करणें वगैरे चकमकींच्या कामांत फ्रान्स व रशिया यांच्यापेक्षांहि आपण श्रेष्ठ होय, अशी जर्मनीची सकारण समजूत आहे.तेव्हां जर्मन–बेल्जम सरहद्द ओलांडून बेल्जम–फ्रान्स सरहद्द गाठण्यांत आपणांस तोटा होणार नाहीं, अशा अंदाजानें जर्मन सेनापतीनें बेल्जममधून फ्रान्समध्यें घुसण्याचा द्राविडी प्राणायाम पसंत केला. लढाईच्या पहिल्या क्षणाला बेल्जममध्यें जर्मनी घुसणार हें धोरण जर एकदम प्रकट झालें होतें, तर इंग्लंड फ्रान्स ह्यांच्या सैन्यानेंहि बेल्जमचेंच रणक्षेत्र कां केलें नाहीं ? फ्रान्सच्या मैदानावर जर्मनीला कां घुसू दिलें ? ह्या प्रश्नाचा विचार करतांना पुनः आपण रणभूमीच्या नकाशाकडे पाहिलें पाहिजे. ह्या नकाशांतील

स्वित्झर्लंड, फ्रान्स व जर्मनी ह्यांच्या सरहद्दी ज्या ठिकाणीं मिळतात, त्या फ्रान्सच्या पूर्वोत्तर कोपऱ्याकडे पहा; आणि जर्मनीला नुसतें थोपवून धरून भागत नाहीं, तर जर्मनीच्या प्रदेशांत लढाई नेऊन घातली पाहिजे ह्या फ्रान्सच्या ध्येयाकडे लक्ष द्या. सदर कोपरा हा पहिल्या दोन महिन्यांतील फ्रान्सचा मोहपाश झाला. हा कोपरा फ्रान्सला सर्वांत जवळची रणभूमि होय. अर्थात मोठें सैन्य जमवून जर्मनीवर हल्ला चढविण्यास हीच सोयीची जागा होय. जर्मनी सरळ मार्गानें फ्रान्सवर चाल करून येत नसून बेल्जमचा दूरचा मार्ग स्वीकारीत आहे, हें पाहून फ्रान्सच्या सेनापतींना वाटलें कीं, प्रचंड सैन्यानिशीं जर ह्या कोपऱ्यांत घुसलों, आणि चपळाई करून चाळीसपन्नास मैलांचा टेकडाळ प्रदेश आक्रमून जर्मनीच्या मैदानावर फ्रान्सचें सैन्य उतरविलें, तर द्राविडी प्राणयामासाठीं जर्मनीच्या आतांच्या होत असलेल्या हालचालीं फसून त्याच्याच हाताचा विळखा त्याच्याच मानेला पडल्यावांचून रहाणार नाहीं. जर्मनीनें लीज किल्ल्यावर ज्यावेळीं चाल केली, त्यावेळीं फ्रान्सनेंहि सदर कोपऱ्यावर चाल केली, अर्धामुर्धा बेल्जम जर्मनी आक्रमितो न आक्रमितो त्यापूर्वीच जर्मनीचें मैदान गांठावयाचें, ह्या ईर्षेनें स्वतःची सरहद्द ओलांडून मुख्य हसेनच्या बाजूनें फ्रान्स जर्मन मुलखांत घुसला. लीजचे किल्ले ह्यांची जागा मोठ्या मान्याची आहे, हें ब्रुसेल्स, अँटवर्प, लीज व नामूर ह्यांचे जे नकाशे आहेत त्याकडे पाहिलें असतां ध्यानांत येईल. लीजवरील पहिल्या हल्ल्यांत जर्मनीचे सात आठ हजार लोक कापले गेले. बेल्जमचें छोटें सैन्य अत्यंत धिटाईनें व शौर्यानें लढलें, बेल्जमची पाठ इंग्लंड व फ्रान्स ह्या दोन्ही राष्ट्रांनीं थोपटली; व फ्रेंच सेनापतीना वाटलें कीं, लीजचे किल्ले जर्मनीच्या ओघास एक दोन आठवडे तरी थोपवून धरतील. लीजनें व बेल्जम येथील सैन्यानें आपली कामगिरी उत्कृष्ट रीतीनें पार पाडली खरी, पण जर्मन सैन्याची संख्या फारच मोठी येऊन पोंचल्यामुळें, इंग्रजांची कुमक येऊन पोंचण्यापूर्वीच लीज सोडून लढाऊ बेल्जमला मागें परतावें लागलें. लीज पडल्यानंतर लीज व ब्रुसेल्स ह्यांच्यामध्यें बेल्जम सैन्यानें जर्मनीच्या सैन्याशीं पुनः एकवार निकराचें युद्ध केलें. बेल्जमची ही दुसरी लढाई चालू असतांना फ्रान्समध्यें उतरण्याची इंग्रजी सैन्याची तयारी पूर्णतेस गेली. ही तयारी जर एक दोन आठवडे अगोदर झाली असती, तर इंग्रजी सैन्य

फ्रान्समध्यें न उतरतां बेल्जममध्येंच उतरलें असतें; व बेल्जमच्या मदतीला धांवून गेलें असतें. बेल्जमच्या ह्या दुसऱ्या लढाईंत पहिल्या दिवशीं बेल्जम सैन्याचा जय झाला, व ब्रुसेल्सवर चाल करून येणाऱ्या जर्मन सैन्याला बेल्जम सैन्य कांहीं काळ थोपवून धरील अशी पुनः आशा उत्पन्न झाली. ह्या आशेचे वेळीं इंग्रजी सैन्य रणांगणावर उतरण्यास सिद्ध झालें. ह्या सैन्यानें कोणचें रणक्षेत्र गांठावें हा त्यावेळीं प्रश्न होता. लीजमधून जर्मन सैन्य जें निघालें तें बेल्जम सैन्याच्या रोखानें ब्रुसेल्सकडे चाल करून गेलें, व दुसरें मोठें सैन्य जें निघालें तें नामूरकडे चाललें. नामूरचा किल्ला हा फार मजबूत असून नामूरची जागाहि मात्र्याची आहे. नामूर घेतल्याशिवाय बेल्जम सरहद्दीनें फ्रान्समध्यें उतरणें जर्मन सैन्यास अशक्य तेव्हां इंग्रजी सैन्यानें मॉन्स, नामूर हा पट्टा गांठून तेथें जर्मनीशीं दोन हात करणें हें अधिक किफायतीचें ठरलें. ब्रुसेल्स व अँटवर्प ह्या बाजूला मागें परतलेलें बेल्जम सैन्य ज्या ठिकाणीं ब्रुसेल्स व अँटवर्पचे दोन रस्ते विभागतात, त्या ठिकाणीं जर्मनांस तोंड देण्यास उभें राहिलें. बेल्जमनें साधल्यास जर्मनीला ह्या ठिकाणीं थोपवून धरावें न साधल्यास ब्रुसेल्सच्या रस्त्याने न जातां अँटवर्पचा मार्ग धरावा; अँटवर्प व बेल्जम सेनाशकट ही कायम ठेवणें, एवढीच कामगिरी ह्या ठिकाणीं बेल्जमच्या वांट्णीस आली होती. ब्रुसेल्स शहराच्या संरक्षणाची भानगड बेल्जमनें करूं नये, असें इंग्रज व फ्रेंच सेनापतींचें धोरण होतें. मॉन्स–नामूर हा पट्टा जर इंग्रजांनीं व्यापला आणि अँटवर्प जर बेल्जमनें ताब्यांत ठेवलें तर ब्रुसेल्समध्यें घुसणाऱ्या जर्मन सैन्यास उत्तरेकडून व दक्षिणेकडून तंबी देण्यास ठीक पडेल किंबहुना ब्रुसेल्सच्या आमिषानें जर्मनीचा मोठा सेनासागर ब्रुसेल्स सभोंवती आणून ठेवावयाचा व दक्षिण–उत्तरेकडून यथावकाश त्याजवर हल्ला करून त्याला जेरीस आणावयाचें, असा डाव इंग्रजांनीं व फ्रेंचांनीं आरंभिला. ब्रुसेल्सचा मार्ग ज्यावेळीं जर्मनीला खुला झाला, त्या वेळेला मॉन्सच्या पट्ट्याकडे इंग्रजी सैन्य चाल करून जात होतें. अँटवर्पची बाजू बेल्जमनें धरली होती; आणि मॉन्स व लीज ह्यामध्यें नामूरचा किल्ला झुंजण्यास उभा ठाकला होता.

नामूर व मॉन्स येथील लढाया

अँटवर्पकडे बेल्जम सैन्य वळून बेल्जमची राजधानी ब्रुसेल्स शहर जर्मनीचे

हवाली झालें त्यावेळीं बेल्जम व उत्तर फ्रान्स येथील रणभूमीची स्थिति येणेंप्रमाणें होती. फ्रान्सच्या पूर्वीच्या सरहद्दींतून फ्रान्स व स्वित्झर्लंड ह्यांच्या सरहद्दीवर असलेल्या जर्मनीच्या कोपऱ्यांत फ्रान्स घुसला होता; व फ्रान्सला आपलें बरेंच बळ त्या बाजूस झुकविण्यास सांपडलें असतें तर जर्मनीच्या मैदानावर उतरण्याची त्याची तयारी होती. ह्या धोरणानें फ्रान्सच्या बळापैकीं सर्वांत मोठा भाग त्या बाकजूडे वहात होता. नॉन्सी आणि मॉबर्ग ह्या किल्ल्यामधील सरहद्द फ्रान्सनें गांठली होती, पण ह्या बाजूनें जर्मनीवर चाल करून जाण्याचा त्याचा इरादा नसल्यामुळें जर्मनीचें जें सैन्य या सरहद्दीच्या पलिकडून फ्रान्समध्यें उतरण्याचा प्रयत्न करील, त्यास थोपवून धरण्यापुरतेंच फ्रान्सनें आपलें सैन्य ह्या भागीं ठेवलें होतें. नान्सी व मुल्हाहुसेन ही फ्रान्सची उजवी बाजू, नान्सी तेमाबेज ही फ्रान्सची मध्य बाजू आणि नामूरपासून बेल्जमची सर्व दक्षिण सरहद्द ही फ्रान्सची डावी बाजू. ब्रुसेल्स शहर जर्मनीच्या ताब्यांत गेलें, त्यावेळीं फ्रेंच व इंग्रज यांच्या सेनाशकटाचें धोरण असें होतें कीं, जर्मनीला बेल्जममध्येंच थोपवून धरावयाचा आणि पूर्व फ्रान्सांतून जर्मनीवर फ्रान्सचा हल्ला चढला म्हणजे बेल्जममध्यें असलेल्या जर्मन सैन्याचा बेल्जममध्यें कोंडमारा करावयाचा. ह्या गोष्टी साधण्यासाठीं त्यांनीं आपली उजवी बाजू फार जड केली, मधली बाजू जर्मनीच्या सैन्याच्या हिशेबांत समतोल ठेवली; आणि डाव्या बाजूचें काम जर्मनी फ्रान्समध्यें त्या बाजूनें ज्यावेळीं उतरूं लागेल त्यावेळीं त्याला थोपवून धरावयाचें, एवढेंच असल्यामुळें अर्धवट लुली ठेऊन दोन आठवड्यांनीं हा डावा हात भलाभक्कम करून जर्मन सेनाशकटाला त्याचा आडसर घालण्याचा बेत ठरविला. एक दोन आठवडे हा आडसर लुला ठेवण्याचें कारण एवढेंच कीं, फ्रान्सच्या उजव्या हातांत जर्मनीला चांगला तडाखा देण्याचें सामर्थ्य यावें. बरें, या लुल्या हाताचा जर्मनी फायदा घेईल अशी भीति इंग्रज व फ्रेंच यांना ह्यावेळीं कां वाटली नाहीं ? ह्याचें उत्तर असें आहे कीं, लीजचे किल्ले पडायला दहा बारा दिवस लागले, लीजच्या किल्ल्याहून नामूरचे किल्ले अधिक मजबूत व मूळच्या टेकड्यावर बांधलेले. तेव्हां नामूर पडण्यास निदान पंधरा दिवस तरी लागतील असा हिशोब होता. इंग्लंडमधून व दक्षिण फ्रान्समधून नवीन सैन्य येत होतें. तें या डाव्या हाताला पंधरा दिवसांत मिळून त्याचा कणखर आडसर बनणें किमपीहि अवघड नव्हतें. मग फ्रान्सनें उजव्या हातानें

जर्मनीला रट्टा देऊन, जर्मनीच्या मैदानांत शिरून जर्मन मध्याला वळसा घालण्याचा प्रयत्न करून बेल्जममध्यें जर्मनीच्या सेनाशकटाना कोंडण्याचा मोह कां सोडावा ? फ्रान्सच्या मनांत आपला उजवा हात जर्मनीमध्यें घुसवावयाचा आणि जर्मनीच्या मनांत आपला हात बेल्जममध्यें घुसवून फ्रान्सच्या डाव्या हाताला मागें सारून तो फ्रान्समध्यें घुसवावयाचा. अशा इराद्यानें दोनहि सेनाशकट फ्रान्सची पूर्वोत्तर सरहद्द व बेल्जम एवढा दोनशे मैल लांबीचा पट्टा व्यापून अक्काळविक्काळ पुरुषा-प्रमाणें उभे राहिले होते. फ्रान्सचें मुख्य बल उजव्या हाताकडे झुकलें होतें, जर्मनीचें मुख्य बल मध्यावर राहून थोडकें डाव्या हाताकडे झुकलें होतें. ब्रुसेल्स शहरांत जर्मन जाऊन पोंचले, त्यावेळीं दोन्ही बाजूच्या सेनाशकटांच्या अक्काळविक्काळ स्वरूपाची स्थिति वरील प्रकारची होती. नामूर दोन आठवडे न पडून, फ्रान्सला आपला उजवा हात जर्मनींत रेटण्यास व लुल्या हाताचा अडसर बनविण्यास थोडा वेळ पाहिजे होता. नामूर लवकर पडून फ्रान्सचा उजवा हात थोपवून धरला आहे, तोंच लुल्या डाव्या हाताला छिन्नभिन्न करण्याची जर्मनीला संधि पाहिजे होती. कोणच्या सेनाशकटाचें धोरण यशस्वी होणार हें नामूरवर सर्वस्वी अवलंबून होतें. वरील हकीकतीवरून नामूर व मॉन्स ह्या जागा दोहों बाजूच्या सेनाशकटाच्या हालचालीच्या मर्मस्थानीं कशा होत्या, हें वाचकांच्या ध्यानांत येईल. ब्रुसेल्सला जर्मन जाऊन पोंचतात न पोचतात तोंच लीजमधून मोठी जर्मन सेना नामूरकडे वळली, व लगेच त्यांनीं नामूरवर हल्ला चढविला. जें नामूर पंधरा दिवस लढेल म्हणून वाटत होतें तें एक दिवसांतच पडलें, व नामूरच्या पलीकडे फ्रेंचांच्या डाव्या हाताच्या जागीं मॉन्स व त्याच्या आसपास असलेल्या इंग्रजी सेनेस १-१। लाख जर्मन सैन्याशीं झुंजण्याच्या ऐवजीं ३-४ लाख जर्मन सेनेनें एकदम गांठलें. ह्या बाजूला तीन चार लाख जर्मन सेना उतरेल हें फ्रेंचांना माहीत होतें, पण त्या गोष्टीस आठ दहा दिवस लागतील असा त्यांचा अदमास होता. नामूरच्या कोनाचा दगड ढांसळल्यामुळें लुला हात बळकट होण्यापूर्वीच डाव्या हाताला म्हणजे १-१। लाख इंग्रजांना तीन चार लाख जर्मन सेनेला मॉन्स येथें अडवून धरण्याची पाळी आली. नामूर चटदिशीं पडल्यानें जर्मनीचा डाव साधला, व तडाखा देण्यासाठीं फ्रान्सनें उचललेला उजवा हात आखडून धरावा लागला; लुल्याडाव्या हाताला मागें हटण्याशिवाय दुसरा मार्गच नव्हता. जर्मनीनें ह्या

स्थळ प्रत
सं. नं.
ता.

वेळीं मॉन्सच्या लढाईत इंग्रज मागें हटताहेत असें पाहून हा लुला हात अजीबात छाटून टाकावा अशी इच्छा धरली व इंग्रजी सैन्याला कोंडून चुरडण्याकरितां अत्यंत निकराचे प्रयत्न केले. अशा बिकट प्रसंगांत सांपडलेल्या सेनेचा सेनापति जर खरा कर्तृत्ववान नसेल तर सेनाशकटाचा चुराडा झाल्यावांचून रहात नाहीं. इंग्रजी सेनापति जनरल फ्रेंच हे फार कसलेले व दूरदर्शी सेनानायक असल्यामुळें त्यांनीं ह्यावेळीं अत्यंत निकरानें, धैर्यानें व सावधगिरीनें जर्मन हल्ल्याशीं लढून आस्ते आस्ते आपला सेनाशकट जर्मनीच्या मगरमिठींतून पार पाडून घेतला ! जनरल फ्रेंच ह्यांच्या धैर्याची व चातुर्याची खरी परीक्षा यावेळीं झाली व त्यांनीं नामूर जलदी पडल्यामुळें फ्रान्सवर ओढवलेल्या मोठ्या संकटांतून फ्रान्सचा बचाव केला. जनरल फ्रेंच यांच्या योग्यतेचा जर सेनानायक ह्या वेळीं फ्रान्सच्या डाव्या बाजूस नसता तर त्यानें एखादा किल्ला झुंजविण्याच्या भलत्या मोहास बळी पडून स्वतःच्या सेनाशकटास त्या किल्ल्यांत कोंडून घेऊन, किल्ल्याबरोबर स्वतःच्या सेनेचाहि नाश करून, मध्य व उजवा हात ह्याच्या पाठीवर तेथीलहि सेनाशकट मोडतील एवढे जबरदस्त रट्टे देण्यास जर्मनीस संधि दिली असती. जनरल फ्रेंच मोठ्या शिताफीनें दगडाखालीं सांपडलेला हात काढून मागें सरकत सरकत व पॅरिस शहराच्या पश्चिमेस व उत्तरेस ३०–४० मैलांवर येऊन पोंचले. जर्मन कचाट्यांतून निसटतांना, इंग्रजी मुख्य सेनापति लॉर्ड किचनेर व फ्रेंच मुख्य सेनापति जनरल जॉफ्रे यांचें धोरण अक्षरशः अमलांत आलें. जय मिळाला तर तो मिळवावयाचा, पण शत्रूला आपला सेनाशकट केव्हांहि मोडू द्यावयाचा नाहीं. शत्रूच्या तावडींत सांपडलें असतां माघार घेतांना सेनाशकट थोडासा विस्कळीत झालेला एक वेळ पुरवेल, पण कोणच्याहि मोहाला बळी पडून गाड्याचीं छकलें होऊं द्यावयाचीं नाहीं, व तो मोडून बंद पडेल असें केव्हांहि घडून आणावयाचें नाहीं. इंग्लंड व फ्रान्स ह्यांनीं हें धोरण स्वीकारण्याचें कारण असें कीं, मुख्य लढाई जर्मनी व रशिया ह्यांच्यामध्यें असून दुय्यम लढाई जर्मनी व फ्रान्स ह्यांच्यामध्यें आहे. ह्या दुय्यम लढाईत फ्रान्सचें उजव्या, डाव्या किंवा मधल्या बाजूचें सेनाशकट मोडून पडलें तर फ्रान्सनें जर्मनीचें बरेंच सैन्य ह्या दुय्यम लढाईत अडकवून ठेवण्याचें राहून, फ्रान्सच्या नरडीला नख लावतो, नाहींतर लढाई थांबीव असा धाक जर्मनीला रशियास दाखवावयास सांपडावयाचा.

जर्मनीचें मोठें सैन्य आपल्या बाजूला अडकवून ठेवावयाचें हें फ्रान्सचें पहिलें कार्य, हें साधून मग जर्मनीचे हातांत हा प्रांत किंवा तो किल्ला जाऊं न देण्याचा अगर जर्मनींत घुसण्याचा प्रयत्न करावयाचा अशा रीतीनें रचलेल्या व्यूहाच्या कमानीवरील मधला नामूरचा दगड अवचित ढांसळल्यामुळें डाव्या हाताला ज्याप्रमाणें मागें सरकावें लागलें, त्याप्रमाणें डावा हात मुख्य शरिरापासून छिन्न-भिन्न होऊं नये म्हणून फ्रान्स मध्यालाहि डाव्या हाताच्या तोलानें मागें सरकत सरकत डाव्या हातांत मिसळावें लागलें. मागें सरकलेला मध्य पारिसच्या उत्तर–पश्चिमेस असलेल्या डाव्या हातांत मिसळला व जनरल जॉफ्रे ह्यांनीं अत्यंत चपळाईनें जर्मनीवर हल्ला करण्याच्या उद्देशानें उजव्या हाताकडे जें बळ फाजील झुकलें होतें तें मध्याकडे व्यवस्थितपणानें परतविण्यास आरंभ केला. पारिस शहराच्या आसपासच ह्या सर्व हालचाली व्हावयाच्या असल्यामुळें पारिस शहरांत राजधानी ठेवणें ठीक न वाटून फ्रान्सचें सरकार पारिसमधून दक्षिणेंत बोर्डो येथें गेलें व त्यामुळें उत्तर फ्रान्सांत व पारिसमध्यें एकच चळवळ झाली. जवळजवळ एक तृतियांश शहर बाहेर पडलें. ह्यावेळीं फ्रेंच लोकांनीं आपली नेहमींची उतावीळ वृत्ति न दाखवितां अत्यंत शांतपणाचें व धिमेपणाचें वर्तन ठेवलें होतें; व जर्मन–सैन्य पारिसच्या जवळ आलें, तरी आपले सेनाशकट मोडूं न देतां सर्वांत मोठ्या जर्मन सेनेला रशियाकडील युद्धाचा सोक्षमोक्ष होईं तों फ्रान्समध्यें अडकावून पाडण्याचा निश्चय त्यांनीं केला होता. व हा निश्चय पार पाडण्याकरितां फुगलेल्या उजव्या बाजूचें सैन्य मध्याकडे व डाव्या हाताकडे अत्यंत जलदीनें फेकण्याचा उपक्रम फ्रेंच–सेनापति जनरल जॉफ्रे ह्यांनीं या आणीबाणीच्या प्रसंगीं यत्किंचित्हि न डगमगतां सुरू ठेवला होता. त्यास इंग्लंडांतून लॉर्ड किचनेर नव्या सैन्याची, नव्या तोफखान्याची व नव्या रिसाल्याची अत्यंत जलदीनें मदत करीत होते.

मॉर्न व ऐनी या नद्यांवरील लढाया

फ्रेंचांचा डावा हात पारिसच्या पश्चिमेला व उत्तरेला आला होता, मध्यहि पारिस शहराच्या उत्तरेला व पूर्वेला आला होता. हा मध्य डाव्या हातांत मिसळत असतांना खऱ्या मध्यांत कमजोरपणा येऊं नये म्हणून उजव्या बाजूकडील फाजील वजन मध्यावर येत होतें. डाव्या हाताशीं जर्मनीची चार दिवस एकसारखी लगट

चालली होती, पण इंग्रज–फ्रेंचांचा डावीकडचा सेनाशकट जर्मनीस मोडतां आला नाहीं. उलट पल्लेदार व अवजड तोफांच्या मदतीशिवाय ह्या डाव्या सेनेवर एकसारखें घालून घेण्याचें बिकट काम जर्मन सैन्यास करावें लागल्यामुळें, जर्मन सैन्याचा फार नाश झाला होता. उजव्या हाताकडून मध्याला व डाव्या हाताला कुमक येण्याचें जर बंद पडेल तरच डावा हात छिन्नविच्छिन्न करण्यास सांपडेल, असें जर्मनीला आढळून आलें; व त्याबरोबर नान्सीमॉबेज बाजूनें जर्मनीनें आपलें मध्यावरचें सैन्य–फ्रेंच सैन्य ह्या हालचालींत गुंतलें आहे ही संधि पाहून–व्हीम्स व्हर्डनच्या बाजूनें ऐनी नदीच्या खालीं आणून ऐनी नदीच्या दक्षिणेस असलेली मॉर्न नदीहि ओलांडून पारिस शहराच्या पूर्वेस व नैऋत्येस ४०–५० मैलपर्यंत आपल्या आघाडीचा रिसाला दौडत नेला. उजव्या हाताचें सैन्य डाव्या हाताकडे जाण्याच्या हालचालींत गुंतलें असल्यामुळें जर्मनीला डावा हात व उजवा हात ह्यांच्यामध्यें पाचर ठोकण्याच्या इराद्यानें अशी धांवपळ करतां आली. अशा चपळाईचा हल्ला करण्यांत जर्मनीचे दोन हेतू होते. एक नॉन्सीपासून मॉबर्गपर्यंत असलेली फ्रान्सची सरहद्द ओलांडून फ्रान्सच्या किल्ल्याची तटबंदी फोडून आंत शिरून व्हर्डन, व्हीम्स, सॉसेन व पेरोनीपर्यंतच्या ऐनी नदीच्या उत्तरेकडचा व सभोंवारचा टेकडाळ मुलूख व्यापतां यावा. नामूरगिव्हेटच्या व लक्सनबरीच्या बाजूनीं ऐनी नदीच्या ह्या उत्तर भागांत जर्मन सैन्य घुसलें व वाटेंतील किल्ले घेण्याच्या नादीं न लागतां व्हीम्स–सॉसेनपासून तों पेरोनीपर्यंतचा प्रांत तटबंद करण्याचा त्यांनीं एकदम उद्योग आरंभिला. सर्व ठिकाणीं सैनिकांना लपून बसण्याकरितां त्यांनीं चर खणले. चराच्यापुढें कांटेरी तारांचीं ठिकठिकाणीं कुंपणें घातलीं, व हरएक माऱ्याच्या जागीं चुनेगच्ची पाया तयार करून सुरक्षित लहानशी तटबंदी बांधून तेथें अवजड तोफांची स्थापना केली. सरहद्दीवरील टेकडाळ मुलूख ओलांडून मैदानाच्या तोंडाशीं शत्रूच्या मुलखांत मजबुतीनें जागा पकडून बसल्यानें शत्रूच्या घरांत लढाई पडून रशियाकडे स्वस्थ चित्तानें पहाण्यास हरकत येणार नाहीं, म्हणून जर्मनीनें नामूरच्या व मॉन्सच्या लढाईनंतर योग्य जागा पकडण्याची पहिली खबरदारी घेतली. ही जागा जर्मनीनें प्रथम मजबूत केली. तोफांचे मोर्चे बांधून काढले; व नंतर मोबेज वगैरे किल्ले पाडण्याचा उद्योग करून पाठीमागील किल्ल्यांचा त्रास चुकविला. शत्रूचा सेनाशकट एक मोडला

तरी पाहिजे, किंवा शत्रूच्या राज्यांतील टेकडाळ मुलूख ताब्यांत घेऊन आपली पाठ सुरक्षित राखून मजबुतीनें तरी बसलें पाहिजे. फ्रेंचांचा सेनाशकट मोडण्याच्या इराद्यानें पारिस शहराच्या उत्तर–पश्चिमेपर्यंत जर्मनीनें डाव्या सेनाशकटावर निकराचे हल्ले केले. हे हल्ले चालले असतांना फ्रान्सची उत्तर सरहद्द ओलांडून, ओलांडून म्हणण्यापेक्षां बेल्जमच्या बाजूनें वळून फ्रान्सच्या उत्तर सरहद्दीच्या दक्षिणेस येऊन, व नंतर मोबेज वगैरे किल्ले तसेच टाकून मध्यांत घुसून ऐनी नदीपर्यंत येऊन, ऐनी नदीच्या सबंध लांबलचक पट्ट्याला त्यांनीं एक तऱ्हेच्या मजबूत किल्ल्याचें रूप दिलें. टापटिपींनें काम करण्याची शिताफी, बारीक सारीक गोष्टींचीहि आगाऊ तरतूद ठवण्याची त्यांची सूक्ष्म दृष्टि, व आपला इष्ट हेतु साधत असतां तडाख्यासरशीं पूर्ण फायदा गिळंकृत करून बसण्याची हिशेबी नजर, इत्यादि लष्करी गुण ह्यावेळीं जर्मन सैन्यानें फार वाखाणण्यासारखे दाखविले. त्यांनीं नामूर एका दिवसांत घेतलें तें ह्याच गुणाच्या जोरावर घेतलें. भोंठमोठ्या अवजड तोफा योग्य जागीं नेमक्या नेऊन कशा जलद ठेवावयाच्या, अवजड तोफांनीं वरून विमानांनीं दाखविलेल्या शत्रूच्या मर्मस्थळीं एकसारखे कसे गोळे सोडावयाचे, व तोफांच्या गोळ्यांचा असा वर्षाव होत असतांना, शत्रूच्या जाग्याजवळ एकदम जमावानें जाऊन पायदळानें कसें पडावयाचे; यासंबंधाचें त्यांचें शास्त्र शिताफी करण्यासारखें आहे. नामूर व मॉन्स येथील लढायांचा पूर्ण फायदा घेऊन एका बाजूनें ते पारिसपर्यंत चाल करून गेले, व त्याच वेळीं लगेच पडद्याच्या आँड त्यांनीं ऐनी नदीची तटबंदी बांधून काढली. ही तटबंदी बांधतांना डाव्या बाजूचा फ्रेंचांचा सेनाशकट मोडण्याचा त्यांचा प्रयत्न चालूच होता. मात्र हा प्रयत्न चालू असतांना ऐनी नदीची तटबंदी करण्याचें एका बाजूला ठेऊन जनरल फ्रेंच यांचा सेनाशकट मोडण्याच्या कामींच सर्व वजन खर्च करण्याच्या भरीस ते पडले नाहींत. कारण, तसें करण्यानें हातचें सोडून पळत्याच्या पाठीस लागण्याची चूक त्यांच्या हातून झाली असती. ऐनी नदीच्या तटबंदी बांधत राहून फ्रेंचांचा उजवा हात व डावा हात अलग करण्याच्या हेतूनें मॉर्न नदी ओलांडून जेव्हां जर्मन सैन्य पारिस शहराच्या पूर्वेस उतरूं लागलें, तेव्हां जनरल जॉफ्रे यानीं जर्मनीची हिकमत तत्काळ ओळखली. व लगेच उजव्या हाताकडील बजनांनीं पुढें पुढें दवडणाऱ्या जर्मन घोड्यांना जोराचे रट्टे देण्यास

ता. ..... टा पं.

सुरवात केली. जर्मन सेनानायक असें कांहीं तरी करतील हें स्वप्नं लॉर्ड किचनेर व जनरल जॉफ्रे यांना पूर्वीच पडलें होतें. पारिस शहराच्या दक्षिणेकडच्या आगगाड्यांतून सैन्याची एकसारखी हालचाल ठेवून कोणत्याहि ठिकाणचा सेनाशकट त्यांनीं यावेळीं लुला ठेवला नव्हता. पाचरेप्रमाणें पुढें आलेल्या जर्मन सैन्यास थप्पडा बसूं लागल्या, आणि डावा हात लुला न दिसतां त्याच्या अंगीं कणखर अडसराची असलेली लायकी जर्मनीच्या दृष्टीस पडली. ही स्थिति लक्षांत येतांच मॉर्न नदीवर आपला निभाव लागणार नाहीं असें जर्मनीनें ठरविलें आणि मॉर्न नदीवर पराभव कबूल करून मागें पाय घेण्यास सुरवात केली. मॉर्न नदीवरील जर्मनीच्या पराभवामुळें पारिस शहराला जी ग्रहणाची भीति वाटत होती ती नष्ट झाली; फ्रेंच व इंग्रज सैन्यांत नवा दम आला; व उत्तर फ्रान्सांतील हवालदील झालेले लोक पुन्हां सतेज झाले. मॉर्न नदीवर आपण शत्रूला झोडपणार अशा उत्साहांत इंग्रज सैन्य असतांना एक दिवस जनरल फ्रेंच यांच्या नजरेस आलें कीं, आपणावर हल्ला करण्याचें सोडून देऊन जर्मन सैन्य हळूंच पूर्वेकडे वळलें आहे. ह्या वळणास त्यांनीं हरकत घेतली नाहीं; जणूं काय तें आपल्या लक्षांतच आलें नाहीं असा वरवर बहाणा केला; व जर्मन सैन्याची पिछाडी पूर्वेकडे निघून गेल्यावर एकदम जोराचा हल्ला इंग्रजी सैन्यानें जर्मनीवर चढविला. ह्याचा परिणाम असा झाला कीं, जर्मन सैन्याला ऐनी नदीकडे व्यवस्थितपणानें जातां आलें नाहीं. कांहीं तोफा व सामानसुमान इंग्रजांच्या हातीं लागलें व इंग्रजांनीं ऐनी नदीच्या पट्ट्याच्या मजबूत ठिकाणाकडे पळत सुटलेल्या जर्मन सैन्याचा खरपूस समाचार घेऊन मॉन्सच्या लढाईचा एक तऱ्हेचा सूड उगवून घेतला. मॉर्न नदीवरील जर्मन सैन्याची हीच गत झाली; आणि फ्रेंच शकटाचे डावे उजवे भाग निरनिराळे करून एकेकाला अलग चोपण्याच्या जर्मनीच्या धाडसी धोरणाची परिसमाप्ति मॉर्न नदीवरील पराभवानें केली. हें धाडसी धोरण प्रकट करीत असतांना जर्मनीची ऐनी नदीवरील तटबंदीची तयारी चालली होती, व धाडसी धोरण फिसकटतांक्षणींच जर्मनी ह्या नवीन निर्माण केलेल्या तटबंदींत जाऊन स्वस्थ बसला. ही तटबंदी नॉन्सी, व्हर्डून, ऱ्हीम्स, सॉसेन, पेरोनी, बेल्जमची दक्षिण सरहद्द व ब्रुसेल्स येथपर्यंत पसरली असून, जर्मनी मोर्चे बांधून मोठ्या तोफांच्या व चरांच्या आश्रयानें फ्रान्सशीं लढत आहेत. सप्टेंबरचे पहिले दहा बारा

दिवस मॉर्न नदीच्या काठीं गेले व शेवटचे वीस दिवस ऐनी नदीच्या ह्या तटबंदीशीं झुंजण्यांत निघून गेले आहेत. सांप्रत म्हणजे आक्टोबरच्या प्रारंभास जर्मनीनें अँटवर्पच्या किल्ल्यावर बड्या तोफांचा भडिमार चालविला आहे. फ्रान्सवर अधिक हल्ला पुढें नेण्याचा जर्मनीचा हेतु दिसत नाहीं. प्रसंगीं अवचित जय मिळाल्यास पारिस–बाजूनें जर्मन दोन पावलें पुढें येईल इतकेंच; त्याचप्रमाणें अवचित पराजय झाल्यास थोडक्याशा जागीं दहावीस मैल जर्मनीला हटावें लागेल इतकेंच, व अशा हटण्याची व्यवस्था लावण्याकरितां जर्मनीनें आपल्या सैन्याच्या मागच्या बाजूस चराची व मोर्चांची दुसरी तिसरी रांगहि निर्माण केली आहे. फ्रान्सनें जर्मनीचें हें धोरण ओळखून आपल्या सैन्यालाहि चरांचें, मोर्चांचें व मोठ्या तोफांचें सहाय्य दिलें असून दोन्हीं दळें एकमेकांसमोर जणूं काय एकमेकांनीं एकमेकांच्या किल्ल्याला वेढा दिला आहे, अशा रीतीनें एकमेकाशीं दोन हात करीत आहेत. ज्याच्यापाशीं पांच सहा लाख सैन्य हल्लींहून अधिक मिळेल त्याला शत्रूची फळी फोडतां येईल. जर्मनीपाशीं सांप्रत हें अधिक सैन्य नाहीं. ऑक्टोबरपासून फ्रान्सच्या बाजूची त्याची हालचाल थंडावली असून ऑक्टोबरमध्यें तो रशियाशीं झुंझण्यास तयार झाला आहे. खुद्द फ्रान्सला चार पांच लाख नवीन सैन्य रणभूमीवर अधिक आणतां येणें शक्य नाहीं. पुढें होणारी रोजची झीज व गेल्या दोन महिन्यांतील झीज फ्रान्स भरून काढील, पण एकदम एका मापानें पांच सहा लाख सैन्य आणल्याशिवाय जर्मनीनें बेल्जमला व ऐनीनदीच्या उत्तरेस फ्रान्सला मारलेली भगरमिठी सुटावयाची नाहीं. अशा प्रकारचा पुढें प्रसंग येईल हें लॉर्ड किचनेर यांनीं लढाईच्या प्रारंभींच ताडलें होतें, व म्हणून लढाईच्या सुरवातीपासून त्यांनीं पांच लाखांचें नवीन सैन्य इंग्लंडांत उभारण्यास आरंभ केला. ह्या नव्या सैन्याची भरती झाली असून आणखी दोन महिन्याच्या अवधींत रणक्षेत्रावर उभे राहण्यास ते लायक होईल. ह्या सैन्यास हिंदुस्थान, कानडा, ऑस्ट्रेलिया, ईजिप्त, आयर्लंड वगैरे प्रांतांतून दोन तीन लाख सैन्याची कुमक महिन्या दोन महिन्यांत पोंचणारी आहे. म्हणजे नोव्हेंबर महिन्यांत किंवा डिसेंबर महिन्यांत झीज भरून काढून ५–६ लाख सैन्याचा एक गोळा स्वित्झरलंडपासून अँटवर्पपर्यंत कोणच्या पाहिजे त्या जाग्यावर पाहिजे त्यावेळीं एकदम फेकण्याची शक्ति लॉर्ड किचनेर यांच्या मनगटांत येणारी

आहे. ऐनी नदीवरील व बेल्जममधील तटबंदीच्या झुंजीची ही स्थिति ध्यानांत घेतां लॉर्ड किचनेर ह्यांच्या ह्या नवीन सेनेच्या तयारींतील दूरदर्शीपणा वाखाणावा तितका कमीच वाटतो. मॉर्न नदीवर ज्याप्रमाणें जय मिळविला, त्याप्रमाणें ऐनी नदीवर अखेरचा जय मिळवूं ह्या इच्छेनें नवीन सेनाशकटाची तयारी लॉर्ड किचनेर सांप्रत अधिक जलदीनें व अधिक तडफेनें करीत आहेत. तेव्हां हें नवीन अस्त्र अंदाजापेक्षांहि बरेंच लवकर जर्मनीवर सोडण्यांत येण्याचा संभव आहे. ऑक्टोबरच्या प्रारंभीं फ्रान्समध्यें व बेल्जममध्यें तटबंदीच्या घर्तीच्या स्वबचावाच्या युद्धास आरंभ करून जर्मन बादशहा केसर विल्यम रशियाकडे वळले आहेत. तेव्हां रशियाकडील रणभूमीकडेहि आपण आतां नजर फिरवं.

रशियाच्या बाजूची रणभूमि

चालू महायुद्धाचा खरा निकाल फ्रान्सच्या बाजूच्या रणभूमींत लागावयाचा नसून रशियाच्या बाजूच्या रणभूमींत लागावयाचा आहे, हें प्रत्येक राष्ट्राचें उद्दिष्ट ज्यांनीं ध्यानांत धरिलें त्यांस सांगावयास नकोच. फ्रान्सच्या रणभूमींत निश्चयात्मक निर्णय एकाच योगानें लागूं शकतो. तो योग म्हणजे एका पक्षानें दुसऱ्या पक्षाच्या रणशकटाचा पूर्ण विध्वंस करणें हा होय. पण गेल्या महिन्यांतील फ्रान्सकडील हकीकत ध्यानांत घेतां असला योग तेथें दृष्टीस पडण्याचा फारसा संभव नाहीं, हें कोणीहि सांगूं शकेल. हा योग जर जुळून येत नाहीं, तर शत्रूच्या मुलुखांत लढाई घालून टेंकडाळ मुलूख जेथें संपतो व मैदानास सुरुवात होते, तेथें चर खणून मोर्चेबंदी करून स्वस्थ बसण्यांतच अधिक फायदा आहे. या न्यायाला अनुसरून जर्मनी सांप्रत ऐनी नदीवर मोर्चाच्या आड बसून रशियाकडे वळला आहे. या तटबंदीमुळें शक्य तितके कमी लोक फ्रान्समध्यें ठेवून बाकीची सेना जर्मनीस रशियाकडे वळविता आली आहे. जर्मनीला आपले लोक कमी करतां यऊं नये म्हणून फ्रान्सला वारंवार या तटबंदीवर हल्ले करावे लागतील, आणि लॉर्ड किचनेर घडवीत असलेलें पांच लाख सैन्याचें नवीन अस्त्र तयार होईतों रोजच्या दमचक्कीच्या असल्या हल्ल्याशिवाय अधिक महत्त्वाच्या गोष्टी ऐनी नदीवर घडून यावयाच्या नाहींत. रोज दमचक्की करून जर्मनीला इतकें जेरीस आणून ठेवावयाचें कीं, लॉर्ड किचनेर यांनीं आपला पांच लाखांचा गोळा फेंकावयाच्या वेळीं जर्मनी दमांत उखडून जाऊन बेल्जममध्यें चारीमुंडे चीत पडेल.

दमांत उखडण्याचा हा समय येईतों रशियाच्याच बाजूला रणदेवता संचार करणार हें उघड आहे. रशियाच्या बाजूच्या रणभूमीमध्यें कार्पेथियन पर्वत ही महत्त्वाची जागा आहे. कार्पेथियन पर्वताच्या उत्तर–पूर्वेचा त्रिकोण म्हणजे गॅलिशियन प्रांत व्यापून दक्षिण–पश्चिमेचा त्रिकोण म्हणजे हंगेरियाचा निम्मा भाग रशियानें व्यापला म्हणजे रशियाया इष्ट हेतु साधला. ज्या काटकोनाची त्रिज्या कार्पेथियन पर्वत होतो तो काटकोन रशियास पाहिजे आहे. तो रशियास मिळाल्यास रशिया सर्व्हियाशीं संलग्न होतो व बाल्कन प्रदेशाच्या सभोंवती रशियाचा विळखा बसून तुर्की साम्राज्य रशियाच्या पंजाखालीं आयतें आल्यासारखें होतें. रशियाची सर्व धडपड ह्या मोठ्या लाभासाठीं आहे. हा इष्ट हेतु सिद्धीस नेण्याकरितां रशियानें गॅलिशिया प्रांताच्या ईशान्य कोपऱ्यावर प्रथम स्वारी केली. रशिया जसजसा गॅलिशिया प्रांतांत घुसेल, तसतसें रशियाचें स्वारीचें काम अवघड व्हावें म्हणून गॅलिशियाच्या वायव्य कोपऱ्यांतून ऑस्ट्रियानें पोलंडमध्यें स्वारी केली. ही स्वारी करण्याचा हेतु इतकाच कीं, युद्ध पोलंडमध्यें म्हणजे शत्रूच्या प्रांतामध्यें पडून गॅलिशियावरील रशियाची स्वारी ढिली पडावी. पहिल्या दोन महिन्यांत रशियाला या गॅलिशिया रणभूमींत पूर्ण यश आलें असून, गॅलिशियाचा वायव्य कोंपरा सोडून बाकी बहुतेक सर्व भाग रशियानें व्यापला आहे, व या भागाचा कार्पेथियन पर्वताचा उतारहि रशियाच्या ताब्यांत गेल्यासारखा आहे. कार्पेथियन पर्वत ओलांडून हंगेरियन प्रांतांत उतरण्याचे दोन तीन घाटहि रशियाच्या ताब्यांत गेले आहेत. गॅलिशियांतील ऑस्ट्रियाचा सेनाशकट या पहिल्या दोन महिन्यांत रशियानें मोडल्यासारखा आहे. पोलंडमधून शिरलेलें ऑस्ट्रियाचें सैन्यहि गॅलिशियांतील या पराभवामुळें गॅलिशियाच्या वायव्य कोंपऱ्यापर्यंत मागें परतलें आहे. आतां रशियाला यापुढील मार्ग आक्रमावयाचा म्हणजे एक गॅलिशियाचा वायव्य कोंपरा घेऊन कार्पेथियन पर्वताचा सर्व उजवा उतार आपल्या ताब्यांत घ्यावयाचा आणि दुसरी दिशा म्हणजे या बाजूला विशेष जोर न करतां हातीं पडलेल्या दोन तीन घाटांच्या रस्त्यानें कार्पेथियन पर्वताच्या पलीकडे हंगेरीमध्यें उतरावयाचें. हंगेरीमध्यें ह्या घाटांनीं उतरावें तर तें काम अवघड, जड तोफा व इतर अवजड सामान बरोबर घेऊन जाणें मुष्किलीचें व नेमक्याच घाटांनीं खालीं उतरावयाचें असल्यामुळें हप्त्याहप्त्यांनीं

जाणाऱ्या रशियन सैन्याचा समाचार हंगेरियन सेना सहज घेऊं शकेल. कार्पेथियन-मधल्या चार वाटा हंगेरियनांना माहीत. अशा स्थितींत पर्वताचा प्रत्येक भाग पूर्णपणें ताब्यांत घेऊन जड सामान वर चढवून प्रत्येक पाऊल उचलावें लागणार. रशियाला ही गोष्ट कर्तव्य आहे. पण तसें करण्यापूर्वी गॅलिशियाचा वायव्य त्रिकोणहि ऑस्ट्रियाच्या हातीं रहातां कामा नये. कारण त्या बाजूनें ऑस्ट्रियाचा व जर्मनीचा पिछाडीवर अवचित हल्ला चढून कार्पेथियन पर्वतावर चढून गेलेलें रशियन सैन्य पायबंद व्हावयाचें. तेव्हां ऑक्टोबर महिन्यांत रशिया गॅलिशियाचा हा वायव्य कोंपरा पूर्णपणें ताब्यांत घेण्याचा उद्योग करील, व ह्या कोंपऱ्यांत ऑस्ट्रिया-च्या व जर्मनीच्या सरहद्दी गॅलिशियाशीं भिडल्या असल्यामुळें जर्मनी व ऑस्ट्रिया या दोघांच्याहि बडया सैन्याशीं लढाई देईल. ह्या लढाईंत जर्मन व ऑस्ट्रियन ह्या दोघांच्या सेनाशकटांचा विध्वंस जर रशियानें केला तर हंगेरीमध्यें उतरण्यास रशियास कोणचीच हरकत नाहीं. सेनाशकट जर रशिया मोडूं शकला, तर दातीं तृण धरून ऑस्ट्रिया तहाचें बोलणें लावील. बरें आपण अशी कल्पना घेऊं कीं, रशियाच्या हातून जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांचा सेनाशकट ह्याठिकाणीं मोडवला नाहीं; जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांचा साधा पराभव होऊन ते शेंपन्नास मैल मागें हटले तर रशिया काय करील ? जर्मनीनें ज्याप्रमाणें फ्रान्समध्यें ऐनी नदीच्या कांठीं तटबंदीची जागा तयार केली त्याप्रमाणें ऑस्ट्रिया व जर्मनी ह्यांच्या खुद्द प्रदेशांत शिरून मोर्चेबंदीस अनुकूल जागा पाहून तेथें बंदोबस्तानें रशिया बसून राहील का चाल करून आंत अधिक घुसेल ? अशावेळीं बर्लिन किंवा व्हिएन्नाकडे ऑट्रिया व जर्मनी ह्यांचे सेनाशकट शाबूत असतांना अधिक आंत घुसणें हें लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें इष्ट नाहीं. व्हिएन्ना किंवा बर्लिन घेणें हें उद्दिष्ट नव्हे. तेव्हां गॅलिशियाच्या वायव्य कोंपऱ्यांत ऑक्टोबर किंवा नोव्हेंबर महिन्यांत होणाऱ्या लढाईंत जर ऑस्ट्रो–जर्मनांचा नुसता पराभव झाला, तर ऐनी नदीच्या कांठीं जर्मनीनें तट-बंदीची जी सृष्टि निर्माण केली, तसलीच सृष्टि गॅलिशियाला लागून असलेल्या जर्मन व ऑस्ट्रियन प्रदेशांत रशिया निर्माण करील. ह्या योगें ऑस्ट्रिया व जर्मनी या दोघांच्याहि सेनाशकटांपुढें एक मोठा बागुलबुवा उभा केल्यासारखें होऊन कार्पे-थियन पर्वत ओलांडून हंगेरियांत उतरून सर्व्हियाशीं संलग्न होण्यास रशियास ठीक पडेल. सेनाशकट न मोडतां नुसत्या केलेल्या पराभवानें ऑस्ट्रिया किंवा जर्मनी

तहाचें बोलणें लावणार नाहीं, पण हंगेरियांत शिरून सर्व्हियाशीं संलग्न झाल्यानें सेनाशकट जरी शाबूत असले, तरीहि रशियास अग्रपूजेचा मुजरा करण्यास ऑस्ट्रिया तयार होईल. ह्या लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनेंच सांप्रत रशिया गॅलिशियाच्या वायव्य कोपऱ्यावर जोराची स्वारी करीत आहे. पूर्व गॅलिशियांतला ऑस्ट्रियन सेनाशकट मोडलेला आहे. पोलंडमध्यें बरेंच आंत घुसलेलें ऑस्ट्रियन सैन्य मागें परतलें आहे. वायव्य गॅलिशिया व वायव्य गॅलिशियास लागून असलेला रशियन पोलंडचा थोडकासा भाग ह्याठिकाणीं सांप्रत ऑस्ट्रियाचा मुख्य सेनाशकट उभा असून रशियाच्या दुसऱ्या टकरीशीं तोंड देण्यास ऑस्ट्रिया तयार आहे. रशियाच्या सेनासागरापुढें पूर्व गॅलिशियांत ऑस्ट्रियाचा टिकाव लागला नाहीं. रशियानें आपलें मुख्य बल ह्याच ठिकाणीं पहिल्या महिन्यांत ओतलें होतें. रशिया व ऑस्ट्रिया ह्यांच्या सैन्याची तुलना करतां ऑस्ट्रियाचा निभाव न लागणें हें कांहीं चमत्कारिक नव्हे. ऑस्ट्रियानें पूर्व गॅलिशियांतील आपला सेनाशकट मात्र शाबूतपणें मागें ध्यावयास पाहिजे होता. जनरल फ्रेंच ह्यांच्या सारखा सेनानायक ऑस्ट्रियापाशीं नसल्यामुळें पूर्व गॅलिशियांत ऑस्ट्रियाची दुर्दशा झाली. बेल्जम व फ्रान्स येथील बंदोबस्तांत जर्मनी गुंतला असल्याभुळें जर्मनीची मदत पहिल्या दोन महिन्यांत ऑस्ट्रियास झाली नाहीं. आतां जर्मनीचें दहाबारा लाख सैन्य ऑस्ट्रियास मदत करण्यास रणभूमीवर उभें राहिलें आहे. ही जर्मनीची मदत कशी व कोणच्या ठिकाणीं पोहोंचणार याकडे आपण आतां नजर टाकूं.

पोलंडची रणभूमि

जर्मनीच्या बावीस आर्मी–डिव्हिजन्स म्हणजे जवळजवळ दहा लाख सैन्य सप्टेंबरअखेर रशियाच्या पूर्व सरहद्दीवर जुळून आक्टोबर प्रारंभाला पोलंडमध्यें घुसलें आहे. ह्या सैन्याचीं मुख्य ठिकाणें थॉर्न, पोसन व सॅलिशिया हीं आहेत. सॅलिशिया हा प्रांत गॅलिशियाच्या वायव्य कोपऱ्यावर आहे. थॉर्न येथें महायुद्धाच्या पहिल्या महिन्यांतच रशियानें जर्मनीवर स्वारी केली होती, पण जर्मनीच्या क्रूरच्या मोठ्या तोफा रशियन सैन्यावर एकदम चाल करून गेल्यामुळें रशियन सेनापति लढाईत पडून रशियाची सेना मागें हटली. थॉर्न येथून पोलंडची राजधानी जें वारसा शहर ह्यावर एक जर्मन सैन्य चाल करून सांप्रत जात आहे. थॉर्न शहर व पोसन शहर ह्यामधील पट्टा हा ह्या सैन्याचा पाया असून वारसा शहर

हें या सैन्याचें उद्दिष्ट आहे. अर्थात् थॉर्न, पोसन, वारसा ह्या तीन बिंदूच्या त्रिकोणांत कोठेंतरी एक मोठी लढाई झाली पाहिजे. जर्मनीचें दुसरें मोठें सैन्य सॅलिशियामध्यें तळ देऊन बसलें असून, सॅलिशियाच्या पायावर उभें राहून पोलंडमध्यें घुसलें आहे. ह्यांतला निम्मा भाग वारसावर चाल करून जाणार व निम्मा भाग वायव्य गॅलिशियास मदत करण्यास वायव्य गॅलिशियास लागून असलेल्या पोलंडच्या भागांत उतरणार. अर्थात् वारसाचे दक्षिणेस व पश्चिमेस कोठेंतरी ह्या सैन्याशीं रशियाला लढलें पाहिजे. म्हणजे वायव्य गॅलिशिया, दक्षिण पोलंड, वारसाची पश्चिम बाजू व ईशान्य बाजू अशा चार ठिकाणीं चार मोठ्या लढाया जर्मनीशीं देऊन खुद्द गॅलिशियामध्यें ऑस्ट्रियाशीं एक लढाई रशियाला दिली पाहिजे. म्हणजे वायव्य गॅलिशिया धरून वार्सा व थॉर्न या पट्ट्यांत एकसारखें युद्ध ऑक्टोबर व नोव्हेंबर महिन्यांत चालू रहाणार. ह्या महायुद्धांत जर रशियाला जर्मनीचा पराभव करतां आला निदान जर्मनीला जर्मनींत हटवून तटबंदी निर्माण करून पोलंड सुरक्षित ठेवतां आलें, तरच गॅलिशियांतील पहिला मोठा विजय रशियाच्या पचनीं पडन, हंगेरीमध्यें उतरण्यास रशियास ठीक पडेल. पण पोलंडमधील या महायुद्धांत जर रशियाला माघार खावी लागली तर गॅलिशियांत मिळविलेला विजय निरर्थक होईल. पोलंडमधील युद्धांत रशियाला माघार खावी लागली तर कसें ? रशियाचा सेनाशकट जर्मनीला मोडतां येईल काय ? पोलंडमध्यें खुद्द रशियांतून रशियाचे दोन तीनच आगगाडीचे फाटे जातात. अर्थात् रशियाला माघार खावी लागली म्हणजे ठराविक रस्त्यानेंच माघार खाल्ल्याशिवाय मागची कुमक मिळणार नाहीं. माघार खाण्याचे जेथें नियमित रस्ते असतात तेथें दगडाखालीं सांपडलेला हात काढून घेणें फारच कठीण पडतें. पण रशियापाशीं जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांच्याहून फार अधिक सेना असल्यामुळें पोलंडमध्यें रशियास जय मिळण्याचा संभव अधिक आणि जय न मिळाल्यास अव्यवस्थित माघारीचा प्रसंग तर रशियावर येणारच नाहीं. बरें, हा व्यवस्थित माघारीचा प्रसंग रशियावर येऊन रशिया वार्साच्याहि मागें गेला तर कसें ? अशा प्रकारची लढाई वर्षानुवर्षें झुंजण्याची ताकद रशियाच्या अंगांत आहे, व लॉर्ड किचनेर यांचें नवें अस्त्र आणखी सहा महिन्यांनीं तयार होऊन बेल्जममध्यें तें जर्मनीच्या अंगावर फेंकलें जाईतों रशिया पोलंडच्या बाजूला माघार

खात खात जर्मनीला पूर्ण गुंतवून ठेवील. रशियानें जर माघार खाल्ली तर महिना दीड महिन्यांतच म्हणजे नोव्हेंबर महिन्याच्या दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या आठवड्यांत कोठें तरी योग्य जागा पाहून ऐनी नदीप्रमाणेंच मोर्चेबंदी बांधून, मोर्चेबंदीच्या आंत बंदोबस्तानें बसून त्या बाजूचें पांच सात लाख सैन्य मोकळें करणें जर्मनीला जरूर आहे. असा माघारीचा प्रसंग जर रशियावर आला, तर पोलंडमध्यें व पूर्व गॅलिशियामध्यें ऑस्ट्रिया व जर्मनी मोर्चेबंदी केल्याशिवाय रहाणार नाहींत; किंबहुना मनामध्यें आधींच आंखून ठेवलेलें मोर्चेबंदीचें सोईस्कर ठिकाण गांठणें हाच जर्मनीचा पोलंडमध्यें महायुद्धांत उद्दिष्ट हेतु आहे. अशा रीतीनें मोर्चेबंदीचा आश्रय माघार खाल्लेल्या शत्रूच्या तोंडावर जर्मनीला मिळाल्यास पोलंडमधील मोर्चेबंदी फोडण्याइतकी तयारी करण्यास रशियाला पुन्हां तीन चार महिने तरी लागतील. ह्या अवधींत म्हणजे महायुद्धाच्या पांचव्या सहाव्या महिन्यांत जर्मन सैन्याचा कांहीं भाग लॉर्ड किचनेर यांच्या नव्या अस्त्राचा बंदोबस्त करण्यास बेल्जममध्यें येईल. व कांहीं भाग सर्व्हियावर हल्ला करून मॅसिडोनिया घेऊन, लढाईतील ऑस्ट्रियाचा अखेरचा हेतु पांचव्या सहाव्या महिन्यांत सॅलेनोंका येथें साध्य करून देईल; म्हणजे ऑक्टोबर नोव्हेंबर महिन्यांत पोलंडच्या महायुद्धांत जर रशियाची सरशी झाली तर रशिया हंगेरीमध्यें पांचव्या सहाव्या महिन्यांत शिरून ऑस्ट्रियाचे महायुद्धाचे मूळ मनोरथ सफळ करून घेईल, आणि जर्मनीची सरशी झाली तर जर्मनीहि पांचव्या सहाव्या महिन्यांत सर्व्हिया मॅसिडोनियामध्यें शिरून ऑस्ट्रियाचे मनोरथ सफल करील. ह्या दृष्टीनें विचार केलाअसतां पोलंडमधील महायुद्ध हें मुख्य युद्ध असून तेथील लढाया सर्वांत अधिक महत्त्वाच्या आहेत. ह्या लढायांत रशियास यश यावें म्हणून व जर्मनीस बेल्जमच्या बाजूनें तंवी मिळावी म्हणून लॉर्ड किचनेर यांच्या नव्या सैन्याची तयारी सहा महिन्याच्या ऐवजीं तीन महिन्यांतच शेवटास नेल्यावांचून राहणार नाहीं व विस्तीर्ण इंग्रजी साम्राज्याचीहि आटोकाट खटपट सांप्रत याच दृष्टीनें चालू आहे. बेल्जममध्यें ऑक्टोबर व नोव्हेंबर महिन्यांतच जर्मनीला तंवी देण्याचा जसा लॉर्ड किचनेर ह्यांचा उद्योग सांप्रत जारीनें सुरू आहे त्याप्रमाणें ईशान्य प्रशियावर स्वारी करून तेथें पोलंडवर चाल करून जाणाऱ्या जर्मन सैन्यास पायबंद करण्याचा रशियाचा दुसरा एक उद्योग महायुद्धाच्या प्रारंभापासूनच सुरू आहे. ईशान्य दिशेनें

एक मोठा रशियाचा लोंढा कॅनिग्जबर्ग किल्ल्यापर्यंत जर्मनीमध्यें घुसला. या रशियन सैन्यास सांप्रत जर्मनीनें मागें परतविलें असून उलट जर्मनी रशियांत त्या बाजूला चाळीस पन्नास मैल घुसला आहे. रशियाची राजधानी पेट्रोग्रेड (सेंट पिटर्सबर्ग) येथून वार्साकडे आगगाडीचा एक फाटा जातो तो फाटा ताब्यांत घेऊन वार्साचा पेट्रोग्रेडशीं असलेला संबंध तोडण्याचा जर्मनीचा हेतु दिसतो. पण ह्या बाजूचें रणक्षेत्र महत्त्वाचें नसून पोलंडच्या रणक्षेत्राच्या पायबंदीसंबंधाचेंच हें रणक्षेत्र आहे. येथें रशियानें थोडीशी माघार खाल्ली तरी जर्मनी पेट्रोग्रेडवर चाल करून जाऊं शकत नाहीं. कारण पोलंडचें महाक्षेत्र संभाळून पेट्रोग्रेडच्या बाजूला दुसरें महाक्षेत्र बनविण्याचें सामर्थ्य जर्मनीच्या अंगांत मुळींच नाहीं. पेट्रोग्रेडच्या बाजूनें पोलंडच्या महाक्षेत्रास पायबंद करण्यापुरताच जर्मनीचा हा उद्योग आहे. हा पायबंद स्वतःस न बसतां जर्मनीस उलट पायबंद करण्याकरितां ईशान्य प्रशियांत घुसण्याचा रशियाचा उद्देश आहे. पोलंडांतील क्षेत्रास आपण मुख्य महाक्षेत्र म्हणूं आणि ईशान्य प्रशिया किंवा त्याला लागून असलेला रशियाचा निमेन नदीकांठचा प्रांत यास आपण पायबंदीचें क्षेत्र म्हणू; ऑक्टोबर प्रारंभाला जर्मनीनेंहि निमेननदी ओलांडून जाण्याचा प्रयत्न केला असून त्या प्रयत्नांत जर्मनीस यश न येऊं देण्याची खबरदारी रशियानें घेतली आहे. पायबंदीच्या ह्या उद्योगांत बाल्टिक समुद्रांतील जर्मनीचें आरमार जर्मन सैन्यास मदत व्हावी म्हणून निमेन नदीच्या तोंडाच्या जवळील रशियन किनाऱ्याच्या आसपास संचार करूं लागलें आहे. ह्या किनाऱ्यावर कोठें तरी मोठें जर्मन सैन्य उतरून तेथून पायबंदीच्या सैन्यास कुमक करून पेट्रोग्रेड व वार्सा यांमधील संबंध तोडण्याचा जर्मनीचा हा दुसरा उद्योग आहे. ह्या दुसऱ्या उद्योगाचा विचार करितांना महायुद्धांतील आरमारी लढाईकडे वळणें जरूर आहे.

इंग्रजांचें अजिंक्य आरमार

निमेन नदी ओलांडून जाण्याच्या जर्मनीच्या प्रयत्नास जर्मनीच्या आरमाराचा उपयोग सांप्रत होत आहे. जर्मनीच्या सरहद्दीपासून रीगाच्या आखातापर्यंत विंडो, लिबा किंवा मेमेल ह्यांपैकीं कोठेंतरी सैन्य उतरून निमेन नदीच्या उत्तरेस असलेल्या रशियन सैन्यास तंबी देण्याचा जर्मनीचा घाट दिसतो. ह्या ठिकाणीं जर मोठेसें सैन्य जर्मनीला समुद्रांत उतरवितां आलें, तर निमेन नदीच्या कांठची लढाई रिगाचे आखातावर असलेल्या रिगा बंदरापर्यंत ढकलण्यास हरकत येणार

नाहीं. निमेनच्या उत्तरेस रिगा बंदरापर्यंतच्या द्वीपकल्पांत समुद्राच्या जोरावर लढाई ढकलण्यांत जर्मनीचें नुकसान नाहीं. कारण ही लढाई पायबंदीच्या स्वरूपाची आहे. कोठेंतरी आंगलट आल्यास समुद्राच्या किंवा जमिनीच्या बाजूनें पळ काढण्यास हरकत नाहीं. म्हणजे रिगाच्या आखातांत रिगा, विंडो व लिबा या बंदरांच्या द्वीपकल्पांत गनिमी काव्याची लढाई समुद्रांतून आरमाराच्या जोरावर लवकरच सुरू होईल. हे सर्व भाग पेट्रोग्रेडजवळ असल्यामुळें जर्मन लोक जितकें सैन्य उतरूं शकतील त्याच्यापेक्षां कितीतरी पट अधिक सैन्य रशियाला ह्या बाजूला गुंतवून ठेवावें लागेल. व त्यामुळें थोडक्या सैन्यावर पायबंदीचें बरेंचसें काम भागेल. रशियाचा सेनासागर या सर्व क्लुप्तींना पुरून उरून पुन्हां अफाटच्या अफाट शिल्लक रहाण्याइतका विस्तीर्ण असल्यामुळें विंडोच्या आसपासच्या चकमकींना चोरट्या लढाईहून अधिक महत्त्व केव्हांहि येणें शक्य नाहीं. पण ह्या ठिकाणीं असा प्रश्न उद्भवतो कीं, सांप्रतच्या महायुद्धांत रशियाच्या दोस्तांपाशीं म्हणजे इंग्लंडपाशीं अजिंक्य आरमार असतांना जर्मनीनें विंडोच्या आसपास सैन्य उतरविण्याचा प्रयत्न करावा म्हणजे काय? बाल्टिक समुद्रांत रशियाच्या आरमाराशीं तुलना करतां जर्मनीचें आरमार मोठें बलाढ्य दिसतें ही गोष्ट खरी; पण इंग्लंडच्या आरमारानें बाल्टिक समुद्रांत कां येऊं नये ? बाल्टिक समुद्रांत संचार करण्यास तरी मुभा जर्मन आरमारास कशी मिळते? याचें उत्तर असें आहे कीं, इंग्लंडचें अजिंक्य आरमार सांप्रत उत्तर समुद्रांत कील कॅनॉलमध्यें जर्मनीच्या आरमाराचा कोंडमारा करण्यांत गुंतलेलें आहे. कीलकॅनॉलच्या उत्तरेला डेन्मार्क असून कॅनॉलचें एक तोंड बाल्टिक समुद्रांत बाहेर पडतें, तर एक तोंड उत्तर समुद्रांत बाहेर पडतें. आतां आपण अशी कल्पना करूं कीं, इंग्रजी आरमाराला कील कॅनॉलच्या बाल्टिक समुद्रांतील तोंडाचाहि कोंडमारा करावयाचा आहे. ह्या तोंडाचा कोंडमारा करण्याकरितां उत्तर समुद्रांतून निघून सबंध डेन्मार्क देशाला वळसा देऊन नार्वे आणि स्वीडन यांच्या खालून इंग्रजी आरमाराला बाल्टिक समुद्रांतील कील कॅनॉलच्या तोंडापाशीं आलें पाहिजे. जर्मन आरमार मात्र कील कॅनॉलच्या उत्तर समुद्राकडील तोंडापासून बाल्टिक समुद्राच्या तोंडाकडे कॅनॉलमधून पटदिशीं जाऊं शकतें. उत्तर समुद्रांतील व बाल्टिक समुद्रांतील ह्या कॅनॉलचीं दोन्ही तोंडे दुर्भेद्य अशा किल्ल्यांनीं सुरक्षित अशीं केलीं आहेत. तेव्हां समुद्रांत दूरवर आंत उभें राहूनच या तोंडांना

लांबचा आरमारी वेढा देऊन कील कॅनॉलमध्यें जर्मन आरमाराचा कोंडमारा इंग्रजांना करावा लागत आहे. हा असला लांबच्या वेढ्याचा कोंडमारा उत्तर समुद्रांत तेवढा कां, बाल्टिक समुद्रांत कां नाहीं, ह्याचें उत्तर असें आहे कीं, इंग्रजांपाशीं सुमारें तीस ड्रेडनॉट तऱ्हेचीं लढाऊ जहाजें आहेत, तर जर्मनीजवळ वीस डेडनॉट आहेत. फ्रान्सची दहा ड्रेडनॉटें इंग्लंडला उत्तर समुद्रांत आणतां येणें शक्य आहे, म्हणजे उत्तर समुद्रांत इंग्रजांचीं चाळीस ड्रेडनॉटें तर कील कॅनॉलांत लपून बसलेलीं वीस जर्मन ड्रेडनॉटें अशी स्थिति होते. ड्रेडनॉट तऱ्हेचीं पहिल्या नंबरचीं लढाऊ जहाजें वगळलीं तर दुय्यम प्रकारची लढाऊ जहाजें इंग्रजांपाशीं जर्मनीहून शेंकडों अधिक आहेत. पण खाशा स्वारीची लढालढी होऊन जाईतोंपर्यंत ह्या दुय्यम प्रकारच्या जहाजांचा ड्रेडनॉटांच्यापुढें फारसा टिकाव लागत नाहीं. म्हणून कील कॅनॉलमध्यें लपलेल्या वीस जर्मन ड्रेडनॉटांची विल्हेवाट उत्तर समुद्रांत असलेल्या इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या सुमारें चाळीस ड्रेडनॉटांनींच प्रथम लावली पाहिजे. ही चाळीस ड्रेडनॉटें बाहेर समुद्रांत उभीं आहेत; म्हणून त्यांच्या भीतीनें इंग्रजांच्या आरमारी खात्याचे मुख्य प्रधान मि. विनसेंट चर्चिल यांनीं परवां म्हटलें त्याप्रमाणें, हे जर्मन वीस ड्रेड नॉटांचे उंदीर कील कॅनॉलच्या बिळांत लपून बसले आहेत. बाहेरच्या चाळीस ड्रेडनॉटांपैकीं वीस ड्रेडनॉट उत्तर समुद्रांत, वीस ड्रेडनॉट बाल्टिक समुद्रांत अशी वांटणी करून दोहोंकडच्या तोंडाना इंग्रज व फ्रेंच आरमार गराडा कां देत नाहीं ? इंग्रजांनीं जर आपल्या ड्रेडनॉटांची अशी वाटणी केली तर कोणच्या तरी एका बाजूला वीस किंवा वीसहून कमी ड्रेडनॉटें शिल्लक रहाणार. कील कॅनॉलमधील बीस जर्मन ड्रेडनॉटें मर्जीस येईल त्या तोंडानें समुद्रांत बाहेर पडूं शकतात. ज्या तोंडाला वीस किंवा वीसहून कमी ड्रेडनॉटें आहेत त्या तोंडानें वीसच्या वीस जर्मन ड्रेडनॉटें बाहेर पडलीं, आणि आरमारी युद्धास आरंभ केला तर काय ? ड्रेडनॉटांची संख्या जवळ जवळ सारखी असल्यामुळें म्हणजे वीसला वीस पडल्या-मुळें कदाचित् जर्मनीलाहि जय येण्याचा संभव आहे. एकदां पहिला वीस ड्रेडनॉटांचा हप्ता समुद्राच्या तळाला पाठविला, नंतर दुसरा शिल्लक राहिलेला वीस ड्रेडनॉटांचा हप्ता समुद्राला अर्पण केला म्हणजे शिल्लक राहिलेलीं जर्मन ड्रेडनॉटें, सांप्रत इंग्रजी आरमार अजिंक्य म्हणून जसें चोहोंकडे फिरतें, त्याप्रमाणें जगभर फिरूं लागणार;

असला जय मिळण्याची अर्धवट व पुसट संधि तरी जर्मनीला कां द्यावयाची ? आज इतकें कोणाचें नडलें आहे कीं, सुखाचा जीव मुद्दाम होऊन कसें होतें काय होतें ह्या धुगधुगींत अंशतः तरी घालावयाचा ? आरमारी लढाईचें धोरण असें निश्चित आहे कीं, कोणच्याहि कारणासाठीं किंवा मोहासाठीं इंग्रजी ड्रेडनॉटांची विभागणी करावयाची नाहीं. जर्मन ड्रेडनॉटांना ज्यावेळीं लढण्याचा प्रसंग येईल त्या वेळेला बत्तीसच्या बत्तीस किंवा चाळीसच्या चाळीस इंग्रजी ड्रेडनॉटांशींच लढावें लागेल. वीस किंवा विसापेक्षां कमी अशा ट्रेडनाटांशीं लढण्याची संधीच त्यांना केव्हांहि मिळणार नाहीं; अर्थात् कील कॅनॉलच्या बिळांत दडून बसण्याशिवाय ह्या उंदरांना दुसरें तिसरें काम नाहीं. मग बाल्टिक समुद्रांत सबंधच्या सबंध इंग्रजी आरमार कां येत नाहीं ? सबंधच्या सबंध इंग्रजी आरमारानें बाल्टिक समुद्रांत यावें तर कील कॅनॉलमधील प्लेगचे वीस उंदीर उत्तर समुद्रांत संचारास बाहेर पडून इंग्रजी व्यापारी जहाजांना व क्रुझरे आदिकरून दुय्यम प्रकारच्या लढाऊ जहाजांना प्लेगची बाधा करण्यास किंमपीहि कमी करणार नाहींत. अशा स्थितींत इंग्रजी आरमाराला एकच मार्ग मोकळा आहे; तो हा कीं, आस्ते आस्ते उत्तर महासागरांतून कील कॅनॉलचें तोंडच आपल्या कबजांत घ्यावयाचें. हें तोंड किल्ल्यानीं अत्यंत बलकटीचें केलेलें आहे हें खरें; पण बलाढ्य इंग्रजी आरमार त्या तोंडाचें मालक जरी झालें नाहीं तरी त्या तोंडांत महिना दोन महिने न बिघेल अशी गुडदी बसविण्यास कमी करणार नाहीं. ही गुडदी बसविण्याचा प्रयत्न करतांना कांहीं क्रूझरें व एखादें ट्रेडनॉट नष्ट होण्याचाहि संभव आहे, पण एकदां उत्तर समुद्रांत गुडदी बसली म्हणजे बाल्टिक समुद्रांत संचार करून जर्मनीच्या बंदरांवर भडिमार करण्यास इंग्रजी आरमाराला अडथळा उरणार नाहीं. उत्तर समुद्रांत कील कॅनॉलचें तोंड बंद पडेपर्यंत इंग्रजी आरमार बाल्टिक समुद्रांत येणार नाहीं, अर्थात तोंपर्यंत जर्मन आरमार रशियाच्या किनाऱ्यासभोंवतीं संचार करीत राहून ठिकठिकाणीं थोडेसें जर्मन सैन्य उतरविण्याचा प्रयत्न करणार; त्यास इलाज नाहीं. ह्या महायुद्धांत साधल्यास जर्मनीच्या आरमाराचा फडशा उडविण्याचा इंग्रजांचा हेतु आहे व बिळांतले हे उंदीर बाहेर काढण्याचा इंग्रजी आरमारानें आटोकाट उद्योग चालविला आहे. पण हा उद्योग करतांना यत्किंचितहि यशाची संधि शत्रूला द्यावयाची नाहीं असें इंग्रजांचें आरमारी धोरण आहे. कारण जर्मनीचें

आरमार थोडावेळ बाल्टिक समुद्रांत संचार करीत राहिलें तर लहानसें सैन्य रशियांत उतरविण्यापलीकडे करणार तरी काय ? रशियाच्या सेनासागरापुढें ह्या लहानशा सैन्याची बिशाद ती काय ? आणि त्याकरितां जर्मनीला चुकून तरी आरमारी जय येईल अशी संधि तरी कां द्या ? ऑक्टोबर महिन्यांत उत्तर समुद्रांत कील कॅनॉलच्या तोंडाशीं पहाऱ्याचें काम करीत असतांना जर्मनीच्या समुद्रांत बुडून चालणाऱ्या छोट्या बोटींनीं इंग्लंडचीं तीन क्रूझरें बुडविलीं. इंग्रजांपाशीं क्रूझरें इतकीं पुष्कळ आहेत कीं, असल्या अपघाताचे आणखी कांहीं प्रसंग जरी आले तरी त्याची यत्किंचित्हि पर्वा करण्याचें कारण इंग्रजांना नाहीं. इंग्रजी आरमारानें आजपर्यंत जर्मनीचीं सुमारें चारशें व्यापारी जहाजें पकडलीं असून जर्मनीनें इंग्रजांची ऐशीं नव्वदच जहाजें पकडलीं आहेत. म्हणजे इंग्रजांनीं जर्मनीचा समुद्रावरील व्यापार पहिल्या दोन महिन्यांतच अगदीं संपुष्टांत आणला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. इंग्रजी आरमारानें कील कॅनॉलला गुडदी मारण्याचें काम जरी तडीस नेलें नाहीं व हल्लीं आहे ही स्थिति जरी महायुद्धाचे अखेरपर्यंत कायम ठेविली तरी देखील आरमारानें आपली कामगिरी चोख रीतीनें बजाविली असेंच होईल.

हिंदुस्थानची राजनिष्ठा

जर्मनीच्या आरमारानें जीं इंग्रजांची ऐशीं नव्वद जहाजें बुडविलीं म्हणून वर लिहिलें आहे, त्यांत बंगालच्या उपसागराच्या वांटणीला पांच व अरबी समुद्राच्या वांटणीला चार-पांच आलीं आहेत. एमडेन नांवाचें एक जर्मन पळपुटें क्रूझर सांप्रत हिंदी महासागरांत संचार करीत आहे. एमडेन नांवाचें एक क्रूझर नसून त्याच नांवाचीं दोन क्रूझरें आहेत असाहि कांहींचा तर्क आहे. या क्रूझरनें थोड्या दिवसांपूर्वी कलकत्त्याजवळ चारपांच जहाजें बुडविलीं. तीनचार जहाजें पकडलीं म्हणजे एका जहाजावर पकडलेल्या जहाजावरील सर्व इसम घालवावयाचे, पकडलेल्या इसमांना सौजन्यानें वागवावयाचे, आणि कोणच्या तरी जवळच्या बंदराकडे पकडलेल्या इसमांची रवानगी करून देऊन रिकामीं जहाजें मालासकट समुद्रांत बुडवावयाचीं, असा एमडेनचा क्रम आहे. एमडेन जहाजाची रचनाच पळतांना तें सर्वांहून अधिक धूम ठोकील अशी केलेली असल्यामुळें इंग्रजी क्रूझरांच्या हातीं लागण्यापूर्वीच आणखी कांहीं थोडीशी वाटमारी हें एमडेन करील असा अदमास आहे. एमडेननें जातां जातां मद्रास शहरावरहि पंधरा वीस गोळे टाकून, बर्मा-

ऑईल कंपनीच्या बंदरावरील तेलाच्या मोठ्या सांठ्यास आग लावली, दहा वीस जखमी करून ठार केले व हायकोर्टासारख्या मोठ्या इमारतींनाहि थोडासा चाट लावला. एमडेनच्या ह्या असल्या उपद्व्यापामुळें रंगून, कलकत्ता, मद्रास, मुंबई वगैरे ठिकाणच्या व्यापारास थोडासा खार लागला आहे. पण सर्व ठिकाणचे व्यापारी व इतर लोक असल्या ह्या क्षुल्लक गोष्टीकडे लक्ष देत नसून महायुद्धांतील अपरिहार्य नुकसान म्हणून दमानें आपले उद्योगधंदे चालवून सरकारास योग्य ती मदत मोठ्या आनंदानें व उत्साहानें देत आहेत. इंग्रजी आरमाराच्या अजिंक्य शक्तीवर दृढ विश्वास एमडेनसारख्या डांसाच्या चाव्यानें यत्किंचित्हि उडणें शक्य नाहीं. इंग्रजी राष्ट्राची आरमारी व व्यापारी पत पूर्वीइतकीच महायुद्धाच्या दोन महिन्यानंतरहि कां कायम रहाणार नाहीं ? हें महायुद्ध इंग्रजांच्या अगदीं उलट गेलें अशी जरी कल्पना केली, तरी इंग्रजांचें असें कोणचें नुकसान होणार आहे ? इंग्रजांचें आरमारी वर्चस्व नष्ट होणार नाहीं, इतकेंच नव्हे तर इंग्रजांच्या भूमीपैकीं एक कणहि शत्रूच्या हातीं लागणार नाहीं. अमेरिका, जपान, इटली, आशिया खंड, आफ्रिका खंड येथें कोणा युरोपियन राष्ट्राला अल्पव्याजानें कर्ज उभारतां येण्यासारखें असलें तर तें एकट्या इंग्रजांना. कोणास ठाऊक युद्धाच्या अखेर काय होईल तें, अशी दुष्ट शंका मनांत घेऊन जर कोणी कोणाचा गैरविश्वास केला तर तो प्रथम ऑस्ट्रियाचा करील, जर्मनीचा करील अगर रशियाचा करील, अगर फार झालें तर फ्रान्सचा करील; पण इंग्रजांचा 'गैरविश्वास कोणीहि करणार नाहीं. अशी आज इंग्रजांची शक्ति व नीति आहे. लढाईचे अखेरीस जर्मनीस जय मिळाला तरी इंग्रजांचें कांहीं नुकसान होणार नाहीं हें तर खरेंच, पण विजयी जर्मनीपासूनहि लॉर्ड किचनेर यांचें दुसरें भव्य सैन्य बेल्जमला हिसकावून घेण्यास कमी करणार नाहीं. जर्मनीहि इंग्लंडचें हें बळ ओळखून असावा असें दिसतें. कारण, अँटवर्पचा किल्ला घेऊन बेल्जमपैकीं लीज व अँटवर्प एवढाच पट्टा ताब्यांत ठेवून बाकीचा पट्टा सोडावा लागल्यास सोडण्याची तरतूद जर्मनीनें एव्हांपासूनच आरंभिली आहे. अँटवर्प व लीजचा पट्टा ताब्यांत घेऊन बाकीचा बेल्जम पुन्हां स्वतंत्र करण्याचा इरादा जर्मनीचा ह्या तरतूजीवरून जरी दिसत असला, तरी अँटवर्प व लीज हीं ठाणीं इंग्रज जर्मनीला पचूं देणार नाहींत. राजनिष्ठ हिंदुस्थानांतून व इंग्रजांच्या वसाहतींतून लाखों सैन्य बल्जममध्यें उतरेल व लढाईच्या प्रारंभीं लॉर्ड

किचनेर ह्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें इंग्रजांच्याच अटी कबूल करून जर्मनीला तह करावा लागेल. हिंदुस्थानची राजनिष्ठा व वसाहतींचें प्रेम ह्यांची विलक्षण मदत इंग्लंडला सांप्रतच्या प्रसंगीं झालेली आहे, व महायुद्धाचा शेवट होईपर्यंत ती तशीच होत राहील यांत शंका नाहीं. हिंदुस्थानच्या राजनिष्ठेसंबंधानें पायोनियरसारख्या पत्रांतून कांहीं कुत्सित शंका काढण्यांत आल्या आहेत. असल्या शंकांनीं इंग्लंडच्या प्रजावात्सल्याच्या व हिंदुस्थानच्या राजनिष्ठेच्या महोदधीवर कितीहि कुत्सित फुंकर घातले, तरी त्याचा काय उपयोग होणार आहे ? हिंदु व मुसलमान संस्थानिक, हिंदु व मुसलमान व्यापारी, व इतर सर्व सामान्य लोक अहमहमिकेनें ह्यावेळीं इंग्लंडला यथाशक्ति मदत करीत आहेत. कारण, त्यांची राजनिष्ठा म्हणजे न समजणारा व समजूं देतां न येणारा एक अद्‌भूत मनोविकार नसून शांत विचाराच्या अंतीं स्थिर झालेल्या बुद्धीला आलेलें एक फळ आहे.

आक्टोबर-नोव्हेंबर महिना

महायुद्धाचीं रणक्षेत्रें तीन असून पश्चिमेकडील रणक्षेत्र, पूर्वेकडील रणक्षेत्र व दक्षिणेकडील रणक्षेत्र अशी त्यांचीं सामान्यतः नांवें आहेत. पश्चिमेकडील रणक्षेत्रांत बेल्जम व उत्तर फ्रान्स यांचा समावेश होत असून पूर्वेकडील रणक्षेत्रांत पूर्व पर्शिया, पोलंड व ऑस्ट्रियाचा गॅलिशिया प्रांत यांचा समावेश होतो; आणि दक्षिण क्षेत्रांत सर्व्हिया व त्याचा आसपासचा प्रदेश यांचा समावेश होत असून या दक्षिण क्षेत्रांतच लढाईच्या पहिल्या तोफेचा गोळा पडला ! पश्चिम व पूर्व क्षेत्रांतील लढायांच्यापुढें दक्षिण क्षेत्रांतील लढाई अत्यंत फिकी पडणारी असल्यामुळें तेथील डावपेंचांचें वर्णन गेल्या खेपेस अगदीं थोडक्यांत देण्यांत आलें होतें. आक्टोबर महिन्यांतहि सर्व्हियाच्या बाजूला विशेष महत्त्वाची गोष्ट घडून आली नाहीं. सर्व्हियाची राजधानी बेल्ग्रेड शहर याजवर ऑस्ट्रियाच्या तोफांचा भडिमार होत होता व आठ दहा आठवडे भडिमार होऊन अधेंमुधें कायतें तें शहर जळलें, येवढीच सबंध आक्टोबर महिन्यांत सर्व्हिया संबंधाची बातमी प्रसिद्ध झालेली आहे. सर्व्हियाचें व माउंट निग्रोचें सैन्य ऑस्ट्रियाच्या बोसनिया प्रांतांत शिरून बोसनियाच्या राजधानीवर सप्टेंबर महिन्यांतच चाल करून गेलें; पण अद्याप राजधानीचें शहर त्यांनीं हस्तगत केलें नाहीं. सर्व्हिया व माउंटनिग्रो यांच्याकडून ऑस्ट्रियास विशेष तंबी बसण्याचा अद्यतां रंग दिसत नाहीं. उलट तुर्कस्थान या महायुद्धांत जर्मनीच्या बाजूनें सामील झाल्यामुळें दक्षिण रणक्षेत्राची सीमा काळा समुद्र व पूर्व मध्यसमुद्र व इजिप्त येथपर्यंत वाढलेली आहे. तुर्कस्थान जर्मनीच्या बाजूनें होऊन इंग्लंड व रशिया यांच्याविरुद्ध लढूं लागल्यामुळें युरोपला महायुद्धाचें झालेलें करट चिघळलें असून आफ्रिका खंडांत इजिप्त, ऑशिया खंडांत ऑशियामायनर, अरबस्थान, इराण, अफगणिस्थान व मध्य एशिया या मुसलमानी राष्ट्रांनाहि त्याच्या लसेची बाधा होण्याचा संभव आहे. तुर्कस्थानची राजधानी कॉन्स्टान्टिनोपल येथें ह्या लसेची प्रयोगशाळा जर्मनीला कशी स्थापन करतां आली व तेथून लढाईचें बीज सर्व मुसलमानी राष्ट्रांत जर्मनी कसें फैलवीत आहे, याचें विवेचन

लढाईच्या धोरणाच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचें आहे. पण त्या विवेचनास सुरुवात करण्यापूर्वी आपण पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील रणक्षेत्रांची स्थिति प्रथम अवलोकन करूं.

पश्चिम रणक्षेत्र

पश्चिम रणभूमीचें ईशान्य फ्रान्स, उत्तर फ्रान्स व बेल्जम असे तीन विभाग होतात. आक्टोबर महिन्याच्या प्रारंभीं आईन नदीच्या काठीं जर्मन सैन्य तटबंदी धरून बसलें होतें, व ह्या तटबंदीची फळी फोडण्याचा उद्योग फ्रेंच सैन्यानें आरंभला होता. आक्टोबर महिन्याची ही स्थिति नोव्हेंबर महिन्याच्या प्रारंभींहि जशीच्या तशीच आहे. रोज आईन नदीवर लढाई होते, तोफांचा भडिमार होतो आणि एक पक्ष एक मैल पुढें जातो, तर दुसरा पक्ष मैल अर्धा मैल मागें हटतो, अशा प्रकारें सबंध महिनाभर आईन नदीच्या पाण्याला जर्मन व फ्रेंच सैनिकांच्या रक्ताचा तांबडा रंग येत होता. आईन नदीवरील ही तटबंदीची फळी फोडण्याची धमक नोव्हेंबर महिन्यांत जर्मन किंवा फ्रेंच यांपैकीं कोणाच्या अंगांत येईल, असें चिन्ह दिसत नाहीं. ही फळी फोडण्याची होईल तितकी शिकस्त फ्रेंचांनीं आक्टोबर महिन्यांत केली. मनुष्यबल जितकें खर्ची घालणें फ्रान्सला शक्य होतें तितकें फ्रान्सनें खर्ची घातलें; पण जर्मनीनें आईन नदीची तटबंदी इतकी मजबूत केली आहे, व या तटबंदीचें संरक्षण करण्याचें काम मनुष्यबलापेक्षां यंत्रबलानेंच करण्याचा उद्योग जर्मनीनें इतक्या व्यवस्थितपणें आरंभिला आहे, कीं ह्या तटबंदीवर तुटून पडून एकदम फळी फोडण्याचा नाद फ्रान्सनें जवळजवळ सोडून दिला आहे. फ्रान्स-जवळ रिझर्व सैन्य अद्याप लागेल तितकें आहे. पण हें लाखो रिझर्व सैन्य आईन नदीवर खर्ची घालणें इष्ट नाहीं. ह्या रिझर्व सैन्याचा उपयोग इतरत्र करणें भाग असल्यामुळें फ्रान्सचे सेनापति जनरल जॉफ्रे आईन नदीवर जर्मनीला नुसते रेटत बसले आहेत. आखाड्यांत उतरलेले दोघे पहिलवान उभे असे-तोंपर्यंत चलाखीची व झटापटीची कुस्ती होते. पण ते दोघेहि एकदां मातींत लोळले म्हणजे एकानें आपला खांदा दुसऱ्याच्या खांद्याला घाशीत बसावें व रेटारेटीच्या कुस्तीस आरंभ करून त्यांत शेवटीं कोण उखडतो याची बाट पहाण्यास प्रेक्षकांस ज्याप्रमाणें सांगावें, त्याप्रमाणें आईन नदीवरील युद्धास नुसतें रेटारेटीचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. आईन नदीवर ही रेडयांची रेटारेटी तशीच कायम ठेऊन

लासिग्नी, लोयेन व सेंट क्विंटीन ह्या मार्गानें, आयीस नदीच्या पश्चिम किनाऱ्यानें चढाई करून जर्मन तटबंदीच्या उजव्या बगलेस वळसा देऊन जर्मनीच्या पिच्छाडीस वळण्याचा इंग्रज व फ्रेंच सेनेनें आक्टोबरच्या प्रारंभीं निकराचा प्रयत्न केला, पण या प्रयत्नांत यश न आल्यामुळें इंग्रज सेनेनें लोयेन सेंट क्विंटीनची दिशा सोडून देऊन लासग्नीच्या उत्तरेस लोयेन ते रुमानियाच्या मार्गानें एकदम सोम नदी ओलांडली व तेथें जर्मनीच्या उजव्या बाजूला वळसा देण्याचा प्रयत्न आक्टोबरच्या पहिल्या आठवड्यांत केला. इंग्रजी सैन्य सोम नदी ओलांडून ह्याप्रमाणें वर चढेल अशी अटकळ जर्मनीला नव्हती. इंग्रज व फ्रेंच यांनीं ह्यापूर्वी सुमारें तीन आठवडे एकसारखे जर्मन तटबंदीवर निकराचे हल्ले चढविले होते, व त्या हल्ल्यांत सैन्याचीहि बरीच खराबी झाली होती.

अशा स्थितींत पेरोनीपासून सोम नदीला धरून सोम नदीच्या मुखापर्यंत जर्मन जर सोम नदी ओलांडून दक्षिणेस येऊं लागले, तर त्यांना सोम नदीवर अडथळा करावयाचा येवढ्याच धोरणानें इंग्रज सोम नदीवर कांहीं दिवस विसावा घेतील अशी जर्मनीची अटकळ होती. पण ही अटकळ अजिबात खोटी ठरली. इंग्रजी सैन्य फ्रान्सच्या रणक्षेत्रांत उतरल्यापासून आतांपर्यंत जवळ जवळ अडीच महिने इंग्रजी सेनेला व फ्रान्सच्या डाव्या बाजूला जनरल फ्रेंच यांनीं एक क्षणाचाहि विसावा दिला नाहीं. रात्रंदिवस सारखी लढाई सुरू आहे. ना झोंप ना खाणेंपिणें. सैन्याची एक तुकडी कांहीं रात्रीं झोंप न मिळाल्यामुळें थकल्यास तिच्या जागीं दुसरी तुकडी उभी करावयाची व आहारादिकांचा योग्य विसावा आपल्या सैनिकांस द्यावयाचा; पण क्षणभरहि लढाईत खळ पडू द्यावयाचा नाहीं; अशा विलक्षण नेटानें व साहसानें आक्टोबर प्रारंभापासून सोम नदी पेरोनी येथें ओलांडल्यानंतर इंग्रजी सैन्य जर्मनीशीं लढत आहे. इतक्या निकराच्या लढाईची जरुरी काय? येवढें मोठें साहस करून बिनदिक्कत मनुष्यबळ खर्ची घालण्याची जरुरी कोणची? जर्मनीला नवीन सैन्याची कुमक येऊन पोचण्यापूर्वी आईन नदीवरील कार-भार जर्मनीच्या उजव्या बाजूच्या बगलेला वळसा देऊन आटपावयाचा होता काय? सामान्य कुमकेहून मोठीशी कुमक जर्मनीला फ्रान्समध्यें आक्टोबरच्या प्रारंभीं येऊन मिळावयाची होती अशांतला भाग नव्हता. आक्टोबरमध्येंच पोलंडमधील लढाईलाहि ऊत आलेला असल्यामुळें जर्मनी एखादें नवें मोठेसें

सैन्य फ्रान्समध्यें कोठचें पाठवणार होता ? मग सोम नदी ओलांडून पेरोनीच्या उत्तरेस जाऊन जर्मनीच्या उजव्या बगलेवर हल्ले करण्याची याचवेळीं इतकी शिकस्त दमल्या भागलेल्या सैन्याकडून कां करविली ? याचें उत्तर असें आहे की, बेल्जमच्या अँटवर्प किल्ल्यावरील जर्मनीच्या खऱ्या हल्ल्यास याचवेळीं सुरवात झाली होती व या हल्ल्याचें काम ढिलें पडण्याकरितां पेरोनीच्या उत्तरेस जर्मन सैन्यावर अत्यंत निकराचे हल्ले करणें जरूर होतें. जर्मन सैन्याच्या उजव्या बगलेस वळसा घालावयास जर मिळाला तर उत्तमच झालें पण प्रत्यक्ष वळसा जरी घालावयास मिळाला नाहीं तरी इंग्रज केव्हां उजव्या बगलेस वळसा घालतील याचा नियम नाहीं अशा तऱ्हेच्या पूर्ण धाकांत जर्मन सैन्याला ठेवणें भाग होतें. हेतु इतका कीं, जर्मनीला होईल तितके कमी लोक अँटवर्पकडे पाठवितां यावे. अँटवर्पवरील किल्ल्यास वेढा देऊन मोठ्या तोफा अँटवर्पवर रोखण्याची जर्मनीनें ज्यावेळीं तयारी केली त्यावेळीं बेल्जम व उत्तर फ्रान्स यांमधील रणक्षेत्रांची स्थिति येणेंप्रमाणें होती. खुद्द अँटवर्प किल्ल्यांत बेल्जमचें जवळ जवळ एक लाख सैन्य होतें व ह्या सैन्याला समुद्रांतून आस्टेंड बंदरांत उतरून आस्टेंड-ब्रुचेस्ट-घेंट या मार्गानें लीस नदीच्या डाव्या तटानें इंग्लंडची कुमक पोंचत होती. आस्टेंड-ब्रुचेस-घेंट व अँटवर्प ह्या एवढ्या टापूत मिळून बेल्जमचें व इंग्लंडचें सुमारें दीड लाख सैन्य आक्टोबरच्या प्रारंभीं होतें. अँटवर्पवर जर्मनीचा जो हल्ला चढला तो पूर्वेकडून, व दक्षिणेकडून लीस नदीच्या पलिकडे म्हणजे डाव्या बाजूला हल्ला चढविण्याचे वेळीं जर्मनीला जातां आलें नव्हतें. अँटवर्पच्या दक्षिणेस व पश्चिमेस मिळून जर्मनीचें आक्टोबरच्या प्रारंभीं दोन अडीच लाख सैन्य असावें असा अंदाज आहे. ब्रुसेल्स येथें जर्मनीचें चाळीस पन्नास हजार सैन्य यावेळीं होतें.

ब्रुसेल्स येथें जर्मनीचें चाळीस पन्नास हजार सैन्य यावेळीं होतें व या सैन्याची कामगिरी येवढीच होती कीं, आस्टेंड-घेंट या टापूतील सैन्यास थोपवून धरावयाचें. खालीं दक्षिणेस सोम नदी उतरून वर चढण्यास पेरोनी येथें इंग्रज सैन्यानें सुरुवात केली व निकराचे हल्ले करून, ते उत्तरेस डुबेपर्यंत वर चढलें. या सैन्यास मदत करण्याकरितां इंग्लंडांतून कॅलेच्या मार्गानें व फ्रान्समधून अमीन्स, आल्बर्ट-आरास या मार्गानें एकसारखें सैन्य येत होतें. फ्रान्समधून व इंग्लंड-

मधून येणाऱ्या या नव्या सेनाप्रवाहाचा रोंख लिलेच्या किल्ल्यावर होता. लिलेचा किल्ला यावेळीं फ्रेंचांच्या ताब्यांत होता; व तेथें मोठेसें सैन्य नव्हतें. पेरोनी ते डुवेपर्यंत जर्मनीच्या उजव्या बगलेला वळसा देण्याच्या इंग्रजांच्या प्रयत्नाला आडकाठी घालीत असतांनाच जर्मन सैन्यानें लिलेचा किल्ला एकदम गांठला, व तेथें साठ हजार सैन्याचा तळ दिला. अँटवर्पच्या किल्ल्यावर आक्टोबर प्रारंभाला जर्मनीच्या खऱ्या हल्ल्यास सुरुवात झाली. अँटवर्प सारखा मजबूत किल्ला युरोपांत दुसरा नाहीं, अशी अँटवर्पची ख्याति; शिवाय महायुद्धाच्या प्रारंभीचे पहिले दोन महिने या किल्ल्याच्या मजबूतीस अधिक बळकटी आणण्याकरितां यथाशास्त्र व यथाविधी खर्च करण्यांत आले होते. पैशाची, खेड्यांची, जमीनजुमल्याची व इमारतींची कितीहि नुकसानी झाली तरी त्याकडे लक्ष न देतां किल्ला झुंजण्यास तयार केला होता. किल्ल्यावरील तोफांच्या माऱ्यापासून स्वतःचा बचाव करण्याकरितां खेड्यापाड्यांचा किंवा मोठ्या इमारतींचा आश्रय शत्रूला घेतां येऊं नये म्हणून आसपासचीं खेडीं, मोठ्या इमारती व मोठे वृक्ष हीं सर्व जमीनदोस्त करून तोफांच्या गोळ्यांची गति निष्कंटक करण्यांत आली होती. शिवाय अँटवर्पचा मोठा किल्ला व सभोंवतालचे लहान लहान किल्ले ह्यांच्या जवळ जर्मन पायदळास जातांच येऊं नये म्हणून समुद्राचे व कालव्यांचे बांध फोडून कित्येक मैल सर्व जलमय करण्यांत आले होते. हेतु हा कीं अँटवर्प किल्ला केव्हांहि जर्मनीच्या हातीं जाऊं नये निदान आक्टोबर–नोव्हेंबर दोन महिने तरी हा किल्ला जर्मनीशीं झुंजत राहील आणि जर्मनीच्या लाख दीड लाख सैन्याचा बळी महिन्या दोन महिन्यांत घेईल, असें धोरण आक्टोबरच्या प्रारंभीं बांधण्यांत आलें होतें. या धोरणाप्रमाणें अँटवर्पची झुंज खरोखर आक्टोबरच्या अखेरपर्यंत निदान राहिली असती, तर लिलेपर्यंत येऊन थडकलेल्या इंग्रजी सेनेनें ब्रुसेल्सच्या रोखानें बेल्जममध्यें प्रवेश केला असता. ऑस्टेंड, ब्रुजेस व घेंट येथील सैन्येंहि ब्रुसेल्सपर्यंत धडकलीं असतीं, व ब्रुसेल्सच्या दक्षिणपूर्वेस कित्येक मैलपर्यंत सपाट पसरलेल्या मैदानावर जर्मनीला इंग्रजांशीं व फ्रेंचांशीं तोंड देणें भाग पडलें असतें. ब्रुसेल्सच्या आसपासचें बेल्जमचें हें मैदान युरोपच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. हिंदुस्थानच्या इतिहासांत सोनपत–पानपतचें मैदान जसें प्रसिद्ध त्याचप्रमाणें बेल्जमचें मैदानहि युरोपच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. हेंच मैदान त्वरेनें व तांतडीनें गांठूं, तटबंदीची

व यंत्राची लढाई सुरू करण्यास तेथें जर्मनीला फुरसदहि देणार नाहीं, व अखेरीस प्रत्यक्ष दंडाला दंड भिडवून जर्मनीच्या सेनाशकटाचीं हाडें घुसळून काढूं, अशा उमेदीनें व निश्चयानें फ्रेंच व इंग्रज दक्षिणेंतून व पश्चिमेंतून बेल्जमच्या मैदानाकडे धांवत चालले होते. महायुद्धाच्या प्रारंभीं नामूर व मोन्स येथें अवचित माघार खावी लागली नसती, तर बेल्जमच्या याच मैदानावर मोठी लढाई झुंजण्याचा इंग्रजांचा व फ्रेंचांचा डाव होता. नामूर व मॉन्स येथील माघारीनें तो डाव आंगलट येऊन पारिसपर्यंत व मॉर्न नदीपर्यंत घुसण्यास जर्मन सेनेस सवडसुद्धां मिळाली. मॉर्न नदीवरील जर्मनीच्या पराभवामुळें जर्मनीला मिळालेली संधि फुकट जाऊन पहिल्या डावाच्या सिद्धीकडे पुन्हां पोंचण्यास इंग्रज व फ्रेंच यांना बल आलें. सप्टेंबर महिन्यांत ऐन नदीची तटबंदी जरी फोडतां आली नाहीं तरी पेरोनी येथें सोमनदी ओलांडून उत्तरेस ब्रुसेल्सच्या मैदानाच्या रोखानें फ्रेंच व इंग्रज यांना जातां आलें. लढाईतील डावपेंचाच्या धोरणाच्या दृष्टीनें ही मोठी कामगिरी इंग्रज व फ्रेंच सैन्यानें बजावली यांत शंका नाहीं. महायुद्धाच्या प्रारंभीं लीजचा किल्ला पडल्यानंतर नामूर लढत ठेऊन उत्तरेस अँटवर्पकडून पश्चिमेस ऑस्टेंड–घेंटकडून व दक्षिणेस लिली मॉन्सच्या बाजूनें चाल करून जाऊन ब्रुसेल्स सभोंवारच्या इतिहासप्रसिद्ध मैदानावर ह्या महायुद्धाचा सोक्षमोक्ष करून घेऊं, हा जो इंग्रजांचा व फ्रेंचांचा मूळचा डाव त्याच डावास आक्टोबरच्या प्रारंभाला थोडया फेरानें पुन्हां रंग आला. जर्मन सैन्य फ्रान्समध्यें घुसून आईन नदीवर तटबंदी करून बसलें, येवढाच काय तो प्रारंभींचा व दोन महिन्यानंतरचा म्हणजे आक्टोबरांतील डावांत फरक होता. आगस्टमधील डावामध्यें बेल्जमच्या दक्षिण बाजूचा नामूरचा किल्ला निदान पंधरा वीस दिवस दम धरील अशी अटकळ सेनापतीनीं ज्याप्रमाणें बांधली होती, त्याप्रमाणें अँटवर्प कित्येक महिने नाहीं तरी निदान आक्टोबर महिना तरी दम धरील असा अंदाज होता. आगस्ट व आक्टोबर या दोनहि महिन्यांत डावाचें स्वरूप एकच म्हणजे ब्रुसेल्सच्या मैदानावर सोक्षमोक्ष करून घ्यावयाचा, अशा तऱ्हेचें होतें. पहिल्या डावांत नामूरचा किल्ला इरेस घातला होता, तर दुसऱ्या डावांत अँटवर्पचा किल्ला इरेस घातलेला होता. नामूर पंधरा दिवस लढेल असा अंदाज असतांना ते तसें पंधरा तासहि लढलें नाहीं; त्याप्रमाणें अँटवर्पच्या किल्ल्याच्या दमाच्या कालावधीचा अंदाजहि चुकेल अशी शंका आक्टोबरच्या प्रारंभीं इंग्रजांना आली होती, व

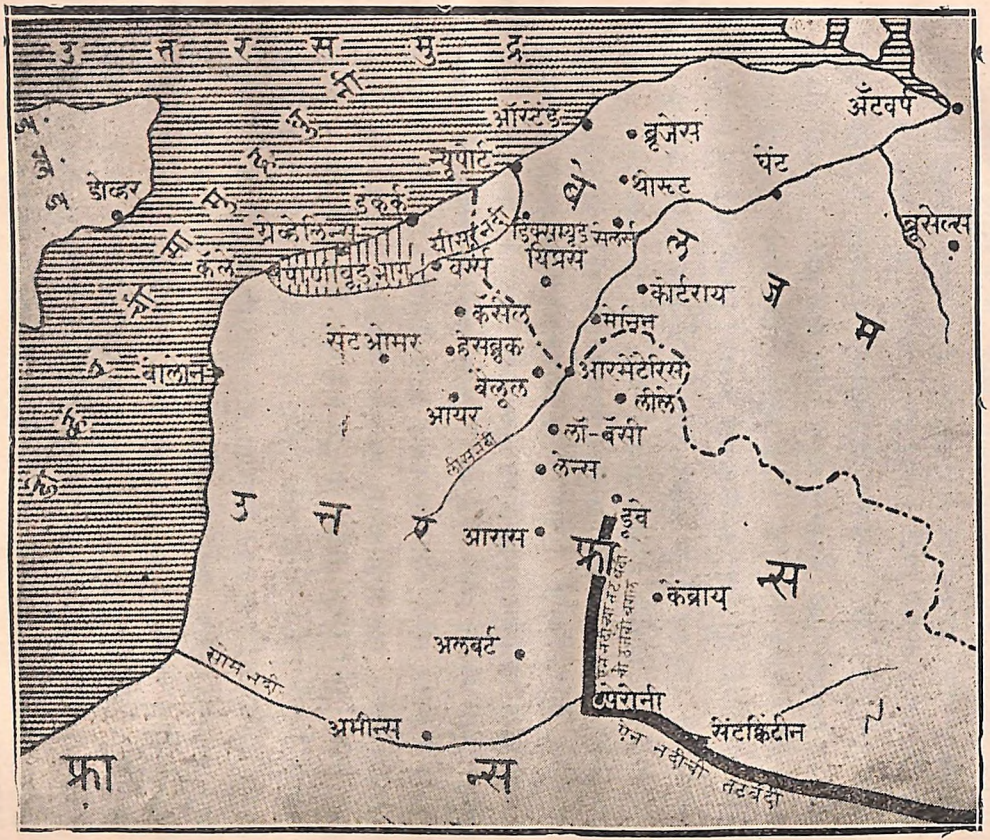
या शंकेच्या निवारणार्थ आक्टोबरच्या प्रारंभीं मोठ्या आरमारावरील अवजड तोफा ऑस्टेंड बंदरांत उतरून दहा हजार खलाशांची कुमक ऑस्टेंड–ब्रुजेस मार्गानें व लीस नदीच्या डाव्या तीरानें त्यांनीं अँटवर्पकडे पाठविली होती. हा बंदोबस्त आरमार खात्याचे प्रधान मि. चर्चिल यांनीं स्वतःच्या डोळ्यांदेखत केला होता; व अँटवर्पच्या सभोवारच्या चरांनाहि एका रात्रीच्या निवासानें मि. चर्चिल ह्यांनीं उत्साही व धैर्यशाली बनविलें होतें असें म्हणतात. जर्मनीच्या अवजड व मोठ्या तोफांचा मारा सुरू झाला म्हणजे बळकट किल्ल्यांचाहि टिकाव लागत नाहीं, हा अनुभव लीज व नामूर येथें आला होता. तो अनुभव ध्यानांत घेऊन तोडीस तोड देण्याकरितां जर्मनीच्या मोठ्या तोफांशीं झुंजविण्याच्या इराद्यानें इंग्लंडच्या अवजड आरमारी तोफा १० हजार खलाशांसह समुद्रावरून जमिनीवर ऑस्टेंड बंदरावर उतरल्या. चपल खलाशी चारपांच तारखेस अँटवर्पला जाऊन पोंचले; मोठ्या तोफा येत आहेत ही बातमी त्यांनीं अँटवर्पला दिली, आणि निरुत्साही होऊं लागलेल्या अँटवर्प शहरांत नवा दम इंग्रजांनीं उत्पन्न केला. अवजड तोफा ऑस्टेंड येथून निघून अँटवर्पच्या मार्गाला लागल्या; आणि त्या लवकर अँटवर्पला पोंचून अँटवर्प सभोंवारच्या जर्मन तोफा मुक्या करतील असें बेल्जम सेनेस वाटूं लागलें. अँटवर्पहून निघालेली ही आरमारी अस्त्रें जमिनीवर हलूं लागून अँटवर्पच्या दिशेनें धांव घेण्यास त्यांची सिद्धता झाली इतक्यांत अँटवर्प आक्टोबरच्या दहा तारखेलाच पडलें.

बेल्जमचा किनारा व कॅले

अँटवर्प पडण्याबरोबर बेल्जमचा राजा अवशिष्ट बेल्जम सैन्य व इंग्रजी खलाशी बरोबर घेऊन ब्रुजेसच्या मार्गानें आस्टेंड येथें येऊन पोहोंचला. लीस नदीच्या डाव्या तीरानें ह्या सैन्यानें निसटून जाऊं नये म्हणून अँटवर्पच्या दक्षिणेस लीसनदी जर्मन सैन्यानें ओलांडली. पण दोन हजार इंग्रजी खलाशांना हॉलंडच्या हद्दींत पळून जाण्यास भाग पाडण्यापलीकडे विशेषसा अडथळा ह्या निसटून जाणाऱ्या सैन्याला जर्मनीला करतां आला नाहीं. अँटवर्प पडण्याबरोबर ब्रुसेल्स येथील जर्मन सैन्यानें घेंटवर हल्ला केला. पण अँटवर्पच्या कुमकेस निघालेल्या फ्रेंच व इंग्रज सैन्यानें घेंट येथें त्यास थोपवून धरलें; त्यामुळें अँटवर्पचें सैन्य आस्टेंडला सुरक्षित येऊन पोंचलें. अँटवर्प ताब्यांत घेण्याबरोबर अँटवर्पचा बंदोबस्त करण्यांत एखाद दुसरा दिवस घालवून जर्मनीचें दीड दोन लाख सैन्य ब्रुजेसच्या मार्गानें बेल्जम

किनाऱ्यावर येऊन धडकलें; व घेंट, ब्रुजेस, धोरूट, ऑस्टेंड हीं गांवें घेऊन न्यूपो-र्टपर्यंतचा बेल्जमचा किनारा सर्व व्यापून टाकला. ह्याचवेळीं लिले येथील जर्मन सैन्यानें कॅलेच्या दिशेनें एकदम चाल केली. हें सैन्य उत्तरेस लीस नदीच्या कांठीं असलेलें अमेंटरीस गांव, व पश्चिमेस लीस नदीचा उजवा किनारा व दक्षिणेस लाब्रासी, लेन्स व आरास येथपर्यंत मुलुख व्यापून कॅलेच्या बाजूनें लीस नदी ओलां-डूनहि थोडें पुढें गेलें; पण ह्या ठिकाणीं फ्रेंच व इंग्रज सैनेनें त्यास इतका भयंकर अडथळा केला कीं, अतिशय नुकसान सोसून लीस नदीवरच आक्टोबर अखेर थांबावें लागलें ! कॅलेवर हल्ला लिलीच्या बाजूनें ज्याप्रमाणें जर्मन सैन्यानें अँटवर्प पडण्यावरोबर चढविला, त्याप्रमाणें न्यूपोर्टच्या बाजूनें समुद्र किनाऱ्याकिनाऱ्यानें अत्यंत जोराचा हल्ला चढविला. लिलीच्या बाजूच्या हल्ल्यापेक्षां न्यूपोर्टच्या बाजूच्या हल्ल्यांत जर्मनीचें अतिशय नुकसान झालें. आक्टोबर पंधरा तारखेच्या सुमारास ऑस्टेंड-बंदर जर्मनीच्या ताब्यांत गेल्यापासून इंग्रजी आरमारानें बेल्जम किनाऱ्या-वरील जर्मन सैनेवर नोव्हेंबर प्रारंभापर्यंत अत्यंत बिनचूक तोफांचा भडिमार करून जमनीचें फार नुकसान केलें, जर्मनीचे हजारों लोक या तोफांनी बळी घेतले, व कित्येक मोठमोठ्या तोफा मुक्या केल्या ! अशा संकटांत अत्यंत नुकसान सोसून जर्मनीनें ऑस्टेंड येथें मोठ्या तोफा किनाऱ्यावर बंदोबस्तानें बसविल्या; झेपेलीन विमानांकरतां आश्रयाची जागा बांधली; व ब्रिजेसजवळच्या किनाऱ्यावर मोठ्या तोफा बसवून पाणबुडी जहाजें कांहीं जमिनीवरून व कांहीं समुद्रांतून आणून डोअरच्या सामुद्रधुनींत ह्या पाणबुड्या जहाजांनीं संचार करून एक इंग्रजी क्रूझर बुडविलें. न्यूपोर्टच्या बंदरावर समुद्रकिनाऱ्यानें हल्ला करणें फार नुकसानीचें आहे असें अनुभवास आल्यावरून न्यूपोर्टपासून डक्सम्युडपर्यंत इसर नदीवर जर्मनीनें निकराचा हल्ला करून दोन चार ठिकाणीं नदी ओलांडली. ही नदी ओलांडतांना जर्मनीचें फार नुकसान झालें. पण नदी ओलांडल्यापासून विशेष फायदा झाला नाहीं. कारण, न्यूपोर्टपासून कॅलेपर्यंतच्या समुद्रकिनाऱ्याला लागून असलेला चाळीसपन्नास मैल रुंदीचा जर्मनीचा भाग इसर नदीच्या कालव्यांनीं, खाड्यांनीं व समुद्रापेक्षां अधिक खोल असलेल्या पण बांधबंधाऱ्यांनीं शेतकीस लायक केलेल्या शेतांनीं इतका व्यापलेला आहे कीं, पाहिजे तेव्हां हा प्रदेश बांधबंधारे फोडून जलमय करून टाकतां येतो. न्यूपोर्ट व डक्सम्युड या

बाजूनें इसर नदी ओलांडून जर्मन आंत घुसले खरे, पण पुढील प्रदेश अवचित जलमय झाल्यामुळें इंग्रजी तोफांना व समुद्राच्या पाण्याला हजारों लोकांचे बळी देऊन जर्मनीला इसर नदीच्या पलिकडे परत मुकाट्यानें यावें लागलें. हा खोलगट शेतांचा प्रदेश सोडून इसर नदीला वळसा देऊन यिप्रेसच्या बाजूनें समुद्र किनाऱ्यावरील जर्मन सैन्य बरेंच आंतून कॅलेकडे वळेल ह्या भीतीनें न्यू पोर्टवर समुद्र किनाऱ्यानें जर्मनीचा हल्ला होण्याबरोबर व लिलीच्या बाजूला गडबड दिसण्याबरोबर यिप्रेस गांव इंग्रजी सैन्यानें एकदम ताब्यांत घेतला. यिप्रेसपासून अमेंटीरीपर्यंत इंग्रज व फ्रेंच सैन्य मजबुतीनें बसलें असून यिप्रेसच्या पुढें जवळ जवळ तीन लाख जर्मन सैन्य यिप्रेस घेऊन कॅलेकडे घुसण्याच्या इराद्यानें सज्ज होऊन उभें ठाकलें आहे. आक्टोबर अखेरला व नोव्हेंबरच्या प्रारंभाला न्यू पोर्टपासून कॅलेपर्यंतचा समुद्र किनारा व समुद्र किनाऱ्याच्या आंतील लीस नदीच्या तिरावरील प्रदेश काबीज करण्याकरितां न्यू पोर्ट, डक्सम्युड, यिप्रेस, आर्मेंटरीस व तेथून खाली आरासपर्यंत लीस नदी ह्या प्रदेशावर जर्मन एकसारखे निकराचे हल्ले करीत राहिले असून हे हल्ले मागें परतवून यिप्रेसच्या तोंडानें आम्ही बेल्जममध्यें आधीं घुसूं व आरमाराच्या जोरावर आस्टेंड, ब्रुसेल्स वगैरे पुन्हां कबजांत घेऊन तेथून जर्मनीला रेटून ब्रुसेल्सच्या मैदानावर सोक्षमोक्षाची लढाई देण्यास भाग पाडूं, अशा उमेदीनें व धोरणानें इंग्रजी सैन्याच्या व इंग्रजी आरमाराच्या हालचाली होत होत्या. अँटपर्व जरी पडलें, तरी इंग्रज व फ्रेंच सेनेस जर्मनीला बेल्जममध्यें रेटून नेण्यास विशेष स्फुरण आलें होतें. अँटपर्व पडल्यानंतर आक्टोबर अखेरपर्यंत इंग्रज व फ्रेंच सेनेनें अत्यंत चपलता व साहस दाखवून जर्मनीचें फार नुकसान केलें. सबंध आक्टोबर महिन्यांत बेल्जमच्या व उत्तर-फ्रान्सांतील ह्या लढाईत जर्मनीला आपण होऊन शत्रूच्या अंगावर तुटून पडावें लागलें. इंग्रजी आरमाराच्या तोफा, जमिनीवरील बंदुकींचा मारा, व बुडत्या शेतांतील जलसमाधि, ह्यामुळें जर्मनीचें फारच नुकसान झालें; व इंग्रजी सेनेस आक्टोबर अखेर अशी उमेद चढली कीं, नोव्हेंबर किंवा डिसेंबरमध्यें रेटारेटीचें युद्ध असेंच पुढें चालवून नाताळचे सुमारास बेल्जमचा बहुतेक सर्व भाग जर्मनीच्या जबड्यांतून बाहेर ओढून काढूं. पण आक्टोबर अखेरला तुर्कस्थान लढाईत सामील झाल्यामुळें बेल्जममधील लढाईचें हें स्वरूप एकदम पालटलें आहे.



फ्रान्स-बेल्जमची रणभूमि

अँटवर्प व टर्की

कॅले घेण्याकरितां पंधरा वीस दिवस चाललेल्या ह्या निकराच्या लढाईत जेवढा प्रचंड रक्तपात झाला, तेवढा महायुद्धांत गेल्या तीन महिन्यांत दुसऱ्या कोणच्याहि लढाईत झाला नाहीं. या झटापटींत येवढें प्रचड नुकसान जर्मनीनें आपलें कां करून घेतलें, बेल्जमचा समुद्र किनारा, किंवा कॅलेच्या बाजूचा फ्रान्सचा समुद्र किनारा ही कब्जांत घेण्यासाठीं येवढी खटपट कां ? बरें, जर्मनीनें हा समुद्र किनारा घेण्याला धडपड केली म्हणून लिलेच्या बाजूनें आईन नदीच्या तटबंदीस वळसा देण्याचा प्रचंड उद्योग सोडून न्यूपोर्ट येथें तरी इंग्रजी सैन्यानें येवढी निकराची लढाई कां करावी ? लष्करी हालचालीच्या दृष्टीनें ह्या किनाऱ्याला येवढें महत्त्व आहे काय ? जर्मन सैन्य किनारा घेण्यांत गुंतलें असतांना आरमाराच्या तडाख्याखालीं त्यास चोप देत बसून लिलेच्या खालींच कोठेंतरी जर्मनीची फळी फोडण्याचा प्रयत्न अधिक हितावह झाला नसता काय ? अँटवर्पला कुमक करणें, घेंट, आस्टेंड व न्यूपोर्ट येथें प्रचंड लढाया झुंजत राहाणें यापेक्षां आयनी नदीवरील तटबंदीला वळसा देणें लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें अधिक श्रेयस्कर नव्हतें काय ? जर्मनीनें बेल्जमध्यें हा किल्ला घेतला, तें शहर घेतलें किंवा तें बंदर घेतलें, म्हणून जर्मन जेथें जाईल तेथें आपणहि पळत जाऊन त्याच्याशीं लढत बसावें हें लष्करी धोरण कोणचें ? मार्न नदीवरील जर्मनीच्या पराभवानंतर ज्या लष्करी धोरणास इंग्रजी व फ्रेंच सेनापतींनीं आरंभ केला, व आस्ते आस्ते फलद्रूप होण्याच्या पंथाला जें लष्करी धोरण लागलें, तें लष्करी धोरण सोडून देऊन, अँटवर्प, आस्टेंड न्यूपोर्ट येथें जर्मनीवरोबर घिरट्या खात बसण्याचें कारण काय ? अँटवर्पला कुमक पाठविण्यांत खर्च केलेलें बल किंवा आस्टेंड–न्यूपोर्टला झालेला रक्तपात मूळ लष्करी धोरणाच्या मार्गानें खर्च झाला असता तर अधिक फलप्रद झाला नसता काय ? अँटवर्प घेतल्यानें महायुद्धांत जर्मनी काय करणार ? आस्टेंड, न्यूपोर्ट हीं बंदरें घेतल्यानें महायुद्धाच्या लष्करी धोरणाच्या प्रवाहावर कसला परिणाम होणार ? धिमेपणाने जें धोरण स्वीकारलें त्याच धोरणानें फळी फोडण्याचा किंवा फळीला वळसा देण्याचा आग्रह कां दिसून येऊं नये ? फ्रान्समधून हलके हलके रेटत नेऊन नंतर बेल्जममध्यें चोप द्यावयाचा या धोरणाच्या दृष्टीनें अँटवर्पची किंवा आस्टेंडची कसली किंमत ? या सर्व प्रश्नांना असें उत्तर आहे कीं, केवळ लष्करी

धोरणाने विचार केला असतां जर्मनीबरोबर आपणहि आग्रहानें नाचत सुटण्यांत हशील नाहीं. जर्मनीनें अँटवर्प घेतलें, आस्टेंड घेतलें किंवा न्यूपोर्ट घेतलें, तें लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें नव्हे तर राजकीय धोरणाच्या दृष्टीनें. राजकीय धोरण लष्करी धोरणाहून जरा भिन्न असतें.ज्या प्रदेशाच्या लोभामुळें युद्धास सुरवात झालेली असते, त्या प्रदेशावर हल्ला चढविणें हें राजकीय धोरण होय, व शत्रूचा सेनाशकट मोडून टाकण्याकरितां विशिष्ट गांव किंवा विशिष्ट प्रदेश ताब्यांत घेणें किंवा तदनुषंगानें सैन्याच्या हालचाली करणें हें लष्करी धोरण होय. या लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें जर विचार केला तर अँटवर्पच्या नादीं लागून आपली उजवी बाजू जरा कच्ची ठेऊन पेरोनी येथें सोम नदी इंग्रजांना जर्मनीनें ओलांडू दिली, ही चूक केली असें म्हणावें लागतें, आईन नदीवरील तटबंदीचा बंदोबस्त होण्याबरोबर सोम नदीच्या दक्षिणेसच इंग्रजांना ठेऊन सोम नदीच्या मुखापर्यंत जर्मनीनें आपला उजवा हात पसरावयास पाहिजे होता. सैन्य नव्हतें म्हणावें तर अँटवर्पवर ह्याच सुमारास दोन अडीच लाख सैन्य पाठवून दिलें. म्हणजे राजकीय धोरणासाठीं लष्करी धोरण जरा मागें टाकून आईन नदीवरील तटबंदीची जागा धरून बसलेला सेनासमूह उजवी बगल मारली गेल्यामुळें धोक्यांत पडतो कीं काय या चिंतेंतच जर्मनीनें दिवस घालविले. बरें; जर्मनीच्या ह्या चुकीचा पूर्ण फायदा घेऊन इंग्रज व फ्रेंच यांनीं तरी जर्मनीच्या उजव्या बाजूला वळसा देण्यांत होतें नव्हतें तें बल खर्च करण्याचें कां सोडून दिलें ? ज्या राजकीय कारणाच्या लोभाला बळी पडून जर्मनीनें पेरोनी येथें सोम नदीवर चूक केली, त्याच राजकीय कारणांच्या मोहाला इंग्रज अखेरीला बळी पडले. अँटवर्प हा इतिहासप्रसिद्ध किल्ला; त्याच्या इतकी मजबुती युरोपांत दुसऱ्या कोणत्याहि किल्ल्याला नाहीं; शिवाय शेल्ट नदीच्या तोंडाजवळ अँटवर्पची जागा व कॅले, आस्टेंड, न्यूपोर्ट हा फ्रान्स–बेल्जमचा किनारा ही इंग्लंड देशचे कान उपटण्यास भाग्याची जागा होय, अशी युरोपखंडाची दोनशें वर्षांची समजूत. ही समजूत आरमाराच्या अर्वाचीन वाढीपूर्वीची होय. लोखंडी गलबतें, प्रचंड तोफा, पाणबुडी जहाजें, समुद्रांत टाकावयाचे सुरुंग वगैरे अर्वाचीन आरमारी शस्त्रांपूर्वी ही समजूत युरोपांत दृढ होती, व पूर्वीच्या समजूतींची परंपरा आतांपर्यंत युरोपखंडांत बहुजनसमाजांत चालत आली आहे. बेल्जमचा किनारा किंवा अँटवर्प हीं लढाईनंतर जर जर्मनीच्या ताब्यांत राहिलीं तर त्याला भावी आरमाराच्या दृष्टीनें महत्त्व आहे. पण

शा. क. ... शाखा

महायुद्ध चालू असतांना लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें त्याला फारसें महत्त्व नाहीं. कॅलेबर बसून जर्मन लोक इंग्लंडला कांहीं वाकुल्या दाखवतील, किंवा आस्टेंडच्या किनाऱ्यांतून पाणबुडी जहाजें निघून इंग्रजी दोनचार क्रूझरें बुडवितील, अगर बेल्जम किनाऱ्यावरून उडून जर्मन विमानें लंडन शहरावर बाँब टाकतील. अशाप्रकारें डासांचे चिमटे घेणें या पलीकडे अँटवर्प–बेल्जमचा किनारा थांचा उपयोग जर्मनीला लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें कांहींहि नाहीं. चिमटे घेणें हा एक क्षुल्लक उपयोग आहे. चिमटे घेण्याकरितां किंवा चिमटे टाळण्याकरितां कोणीहि लष्करी धोरणाचा मुख्य मार्ग सोडीत नाहीं. इंग्लंडवर हल्ला करण्याचा जर्मनीचा हेतु आहे, असें म्हणावें तर तें अगदीं वेडेपणाचें होय. शिडांत भरलेल्या वाऱ्याच्या जोरानें ज्यावेळीं लढाऊ जहाजें डोअरच्या समुद्रधुनींतून फिरत होतीं, त्यावेळेला अँटवर्पची किंवा बेल्जमच्या किनाऱ्याची प्रतिष्ठा इंग्लंडवर स्वारी करण्याच्या कामीं युद्धकालीं वसीच होती. पण सांप्रतच्या आरमाराच्या पुढें ही प्रतिष्ठा बिलकूल राहिली नाहीं. मग जर्मनीनें राजकीय हेतु तरी कोणता साधला ? चिमटे काढण्यास किंवा वाकुल्या दाखविण्यास जागा मिळणें याला राजकीय हेतु म्हणतां येईल काय ? अँटवर्प व बेल्जमचा किनारा यासंबंधानें आक्टोबरमध्यें झालेल्या युद्धाला लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें केलेलें हें युद्ध नसून राजकीय हेतूकरतां केलेली ही खटपट होय, असें जनरल जॉफ्रे यांनीं नांव ठेविलें आहे. हा राजकीय हेतु कोणता ? युरोपच्या इतिहासानें पूर्वकालीन आरमाराच्या स्थित्यनुरूप अँटवर्प व बेल्जमचा किनारा ह्यांना मोठी प्रतिष्ठा दिली असून इंग्लंडशीं प्रतिस्पर्धा करणाऱ्या सर्व युरोपियन सम्राटांच्या महत्त्वाकांक्षेचें केंद्रस्थान हा प्रदेश होय, असा गवगवा इतिहासकारांनीं केला आहे. नवीन आरमारानें ह्या प्रतिष्ठेंतील तथ्य काढून घेतलें, पण गवगवा मात्र अद्याप कायम राहिला. इंग्लंडच्या ज्या प्रतिस्पर्ध्यानें अँटवर्प व बेल्जमचा किनारा घेतला, त्यानें युद्धाच्या वेळींहि मान्याच्या जागा मिळवून उत्तम प्रकारचे जय मिळविले असें समजावयाचें, हा युरोपच्या इतिहासांतील भ्रामक सिद्धांत इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, रशिया वगैरे देशांतील बहुजन समाजांत रूढ झालेला आहे. आम्ही अँटवर्प घेतलें, आम्ही बेल्जेम किनारा घेतला तेव्हां आम्हाला या युद्धांत मोठा जय मिळाला, असें युरोपांतील बहुजन समाजास भासविण्याकरितां अँटवर्प व बेल्जमचा किनारा घेण्याचा जर्मनीनें खटाटोप केला

काय ? बहुजन समाजापुढें जर मोठ्या जयाचा भपका करतां आला, तर युद्धांतील लष्करी धोरणास त्यापासून पुष्टि मिळते ही गोष्ट खरी; पण इंग्लंड काय, फ्रान्स काय किंवा जर्मनी काय, अशा भपक्यानें फसला जाण्याइतका अज्ञानी नाहीं; शिवाय अर्वाचीन आरमारामुळें अँटवर्पची पूर्वीची प्रतिष्ठा आतां उरली नाहीं, हेंहि इंग्लंड, फ्रान्स व जर्मनी येथील लोकांना सहज समजण्यासारखें आहे. मग अँटवर्प व बेल्जमचा किनारा घेण्यांत जर्मनीचा राजकीय हेतु कोणता ? एखाद्या वेडगळ हेतूनें हें काम जर्मनीनें केलें कीं काय ? वेडगळ हेतूनें केलें असें म्हणावें तर अँटवर्प, आस्टेंड व न्यूपोर्ट यांच्या सभोंवती जर्मनीबरोबर इंग्रज व फ्रेंच यांनीं तरी पिंगा कां घातला ? या प्रश्नांना उत्तर असें आहे कीं, आपल्या विजयानें इंग्लंडच्या लोकांना घाबरून सोडण्याकरितां जर्मनीनें अँटवर्प व बेल्जमचा किनारा घेतला नाहीं; फ्रेंच लोकांना चकित करण्याकरितां हें काम जर्मनीनें केलें नाहीं, किंवा जर्मनींतल्या बहुजन समाजाकडून वाहवा मिळवावयाची, असाहि जर्मनीचा हेतु नाहीं. अँटवर्प व बेल्जमचा किनारा घेणारा तो मोठा विजयी होय, असा युरोपच्या इतिहासानें शेरा मारून ठेवला आहे, त्याचा उपयोग इंग्लंड, फ्रान्स किंवा जर्मनी येथें विशेषसा करतां येण्यासारखा जरी नसला, तरी तुर्कस्थानची राजधानी कॉन्स्टान्टीनोपल येथें त्याचा उपयोग फार होणार होता व तसा झालाहि. जर्मनीनें अँटवर्प घेतलें तें जर्मनीचा प्रताप तुर्की लोकांच्या डोळ्यांत भरावा म्हणून. जर्मनीनें बेल्जमचा किनारा घेतला तो तुर्कांची वाहवा संपादन करून इंग्लंडची खोड मोडणारा हाच पठ्ठ्या होय, असे धन्यवाद तुर्कांच्या तोंडून सहजगत्या बाहेर पडावे म्हणून. तुर्कस्थानास ह्या महायुद्धांत गोंवून टाकण्याचा राजकीय डाव सबंध आक्टोबर महिना जर्मनी कॉन्स्टान्टीनोपल येथें खेळत होता. त्या डावांत अँन्टवर्पच्या विजयाच्या जादूनें त्यानें तुर्कांचीं मनें भारून टाकलीं व बेल्जम किनाऱ्यावर स्वतःच्या मनाबरोबर तुर्कांचीं मनें आणून आमच्याबरोबर तुम्हींहि इंग्लंडला वाकुल्या दाखविण्यास हरकत नाहीं, अशा भ्रमाच्या पिशाचानें त्यानें तुर्कांचीं मनें घेरून टाकलीं ! अँटवर्पबरोबर तुर्कांचें मनहि घेतलें व किनाऱ्याबरोबर तुर्की शरीर अर्थात तुर्कांचें आरमार व सैन्य हीं जर्मनीनें काबीज केलीं. जर्मनीचा हा राजकीय हेतु साधूं नये म्हणून बेल्जमचा किनारा जर्मनीच्या ताब्यांत न जाण्याकरितां लष्करी धोरण सोडूनहि इंग्रजांनीं

आपली होईल तितकी शिकस्त केली. पण, अखेरीस तुर्क लढाईंत जर्मनीच्या वतीनें सामील झाला व त्यामुळें नोव्हेंबर प्रारंभापासून बेल्जममधील लढाईचें स्वरूपहि बदललें. बेल्जमच्या किनाऱ्यासंबंधानें हट्टाचा झगडा करीत बसण्याचें आतां कारणच उरलें नाहीं. फ्रेंच व इंग्रज यांनींहि पालटलेली स्थिति लक्षांत आणून सर्व डोव्हरची सामुद्रधुनी दक्षिणेस कॅलेपासून उत्तरेस हॉलंडच्या किनाऱ्यापर्यंत सुरुंगांनीं व्यापून टाकली आहे. उत्तर समुद्रहि सुरुंगांनींच व्यापून टाकला असून आतां उत्तर समुद्र व इंग्रजी सामुद्रधुनी ह्यांत जर व्यापारी जहाजांना प्रवेश करावयाचा असेल तर इंग्रजी आरमारांना माहीत असलेल्या मार्गानेंच प्रवेश केला पाहिजे. याचा अर्थ असा कीं, उत्तर समुद्रांतील जर्मनीच्या जहाजांना लपंडावाच्या मार्गानीहि बेल्जमचा किनारा गाठतां येणें शक्य नाहीं, व एखाद दुसऱ्यानें जर चुकून हा किनारा गांठला तर त्यासहि डोव्हरच्या सामुद्रधनींत संचारहि करतां यावयाचा नाहीं. कारण संचार करण्याचें त्यांनीं धाडस केलें तर इंग्लंडचा किनारा दृष्टीस पडण्याऐवजीं सुरुंगावर आपटून समुद्राचा तळच दृष्टीस पडावयाचा ! शिवाय अशारीतीनें डोव्हरच्या सामुद्रधुनीचा सुरुंगांनीं बंदोबस्त करण्यांत आल्यामुळें बेल्जमच्या किनाऱ्यावर देखरेख करण्याकरितां, पहारा करण्याकरितां किंवा प्रसंग विशेषीं तोफांचा भडिमार करण्याकरितां, लहानमोठीं लढाऊ जहाजें इंग्रजी सामुद्रधुनींत खेळतीं ठेवण्याचेंहि आतां प्रयोजन उरलें नाहीं. उत्तर समुद्रांत कील कॅनॉलचे तोंडाचे आसपास कील कॅनॉलमध्यें लपून बसलेल्या जर्मन बेडर जहाजांच्या पाळतीवर इंग्रजी बेडर जहाजांचा तांडा उभा ठेवला म्हणजे काम झालें. इतर सर्व लढाऊ जहाजें पूर्व भूमध्य समुद्रांत आतां आणण्यास हरकत नाहीं. तुर्कस्थानशीं लढाई सुरू झाल्यामुळें पूर्व भूमध्य समुद्रांत तुर्कस्थानच्या सीरिया प्रांताच्या किनाऱ्यावर इंग्रज व फ्रेंच यांना बरेंच सैन्य न्यावें लागेल; आणि तुर्की किनारा आरमाराच्या तोफांच्या माराखालीं होरपळून काढावा लागेल. तुर्की युद्धाच्या ह्या तयारीकरितां इंग्रजांनीं बेल्जमचा व कॅलेजवळचा किनारा सुरुंगांनीं भरून टाकला आहे. या कृत्यामुळें बेल्जममधील व उत्तर फ्रान्समधील लढाईचें स्वरूपहि थोडेसें पालटलें आहे. बेल्जमच्या किनाऱ्यावर आतां इंग्रजांचा आरमारी हल्ला व्हावयाचा नाहीं, किंवा त्या किनाऱ्यावर नवीन सैन्य उतरविण्याचा प्रयत्नहि करण्यांत येणार नाहीं. न्यूपोर्टपासून कॅलेपर्यंत किनाऱ्याचा मागील प्रदेश जलमय

करतां येण्यासारखा आहे. व यापैकीं डंकर्क व न्यूपोर्ट या किनाऱ्यामागील प्रदेश म्हणजे इसर नदीनें वेढलेला बेल्जमचा न्यूपोर्टचा प्रांत पूर्ण जलमयहि करण्यांत आला आहे. असला जलमय प्रांत हस्तगत करण्याचें काम दुर्घट म्हणून जर्मनीनें त्या बाजूचे आपले प्रयत्नहि सोडून दिले आहेत. कॅलेच्या सभोंवारच्या प्रदेशाच्या बचावासाठीं इंग्रज व फ्रेंच सैन्याचा सांप्रत प्रयत्न असून यिप्रेस हें त्या प्रयत्नाचें मुख्य नाकें आहे. लिली–आरासच्या बाजूनें सोमनदी गांठून सोमनदीच्या तोंडाच्या किनाऱ्यावर म्हणजे कॅलेच्या दक्षिण किनाऱ्यावर पोंचण्याचा जर्मनीचा सांप्रत रोंख दिसतो. उत्तर फ्रान्स व बेल्जम येथील युद्धाचें धोरण कॅलेचा दक्षिण किनारा गांठणें व उलटपक्षी न गांठू देणें या तंट्याशभोंवतींच घुटमळत रहाणार. बेल्जममधून जर्मनीला हटवणें किंवा आईन नदीची फळी फोडून जर्मनीच्या एखाद्या सेनाशकटाचा चक्काचूर करणें या ध्येयावर विशेषशी नजर फ्रान्स व इंग्रज यांच्या सैन्यांकडून हिवाळ्यांत ठेवण्यांत येणार नाहीं. हिवाळ्यांत म्हणजे नोव्हेंबर अखेरपासून फेब्रुवारी मध्यापर्यंत रशियाच्या पोलंडच्या बाजूला काय किंवा फ्रान्सच्या रणक्षेत्रांत काय, बर्फाचा मोसम सुरू होऊन लढाईच्या मंदीचे दिवस येतात. फ्रान्स, इंग्लंड व जर्मनी ह्या तिघांच्याहि हालचाली ह्या मंदीच्या दिवसांत ढिलाईच्याच होणार आहेत. तथापि इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या बाजूनें तर आइन नदीवर बेल्जमच्या बाजूला संरक्षणाच्या कामांत नाहीं, तरी निदान चढाईच्या कामांत बरीचशी ढिलाई दिसून येणें अपरिहार्य आहे. एक कडक थंडीमुळें जर्मनीची चढाई ढिली पडेल व त्यामुळें शत्रूच्या चढाईला उलट चढाई करून दाबांत ठेवण्याचें तितकेसें प्रयोजन रहाणार नाहीं. दुसरें कारण असें कीं, ह्या मंदीच्या दिवसांचा फायदा घेऊन थंडीचे दोनतीन महिने इंग्रज व फ्रेंच यांना दीड दोन लाख सैन्य पूर्वभूमध्य समुद्रांत नेऊन जर्मनीनें उठविलेलें तुर्की भूत पूर्णपणें गाडून तरी टाकलें पाहिजे किंवा निदान इजिप्तला व सुएझ कॅनॉलला या भुताची बाधा, महायुद्ध चालू असे तों, न होईल असा बंदोबस्त करून टाकला पाहिजे. हिवाळ्याच्या मंदीच्या वेळीं हा बंदोबस्त करणें इंग्रज व फ्रेंच सेनेला सुलभ आहे. हें मंदीचे दिवस संपून लढाईचा मोसम बेल्जम व फ्रान्समध्यें जारीनें सुरू झाल्यावर बेल्जममधून व फ्रान्समधून जर्मनीला हांकून देण्याचें काम करीत असतांना चढाईच्या वेळीं सर्व मनुष्यबळ फ्रान्स व बेल्जम येथेंच ठेवावें लागेल. तेव्हां त्या वेळेच्या आंत तुर्कस्थानचा बंदोबस्त करण्यासाठीं हिवाळ्याच्या दिवसांत पश्चिम

सं. नं. ता.

रणभूमीवर म्हणजे बेल्जम व फ्रान्समध्यें चढाई करण्याच्या भानगडींत न पडतां आपापलें सांभाळून बसण्यांत, व प्रसंग विशेषीं थोडीशी पिछेहाट करूनहि जर्मनी-कडून आपला सेनाशकट छिन्नभिन्न होऊं न देतां पुढील मोसमासाठीं सर्व बल राखून ठेवण्यांत इंग्लंड व फ्रान्स यांचें लष्करी धोरण खिळून राहील. हिवाळ्यांतील बर्फामुळें जर्मनीलाहि विशेष हालचाली करतां यावयाच्या नाहींत हें खरें. तथापि तुर्कस्थान सामील झाल्यामुळें मिळालेला फायदा फेब्रुवारींत जवळ जवळ शून्यच व्हावयाचा असल्यामुळें हिवाळ्यांतच त्या फायद्याचा पूर्ण उपयोग करून घेणें जर्म-नीला भाग आहे. इंग्लंड व फ्रान्स हीं राष्ट्रें ज्याप्रमाणें हिवाळ्यांत तुर्कांच्या बाजूला गुंतलीं जातील, त्याप्रमाणें रशिया हा तुर्कस्थानच्या बाजूला ओढला जाईल. पोलंडचा बर्फ विशेष कडक; अशावेळीं पोलंडमध्यें हिवाळ्यांत रशिया विशेष ढिला पडेल हें उघड आहे. तुर्कस्थानकडे रशिया थोडासा वळल्यामुळें जर्मनी स्वत:सहि बर्फांत गारठून घेऊन रशियावर मोठा जय मिळविण्याच्या भानगडींत पडेल, असें म्हणावें तर सर्व पोलंड प्रांत जरी जर्मनीनें व्यापून टाकिला आणि रशियाचा पोलंडमधील सेनाशकट जरी उध्वस्त केला, तरी असलें कृत्य रशियाच्या धुडाच्या खिसगणतींतहि पडणार नाहीं. रशियाचें स्वरूपच येवढें अवाढव्य व आक्राळविक्राळ आहे कीं, एखाददुसरा प्रांत किंवा एखाददुसरा सेनाशकट गमावूनहि रशिया कित्येक वर्षें झुंजत राहील ! रशियाच्या धुडाला दुसऱ्यावर चढाई करून जातांना बोजड शरिराची हालचाल करणें जरा कठीण जातें. पण कोणी त्याच्यावर चाल करून गेला असतां चाल करून जाणारा जसजसा पुढें सरकेल तसतसें रशियाचें बळ अधिकच प्रादुर्भूत होऊं लागतें. रशियाची पाठ भूमीला लागली म्हणजे भीमाप्रमाणें वीसपट त्याचें बल अधिक वाढतें ! तेव्हां अशा स्थितींत तुर्कस्थानाकडे रशियाचें मन वेधल्यामुळें जो फायदा मिळावयाचा त्याचा उपयोग थंडींत रशियावर हल्ला करून जाण्यांत जर्मनी करील असें वाटत नाहीं. बर्फाचे दिवस व तुर्कस्थानची तंबी ह्यामुळें रशियन हालचालींत जी ढिलाई उत्पन्न होईल त्याचा फायदा घेऊन पोलंडच्या बाजूचें बरेंच सैन्य जर्मनी बेल्जममध्यें व फ्रान्समध्यें आणील; आणि बर्फाचे दिवस असतांहि इंग्रजांचा किंवा फ्रेंचांचा सेनाशकट मोडून टाकण्याचा प्रयत्न करील. अशाप्रकारें सेनाशकट मोडल्यानें महायुद्धाची एकप्रकारची परिसमाप्ति फ्रान्समध्येंच होऊ शकते, रशियांत होऊं शकत नाहीं. कारण एखादा दुसरा सेनाशकट मोडणें

म्हणजे रशियाच्या अंगावरचा मळ काढून त्याला न्हाऊ घालून अधिक ताजा तवाना करण्यासारखें आहे. सेनाशकट मोडून युद्ध समाप्तीस आणणें हें कृत्य जर कोठें शक्य असेल तर तें फ्रान्समध्येंच शक्य आहे. ह्याच कारणाकरितां युद्धाच्या प्रारंभी फ्रान्सवर जर्मनीनें तडाक्याचा हल्ला केला; व डाव्या बाजूचा सेनाशकट मोडण्याची आपल्याकडून शिकस्त केली, पण त्यावेळीं जर्मनीला अपशय येऊन मार्न नदीवर जर्मनीचा पराभव होऊन, सेनाशकट मोडून युद्धाची परिसमाप्ति करण्याच्या जर्मनीच्या प्रबल इच्छेचा गाशा मार्न नदीवर गुंडाळून ऐन नदीवर अनुकूल कालाची वाट पहात जर्मनीस स्वस्थ बसावें लागलें. तुकस्थान ह्या लढाईंत जर पडलें नसतें, तर हा अनुकूल काल अंशतः तरी पुन्हां दृष्टीस पडण्याची जर्मनीस बिलकूल आशा नव्हती. पण तुर्कस्थानास स्वतःच्या पराक्रमाच्या भ्रामक देखाव्याच्या जादूनें भारून तुर्कांची तंबी, विशेष महत्त्वाची नसली तरी निदान दोन तीन महिने टिकणारी तंबी इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामार्गें पूर्व-भूमध्य समुद्रांत जर्मनीस लावतां आली. ह्या तंबीचा फायदा घेतां यावा म्हणून फ्रान्स व बेल्जममध्यें इंग्रजांचा किंवा फ्रेंचांचा सेनाशकट मोडण्याचा आटोकाट प्रयत्न बर्फांत संचार करण्याचे हाल सोसूनहि जर्मनीकडून करण्यांत येतील. तुर्कांच्या तंबीमुळें मिळालेली ही संधि दोन तीन महिन्यांनंतर पुन्हां कधींहि मिळणें शक्य नसल्यामुळें जें काय करावयाचें असेल तें ह्याचवेळीं जर्मनीला करून घेतलें पाहिजे. आगस्टमधील जर्मनीचा पहिला उद्योग ज्याप्रमाणें फसला त्याप्रमाणें नोव्हेंबर डिसेंबरमधील दुसरा उद्योगहि फसल्याबांचून रहाणार नाहीं; कारण, इंग्रज व फ्रेंच यांची प्रारंभीहून आतां अधिक तयारी आहे; व जर्मनीच्या सर्व युक्त्या आणि डावपेंच त्यांना आतां समजून आल्यामुळें जर्मनीचे हे नवे प्रयत्न फोल करण्यास दोन महिन्यापूर्वीच्या इतकेहि श्रम त्यांना आतां पडणार नाहीं.

जर्मन पिशाचांनीं तुर्कांस पछाडलें

तुर्कस्थान महायुद्धांत सामील झाल्यामुळें नोव्हेंबर व डिसेंबर महिन्यांत फ्रान्समधील युद्धास कोणचें वळण लागण्याचा संभव आहे याचा येथपर्यंत विचार झाला. आतां युद्धाच्या प्रारंभींच तुर्कस्थान कां सामील झालें नाहीं व आक्टोबर अखेर कसें सामील झालें या गोष्टीचा आपण विचार करूं. बाल्कन युद्धाच्या अखेरीस तुर्कस्थानची एक प्रकारची अप्रतिष्ठा झाली व ऑद्रियानोपल बल्गेरियाच्या

ताब्यांत गेल्यामुळें तर तुर्कस्थान नामशेष होतें कीं काय, अशीच भीति सर्वांना वाटू लागली ! पण तरुण तुर्कांचे पुढारी एन्व्हरपाशा ह्यानीं त्यावेळचे तुर्की सेनापति नाझीमपाशा यांचा खून करून लष्करी सत्ता आपल्या हातांत घेतली आणि सर्व्हिया व बल्गेरिया यांच्या भांडणाची संधि साधून ऑड्रियानोपल पुन्हां काबीज केलें. ऑड्रियानोपल अशारीतीनें काबीज केल्यामुळें तुर्कांची प्रतिष्ठा अंशतः शिल्लक राहिली, आणि बाल्कन युद्धाच्या अखेरीस तुर्कस्थानची लष्करी सत्ता व राजसत्ता एन्व्हरपाशा व तरुण तुर्क यांच्या हातीं कायमची गेली. पांच वर्षांपूर्वी तरुण तुर्कांनीं तुर्कस्थानांत राज्यक्रांति करून नवीन राज्यव्यवस्था स्थापिली त्यावेळीं त्यांचे म्होरके एन्व्हरबे व त्यांचें मंडळ जर्मनीच्या तालमींत बर्लिन येथें शिकून तयार झालें होतें; त्यामुळें जर्मनी त्यांच्या गुरुस्थानीं पांचसहा वर्षांपूर्वीपासूनच होता. पांच वर्षांपूर्वीच्या राज्यक्रांतींतील तरुण तुर्कांना जर्मनीचीच फस व मदत होती. इटलीच्या लढाईच्या वेळीं एन्व्हरबे हे उत्तर आफ्रिकेंत गेले होते, व इटलीशीं लढणाऱ्या तुर्की सैन्यास त्यांचा मुख्य पाठिंबा होता. पुढें बाल्कन युद्धाच्या अखेरीस अवचित साहस दाखवून पुन्हां परत घेतलेलें ऑड्रियानोपल पचनी पडण्यास एन्व्हरपाशांना जर्मनीचीच मदत झाली. एकंदरीनें पहातां पांच सात वर्षांत तरुण तुर्क व एन्व्हर पाशा यांनीं महत्त्वाच्या गोष्टी तुर्कस्थानांत घडवून आणून कमीजास्त प्रमाणानें प्रत्येक वेळीं यशहि संपादिलें; आणि बहुतेक सर्व प्रसंगीं त्यांच्या पाठिराख्याचें काम जर्मनीनें केलें. तरुण तुर्क व जर्मनी यांचा परस्परसंबंध अशाप्रकारचा असल्यामुळें आणि तरुण तुर्कांच्या हातांत सर्व लष्करी सत्ता व राज्य–सत्ता गेली असल्यामुळें महायुद्धाच्या प्रारंभीं तुर्कस्थान लढाईत पडणें साहजिक नव्हतें काय ? मग तें कां पडलें नाहीं ? यांचें उत्तर असें:–– इटलीचें युद्ध व बाल्कन युद्ध यांमध्यें तुर्कस्थानाची एकंदरीनें नाचक्की झाली होती; सैन्याची खराबी झाली होती; जवळचा पैसा संपून बाहेर कर्ज मिळनासें झालें होतें. जुन्या पिढिजात सरदार घराण्यांचा तरुण तुर्कांच्या अंमलावरील विश्वास उडाला होता; आणि सामान्य प्रजाजनांना, तरुण तुर्कांची ही राज्यव्यवस्थाहि नको व लढायांची ही रोजची कटकटहि नको असें वाटून राजकीय उलाढालींचा पूर्ण कंटाळा आला होता. तरुण तुर्कांचा गुरु जर्मनी खरा, एन्व्हरपाशा जर्मनीच्या तंत्रानें चालणारे ही गोष्ट खरी, आणि बाल्कन युद्ध संपल्यानंतर जर्मन सेनापतींचा

मोठा तांडा बोलावून तुर्की सैन्य शिकस्तणूकीकरितां त्यांच्या हवालीं करण्यांत आलें होतें हेंहि खरें; पण जर्मनीच्या गळ्यांत गळा घालून रशिया, फ्रान्स, व इंग्लंड ह्या बलाढय राष्ट्रांशीं लढायचें कोणी? तुर्कांच्या लढवय्यांत दम कोठें होता? नवीन युद्धांत पडण्याइतका उत्साह तुर्की सैन्यांत कोठून आणावयाचा ? एन्व्हरपाशांचा आपल्या गुरुकडे ओढा तर तुर्की सैन्य व तुर्की लोक निरुत्साही व हताश झालेले ! बल्गेरिया किंवा ग्रीस यांचेशीं लढतांना ज्यांचें पाय लटलट हालूं लागले त्यांच्या मनांत रशिया, इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यापुढें उभें रहाण्याची कल्पना तरी येणार कोठची ? अर्थात महायुद्धाच्या प्रारंभीं तटस्थवृत्ति स्वीकारणें हेंच योग्य असें तुर्कस्थानास वाटलें, आणि तटस्थवृत्ति जाहीर करून सैन्याचा तेवढा बंदोबस्त करण्यास तुर्कस्थाननें आरंभ केला. ठिकठिकाणीं सैन्याची जमवाजमव करण्यांत तुर्कस्थानचा हेतु एवढाच होता कीं, सर्व्हिया महायुद्धांत मूळ कारण होऊन बसलेलें आहे तेव्हां न जाणो महायुद्धाची आग बाल्कन प्रदेशांत आपल्या घराजवळ पसरण्याचा संभव असल्यामुळें आपण वेळीं सावध असावें हें बरें. संरक्षणाच्या व सावधपणाच्या दृष्टीनें महायुद्धाच्या प्रारंभीं तुर्कस्थाननें सैन्याची जमवाजमव करण्यास सुरुवात केली. पण युद्धांत सामील होण्याची बुद्धि त्यावेळीं बिलकूल नव्हती. मग आक्टोबर अखेर ही बुद्धि कोठून आली ? जर्मन भुतांचा संचार आक्टोबरअखेर तुर्कस्थानांत कसा झाला ? भुतेंखेतें झालीं किंवा अंतरिक्षांत अदृश्यपणें संचार करणारे सत्पुरुष झाले, तरी त्यांना अनुकूल पात्र मिळाल्याशिवाय कोठेंहि संचार करतां येत नाहीं, अगर सद्बुद्धीची प्रेरणा करतां येत नाहीं. अनुकूल पात्र नुसतें असून चालत नाहीं. अनुकूल स्थळ व अनुकूल काळ यांचीहि मदत असावी लागते. भुतांना व पिशाचांना उपयोगी पडणाऱ्या दुर्बल मनाचें तेवढें झाड असून चालत नाहीं, तर ज्या बाईस भूत पछाडतें त्या बाईस करकरीत तिन्ही सांजा ज्या पिंपळावर भूत बसलेलें असतें त्या पिंपळाजवळ जावें लागतें. एन्व्हरपाशा व तरुण तुर्क यांच्या मनाची स्थिति जर्मन भुतांच्या अभिनिवेशास योग्य होती हें वर सांगितलेंच आहे. पण–काल प्रदेश यांची अनुकूलता प्राप्त झाली नव्हती. महायुद्धाच्या पहिल्या आठवड्यांतच असा एक चमत्कार झाला कीं, तुर्कस्थान जरी जर्मन भुतांजवळ गेलें नाहीं, तरी जर्मन भुतांचा एक वड व एक पिंपळ तुर्कस्थानच्या राजधानीजवळ गेला! महायुद्धाच्या प्रारंभीं जर्मनीची गोबेन व ब्रेसला जहाजें

ऑड्रियाटिक समुद्राच्या बाजूला भूमध्य समुद्रांत संचार करीत होती. युद्ध सुरू होण्याबरोबर भूमध्य समुद्रांतील इंग्रजी व फ्रेंच आरमारांच्या नजरबंदींतून निसटून हीं दोन लढाऊ जहाजें दारदानेलीसच्या सामुद्रधुनींतून आंत शिरून मार्मोराच्या समुद्रांत कॉन्स्टांटिनोपल येथें आश्रयार्थ दाखल झालीं. ह्याच सुमारास तुर्कस्थानचीं दोन क्रूझरें इंग्लंडांत सर्व बांधकाम संपून तयार झालीं होतीं, व तीं क्रूझरें आमची आम्हांस द्या, असें बोलणें तुर्कस्थाननें इंग्लंडपाशी लावलें होतें. तुर्कस्थानास तीं न देतां इंग्लंडनें महायुद्धांत स्वतःच्या जरुरीकरितां स्वतःच वापरण्यास सुरवात केली. क्रूझरांची किंमत, योग्य नफा, व इतर हरएक प्रकारचा मोबदला जरी इंग्लंडनें देऊं केला, तरी तुर्कस्थानच्या मनाचा संतोष झाला नाहीं. उलट तुर्कस्थाननें गोबेन, ब्रेसला हीं दोन आश्रयास आलेलीं क्रूझरें आपण स्वतः जर्मनीपासून विकत घेतलीं असें जाहीर केलें आणि गोबेनवरील जर्मन अधिकाऱ्याला आपल्या सर्व आरमाराचा मुख्य नेमलें. एन्व्हरपाशा व तरुण तुर्क यांच्या मनाचा जर्मनीकडे सहज ओढा आणि त्यांत गोबेन व ब्रेसला हे दोन जिवंत समंध तरुण तुर्कांच्या मांडीस मांडी लावून तुर्की राजधानींत बसलेले, अर्थात जर्मन पिशाचांचा संचार तुर्की रक्तांत होतो कीं काय अशी भीति इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया यांना उत्पन्न झाली, व आक्टोबर प्रारंभाला इंग्लंड व फ्रान्स यांचें आरमार दार्दानेलीसच्या सामुद्रधुनीवर येऊन उभें राहिलें. एजियन समुद्रांत इंग्लंड व फ्रान्स यांचें आरमार येण्याबरोबर दार्दानेलीसची सामुद्रधुनी सुरुंग टाकून तुर्कांनी बंद केली. अर्थात मार्मोराच्या समुद्रांत शिरून कॉन्स्टांटिनोपल गांठणें ह्या आरमारास अशक्य झालें. इंग्लंडच्या आरमारानें तुर्की सरकारास निरोप पाठविला कीं तुमच्या राजधानींत जर्मन पिशाचांचे वड व पिंपळ आहेत; ते उपटून तुम्ही बाहेर टाकावेत! तुर्की सरकारनें तसें करण्याचें नाकारलें. दार्दानेलीसची सामुद्रधुनी सुरुंगांच्या सहाय्यानें खुशाल बंद ठेवा त्यांत आमचें कांहीं नुकसान नाहीं–तुमचेंच नुकसान आहे, असें तुर्की सरकारला इंग्रजांनीं नीट समजावून सांगितलें. पण, तुर्की सरकारनें उत्तर दिलें, कीं महायुद्धांत तटस्थ वृत्तीनेंच वागण्याचा आमचा निश्चय आहे, तथापि गोबेन व ब्रेसला हीं क्रूझरें सोडण्यास, किंवा जर्मन नोकर काढून टाकण्यास आम्ही तयार नाहीं. इंग्लंडनें जाहीर केलें कीं तटस्थवृत्ति कायम असल्यास आम्हीहि तुमच्याशीं लढत नाहीं.

पण जोंपर्यंत गोबेन व ब्रॅसला हीं क्रूझरें दार्दानेलिसच्या आंत आहेत तोंपर्यंत दार्दानेलिसच्या बाहेर त्यांची मार्गप्रतिक्षा करीत उभे रहाणार; मग तुम्ही दार्दानेलिसची सामुद्रधुनी सुरुंगांनीं खुशाल बंद करून ठेवावी. वड व पिंपळ आम्ही उपटून टाकीत नाहीं असें साफ सांगितल्यानंतरहि दारावाहेर उभा राहिलेला मांत्रिक जेव्हां मंत्राक्षता टाकतो तेव्हां तुर्कांच्या बुद्धीला असा लहानसा भ्रम झाला कीं मांत्रिकापेक्षां पिशाचच अधिक सबल झालें पाहिजे. हा भ्रम होण्याबरोबर पिशाच बाधा होण्याची करकरीत तिन्हीसांजा जवळ येत चालली असें जर्मनीला वाटलें; आणि गोबेन, ब्रॅसला हीं क्रूझरें पूर्वेस बास्फरस सामुद्रधुनींतून बाहेर पडून रशियाच्या काळ्या समुद्रांत तुर्कस्थानच्या व्यापारी जहाजांबरोबर पहारेकरी म्हणून हळूच फेरफटका करून आलीं. काळ्या समुद्रांत तुर्कस्थानच्या तोडीचें किंबहुना तुर्कस्थानहून अधिक बलाढ्य रशियाचें आरमार आहे. पण त्यांत गोबेनच्या तोडीचें एकहि क्रूझर नाहीं. शिवाय रशियाच्या गोलंदाजांपेक्षां जर्मन गोलंदाज दर्यावर्दी युद्धांत अधिक पटाईत अशी ख्याती असल्यामुळें काळ्या समुद्रांत फेरफटक्यास निघालेल्या जर्मन समंधांच्या दृष्टीसमोर रशियन आरमार आलें नाहीं. रशियन मांत्रिकापासून आमचें संरक्षण करण्यास जर्मन भुतें काळ्या समुद्रावर समर्थ आहेत अशी खातरजमा ह्या फेरफटक्यानें तुर्कांच्या मनाची झाली; जर्मन भूत तुर्कस्थानास अधिक पछाडत चाललें. गोबेन, ब्रॅसला जोंपर्यंत आपल्या जवळ आहेत आणि दार्दानेलिसची सामुद्रधुनी सुरुंगांनी बंद केलेली आहे, तोंपर्यंत काळ्या समुद्रावर आपली सत्ता चालणार, आणि काळ्या समुद्रावर आपली सत्ता चालली म्हणजे रशियापासून आपणांस भीति नाहीं, ही खूणगांठ तुर्कांच्या मनास पटली खरी; पण इंग्लंड व फ्रान्स या जगद्विख्यात बलाढ्य मांत्रिकांची वाट काय ? त्यांचें आरमार तर दारावाहेर उभें आहे. जर्मन भुताने मोह पाडला कीं आरमार कांहीं जमिनीवर चालूं शकत नाहीं, आणि भूमध्य समुद्र जरी इंग्लंड व फ्रान्स ह्या जोडीच्या ताब्यांत असला तरी बेल्जम व फ्रान्स थील युद्धांत इंग्लंड व फ्रान्सचे सर्व लोक गुंतले असल्यामुळें तुर्की किनाऱ्यावर सैन्य उतरून तुर्कांशीं लढण्याला या जोडीपाशीं सैन्यच शिल्लक नाहीं. जर्मन पिशाच्याचें हें म्हणणें तुर्कांना एकाएकीं पटेना. या समयीं एका मोठ्या लाभाचा गोळा जर्मनीनें तुर्कस्थानपुढें उभा केला. एशिया मायनरच्या दक्षिणेस असलेल्या तुर्कांच्या सिरीया प्रांतांत जर

तुर्कांनीं मोठें सैन्य जमा केलें, तर तुर्की सेनेस जरूर लागणारे जर्मन अधिकारी व गोलंदाज आम्हीं पुरवूं, असें तुर्कस्थानास जर्मनीनें आश्वासन दिलें. लगेच बरेच जर्मन अधिकारी आणि हजारों गोलंदाज व कारागीर जर्मनींतून कॉन्स्टांटिनोपल, एशिया मायनर, व सीरिया प्रांतांत येऊन दाखल झाले. जर्मनी तुर्कस्थानास सांगे, कीं सर्व इंग्रजी व फ्रेंच सैन्य आम्ही बेल्जममध्यें गुंतविलें आहे; एशिया मायनर व सीरिया प्रांतांत तूं दहा बारा लाख सैन्य गोळा केलें आहेस; या सैन्यास लागणारे कारागीर, गोलंदाज व सेनानायक आम्ही पुरविले आहेत; तुझ्या सीरिया प्रांतास लागून असलेला सुएझचा कालवा व इजिप्त देश हीं अनाथ व उघडी वाघडीं पडलीं आहेत; ह्यावेळीं इजिप्तवर स्वारी चढवून इजिप्तचें प्रभुत्व संपादन करून तुर्कस्थानच्या वैभवास लागलेल्या ओहोटीला असल्या साहसानें एकदम भरतीचें स्वरूप देण्याची संधि तूं व्यर्थ कां दवडतोस ? सर्व पापें लोभमूलक असतात; तेव्हां असला प्रचंड लोभ पुढें उभा करण्यांत आला असतांना तुर्कस्थानच्या तोंडस पाणी सुटावें यांत कांहीं नवल नाहीं. सोन्याचा गोळा दृष्टीस पडला खरा पण इंग्रजांनीं आपलें अहित काय केलें ? फ्रेंचांनीं आपलें कोणतें नुकसान केलें ? इंग्लंड व फ्रान्स यांनीं वेळोवेळीं मदत केली नाहीं काय ? वगैरे सुविचार तुर्कस्थानास सुचावयास पाहिजे होते. तरुण तुर्कांची दृष्टि इजिप्तच्या सोन्याच्या गोळ्यावर तेवढी गेली व इतर सारासार विचार त्यांना राहिला नाहीं. तरुण तुर्कांनीं मागचा पुढचा विचार केला नाहीं खरा; पण दहा बारा लाख गोळा झालेल्या तुर्की सैनिकांनीं अर्थात् तुर्की जन-समूहानें मागचें पुढचें तारतम्य सोडावयाचें नव्हतें. पण "बुभुक्षितः किं न करोति पापं" या न्यायानें दरिद्री झालेली तुर्की प्रजा इजिप्तचा सोन्याचा गोळा लुटावयास मिळतो आहे असा भ्रम उत्पन्न होण्याबरोबर दैन्य व निरुत्साह टाकून देऊन भराभर सैन्यांत सामील झाली. याच सुमारास अँटवर्प पडून बेल्जमचा किनारा जर्मनीच्या ताब्यांत गेला; आणि जर्मनीनें फ्रान्समध्यें मोठा जय मिळविला असा नगारा इस्तंबुलच्या किल्ल्यांत वाजविण्यांत आला. पोलंडची राजधानी वारसा शहर याच्याजवळ पांच सात मैलांवर जर्मन जाऊन पोहोंचल्यावर जरी रशियानें पन्नास साठ मैल मागें जर्मनीला हटविलें, तरी जर्मन सैन्याची सावली वारसावर एक क्षण पडली होती, तेवढ्याच पराचा वारसा शहर घेतलें असा कावळा करून रशियावरहि आम्हीं जय मिळविला, अशी कोल्हेकुइ तुर्की लोकांच्या कानांत

कानठळ्या बसेतों जर्मनीनें मुद्दाम केली. अँटवर्प घेतलें, बेल्जमचा किनारा ला, पोलंडची राजधानी घेतली; झालें, करकरीत तिन्हीसांजाची वेळ प्राप्त झाली आणि जर्मन पिशाचानें तुर्कीं झाडास पुरें पछाडलें! लगेच ऑक्टोबर अखेरीस काळ्या समुद्रांत तुर्कांचें आरमार शिरून रशियाच्या प्रख्यात ओडेसा बंदरांत कांहीं व्यापारी जहाजें व कांहीं किरकोळ रशियन क्रुझरें बुडवून तुर्कस्थाननें रशियन भूमीवर भडिमार करण्यास सुरवार केली! क्रिमीयाच्या पूर्वेस असलेल्या आझोगच्या समुद्राचें तोंड बंद करण्याकरितां तेथें सुरुंग टाकले; व काळ्या समुद्राच्या पूर्व किनाऱ्यावरील रशियाच्या काकेशियन प्रांतांत सैन्य उतरण्यास सोयीचीं असलेलीं बंदरें कबजांत घेण्याचा उद्योग तुर्की आरमाराने आरंभिला. तुर्कांनीं अशी अवचित चढाई जर्मन पिशाचाला बळी पडून सुरू केल्यामुळें नाइलाजानें इच्छा नसतां इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया यांनाहि नोव्हेंबरच्या पहिल्या तारखेस तुर्कस्थानशीं लढाई जाहीर करणें प्राप्त झालें.

तुर्की युद्ध

तुर्कांशीं युद्ध सुरू झाल्यामुळें पूर्व रणभूमींतील म्हणजे पूर्व प्रशिया, पोलंड व गॅलेशिया येथील रशियाच्या युद्धास कांहीं काळ विशेष महत्त्व उरलेलें नाहीं. आक्टोबर प्रारंभाला रशियानें आस्ट्रियाचा गॅलिशियन प्रांत बराचसा काबीज केला होता. लेंबर्कचा किल्ला घेऊन प्रेसबिसलला वेढा देऊन कार्पेथियन पर्वत ओलांडून जाण्याचे घाटहि रशियानें ताब्यांत घेतले होते. पण आक्टोबर प्रारंभाला जर्मनीचें दहा पंधरा लाख नवें सैन्य पोलंडवर निरनिराळ्या दिशेनें चाल करून गेल्यामुळें व आस्ट्रियानेंहि नवीन सैन्य आणिल्यामुळें आक्टोबर अखेरला आस्ट्रियानें रशियास कार्पेथियन पर्वतापासून मागें हटविलें व प्रेसबिसलचा वेढा उठवून प्रेसबिसलच्या उत्तरेस सेन नदी ओलांडूनहि आस्ट्रियन सैन्य पलीकडे गेलें. या गॅलिशियाच्या उत्तरेस पोलंडमध्यें आक्टोबर पंधराच्या सुमारास वार्सापर्यंत व्हिश्चुला नदीच्या कांठचा प्रदेश जर्मनीनें गांठला. म्हणजे सर्व व्हिश्चुला नदी किंवा पश्चिमेकडचा पोलंडचा अर्धा भाग जर्मनीनें पंधरा दिवसांत व्यापून टाकला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आक्टोबरच्या दुसऱ्या पंधरवड्यांत रशियानें वार्सापासून जर्मनीस पन्नास पाऊणशें मैल पश्चिमेला, दक्षिणेला व उत्तरेला मागें हटविलें व आक्टोबर अखेरहि मागें हटविण्याची क्रिया चालूच होती. नोव्हेंबर–डिसेंबर-

मध्यें रशिया जर्मनी–आस्ट्रियाला त्याच्या स्वतःच्या पोलंडमधून बाहेर काढूं शकेल. ह्यापलीकडे विशेष कांहीं करील असें दिसत नाहीं. गॅलिशियांत आस्ट्रिया जोरांत लढत असून रशियन आस्वलाच्या मिठींतून आस्ट्रियानें आपणास बरेंच मुक्त करून घेतलें आहे. व त्यामुळें आस्ट्रियाची दाणादाण होते कीं काय, अशा तऱ्हेची भीति जर्मनीस नोव्हेंबर प्रारंभाला उरली नाहीं. पोलंडमधून जर्मनीच्या सरहद्दीपर्यंत रशिया आला तर लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें त्यांत जर्मनीस अनिष्ट कांहीं नाहीं. जर्मनीच्या सरहद्दीवर जर्मनीच्या स्वतःच्या इतक्या आगगाड्या आहेत कीं सरहद्दीचा सर्व प्रांत एक प्रकारचें आगगाडीचें जाळेंच झालें आहे. रशियाचें धूड मोठें; आपल्या अजस्र ओझ्याखालीं तो जर्मनीला चिरडून टाकावयाचा; अशा अगडबंब सेनेपासून जर जर्मनीला स्वतःचा बचाव करून घ्यावयाचा असेल तर तो बचाव चपलतेच्या यंत्रसामग्रीच्या जोरावरच करतां येईल. आगगाड्या, मोटारगाड्या वगैरेंचें सहाय्य असल्यावांचून चपलतेनें सैन्याच्या हालचाली करतां येत नाहींत; मोटारगाड्यांना उपयोगी पडणारे रस्ते फारच थोडे; नद्यांना पूल नाहींत; आणि ठिकठिकाणीं जंगलें आणि दलदलीचीं रानें कित्येक मैलपर्यंत पसरलेलीं; असा प्रदेश जर्मन चपलतेस बिलकूल अनुकूल नाहीं. जर्मनीच्या सरहद्दीवर स्वारी करून जाण्यास रशियाला सुद्धां हा प्रदेश वाईटच; म्हणून युद्धाचे पहिले दोन महिने रशियानेंहि हा प्रदेश टाकून गॅलिशियांत आपला मोठा सेनासमूह आस्ट्रियाच्या अंगावर घातला. आस्ट्रियाच्या बाजूचा हा रशियन सैन्याचा प्रवाह स्वतःकडे पोलंडमधूनच ओढून घेण्याकरितां जर्मनीनें पोलंडवर वार्सापर्यंत स्वारी केली. वार्साशहर जर्मनीच्या हस्तगत झाल्यास इभ्रत जाते म्हणून रशियालाहि आपल्या सैन्याचा प्रवाह वार्साकडे फिरवावा लागला. आक्टोबरच्या दुसऱ्या पंधरवड्यांत जर्मन सैन्यानें हा रशियन सैन्याचा प्रवाह स्वतः मागें हाकीत जर्मन सरहद्दीपर्यंत आणून सोडण्याचा उद्योग आरंभला आहे. असला उद्योग करतांना कांहीं वेळां पुढें चाल करून जावें लागतें व कांहीं वेळां मागें हटून जावें लागतें, हें उघड आहे. स्वतःच्या अंगावर रशियाला खेंचून घेण्यांत हेतु काय? हेतु इतकाच, आस्ट्रिया रशियाच्या मिठींतून सुटून तुर्कस्थानास रशियाशीं युद्ध सुरू करण्यास प्रोत्साहन मिळावें. आक्टोबर अखेर आस्ट्रिया पुनः आपल्या पायावर उभा राहिला आहे, व तुर्कस्थाननेंहि युद्ध सुरू केलें आहे. नोव्हेंबर महिन्यांत किंबहुना सर्व हिंवाळ्यांत

आस्ट्रियाच्या वाटयाला रशिया विशेषसा जाणार नाहीं; आस्ट्रियाला पुढें सरकूं देणार नाहीं इतकेंच. जर्मन सैन्याचा व रशियन सैन्याचा आतां पोलंडमध्यें हस्त-स्पर्श झाला असल्यामुळें महायुद्धांतील खऱ्या लढाया आस्ट्रियाच्या बाजूला न लढतां पोलंड व जर्मनी यांच्या सरहद्दीवरच लढण्याचें जर्मनीचें लष्करी धोरण रशियालाहि स्वीकारणें भाग पडलें आहे. म्हणून सर्व हिंवाळा रशियाला पोलंडचा बंदोबस्त करण्यांत व जर्मनीच्या सरहद्दीवरील लढायांची आगाऊ व्यवस्था करण्यांत घालवावा लागेल. हिंवाळ्यांत पोलंडमध्यें कांहीं महत्त्वाच्या लढाया होतील हें खरें, पण त्या लढायांचें महत्त्व उपोद्घाताच्या स्वरूपाचें असल्यामुळें ज्या लढायांच्यामुळें महायद्धाची परिसमाप्ति रशिया करूं शकेल त्या लढाया हिंवाळ्यानंतर जर्मनीच्या सरहद्दीवरच रशियास लढाव्या लागतील. आक्टोबरच्या पूर्वी परिसमाप्तीच्या ह्या लढाया आस्ट्रियाच्या बाजूला लढण्याचें रशियाचें धोरण होतें. आक्टोबर महिन्यांत जर्मनीनें हें धोरण बदलविण्यास रशियास भाग पाडलें, आणि पोलंडमधील आपली सरहद्द ही परिसमाप्तीच्या चढायांची जागा ठरवून तेथें रशियास खेंचून आणलें. आक्टोबरमध्यें झालेल्या लष्करी धोरणांतील हा फेरफार महत्त्वाचा असून त्यामुळें सर्व हिंवाळा रशियास पूर्व तयारींत व पूर्वतयारीच्या लढाया लढण्यांत घालवावा लागेल. अर्थात् रशियाच्या बाजूच्या या रणक्षेत्रांत पूर्वतयारीच्या या लढाया रशिया कसकशा जिंकतो व ह्यासंबंधाच्या हालचालींत कसकसें यश संपादन करतो, हें पहाण्या-पलिकडे विशेषसें लक्ष वाचकांनीं पोलंडच्या रणक्षेत्रांत घालण्याचें कारण नाहीं. जर्मनी व आस्ट्रिया ह्यांना ह्या बाजूला जरा विसावा मिळावयाचा असल्यामुळें नोव्हेंबर–डिसेंबरांतील महत्त्व फ्रान्सच्या बाजूचेंच होय. नोव्हेंबर डिसेंबरांतील फ्रान्सचें रण-क्षेत्र मूलाधार स्वरूपाचें असल्यामुळें अंशतः परिसमाप्तीच्या स्वरूपाच्याहि कांहीं लढाया ह्या रणक्षेत्रांत नोव्हेंबर–डिसेंबरांत होण्याचा संभव आहे. या क्षेत्राच्या खालोखाल तुर्कांचें युद्धहि नोव्हेंबर–डिसेंबरांत महत्त्वाचें समजलें जाईल. तुर्कांचें युद्ध शाखा स्वरूपाचें आहे; मुळ स्तंभाच्या स्वरूपाचें नव्हे. या शाखा वाढल्या तर मूलस्तंभाला म्हणजे जर्मनीला जोर येईल, पण अखेरीस रशियाच्या अजस्र ओझ्याखालीं जर्मनी चिरडून जाण्याची जेव्हां वेळ येईल तेव्हां तुर्की युद्धाच्या शाखाहि मध्यंतरी जरी कितीहि वाढल्या तरी आपोआप गळून पडतील. बरें; मध्यंतरी या शाखा जर वाढल्या नाहींत किंवा अजिबात त्यांना तोडून टाकतां

आलें, तरी मुळस्तंभास पुन्हां तोडण्याची क्रिया करणें भाग आहेच. अर्थात जर्मनी जगला तरच टर्की जगणार; नाहीं तर मध्यंतरी कितीहि जरी सोन्याच्या गोळ्यासभोंवती तुर्कस्थाननें विळखे घेतले, तरी अखेरीस जर्मनीबरोबर टर्कीलाहि दातीं तृण धरून जीवदान मागणें भाग आहे. अशी जरी स्थिति असली तरी मूल स्तंभाला जोर पोंचूं नये ह्मणून हिवाळ्यांत टर्कीच्या युद्धाच्या या शाखा तोडून टाकणें फ्रान्स, रशिया व इंग्लंड यांना भाग आहे. शाखा तोडण्याचें हें काम नोव्हेंबर–डिसेंबरांत कसें करण्यांत येईल, याचा आतां आपण विचार करूं. तुर्की युद्धाच्या रणक्षेत्राचे चार भाग होतात. पैकीं दोन जमिनीवरचे व दोन भाग समुद्राचे. जमिनीवरच्या भागांत इजिप्तवर तुर्कस्थानचा डोळा असल्यामुळें सुएझचा कॅनॉल व त्या कॅनॉलच्या उत्तरेस असलेला सिरीया प्रांत हाच टापू तुर्की युद्धांतील मुख्य होय. सिरीया प्रांतांतून दोन तीन लाख तुर्की सैन्य इजिप्तवर स्वारी करील असा अंदाज आहे. या दोन तीन लाखांत चाळीस पन्नास हजार सैन्यच अर्वाचीन पद्धतीनें तयार केलेलें असणार, व तेवढ्या सैन्यास सिरीयाच्या सरहद्दीवर थोपवून धरण्याचें सामर्थ्य इजिप्त व सुएझ कॅनॉल येथील इंग्रजी सैन्याच्या अंगांत आजच आहे. तांबड्या समुद्राच्या बाजूचें आकाबाचें आखात व आकाबा शहर इंग्रजी आरमारानें सांप्रत ताब्यांत घेतलें असून तांबड्या समुद्रांतून सिरीयास शह देण्यास सुरुवातहि केली आहे. शिवाय नोव्हेंबर–डिसेंबर महिन्यांत इंग्लंड, फ्रान्स व हिंदुस्थान येथून लाख दीड लाख नवें सैन्य पॅलेस्टाईनच्या किनाऱ्यावर व आकाबाचे बंदरावर उतरण्यास हरकत येणार नाहीं. या नव्या सैन्यापुढें तुर्कांचा निभाव लागणें कठीण आहे. तेव्हां पहिल्या धडकीसरसें तुर्कांना इजिप्तमध्यें जर घुसतां आलें नाहीं, तर हिवाळ्यांत तांबड्या समुद्रावरील प्रांत व भूमध्य समुद्रावरील प्रांत व भूमध्य समद्रावरील सिरीया प्रांत या मुलुखांना तुर्कस्थानाला मुकावें लागेल. इजिप्तमधील सरदारांनीं बंड करूं नये म्हणून इंग्रजी सेनापतीनें सर्व इजिप्तचा प्रांत आपल्या स्वतःच्या लष्करी अंमलाखालीं घेतला आहे, आणि इजिप्तच्या सरदारानींहि राजनिष्ठेचें व मदतीचें पूर्ण आश्वासन इंग्रजांस दिलें आहे. तुर्की युद्धांतील दुसरें रण म्हणजे काळा समुद्र व कास्पियन समुद्र यांच्यामध्यें ज्या प्रदेशांत तुर्कस्थान व रशिया यांची सरहद्द एकमेकास मिळते तो भाग होय. या भागाकडे तुर्कस्थानच्या लोभाची वस्तू कोणचीच नाहीं, तेव्हां रशियास थोडासा आंत घेऊन आपला मुलुख सांभाळण्यापलिकडे तुर्कस्थान

या बाजूला विशेष गडबड करील असें चिन्ह दिसत नाहीं. तथापि काकेशियस
तांतील रशियाचें मोठें सैन्य ह्या बाजूला उतरून इराणचे सरहद्दीवरील
तुर्कस्थानचे सर्व प्रांत काबीज करण्याचा उद्योग रशिया हिवाळ्यांत करील.
ढाईच्या सुरवातीलाच रशियन सैन्य तुर्की प्रांतांत शिरलें असून मुलूख काबीज करण्याच्या त्याच्या कामास सुरवात झाली आहे. येथें तुर्कांचें जरी मोठें सैन्य नसलें तरी हिंवाळा संपण्याच्या आंत तुर्कांचा व त्यावरोबरच इराण, अफगाणिस्तान व कास्पियन समुद्राकडील रशियन-तुर्कस्थान वगैरे मुसलमानी राष्ट्रांचाहि पक्का बंदोबस्त करणें रशियास भाग आहे. सर्व मुसलमानी राष्ट्रांनीं एकजूट केली पाहिजे या तत्त्वाचे पुरस्कर्ते तरुण तुर्क असून तरुण तुर्कांचे हेर सर्व मुसलमानी देशांतून व समाजांतून सर्व मुसलमानांची जूट या भपकेदार नांवाखालीं सर्व मुसलमानांना चिथवून देण्याकरितां चहूंकडे फिरत आहेत. गोबेन ब ब्रॅसला हीं क्रूझरे कॉन्स्टांटिनोपलजवळ दाखल झाल्यामुळें ज्याप्रमाणें जर्मन पिशाच्चांचा संचार तुर्कांत होणें शक्य झालें त्याप्रमाणें जर्मन सेनापतींना जर दहा-वीस हजार तुर्की सैन्य इराणांत नेतां आलें तर मुसलमानांची जूट या भपकेदार समंधाचाहि संचार तेहरान, काबूल, व बुखारा वगैरे राजधानींत होऊं लागेल. विषाचा प्रसार बंद पाडण्याकरितां इराणच्या सरहद्दीवरील तुर्कस्थानचे सर्व प्रांत रशियाला एकदम कबजांत घेणें भाग आहे. रशियाच्या या प्रयत्नास काळ्या समुद्राच्या पूर्व किनाऱ्यावर नोवोरसी बंदरापासून खालीं तुर्कस्थानच्या हद्दीपर्यंत साधेल तेथें बरेंच मोठें सैन्य उतरून, कास्पियन समुद्र व काळा समुद्र यांच्या मधील टापूत गनिमी काव्याचा धुमाकूळ घालण्यास तुर्कस्थान प्रवृत्त होईल असा अंदाज आहे. असल्या धुमाकुळानें रशियास पायबद बसून तेहरान, काबूल व बुखारा येथें भ्रामक खोट्या जयाचें पीक पिकविण्यास तुर्की हेरांना संधि आहे. असली संधि मिळू नये ह्मणून काळ्या समुद्रावरील सर्व बंदरांवर रशिया कडेकोट बंदोबस्त ठेवील. काळ्या समुद्राच्या उत्तरेस असलेल्या आजोवच्या समुद्रांत रशियन आरमार सांप्रत सुरक्षित बसलें आहे. या आरमारावरील गोलंदाज जर्मनीच्या बरोबरीचे नसल्याम्मळें रशियन आरमार गोबेनशीं दोन हात करण्याकरितां जरा करचत आहे असें म्हणतात. हा दोष दूर करण्याकरितां इंग्लंडांतील कुशल कारागीर व गोलंदाज सांप्रत रशियाकडे सर्व्हिया रुमानियांतून रवाना केले असून नोव्हेंबर अखेरला किंवा डिसेंबरमध्यें काळ्या समुद्रावर आरमारी लढाई होईल असा अंदाज आहे. पूर्व भूमध्य समुद्रांत इंग्लंड

व फ्रान्स यांचें आरमार तुर्कस्थानचीं सर्व बंदरें झोडपून काढील; व पॅलेस्टाईन किनाऱ्यावर उतरणाऱ्या इंग्रज फ्रेंच सेनेस मदत करील. सांप्रत दार्दानेलीसच्या सामुद्रधुनीवर इंग्रजी आरमाराचा भडिमार सुरू असून इतर आरमाराची व दहा वीस हजार सैन्याची कुमक येऊन पोंचल्यावर दार्दानेलीसची सामुद्रधुनीहि ताब्यांत घेऊन मार्मोराच्या समुद्रांत शिरून इस्तंबूलचा किल्ला उडवून देण्यास इंग्रज कमी करणार नाहीं. एवंच पहिल्या धडकीसरशी जर इजिप्त तुर्कस्थानास काबीज करतां आला नाहीं आणि हिवाळ्यांत तुर्कस्थानचा गुरु जो जर्मनी त्याला फ्रान्सवर मोठा जय मिळवितां आला नाहीं तर हिंवाळ्याच्या अखेरीस तुर्कस्थान चारी बाजूनें ग्रासला जाऊन महायुद्धाच्या शेवटीं जर्मनीबरोबरच तुर्कस्थानचा विनाश होईल, असा रंग दिसत आहे.

मुसलमानांची राजनिष्ठा

तुर्कांशी युद्ध सुरू झाल्यामुळें इजिप्तमध्यें व हिंदुस्थानमध्यें मुसलमान गडबड करतील असा जर्मनीचा कुतर्क आहे; पण या कुतर्कास काडीचाहि आधार नाहीं. आगाखान व हैद्राबादचे निजामसाहेब यांनीं पूर्ण राजनिष्ठनें हरएकप्रकारची मदत करण्यास सुरवात केली आहे, व सर्व मुसलमानांनीहि तसेंच करावें असें त्यांचें सर्व मुसलमानांना आग्रहाचें सांगणें आहे. इजिप्तमधल्या सरदारांनीहि यावेळीं राजनिष्ठाच दाखविली आहे. मक्का, मदिना आदि करून मुसलमानांचीं जीं यात्रेचीं ठिकाणें व धर्मस्थानें आहेत, त्यास आपण बिलकूल हात लावणार नाहीं असें इंग्रजांनी व रशियानें जाहीर केल्यामुळें हिंदुस्थानांतल्या सर्व प्रांतांतल्या मुसलमान लोकांनीं पूर्ण राजनिष्ठा व्यक्त केली आहे. एमडेननें हिंदी महासागरांत आक्टोबर महिन्यांत लखदीव मालदीवच्या बाजूला पांच सात व्यापारी जहाजें, व पूर्वेस पिन्यांगच्या बाजूला एक रशियन क्रूझर बुडविलें; पण एमडेन सारख्या हडळीनें हिंदुस्तानाभोंवतीं कितीहि विरट्या घातल्या तरी हिंदी लोकांच्या राजनिष्ठेवर त्याचा यत्किंचित्हि परिणाम होणें शक्य नाहीं, हें निर्विवाद आहे. आज गुरखे व शिख लोक जिवाची पर्वा न करतां ज्याप्रमाणें लढून बेल्जममध्यें जर्मनीलाहि हिंदी सैन्य म्हटलें कीं भ्यावयास लावत आहेत, त्याचप्रमाणें इंग्रजसरकारचें मुसलमान सैन्यहि प्रसंग पडल्यास तुर्कांवरहि तुटून पडण्यास कमी करणार नाहीं, असा हिंदुस्थानास पूर्ण भरंवसा वाटत आहे.

महायुद्धाचा नोव्हेंबर–डिसेंबर महिना

पश्चिम रणभूमीची कुचंबणूक

फ्रान्स व बेल्जम यांमधील रणभूमीसंबंधानें नोव्हेंबर महिना विशेष महत्त्वाचा गेला नाहीं. आक्टोबर महिन्याच्या अखेरीस ह्या रणभूमीची जी स्थिति होती ती स्थिति नोव्हेंबर महिन्याच्या अखेरीसहि कायम राहिली. युद्धाच्या वार्ता वाचणारे वाचक व युद्धासंबंधानें लिहिणारे लेखक या दोघांच्याहि दृष्टीनें बातम्यांच्या बाबतींत हा महिना दुष्काळाचा गेला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. फ्रान्समध्यें युद्ध चाललें आहे तें वर्तमानपत्रांना किंवा मासिकांना चटकदार बातम्या पुरविण्याकरितां नव्हे ही गोष्ट खरी, तथापि रोजच्या रोज कालची स्थिति आजहि कायम आहे असा शेरा मारण्याचें रोजचें काम दैनिक पत्रांना नोव्हेंबर महिन्यांत फारच कंटाळवाणें वाटलें. नोव्हेंबरच्या प्रारंभीं फ्रान्सचें पंधरा–वीस लाख सैन्य ऐन नदीच्या कांठीं होतें; इंग्लंडचें तीन चार लाख सैन्य यिप्रेसच्या आसपास होतें, व बेल्जमचे चाळीस पन्नास हजार लोक न्यूपोर्टच्या दक्षिणेस होते. ह्या प्रचंड सेना सागराला तोंड देऊन सुमारें पंधरा लाख जर्मन उभे होते. अशा रीतीनें तीस–चाळीस लाख सैन्य समोरासमोर उभें असतांना रणभूमींत युद्धाचा कोणताच चमत्कार कसा दृष्टीस पडला नाहीं ? हे चाळीस लाख लोक एकमेकांकडे टकमक पहात व फावल्यावेळीं चणे कुरमुरे फाकत सबंध नोव्हेंबर महिना कंठीत होते काय ? चाळीस लाख सैन्य हातघाईला येणें आणि रणभूमीवर कोणताच चमत्कार दृष्टीस न पडणें, हें शक्य तरी आहे काय ? पश्चिम रणभूमीची ही वांझेची अवस्था पाहून नांव घेण्यासारखा सेनापति जर्मनी, फ्रान्स किंवा इंग्लंड यांचे पाशीं उरलेला नाहीं, असे कांहींनीं उद्‌गार काढलेले आहेत. कसेंहि असो; सबंध एक महिन्यांत परिस्थिति पालटली नाहीं ही गोष्ट खरी आहे, आणि या वांझपणाबद्दल दोष जर्मन सेनापतींकडे विशेष लावणें भाग आहे. नोव्हेंबरच्या प्रारंभाला कॅलेवर चालून जाण्याकरितां न्यूपोर्ट, डिक्समयू, यिप्रेस, लिले, लाब्रासी व आरास ही येवढी फळी फोडण्याचें काम जर्मनीनें नेटानें सुरू केलें होतें व फ्रेंच लोक जर्मनीची ऐन नदीची फळी फोडण्याच्या उद्योगांत होते. जर्मनीला इंग्रजांची फळी फोडतां आली नाहीं व फ्रेंचांना जर्मनीचीहि फळी फोडतां आली नाहीं.

न्यूपोर्ट, डिक्समुय्ड व यिप्रेसच्या उत्तरेस पांच सात मैलांवर असलेलें विक्सच्यूट ह्या तीन ठाण्यांच्या ठिकाणीं जर्मनीनें इंग्रजांची फळी अर्धवट फोडून जर्मन सैन्य कांहीं ठिकाणीं चार पांच मैल आंत घुसलें; पण न्यूपोर्ट, डिक्समुय्ड व विक्सच्यूट या फळीच्या मार्गे सर्व प्रदेश कालव्यांनीं, नद्यानाल्यांनीं व समुद्राच्या खाडयांनीं व्यापलेला असून जमीन पाणीबुड आहे. बांध फोडून टाकून सर्व भूमि जलमय करण्यांत आली व पाण्याकडून प्राण जाण्याचा प्रसंग टाळण्याकरितां जर्मन सेनेला पुन्हां पूर्व ठिकाणीं परत जावें लागलें. खुद्द यिप्रेस व दक्षिणेस आरासचा टापू या ठिकाणीं जर्मनीला इंग्रजी सेनेबरोबरच पाणीबूड जमिनीवरच पसरणाऱ्या समुद्राच्या किंवा कालव्याच्या पाण्याशीं झुंजण्याचा प्रसंग नव्हता, पण तेथें इंग्रजी सैन्य चंग बांधून लढण्यास उभें होतें. सिप्रेस व आरास यांच्या सभोंवती आक्टोबर पंधरापासून नोव्हेंबर वीसपर्यंत अत्यंत निकराची लढाई झाली. इंग्रजांची फळी फोडण्याचा जर्मन सेनेनें अट्टाहास केला. प्रशियन गार्ड नांवाचें जर्मनीचें शेलकें सैन्य या ठिकाणीं हल्ला चढवीत होतें. साहस, मृत्यूला धिक्कारणारा हट्ट व शत्रूवर तुटून पडण्याची चपळाई या गुणांबद्दल हेंच शेलकें जर्मन सैन्य फार नांवाजलें असून कैसर बादशहाच्या हातांतील तें अमोघ अस्त्र समजलें जातें. हें अमोघ अस्त्र जर्मनीनें यिप्रेस व आरास या दोन्ही ठिकाणीं सोडलें; व या सैन्याची मृत्यूबद्दलची बेपर्वाई इंग्रजांच्या पूर्ण अनुभवास आली. इंग्रजांचे महत्त्वाचे चर जर्मनीनें कांहीं कांहीं वेळां घेतले; पण इंग्रजांनीं कुमक येऊन पोंचतांच तितक्याच धिटाईनें व साहसानें उलट हल्ले चढविले व प्रशियन गार्डला परतवून लावले ! एकेप्रसंगीं तर अशी स्थिति झाली कीं, प्रशियन गार्ड इंग्रजांच्या तळांत शिरले, व त्यांना तोंड देण्यास कोणीच वीर हयात राहिला नाहीं. निकरानें लढणारी सर्व सेना मृत्युमुखीं पडली व कुमक येऊन पोंचण्यास कांहीं तास अवकाश होता. प्रशियन गार्ड जर जरा अधिक आंत शिरले असते तर यिप्रेस जवळचा सर्वच बाजार आटपला असता. सैन्य मात्र नाहीं, सेनानायक तेवढे शिल्लक; अशी विलक्षण स्थिति झाली ! समयसूचक इंग्रजी सेनानायकांनीं स्वयंपाक घरांतील सर्व आचारी पाणके बाहेर काढले, आणि त्यांच्या हातांत बंदुका देऊन शत्रू ज्या दिशेला होता त्या दिशेकडे बंदुकांची फैर झाडत रहाण्यास त्यांना सांगितलें. प्रशियन गार्डांना वाटलें कीं, इंग्रजी सैन्य हट्टानें लढत आहे; आणि रणांगणावरील इंग्रजी सेनेच्या

ह्या हट्टी स्वभावाच्या प्रदर्शनावरच कुमक येऊन पोंचेपर्यंतची वेळ इंग्रजी सेनानायकांना मारून नेतां आली. हट्टाच्या लढाईंत यिप्रेस व आरास येथें इंग्रज व जर्मन या दोघांच्या रक्तानें रणभूमि माखून गेली. न्यूपोर्ट, डिक्समूर व विक्सच्यूट ह्या ठिकाणीं रणभूमि जर पाण्याखालीं बुडन गेली तर यिप्रेस व आरास येथें रणभूमि वीरांच्या रक्ताखालीं बुडून गेली असें म्हणावयास हरकत नाहीं ! अशा रीतीनें रणभूमि रक्ताखालीं बुडून जर्मनीनें आरासच्या पश्चिमेस पांच दहा मैलपर्यंतच हल्ला चढविला, आणि यिप्रेस गांवाच्या जवळ तोफा आणून यिप्रेस गांव नोहेंबर बावीस तेवीसच्या सुमारास जाळून पोळून फस्त केलें. सहा आठवडे इतकी निकराची लढाई यिप्रेस व आरास येथें करण्याचें कारण काय ? आपलें पाऊल विशेष पुढें पडत नाहीं असें आठ दहा दिवसांच्या लढाईनें अनुभवास येतांच ऐन नदीवरील तटबंदीसारखी तटबंदी यिप्रेसच्या बाजूला निर्माण करून जर्मन सैन्य स्वस्थ कां बसलें नाहीं ? मार्न नदीवरच्या पराभवामुळें पारिस शहर हातीं लागत नाहीं असें समजतांच जर्मनीनें जसा तो नाद सोडून दिला, त्याप्रमाणें यिप्रेस व आरास येथें विशेष पुढें पाऊल पडत नाहीं असें पहातांच जर्मनीनें कॅले बंदराकडे जाण्याचा नाद कां सोडला नाहीं ? कॅलेवर एवढा कटाक्ष कां ? कॅले किंवा कॅलेच्या दक्षिणचा फ्रान्सचा किनारा हीं घेतल्यानें जर्मनीला असा कोणता मोठा फायदा आहे कीं त्याच्याकरितां लाखों लोकांचें रक्त रणभूमीवर शिंपडण्यास जर्मनीनें तयार व्हावें ?

चिमट्यांचा त्रास

कोणी म्हणतात कॅले घेऊन इंग्लंडवर स्वारी करण्याचा जर्मनीचा विचार आहे. इंग्लंडवर स्वारी करण्यास इंग्लंडच्या आरमाराचा प्रथम पराभव केला पाहिजे. जोंपर्यंत जर्मनीचें आरमार कील कॅनालमध्यें दडून बसलेलें आहे, तोंपर्यंत इंग्लंडवर स्वारी करण्याच्या कल्पना फोल होत. थंडी पडून धुक्याच्या पांघरूणांत लपून राहून जर्मन ड्रेडनॉट जहाजें डिसेंबर जानेवारींत अवचित हल्ला करून जय मिळविणार आहेत, व या काल्पनिक जयानंतरच्या इंग्लंडवरील स्वारीकरतां कॅले घेण्याची ही खटपट होती, असें म्हणावें तर तेंहि जुळत नाहीं. कारण जर्मन आरमारानें जर इंग्रजी आरमारावर जय मिळविला,तर कॅलेच्या आसपासच्या समुद्र किनाऱ्यावरूनच इंग्लंडवर चाल कशाला करावयाला पाहिजे ? ऑस्टेंडच्या बाजूचा बेल्जमचा

किनारा जर्मनीनें आपल्या ताब्यांत घेतलाच आहे. तेथून इंग्रजी किनारा साठ सत्तर मैलांवरच आहे. इंग्रजी आरमाराचा नाश केल्यावर ऑस्टेंड किंवा अँटवर्प येथून हां हां म्हणतां लाखों सैन्य इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर उतरवितां येणें शक्य आहे. मग कॅलेकरतां धडपड कां ? ज्याला इंग्लंडवर स्वारी करायची त्यानें इंग्लंडच्या आरमाराचा पराभव करण्याची प्रथम खटपट केली पाहिजे. बर्फाची कडक थंडी व धुक्याचा अंधकार याचा फायदा घेऊन जर्मनीचीं कांहीं जहाजें इंग्लंडच्या आरमाराची फळी फोडून अटलांटिक महासागरांत धिंगाणा घालण्याकरितां बाहेर पडूं शकतील. कील कॅनालमध्यें कोंडल्या गेलेल्या जर्मनीच्या जहाजांचा समुद्राचा मार्ग रोखून बसलेल्या इंग्रजी आरमारावरील खलाशी कडक थंडीमुळें पहारेकऱ्याच्या कामांत ढिलाई दाखवितील, किंवा धुक्यामुळें फळी फोडून बाहेर पडणारीं जर्मन जहाजें त्यांच्या दृष्टीसहि पडणार नाहींत, हें खरें; पण उत्तर समुद्रांत अशा रीतीनें जर्मनीच्या जहाजांचा चोरटा संचार सुरू होणें म्हणजे इंग्रजी आरमाराचा पराभव करणें नव्हे. असल्या चोरट्या संचारामुळें उत्तर समद्रांतील इंग्रजी व्यापाराला थोडा धक्का बसेल ही गोष्ट खरी, पण असल्या धुक्यांतील चोरट्या संचाराचाहि बदोबस्त इंग्रजी आरमार खात्यानें आगाऊच केलेला आहे; इंग्रजी आरमाराला ठाऊक असलेल्या मार्गाशिवाय इतर सर्व ठिकाणीं उत्तर समुद्रांत इंग्रजी आरमारानें सुरुंग टाकले आहेत. अर्थात् ह्या सुरुंगांच्या भीतीमुळें धुक्याचा फायदा घेऊन उत्तर समुद्रांत संचार करणें जर्मन जहाजांना धोक्याचें झालें आहे. कडक थंडींत व धुक्याच्या अंधारांत जर्मनीला एकच गोष्ट करतां येण्यासारखी आहे. ती ही कीं, मासे मारणाऱ्या मचव्यांकडून समुद्रांत सर्व ठिकाणीं सुरुंग टाकून इंग्लंडनें मोकळा ठेवलेला समुद्राचा भागहि धोक्याचा करावयाचा. हा क्रम जर्मनीनें गेले तीन महिने चालविलेलाच आहे. कडाक्याच्या थंडींत व धुक्यांत समुद्रावर वावरण्याची संवय जर्मन खलाशांना इंग्रजापेक्षां अधिक असल्यामुळें थंडीच्या मोसमांत इंग्रजी सुरुंगांबरोबरच जर्मन सुरुंगहि स्कॉटलंडच्या उत्तरेस व स्कॉटलंडच्या पश्चिमेस आयर्लंडच्या किनाऱ्यापर्यंत जारीनें येऊन पोंचतील असा अंदाज आहे. समुद्रावर इंग्रज आरमार बलाढ्य असल्यामुळें जर्मनीचे हे सुरुंग व्यापारी जहाजांच्या मार्गावरून झाडून टाकणें इंग्लंडला शक्य आहे, व आजपर्यंत गेले तीन महिने ही झाडलोट इंग्रजी आरमारानें केलेली आहे. उत्तर समुद्रांतील ह्या सुरुं-

गांच्या कांटेरी कुंपणाचा त्रास इंग्लंडपेक्षां जर्मनीलाच अधिक होणार आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. हिंवाळ्याच्या धुक्यांत सुरुंगाची पेरणी उत्तर समुद्रांत भरपूर करून त्या सुरुंगांना इंग्रजी व्यापारी जहाजांच्या नाशाचें पीक आल्यास पहावें, हा जर्मनीचा डाव आहे. पण हा डाव म्हणजे इंग्रजी आरमाराचा पराभव नव्हे. मग कॅलेचा किनारा जर्मनीला कशाला पाहिजे ? इंग्रजी आरमाराचा जर पराभव करतां येत नाहीं, तर इंग्लंडवर स्वारी तरी कसची करणार ? जर इंग्लंडवर स्वारी करतां येणें शक्य नाहीं तर कॅलेचा किनारा जर्मनीच्या हातीं लागूं नये म्हणून आचारी पाणक्यांच्या हातांत बंदुका देण्याची पाळी येण्याइतका वीरपुरुषांचा संहार इंग्लंडनें तरी कां करून घतला ? या प्रश्नांचें उत्तर असें आहे कीं, इंग्लंडच्या स्वारीच्या भीतीनें कॅलेच्या किनाऱ्याचें संरक्षण इंग्लडनें केलें नसून सुरुंगांची व पाणबुड्या जहाजांची ब्याद उत्तरेप्रमाणें इंग्लंडच्या दक्षिण किनाऱ्यालाहि येऊन पोंचेल, या भीतीनें इंग्लंड इतक्या हट्टानें जर्मनीशीं यिप्रेस व आरास येथें लढलें, आणि डिसेंबरांत पुन्हां तसा प्रसंग आल्यास सदर भीतीमुळेंच तितक्याच हट्टानें पुन्हां लढण्यास कमी करणार नाहीं. कॅले व कॅलेच्या दक्षिणेचा किनारा जर जर्मनीच्या हातीं गेला तर इंग्लिश चॅनॅलमध्यें इंग्लण्डच्या दक्षिणेस सर्व समुद्र जर्मन मचवे सुरुंगमय करतील, दक्षिणेकडून आयर्लंडच्या किनाऱ्यापर्यंतहि या सुरुंगांचें कुंपण जाऊन पोंचेल; शिवाय या टापूंत जर्मनीच्या पाणबुड्यांचाहि सुळसुळाट सुरू होईल. अर्थात् सर्व इंग्लडच्या सभोंवार सुरुंगांचें एकप्रकारचें कुंपण पडण्याचा संभव आहे. मार्गावरचे हे सुरुंग झाडून टाकण्याची शक्ति इंग्रजी आरमाराच्या अंगांत पूर्णपणें आहे ही गोष्ट खरी, पण मचव्यांनीं सुरुंग टाकावयाचे व आरमारानें झाडावयाचे असला हा मुंगीनें हत्तीच्या कानांत शिरून सतावण्याचा उपद्व्याप असल्यामुळें कॅलेचा किनारा जर्मनीच्या ताब्यांत गेल्यास जर्मनीला रोजच्या रोज बारीकसारीक इंग्लंडचे चिमटे घेतां येणें शक्य आहे. असले चिमटे त्या त्या वेळेपुरते महत्त्वाचे नसले तरी एकंदरीनें राष्ट्राला चैन पडूं देत नाहीं, आणि चैन पडत नसल्यास वर्षानुवर्ष युद्ध चालविण्याचें सामर्थ्य खालावत जातें. चिमटे काढणें द्विगुणित व्हावें म्हणून जर्मन कॅलेवर जाऊं पहात आहेत, आणि हा चिमट्यांचा त्रास चुकविण्याकरितां इंग्लंड जर्मनीला नेटानें अडवीत आहे.

पोलंडमधील तडकाफडकीची कुस्ती

चिमटे काढण्याच्या उपद्व्यापाकरितां जर जर्मनीला कॅले व कॅलेच्या दक्षिणेचा समुद्र किनारा हीं ठाणीं पाहिजे आहेत, तर यिप्रेस व आरास येथील युद्ध नोव्हेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यांत जर्मनीनें थंड कां पाडलें ? जर्मनीनें आपण होऊन थंड पाडलें का त्याला थंड पाडणें भाग पडलें ? जर भाग पडलें, तर इंग्रजांच्या नेटाच्या प्रतिकारामुळें भाग पाडलें, का इतर कांहीं कारणामुळें भाग पडलें ? या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, अंशतः नेटाच्या प्रतिकारामुळें व अंशतः इतर कारणांमुळें हें युद्ध थंडावलें. यिप्रेसच्या आसपास दीड महिना जें युद्ध चाललें होतें त्या युद्धांत शत्रूचा हल्ला परतविण्याच्या दृष्टीनें इंग्रजी सैनेस चांगलें यश आलें, यांत संशय नाहीं; किंबहुना अशा रीतीनें हल्ले परतविण्याचीं जीं तुमुल युद्धें इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत त्यांत यिप्रेसच्या युद्धाला इतिहासकार अग्रस्थानहि देतील. यिप्रेसच्या फळीवर जर्मन सैन्य जे घाव मारीत होतें, त्या घावांनीं फळी फुटली नाहीं; उलट घाव मारणाराचे हात मात्र खिळखिळे झाले. ही गोष्ट जरी खरी असली तरी ज्या पवित्र्यावर उभा राहून जर्मन विसाडी इंग्रजी पोलादावर घाव मारीत होता, तो पवित्रा प्रतिकाराच्या प्रत्याघातानें बिलकूल हाललेला नाहीं. म्हणजे जर्मनीचे हात खिळखिळे झाले खरे, पण पाय जमिनीला धरून आधारस्तंभाप्रमाणें अद्याप ताठ यिप्रेसच्या आसपास उभे आहेत. पाय जर उभे आहेत तर हलके हलके घाव कां मारीत नाहीं ? चिमटे काढण्याचा उपद्व्याप आज जरूर नाहीं, डिसेंबरांत, जानेवारींत केव्हांहि सिद्ध झाला तरी चालणार आहे. शूर, मानी व चिकाटी धरण्यांत पटाईत असलेला इंग्लंड देश सांप्रत इरेस पेटलेला आहे आणि बेल्जममधील जर्मनीचे पायहि आम्ही बाहेर फेंकून देऊं अशी इंग्लंडनें प्रतिज्ञा केली असून, नवें दहा लाख सैन्य उभारण्याची व रोज दीड कोट रुपयांप्रमाणें वर्षानुवर्ष युद्धाकरितां कित्येक अब्ज रुपये खर्च करण्याची मंजुरी मुख्य प्रधान मि. आस्क्विथ यांच्या प्रधानमंडळानें मिळविली आहे; आरमाराची व्यवस्था अत्यंत दक्षतेनें पहाण्यांत मि. चर्चिल हे चूर झालेले आहेत; आणि सैन्यांत नवी उमेद, नवें साहस, नवा उल्हास उत्पन्न करण्याकरितां युवराजासह बादशहा पंचम जॉर्ज यांची खुद्द स्वारी रणांगणावर गोळीबाराच्या टप्प्याच्या जागीं संचार करीत आहे ! इंग्लंडच्या या आटोकाट उद्योगांत व चिकाटींत ढिलेपणा उत्पन्न करण्या-

करितां व इंग्लंडमधील सामान्य जनसमूहास चिमटयांच्या भीतीनें सतावून सोडून जनसमूहाच्या औदासिन्याच्यामार्फत इंग्रजांच्या राजकार्यधुरंधर मंडळीचा तेजोभंग करण्याकरितां जर्मनीला कॅले व कॅलेच्या दक्षिणेचा समुद्र किनारा पाहिजे आहे. हें कार्य आज घडून आलें तरी जर्मनीला नको आहे असें नाहीं, तरी पण लष्करी डावपेंचांच्या दृष्टीनें आजच ह्या कार्याची जरुरी तितकी जाज्वल्य नाहीं. पार्लमेंटनें दहा लाख सैन्याची मंजुरी दिली म्हणजे लागलेंच नवें सैन्य लढण्यास सुरुवात करतें अशांतला भाग नाहीं. लोक जमा झाले पाहिजेत, त्यांना लष्करी शिक्षण मिळालें पाहिजे, हत्यारापात्यारांची सिद्धता झाली पाहिजे, आणि मग नवें सैन्य रण-भूमीवर उतरणार ! हें नवें सैन्य गर्भावस्थेंत आहे व त्याचा जन्म होण्यास सृष्टि-नियमांप्रमाणें जरी नऊ महिने नाहीं, तरी कांहीं महिने हे लोटलेच पाहिजेत. या नवीन वीरांचा जन्म होण्यापूर्वी चिमटयांचा उपद्व्याप जर्मनीस सुरू करतां आला तर तें लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें जर्मनीला पुरेसें आहे. इंग्रज लोक नेटानें लढत आहेत, कॅले घेण्याचें काम दोन दिवस पुढें ढकललें तरी भागणारें आहे, तेव्हां थकल्या भागलेल्या सेनेला कांहीं काल विश्रांति देऊन ताजीतवानी करावी या आरामाच्या दृष्टीनें जर्मनीनें यिप्रेसची लढाई थंड पाडली काय ? नाहीं; नाइ-लाजाच्याहि दृष्टीनें बंद पाडली नाहीं; विश्रांतीच्याहि दृष्टीनें बंद पाडली नाहीं; किंवा आरामाच्या दृष्टीनें बंद पाडली नाहीं. कॅले व कॅलेच्या दक्षिणेचा किनारा हीं आपणास घेतलीं पाहिजेत अशी जरुरी जर्मनीस अद्याप वाटत आहे; हीं ठाणीं आपण घेऊं शकूं असली घमेंड जर्मनींत अद्याप जागी आहे, आणि थंडी किंवा ऊन, वारा किंवा पाऊस, निद्रानाश किंवा उपासमार असल्या गोष्टींनीं शरिराच्या होणाऱ्या त्रासाला न जुमानतां सोक्षमोक्ष होईतें सतत लढण्याची रग जर्मनीची कायम आहे. मग जर्मनीनें यिप्रेसच्या बाजूची लढाई थंड कां पाडली ? ह्याचें उत्तर असें आहे कीं, पोलंडमध्यें रशियानें नोव्हेंबरच्या पहिल्या व दुसऱ्या आठवड्यांत जर्मनीला चांगली तंबी दिली, म्हणून जर्मनी–बेल्जममध्यें ढिला पडला. आक्टोबर महिन्यांत जर्मनीनें थॉर्न पोसन ह्या सरहद्दीवर आठ दहा लाख सैन्य जमा करून पोलंडची राजधानी जें वार्सा शहर त्यावर स्वारी करण्याच्या रोखानें पोलंडवर हल्ला चढविला; व आक्टोबरच्या तिसऱ्या आठवड्यांत वार्साच्या तटबंदीजवळ जर्मन सैन्य गेलें. जर्मनीच्या ह्या हल्ल्यामुळें आस्ट्रियावरील रशियाची दृष्टि मंद झाली,

आणि रशियन सेनेचा मुख्य ओघ वार्साकडे वळला. मुख्य प्रवाह आपल्या अंगावर येत आहे असें पाहून जर्मनी मागें हटत चालला. मागें हटतांना रस्ते, पूल वगैरे सर्व साधनांचा विध्वंस पोलंडमध्यें जर्मनीनें केला. जर्मनीची अटकळ अशी कीं, आपल्या अंगावर आलेल्या या महाप्रवाहाची गति असल्या कृत्यांनीं मंद होईल मागें वाळ्यांत दोन दोन चार चार फूट उंचीचें बर्फ पोलंडमध्यें पडू लागलें म्हणजे जर्मनीची सरहद्द गांठून जर्मन सेनाशकट मोडण्याइतकी ताकद रशियांत रहाणार नाहीं. अशा रीतीनें हिवाळ्यापुरती रशियाची विल्हेवाट आपण लावूं असा जर्मनीला भरंवसा होता. ह्या भरंवशाच्या जोरावरच कॅले घेण्याचा निकराचा उद्योग जर्मनीनें बेल्जमच्या बाजूला आरंभला, आणि सर्व सर्व्हिया पादाक्रांत करण्याकरितां आस्ट्रियाची प्रचंड सेना सर्व्हियामध्यें घुसली. हिंवाळ्याच्या तीन चार महिन्यांत रशिया थंडीनें काकडत राहून जर मंदगति झाला तर तेवढ्या अवधींत एका बाजूला कॅले घेऊन इंग्लंडला चिमटे काढण्याचा उपक्रम जर्मनीनें करावयाचा; दुसऱ्या बाजूला आस्ट्रियानें सर्व्हिया घशांत टाकून बल्गेरियाच्या मार्फत तुर्की सरहद्दीशीं आपली सरहद्द भिडवावयाची; आणि तुर्की राजधानींत, जर्मनी व आस्ट्रिया येथील फालतु अनावश्यक किंवा दुय्यम दर्जाच्या बंदुका, काडतुसें, तोफा, गोळे भरपूर लोटून दिल्यावर तुर्कांच्या हातांत त्या दिवटया देऊन त्यांना इजिप्त, इराण, बुखारा वगैरे सर्व मुसलमानी प्रदेशांस आग लावीत फिरावयास सांगावयाचें. असा दुतोंडी खेळ खेळण्यास हिंवाळ्याच्या प्रारंभापासूनच जर्मनी व आस्ट्रिया ह्यांनीं सुरुवात केली. रशियापाशीं कोटी सैन्य आणि इंग्लंडपाशीं कोट–खर्व–निखर्व परार्ध रुपये, ह्या दोघांचें संमेलन झाल्यास जर्मनीचें शास्त्रीय ज्ञान व सेनाशकटांची तयारी त्यांच्या पुढें किती दिवस टिकणार ? वर्षदोन वर्षांत जर्मनी मेटाकुटीस आलाच पाहिजे, हें अगदीं उघड आहे. ही मेटाकुटीची स्थिति वर्ष दीड वर्षापेक्षां पुढें ढकलतां यावी, व "कः कालः फलदायकः" ह्या आशेनें तीन चार वर्षें तरी रणभूमीची सेवा करावयास सांपडावी म्हणून जर्मनी कॅले घेऊन चोंहोबाजूनीं इंग्लडला चिमटे काढून इंग्लंडच्या जहाजांतील धन समुद्रांत बुडविण्याचा प्रयत्न करणार आणि तुर्कस्थानामार्फत सर्व मुसलमानी जगाला आग लावून देऊन रशियाचें कांहीं सैन्य ती आग विझविण्याच्या कामांत गुंतविण्याचा उद्योग आस्ट्रिया करणार हेंहि तितकेंच खरें आहे. नोव्हेंबर प्रारंभाला यिप्रेसवर जर्मनीचा निकराचा हल्ला झाला. अर्धामुर्धा

सव्हिया आस्ट्रियानें खाऊन टाकला व तुर्कस्थान आग लावण्याचें काम करण्यास सिद्ध झाला. अशारीतीनें शत्रूचा डाव साधत असतांना रशिया बर्फाच्या थंडी-करतां स्वस्त कसा बसेल ? रशिया काकडून जाईल हा शत्रूचा अंदाज खोटा ठर-विण्याचा रशियानें निश्चय केला आणि थंडीमुळें पाऊल मंद न टाकतां दुप्पट जोरानें जर्मनी व आस्ट्रिया यांवर हल्ला चढविण्यास सुरुवात केली. पोलंडची रणभूमि सबंध नोव्हेंबर महिन्यांत महत्त्वाच्या व निकराच्या लढायानीं दुमदूमून गेली होती. बेल्जममध्यें जर सैन्याची व सेनानायकांची कुचंबणूक झाली तर पोलंडमध्यें सैन्याच्या हालचाली अत्यंत जलदीच्या होऊन सेनानायकांना लोक आश्चर्यचकित होतील अशारीतीनें लढाया लढाव्या लागल्या. बेल्जमला नोव्हेंबर महिना कुचंबणुकीचा गेला तर पोलंडला तडकाफडकीचा गेला. पोलंडमध्यें एकदां सोक्षमोक्ष करून घेऊं म्हणजे सर्वच महायुद्धाचा बाजार आटपला, अशा निश्चयानें रशियन सैन्याच्या हालचाली सुरू झाल्या. पोलंडमधील नोव्हेंबरच्या युद्धाचें महत्त्व या महायुद्धांत बेल्जमच्या लढायांहून अधिक असल्यामुळें किंबहुना मुख्य गड्डयाच्याच ठिकाणाच्या या लढाया असल्यामुळें पोलंडच्या रणभूमीचे सामान्य तीन विभाग करतां येतात. उत्तर पोलंड, मध्य पोलंड व दक्षिण पोलंड. विश्चुला नदीचा विळखा पोलंडच्या अर्ध्या भागाला पडलेला आहे, हें पोलंडच्या नकाशावरून वाचकांचे ध्यानांत येईल. विश्चुला नदी पोलंडच्या दक्षिणेस क्रॅकोच्या जिल्ह्यांत उगम पावून पोलंडच्या दक्षिण सरहद्दीनें सन्डोमीरपर्यंत पूर्ववाहिनी होते. सन्डोमीरपासून वार्सापर्यंत ही उत्तर वाहिनी होऊन वार्सापासून थॉर्नपर्यंत पश्चिम वाहिनी होते व थॉर्नपासून उत्तर वाहिनी होऊन समुद्रास मिळते. समुद्राच्या तोंडापासून वार्सापर्यंत या नदींत मोठमोठीं जहाजें जाऊं येऊं शकतात. वार्सापासून थॉर्नपर्यंत विश्चुला नदी पश्चिम वाहिनी ज्या भागांत झाली आहे, त्या भागाच्या उत्तरेकडील पोलंड हें उत्तर रणक्षेत्र होय. या रणक्षेत्रांतून जर्मनीस वार्सावर उतरतां येऊं नये म्हणून रशियानें पूर्व प्रशियावर हल्ला केला, आणि नोव्हेंबरच्या पहिल्या आठवडयांतच लीक शहर ताब्यांत घेऊन आस्पेरोडच्या खालची प्रशियाची सरहद्दहि रशियानें गांठली. लीक ते आस्पेरोडपर्यंत जर्मनी रशियास सांप्रत थोपवून धरीत आहे. वार्साचे पश्चिमेस विश्चुलाच्या उत्तर किनाऱ्यानें प्लोक ते थॉर्न या रस्त्यानें रशिया

निम्मा मार्ग आक्रमून जर्मनीच्या सरहद्दीजवळ तीस चाळीस मैल नोव्हेंबरच्या पहिल्या आठवड्यांत जाऊन धडकला. उत्तर पोलंडची ही स्थिति नोव्हेंबरच्या पहिल्या आठवड्यांत होती व रशिया थॉर्नच्या बाजूनें जर्मनींत घुसतो कीं काय अशी जर्मनीला भीति उत्पन्न झाली होती. नोव्हेंबर अखेरला जर्मन सैन्य रशियाला मागें हटवीत प्लोकपर्यंत येऊन पोंचलें आहे. व्हिश्चुला नदीच्या उत्तरेस झालेल्या सैन्याच्या या हालचाली लढाईंतील मोठ्याशा यशामुळें किंवा अपयशामुळें झालेल्या नसून मध्य पोलंडांतील लढायांमुळेंच या हालचाली झालेल्या आहेत. मध्य पोलंडांतील रणक्षेत्र वार्साच्या थेट पश्चिमेस असून व्हिश्चुला नदी, पिलिट्झा नदी व वार्टना नदी या तीन नद्यांनीं तें क्षेत्र वेष्टिलें आहे. पोलंडच्या या मध्य रणक्षेत्रांत आक्टोबरच्या तिसऱ्या आठवड्यांत वार्साच्या जवळ आठ दहा मैलांवर जर्मन सैन्य गेलें होतें. त्या सैन्यास व्हिश्चुलाच्या दक्षिण किनाऱ्यानें रशियानें जें मागें रेटलें तें नोव्हेंबरच्या पहिल्या आठवड्यांतच पोसेन–थॉर्न जिल्ह्याची सरहद्द दाखविली, वार्टना आणि व्हिश्चुला या दोन नद्यांमधील टापूत जर्मन सैन्य मागें रेटलें गेलें व जर्मनीच्या मुख्य जिल्ह्यावरच रशिया तुटून पडतो कीं काय अशी भीति सर्व जर्मनीला वाटून बर्लिन शहर गांगरून गेलें. बेल्जम मधली लढाई ढिली पडली आणि स्वतःच्या घरादारांचें संरक्षण करण्याकरितां बेल्जममधील बरेंच सैन्य पोलंडकडे नेणें भाग पडलें. जर्मनीनें मोठी सेना विश्चुला व वार्टना या नद्यांच्या प्रांतांत जमा केली आणि रशियाशीं निकराची लढाई देण्यास आरंभ केला. व्हिश्चुला व वार्टना या दोन नद्यांमध्यें जर्मनीच्या सरहद्दीपर्यंत रशिया गेला खरा, पण वार्साच्या पायापासून तो फार पुढें गेला होता. मार्गांतील सर्व पूल वगैरे जर्मनीनें पूर्वीच मोडून टाकले होते व अवजड युद्धसामग्री आघाडीच्या सैन्यापर्यंत पोचलेली नव्हती. अशा स्थितींत खालून वार्टनाच्या बाजूनें व वरून व्हिश्चुलाच्या बाजूनें जर्मनीनें रशियावर हल्ला करून मोठी लढाई लढण्यास भाग पाडलें.

वार्टना–व्हिश्चुलाची लढाई

थॉर्न–पोसनच्या जर्मन सरहद्दीच्या जवळ लढाईस सुरवात झाली, त्यावेळीं ही सामान्य चकमकीच्या स्वरूपाची लढाई आहे असें प्रथम रशियास वाटलें. जर्मन लोक आपल्या सरहद्दीच्या आंत जाऊन सरहद्दीवरील किल्ल्यांच्या व रेल्वेच्या

आश्रयानें लढतील असा रशियाचा अंदाज होता. पण रशियाला घरांत घुसूं द्यावयाचें नाहीं असा जर्मनीचा निश्चय असल्यामुळें पोक्त सरंजामानिशीं लढाईस सुरवात जर्मनीनें केली. वार्टना–व्हिश्चुलाची लढाई एक आठवडा निकरानें चालून अखेरीस रशियन लोक मागें सरून वार्साच्या पश्चिमेस चाळीस मैलावर लोवीज शहर व शहराजवळील झारा नदी येथें सुरक्षित जागीं तळ देऊन बसलें. पोक्त सरंजाम व अवजड तोफा बरोबर नसल्यामुळें आपणांस सुरक्षित जागीं लढाई देण्याकरितां मागें जावें लागलें, असें रशियाचें या लढाईसंबंधानें म्हणणें आहे. जर्मनीचें उलट असें म्हणणें आहे कीं, वार्टना व्हिश्चुलाच्या लढाईंत आपणांस मोठा जय मिळाला व पोलंडमधील युद्धाची परिसमाप्ति करण्याची संधि आपणांस प्राप्त झाली असून वार्साचे आसपास रशियाचा सेनाशकट मोडून टाकल्यावांचून आपण रहाणार नाहीं. या मोठ्या जयाबद्दल जर्मनीनें बर्लिन शहरांत ॲन्टवर्प घेतल्याच्या वेळेसारखा मोठा आनंदोत्सवहि केला. या फुशारकी संबंधानें रशियाचें असें उत्तर आहे कीं, व्हिश्चुला वार्टनाची लढाई सामान्य स्वरूपाची होती, व झारा नदीवर जर्मनीस आम्ही ओढून आणलें आहे तें मृत्यूच्या खड्ड्यांत लोटण्याकरितांच ओढून आणलें आहे. झारा नदीवर रशियाचा सेनाशकट मोडावा या हेतूनें जर्मनीनें बीस नोव्हेंबरच्या सुमारास लोवीजच्या रोखानें हल्ला चढविला, व तेव्हांपासून आतांपर्यंत लोवीजचा भाग व उत्तरेस पश्चिम वाहिनी व्हिश्चुला नदीचा दक्षिण किनारा या टापूंत सोक्षमोक्ष करून घेण्याच्या इराद्यानें रशिया व जर्मनी या दोघांची उभी लढाई चालू आहे. खडी लढाई याचा अर्थ असा कीं, चर खणून चरांत लपून बसून बैठी लढाई ऊर्फ चराच्या तटबंदीची लढाई व्हिश्चुलाच्या दक्षिणेस अद्याप सुरू झाली नाहीं. तसली बैठी लढाई सुरू झाली म्हणजे दोन्ही पक्ष एकमेकांस समबल समजूं लागलें असें ओळखावें. व्हिश्चुलेच्या दक्षिण किनाऱ्यावर आपणांस थोडका जय मिळाला असून आठ दहा हजार सैन्य कैद करून आम्ही पुढें पाऊल टाकीत आहों, असें जर्मनीनें जाहीर केलें आहे. रशियाचें म्हणणें असें आहे कीं, व्हिश्चुलेच्या दक्षिणेस जरी जर्मनीचा तितका पराजय करितां आला आहीं, तरी लोवीजच्या नैऋत्येस ग्लोजच्या आसपास आम्ही जर्मनीस चांगला मारा दिला आहे. झारा नदीवर रशियाचें जें मुख्य सैन्य उभें आहे, त्याचा डावा हात ग्लोजपर्यंत आलेला होता. या डाव्या हाताला वळसा देऊन रशियाच्या पिछाडीस शिरण्याचा

जर्मनीनें प्रयत्न केला, व लाख दीड लाख सैन्य ग्लोजच्या पूर्वेस आंत शिरलेंहि; अशा रीतीनें फळी फोडण्यांत जर्मनीचे दोन हेतू होते. एक झारा नदीवरील रशियन सैन्याच्या मागें जावें, व दुसरा पिलिट्झा नदीच्या डाव्या बाजूनें खालीं दक्षिणेंत उतरणाऱ्या रशियन सैन्याची व वार्सा येथील मुख्य सैन्याची ताटातूट करावी. लाख दीड लाख सैन्य आंत शिरलें खरें, पण पिलिट्झेच्या कांठचें सैन्य रशियानें लगेच आंखडून धरलें व दुसऱ्याचा कोंडमारा करण्याकरितां नेलेले लोक स्वतःचाच कोंडमारा करून घेऊन मृत्युमुखीं पडतात कीं काय अशी भीति जर्मनीस उत्पन्न झाली. नेपोलिअनलाहि मिळाला नाहीं असला मोठा जय रशियाला या ठिकाणीं मिळणार असें रशियन सैन्यास वाटत असतांना जर्मन सेना ग्लोजच्या उत्तर–पूर्वेस अत्यंत हट्टानें लढली, व दगडाखालीं सांपडलेला लाख सव्वा लाखांचा हात या सैन्यानें बरेंच नुकसान सोसून कसाबसा काढून घेतला. नोव्हेंबर अखेरीस अडचणींत सांपडलेल्या जर्मनसेनेनें ग्लोजपासून लोविजपर्यंत चर खणून आपली जागा सुरक्षित धरून रशियाशीं लढण्यास सुरुवात केली आहे. जर्मनी जरी चरांत शिरला असला, तरी त्याची याठिकाणीं खोड मोडून वार्टना व्हिश्चुलाच्या लढाईचा पुरा बचपा काढण्याच्या इराद्यानें रशिया जर्मनीवर तुटून पडत आहे. मध्य पोलंडमधील रशियन सेनेचा उजवा हात व्हिश्चुला नदीचे कांठीं मध्य लोविज येथें आहे; व डावा हात ग्लोजच्या दक्षिणेस आहे. रशियाच्या डाव्या हातास उमेद वाटते आहे कीं, आपल्या समोरील जर्मनीचा उजवा हात आपण तोडून टाकूं; व्हिश्चुला नदी कांठच्या जर्मनीच्या डाव्या हातास उमेद वाटते आहे कीं, आपल्या समोरच्या रशियाचा उजवा हात आपण तोडून टाकूं. डिसेंबरच्या प्रारंभाला शें दीडशें मैलांच्या पट्ट्यावर दोन्ही प्रचंड वीर सोक्षमोक्ष करून टाकण्याकरितां उभे ठाकले आहेत. आपला उजवा हात किंचित् लुला आहे असें जर्मनीला आढळून आल्यावरून लिसा प्रांतांतील जर्मन सैन्य कॉलिक्सा शहर ओलांडून लोजच्या दिशेनें जर्मनीच्या उजव्या हातास मदत करण्याकरितां चाल करून जात आहे. या नवीन सैन्याचा मारा फोल व्हावा म्हणून रशियानें पश्चिमेकडचे म्हणजे सेंग्स्टेचोव्हाच्या बाजूनें आपलें सैन्य मागें घेतलें आहे. अर्थात ऱ्हॅकोवरचा व जर्मन सॅलेशियावरचा रोख कमी पडला असून रशियाला सर्व बळ वार्साच्या सभोवरच्या लढाईस खर्च करावें लागत आहे. व्हिश्चुला नदी, झारा नदी, ग्लोज, ग्लोजचा दक्षिण भाग येथें पोलंडमधील

तीनहि रणभूमीचें सार निघालें असून रशिया व जर्मनी यांचे खरे लढवय्ये लोक एकमेकांसमोर उभे आहेत. ही लढाई महायुद्धांतील आजपर्यंतच्या सर्व लढायांहून अधिक महत्त्वाची असून येथें महायुद्धाची परिसमाप्ति तरी होईल किंवा निदान महायुद्धाच्या पुढील सहामाहीचा प्रवाह आंखला तरी जाईल. डिसेंबरच्या पहिल्या पंधरवड्यांत निदान डिसेंबर अखेरीस या वार्साच्या लढाईचा शेवट लागेल. जर्मनीस जर रशियाचा सेनाशकट या ठिकाणीं मोडतां आला तर महायुद्धाचा अखेर शेवट जर्मनीच्या तर्फेनें होण्याची अंधुक आशा या जागीं उत्पन्न होईल; रशियानें जर जर्मनीचा सेनाशकट मोडला तर रशियाच्या तर्फेची या महायुद्धाची परिसमाप्ति तावडतोब दृष्टीस पडेल. कोणासच पक्का जय न मिळतां दोन्ही सैन्यें जर चर खणून जमिनींत स्वतःस गाडून घेऊन तटबंदीची लढाई लढूं लागली, तर ऐन नदीवरील कुचंबणूक पोलंडमध्यें दृष्टीस पडून, महायुद्धास चिमटयाचें, आगलावी पसाऱ्याचें, व रेडे झुंजीच्या विलंबाचें स्वरूप प्राप्त होईल. पोलंडमधील ही लढाई केंद्रस्थानची लढाई असून तिकडे वाचकांनीं डिसेंबर महिन्यांत विशेष लक्ष द्यावें अशी इशारत देऊन तुर्की युद्धाकडे आतां आपण वळूं.

तुर्कांची रणभूमि

महायुद्धांत तुर्कस्थान सामील होऊन एक महिना झाला; पण अद्याप महत्त्वाची कोणचीच गोष्ट तुर्की रणभूमींत घडून आली नाहीं. काळ्या समुद्रावर तुर्कांचें असलेलें वर्चस्व कमी करण्याकरितां रशियन आरमारानें नोव्हेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यांत गोबेन जहाजावर हल्ला केला; पण लढाई न देतां गोबेन जहाज पळून गेलें; त्यानंतर तुर्की व रशियन आरमारांची गांठ काळ्या समुद्रांत पडली नाहीं. जमिनीवर तीन जागीं लढाईकरितां तुर्कांचें सैन्य रशियाच्या व इंग्लंडच्या सैन्याच्या जवळजवळ जात आहे. या तीन जागा म्हणजे काळा समुद्र व कास्पियन समुद्र यांच्यामध्यें असलेल्या कॉकेशस पर्वताच्या दक्षिणेकडील तुर्कांचा आर्मिनियन प्रांत, इराणी आखाताला लागून असललेला बगदाद प्रांत, व सुएझ कॅनॉलच्या उत्तरेचा सीरिया प्रांत या जागा होत. तुर्की युद्धास आरंभ होण्याबरोबर रशियाच्या कॉकेशस परगण्यांतील सैन्यानें जलदीनें तुर्की सरहद्द ओलांडून आर्मिनियांत प्रवेश केला. आंत घुसलेल्या या सैन्यास चारी बाजूने वेढण्याचा तुर्कांनीं उद्योग आरंभिला पण त्यांत तुर्कस्थानास यश न येतां ज्या घाटानें रशियन सैन्य आर्मिनियांत उतरलें ते

घाट रशियास स्वतःच्या ताब्यांत ठेवतां आले असून त्या घाटांच्या दोन्हीं बगलांस चिकटून राहूं पहाणाऱ्या सैन्याचा पुरा मोड रशियानें नोव्हेंबर अखेर केला आहे. आंत शिरण्याकरितां जे रस्ते ताब्यांत पाहिजेत त्यांच्या सुरक्षितपणाबद्दलच्या या चकमकी असून नोव्हेंबर महिन्यांत रशियास या सर्व चकमकींत यश आलें आहे. पश्चिमेस काळ्या समुद्रावर बाटूमपासून पूर्वेस कास्पियन समुद्र व टिफ्लीस येथपर्यंत या चकमकी नोव्हेंबर महिन्यांत होत होत्या. नोव्हेंबरांत रशियानें आपला रस्ता खुला करून घेतला आहे, व डिसेंबर–जानेवारींत आर्मिनियांतील तुर्कांच्या मुख्य सेनेची व रशियन सेनेची गांठ पडेल असा अंदाज आहे. युद्धास सुरुवात होण्याबरोबर रशियानें उत्तरेस कॉकेशस जिल्ह्यांतून दक्षिणेकडे उतरण्यास जसा आरंभ केला, त्याप्रमाणें इंग्लंडनेंहि इराणी आखाताच्या वरच्या टोकाचे ठिकाणीं फायो येथें हिंदी सैन्य उतरून उत्तरेकडे जाण्यास सुरुवात केली. पंधरा नोव्हेंबरच्या सुमारास हिंदी सैन्य फायो येथें उतरले, व एक आठवड्यांत त्यानें बसरा शहर घेतलें. बसराहून उत्तरेस हें सैन्य जात असून वरून खालीं उतरणाऱ्या रशियन सैन्यास मिळण्याचा या सैन्याचा उद्देश आहे. वरून रशिया व खालून इंग्लंड या रीतीनें दोहों बाजूनें चाल करून जाऊन इराणच्या सरहद्दीवर असलेले तुर्कस्थानचे सर्व परगणे कबजांत घेणें इंग्लंड व रशिया दोन राष्ट्रास भाग आहे. एखाद्या ठिकाणीं आग लागली असतां ती आग लांब दूरवर पसरूं नये म्हणून आगीवर पाणी शिंपडण्याचें काम चालू असतांनाच आग न लागलेलीं घरें जशीं पाडण्यांत येतात त्याप्रमाणें तुर्कांची आग इराण, बुखारा व अफगाणिस्तान वगैरे मुसलमानी प्रदेशांना लागू नये म्हणून आर्मिनिया व बगदादचे जिल्हे काबीज करण्यांत येत आहेत. तुर्की सैन्य अंगावर चाल करून येण्याच्या पूर्वीच इराणच्या आखातांतून व कॉकेशस जिल्ह्यांतून रशिया व इंग्लंड आपण होऊन चाल करून जात आहेत. याचें कारण आर्मिनिया किंवा बगदाद परगण्याच्या गड्डयांचा लोभ त्यांना आहे असें नसून आगीचा पसारा होऊं नये म्हणून घरें पाडण्याच्या कृतीसारखेंच त्यांचें हें लष्करी धोरण आहे. या धोरणानें स्वारी करीत असतांना इंग्लंडच्या सैन्याला महत्त्वाचा अडथळा तुर्कांकडून होईल असा रंग दिसत नाहीं. कारण एशियामायनरमधून निघणारी बगदाद रेल्वे अद्याप बगदाद शहरापर्यंत येऊन पोंचली नसून बगदादच्या वायव्येस दोनशें–अडीचशें मैलांवर येऊन

पोंचलेली आहे. आर्मिनिया प्रांतांत मात्र काळ्या समुद्राच्या पश्चिम किनाऱ्यानें पाहिजे तितकें सैन्य तुर्कस्थानास नेतां येणें शक्य असल्यामुळें रूस व तुर्क यांच्या महत्त्वाच्या लढाया आर्मिनियांत होतील असा अंदाज आहे.

इजिप्त व तुर्क

आर्मिनियांत तुर्कस्थानचें जें सैन्य जाईल त्याचा उद्देश रूसाशीं दोन हात करून रशियाचें कांहीं सैन्य त्या बाजूला गुंतवून टाकून व तितक्याप्रमाणानें पोलंडमधील मुख्य युद्धांत रशियास बलहीन करणें हा असून, साधल्यास युद्धाचे निखारे तेहरान, काबूल व बुखारा या शहरावर टाकण्यासहि तुर्क कमी करणार नाहींत. रशियाच्या मुसलमानी प्रजाजनांनीं पूर्ण राजनिष्ठा प्रदर्शित केली असून तेहरान व काबूल येथील सरकारांनीहि तटस्थ वृत्ति जाहीर केली आहे. दुर्दैवानें आर्मिनियांत जर तुर्कांची सरशी झाली तर युद्धाचे प्रत्यक्ष निखारे वरील तीन राजधान्यांवर येऊन पडल्यावांचून राहाणार नाहींत व अशा प्रत्यक्षत्वाच्या प्रसंगीं मुसलमानी राष्ट्रांची किंवा प्रजाजनांची तटस्थ वृत्ति न डळमळणें हें मनुष्यस्वभावास सोडून आहे. आग पसरविणें यांत खुद्द तुर्कस्थानास कांहींच फायदा नसला तरी रशियास व इंग्लंडास त्या योगानें पायबंद पोचत असल्यामुळें जर्मनीचा फायदा होणार आहे. वर्षानुवर्ष लढाई चालल्यास जर्मनीस थकवा येईल व या थकव्यामुळें जर्मनी अखेरीस मरून जाईल. हा थकव्याचा मृत्यु जर चुकवावयाचा असेल तर आग पसरवून इंग्लंड व रशिया यांनाहि सतावण्याचा डाव जर्मनीला खेळला पाहिजे. हा हेतु साधण्याकरितां जर्मनीनें प्रथम आर्मिनियाच्या बाजूला तुर्की सेनेची अधिक तयारी करविलेली दिसते, व हा हेतु साध्य होईतों इजिप्तवर चाल करून जाण्यास जर्मनी तुर्कस्थानास प्रोत्साहन देणार नाहीं असें कांहींचें म्हणणें आहे. नोव्हेंबर महिन्यांत इजिप्तच्या बाजूला तुर्की लढाईस तोंड न लागतां आर्मिनियाच्या बाजूला तोंड लागलें, यावरून रूस व तुर्क यांमधील लढायांचा शेवट लागेतोंपर्यंत तुर्क इजिप्तच्या बाजूला वळणारच नाहींत, असें मात्र म्हणतां यावयाचें नाहीं. जर्मनीच्या कार्याकरितां ज्याप्रमाणें आर्मिनियांत चकमकी चालल्या आहेत, त्या प्रमाणें तुर्कांच्या कार्याकरितां इजिप्तच्या सरहद्दीवर लढाया झाल्यावांचून राहणार नाहींत. महायुद्धाचा शेवट कसाहि होवो, कोणतीहि बाजू जिंको, किंवा कोणतीहि मरो, युरोपखंडांत हातपाय पसरण्यास सवड मिळणें तुर्कांना शक्य नाहीं; महायुद्धांत

सामील झाल्याबद्दल कांहीं मोबदला मिळणें जर कधींकाळीं शक्य झालें तर तो मोबदला इजिप्तच्याच बाजूला मिळणें शक्य आहे. रशियाच्या कॉकेशस परगण्याच्या लोभानें तुर्क महायुद्धांत सामील झाला नसून इजिप्तच्या अलोट संपत्तीच्या लोभानें सामील झाला आहे हें विसरतां कामा नये. मग इजिप्तच्या सरहद्दीवर नोव्हेंबर महिन्यांत लढाईस तोंड कां लागलें नाहीं ? याचें उत्तर असें आहे कीं, सुएझ कॅनालच्या उत्तरेस दीडशें मैलापर्यंतचा मुलुख अगदीं ओसाड असून वाटेंत मोठ्या फौजेस पिण्यासहि पाणी ठिकाणीं मिळावयाचें नाहीं. नेपोलियननें या ओसाड प्रदेशांतूनच आपली सेना इजिप्तमध्यें नेली होती. वाटचालीच्या पांच सात दिवसापुरती पिण्याच्या पाण्याची कशीबशी व्यवस्था करतां येईल; पण पांचसात दिवसानंतर पाण्याच्या मुलखांत जाऊन पोंचण्याची खात्री पाहिजे ना ? आपण अशी कल्पना करूं कीं सुएझ कॅनालपासून एक मजलेवर तुर्की सैन्य आल्यानंतर तेथें इंग्रजांनीं लढाईस तोंड दिलें आणि तीन चार आठवडे लढाई चालू राहिली तर वाटचाली पुरतें आणलेलें पाणी आठवडेच्या आठवडे कसें पुरणार ? अन्नाच्या सामग्रीबरोबरच पाण्याची सामग्रीहि रोजच्यारोज शेंपन्नास मैलावरून माणसांकडून किंवा उंटावरून किंवा तात्पुरती छोटी रेल टाकून वाहून नेण्याची तयारी केल्याशिवाय इजिप्तवर चढाई करणें तुर्कस्थानास शक्य नाहीं. तुर्की साम्राज्याच्या नकाशाकडे पाहिलें असतां बगदाद रेल्वेशीं सांधा जुळलेला नाहीं हें वाचकांचे ध्यानांत येईल. हा सांधा थोड्या अवधींत जुळवितां येणें शक्य आहे, किंबहुना नोव्हेंबर महिन्यांत हा सांधा जुळला गेलाहि असेल. म्हणजे आतां कॉन्स्टेंटिनोपलपासून इजिप्ताच्या सरहद्दीपर्यंत आगगाडी येऊन पोंचली आहे असें समजण्यास हरकत नाहीं. शें सवाशें मैल रुंदीचा बिनपाण्याचा टापू कसा आक्रमावयाचा व या बिनपाण्याच्या टापूतच कित्येक आठवडे तळ देऊन बसण्याचा प्रसंग आल्यास मोठ्या सेनेस पाण्याचा पुरवठा कसा करावयाचा ही तुर्कस्थानास मोठी अडचण असून, सर्व शास्त्रीय युक्त्या हातांशीं खेळत असल्या शिवाय दूर करतां येणें तुर्कस्थानास शक्य नाहीं. शास्त्रीय युक्त्या व आयत्यावेळीं टाकावयाच्या छोट्या बड्या आगगाड्या जर्मनीपाशीं आहेत, तुर्कांच्यापाशीं नाहींत. हीं शास्त्रीय साधनें जर्मनी आस्ट्रियांतून निघून कॉन्स्टोटिनोपलला दोन मार्गांनीं पोंचतात. ऑस्ट्रियांतील एक आगगाडीचा फाटा रोमानिया–

बल्गेरियांतून कॉन्स्टांटिनोपलला येतो. व दुसरा फाटा सर्व्हियाच्या बेल्ग्रेड–नीश या दोन शहरांतून जाऊन बल्गेरियांत शिरून कॉन्स्टांटिनोपलला पोंचतो. महायुद्धांत तुर्क सामील झाल्यापासून रोमानियाचा कल रशियाच्या बाजूला झाला असून आपल्या प्रदेशांतून युद्धाची सामग्री कॉन्स्टांटिनोपलकडे पाठविण्याची मनाई रोमानियानें केली आहे. रोमानियानें तटस्थ वृत्ति स्वीकारली आहे खरी, पण ही तटस्थ वृत्ति तुर्क व जर्मनी यांच्या संबंधानें अनिष्टवादी आहे, इष्टवादी नाहीं. रोमानियाप्रमाणें बल्गेरियानें ही तटस्थ वृत्ति स्वीकारली आहे खरी, पण ती तुर्कसंबंधानें इष्टवादी असून अनिष्टवादी नाहीं. याचा अर्थ असा कीं बल्गेरिया जरी तुर्काकरितां हातांत शस्त्र धरण्यास तयार नाहीं, तरी युद्ध सामग्रीनें भरलेले जर्मनीचे अग्निरथ तुर्कस्थानकडे पोंचवून तुर्कांच्या सारथ्याचें काम करण्यास बल्गेरिया तयार आहे; पण मध्यें सर्व्हियाची धोंड आहेना ? नोव्हेंबर महिन्यांत ऑस्ट्रियानें सर्व्हियाचा पराभव केला असून बेल्ग्रेड शहर ताब्यांत घेतलें आहे. निम्मा अधिक सर्व्हिया सांप्रत ऑस्ट्रियाच्या कबजांत गेला असून डिसेंबरांत बेल्ग्रेड–नीशचा सर्व मार्ग ऑस्ट्रियाला व तुर्कस्थानला खुला होईल, असा अंदाज आहे. मार्ग खुला झाल्यानंतर इजिप्तच्या बाजूच्या लढाईला जोरानें प्रारंभ होईल असें वाटतें. बेल्ग्रेड–नीश मार्ग ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांत जाऊं नये, आणि जर्मनी, ऑस्ट्रिया व तुर्कस्थान यांच्यामध्यें आगगाडीचा संबध उत्पन्न होऊं नये म्हणून ऑस्ट्रिया व जर्मनी यांना तंबी देण्याकरितां पोलंडमध्यें दोन दोन चार चार फूट उंचीचे बर्फ पडत असतांहि जर्मनीशीं अत्यंत निकरानें रशिया लढत आहे. मूळच्या म्हणजे पोलंडांतील युद्धाच्या परिणामावरच सर्व्हियन युद्ध, तुर्की युद्ध व बेल्जममधील युद्ध हा शाखाविस्तार अवलंबून असल्यामुळें पोलंडमध्यें डिसेंबरांत महायुद्धाला कोणचें वळण लागतें तें पाहून पुढील अंदाज बांधला पाहिजे. अर्थात पोलंडमधील युद्धाकडे सर्व डिसेंबर महिना जगाची दृष्टि लागून राहाणार हें उघड आहे.

महायुद्धाचा डिसेंबर–जानेवारी महिना

फ्रेंचांची चढाई

नोव्हेंबर महिन्याप्रमाणें डिसेंबर महिन्यांतहि महायुद्धाचें केंद्रस्थान पोलंडची रणभूमीच होती व हिंवाळा संपेतोंपर्यंत म्हणजे जानेवारीचा सबंध महिना व फेब्रुवारीचा पहिला पंधरवडा, पोलंडची रणभूमीच महत्त्वाची जागा होऊन बसेल असा अंदाज आहे. डिसेंबर महिन्यांत पोलंडमध्यें झालेल्या लढाया महत्त्वाच्या असून इतर रणभूमींतील लढायांचें स्वरूप पोलंडांतील युद्धाला धरून पालटलेलें आहे. नोव्हेंबरच्या दुसऱ्या पंधरवड्यापासून पोलंडमधील युद्धास विशेष महत्त्व आलें आहे; कारण त्या वेळेपासून रशिया व जर्मनी यांचीं मुख्य सैन्यें एकमेकांस भिडलीं. डिसेंबर महिन्यांत रशिया व जर्मनी यांची पोलंडमधील कुस्ती बऱ्याच अंशीं तडकाफडकीची झाली. पोलंडमधील कांहीं भागांत ऐन नदीच्या कांठच्या लढायांप्रमाणें चरांच्या तटबंदीची लढाई सुरू झाली आहे, तथापि अद्याप बऱ्याच मोठ्या भागावर दोहों बाजूचे वीर आपापल्या पायावर उभे असून स्वतःस जमिनींत गाडून घेऊन न लढतां उभ्यानें लढत आहेत, व उभ्यानें लढण्याच्या या टापूत जानेवारींत तुमुल युद्ध होईल असा अंदाज आहे. पोलंडमधील या केंद्रस्थानाकडे वळण्यापूर्वी फ्रान्स व बेल्जम येथील रणक्षेत्रांची स्थिति प्रथम अवलोकनांत आणली पाहिजे. यिप्रेसची फळी फोडण्याचें काम नोव्हेंबर २० चे सुमारास जर्मनीनें सोडून दिलें. त्यानंतर थोडे दिवस या पालटलेल्या स्थितीचा विचार करून जर्मन सेनेवर उलट हल्ले चढविण्याचा इंग्लंड व फ्रान्स यांनीं निश्चय केला. यिप्रेसच्या युद्धांत इंग्रजांनीं जरी जर्मन सेनेला पुढें येऊं दिलें नाहीं; तरी लढाईचा मुख्य बोजा इंग्रजांना सोसावा लागल्यामुळें इंग्रज सेनेची बरीच खराबी झाली होती. नोव्हेंबर महिन्यांत फ्रेंच सेनेस जवळ जवळ विश्रांतीच मिळाली होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. शिवाय फ्रेंचांच्या नव्या लष्कराचीहि जमवाजमव नोव्हेंबर अखेरीस पुरी झाली होती. अशा स्थितींत फ्रेंचांनीं इंग्रजांचा बोजा थोडा हलका करण्यास तयार रहावें हें साहजिक होय. आरास–लाबासी, लिली, यिप्रेस, न्यूपोर्ट एवढा टापू व्यापून इंग्रज जर्मनीशीं लढत होते. या टापूपैकीं आरासपासून यिप्रेसपर्यंतचा भाग फ्रेंचांनीं आपल्या ताब्यांत घेतला, आणि डिक्समूरपासून इसर नदीपर्यंतचा भाग इंग्रजांच्याकडे ठेविला. लहानशा भागांत इंग्रज सेना गोळा

झाल्यामुळें जर्मन सेनेवर चाल करून जाण्याची ताकद इंग्रजी सेनेच्या अंगांत आली, आणि थिप्रेसपासून सोमनदीपर्यंत आणि सोम नदीपासून ऐन नदीची तटबंदी धरून जर्मनीच्या दक्षिण सरहद्दीपर्यंत जर्मन सेनेवर चाल करून जाण्यास फ्रेंच सेनाहि समर्थ झाली. न्यूपोर्टपासून स्विट्झर्लंडपर्यंत दोनतीनशें मैलांच्या हद्दीवर इंग्लंड व फ्रान्स यांनीं डिसेंबर प्रारंभापासून चढाई करण्यास सुरुवात केली. सर्व डिसेंबर महिन्यांत न्यूपोर्टपासून डिक्समयूरपर्यंत इंग्रजी सेनेनें इसर नदी ओलांडून जर्मन सेनेची थोडी थोडी पिछेहाट केली, तथापि इंग्रजी चढाईस अद्याप यावें तसें स्वरूप आलेलें नाहीं, व हिंवाळा संपेतों म्हणजे जानेवारी महिना निघून जाईतों चांगलेसें रूप येणार नाहीं. याचें कारण असें आहे कीं, हिंवाळ्याच्या धुक्यांत इंग्रजी सेनेला इंग्रजी आरमाराचा जितका उपयोग व्हावयास पाहिजे तितका होऊं शकत नाहीं. बेल्जमचा किनारा इंग्रजी आरमारानें तोफांच्या गोळ्यांखालीं झोडपून काढावा व असा भडिमार होत असतांना समुद्रकिनाऱ्याच्या वाळवंटावाळवंटानें इंग्रजी लष्करानें वर सरकावें असा इंग्रजी चढाईचा डाव आहे. बेल्जमच्या समुद्रकिनाऱ्याचा जर्मनीनें आपल्याकडून पक्का बंदोबस्त केला असून तेथें सब्मरिन म्हणजे पाणबुड्या बोटीहि आणलेल्या आहेत. मोठ्या लढाऊ जहाजांच्या जवळ जाण्यास हिंवाळ्यांतील धुक्याची मदत पाणबुड्या बोटींना फार होते; त्याचप्रमाणें किनाऱ्यावर जर्मन सेना कोठें गोळा झाली आहे, हें धुक्यामुळें स्पष्ट दिसत नसून आरमारी भडिमार व्हावा तितका फलदायक होत नाहीं. इंग्रजी चढाईला धुक्यानें अडथळा केला आहे इतकेंच नव्हे, तर उलट जर्मन चिमट्यांना डिसेंबर महिन्यांत धुक्यानें थोडीशी मदतहि केली आहे. धुक्याचा फायदा घेऊन जर्मनीनें स्तालवरो, व्हिटबी व हार्डपूल या इंग्रजी बंदरांवर अर्धापाऊण तास भडिमार केला. जर्मन क्रुझरें सूर्योदयापूर्वीच इंग्लंडच्या किनाऱ्याजवळ आलीं, व वरील तीन बंदरांत त्यांनीं एकाएकीं गोळे सोडले. कित्येक घरें पडलीं, गॅसच्या खजिन्याला आग लागली, बायकांमुलांना अंथरूणांतून उठून रस्त्यांतून पळ काढावा लागला व बरेच लोक प्राणास मुकून तीनचारशें इसम जखमी झाले! अर्धा तास असा धुमाकूळ घालून इंग्रजी क्रुझरें दृष्टीस पडतांच जर्मन क्रुझरांनीं पळ काढला, व धुक्यामुळें त्यांना निसटून जातां आलें. या चिमट्यांचा हेतु इंग्रज लोकांना भयभीत करण्याचा होता; पण, महायुद्धांत होणारा हा असला त्रास अपरिहार्य आहे अशीच इंग्रजांची प्रारंभापासूनची समजूत असल्या-

मुळें जर्मनीचा हेतु सफल झाला नाहीं. जर्मनीनें चिमटे काढले तर धुक्याच्या सबबीवर आपण स्वस्थ बसणें इष्ट नव्हे, हें इंग्रजी आरमाराच्या तेव्हांच ध्यानांत आलें. चिमटा काढणारास आम्ही उलट चिमटा काढतों असें सिद्ध करून देण्यासाठीं कांहीं इंग्रजी क्रुझरें विमानांना बरोबर घेऊन नाताळच्या पूर्वी हेलिगोलँड बेटाजवळ गेलीं, व तेथून कील कॅनालच्या तोंडाजवळच्या कॅक्स हॅवन बंदरावर वैमानिकांकडून त्यांनीं बॉम्बगोळे टाकविले. सुमारें तीन तास इंग्रजी क्रुझरें हेलीगोलँडच्या उपसागरांत उभीं होतीं. जर्मन विमानांनीं व जर्मन पाणबुड्या बोटींनीं त्यांच्यावर हल्ला केला, पण एका जागीं स्तब्ध उभें न रहातां एकसारखे फिरत रहाणाऱ्या इंग्रजी जहाजांवर नेमके गोळे जर्मनांना टाकतां येत नाहींत; इतकेंच नव्हे तर उलट जहाजांवरील तोफांना डोक्यावर धिरट्या घालीत असलेल्या विमानांना हुसकून लावतां येते येवढी महत्त्वाची गोष्ट या हल्ल्यामुळें सिद्ध झाली. कॅक्सहॅवन बंदरावर बरेच गोळे टाकून इंग्रज वैमानिक परत येत असतां जर्मन विमानांनीं त्यांजवर हल्ला केला; पण एकदोन वैमानिक शिवाय करून बाकी सर्व परत आले. या विमानी बाँबचा उलट वचपा काढण्याकरितां जर्मन विमानांनीं डंकर्क बंदर, डोव्हर व थेम्स नदी येथें बरेच बाँब टाकून नाताळच्या सणाचा विरस केला, डिसेंबर अखेरीस इंग्लिश चॅनलमध्यें एक लढाऊ जहाज पाण्यांतील सुरुंगांनीं म्हणा किंवा पाणबोटींनीं म्हणा, कसल्या तरी चिमट्यांनीं बुडविलें. या असल्या चिमट्यांचा महायुद्धाच्या मुख्य धोरणावर फारसा उपयोग होणार नाहीं; तथापि 'थेंबें थेंबें तळें साचे' या न्यायानें जर लढाई दोनतीन वर्षें चालली, तर लोकांचीं मनें त्रस्त करण्याच्या कामीं त्यांचा उपयोग होणार आहे. आणि याच दृष्टीनें दोन पक्ष सवडीप्रमाणें एकमेकास चिमटे घेत आहेत.

चरांचा चक्रव्यूह

हिंवाळ्यांतील धुक्यामुळें चिमट्यांच्या बाजाराला डिसेंबरांत तेजी होती व जानेवारींतहि हीं तेजी तशीच राहील हें उघड आहे. हिंवाळा संपून धुकें नाहींसें झाल्यावर बेल्जम किनाऱ्यावर इंग्रजी आरमाराचा खरा भडिमार सुरू होईल व त्याच सुमारास इंग्लंडांत तयार होत असलेलें नवें दहा लाख सैन्य रणभूमीवर उतरण्यास सज्ज होऊन बेल्जममधून जर्मनीला हांकून लावण्याच्या खऱ्या उद्योगास आरंभ होईल. आरासपासून न्यू पोर्टपर्यंत व वर उत्तरेस सर्व बेल्जमचा किनारा

येवढा टापू बेल्जममधून जर्मनीच्या होणाऱ्या हकालपट्टीचें रणक्षेत्र आहे व हें रणक्षेत्र हिंवाळ्यानंतर कापावयाचें असल्यामुळें जानेवारींत एका दृष्टीनें थंडच रहाणार हें उघड आहे. पोलंडमधील युद्धाकरितां या बाजूनें बरेंच सैन्य जर्मनीनें नेलें असल्यामुळें या रणक्षेत्रांत जर्मन सेना बरीच क्षीणबल झाली असेल, या आशेनें यिप्रेस, लाबासी व आरास या तीन जागीं चार चार पांच पांच दिवस फ्रेंचांनीं जर्मन सैनेवर निकराचे हल्ले केले. ऑक्टोबर नोव्हेंबरांत यिप्रेसच्या आसपास जसें निकराचें युद्ध झालें, त्याचप्रमाणें निकराचें युद्ध या तीनहि जागीं चार दिवस झालें, पण जर्मन सेना वाटलें होतें तितकी क्षीण झालेली नाहीं असें आढळून आलें. ह्म्स, व्हर्डून या बाजूवरहि आईन नदीच्या काठीं फ्रेंचांनीं बरेच निकराचे हल्ले चढविले; पण शत्रूचे कांहीं चर घेण्यापलीकडे फळी फोडण्याइतकें यश या बाजूलाहि फ्रेंच सैन्याला मिळालें नाहीं. आल्सासचे बाजूला म्हणजे फ्रान्सच्या पूर्व सरहद्दीवर मात्र फ्रेंचांचें पाऊल थोडें थोडें पुढें पडत चाललें आहे; व ह्याच बाजूला फ्रेंच सेनेचा मोठा जमाव जनरल जॉफ्रे यांनीं केला असून जानेवारी महिन्यांत या बाजूनें जर्मनीला चांगली तंबी देण्याचा फ्रेंचांचा विचार दिसत आहे. चरांच्या तटबंदीच्या युद्धामध्यें चढाई करून जाणें फार मुष्कीलीचें काम असतें; व थंडीच्या दिवसानंतर धुक्यामुळें चाल करून जाणारांची गति आपोआपच कुंठित होते. बर्फ आणि पाऊस यांमुळें सर्व रणभूमि अत्यंत कष्टप्रद झाली आहे. चिखल तुडवीत मेटाकुटीस आलेलें व बर्फानें गारठलेलें असें सैन्य चोहोंकडे दृष्टीस पडत आहे. पूर्वी ज्या ठिकाणीं दोन चरांच्या चार रांगा होत्या, त्या ठिकाणीं एक दोन मैल गेलें तरी जर्मन चरांच्या रांगा एकसारख्या दृष्टीस पडूं लागल्या आहेत ! जर्मनीनें असा विशेष बंदोबस्त गेल्या दोन महिन्यांत केल्यामुळें, हिंवाळ्याच्या वादळांत बर्फाच्या पावसांत चिखल तुडवीत कांटेरी कुंपणें चुकवून एका चरामागून दुसरा चर, दुसऱ्या चरामागून तिसरा चर, अशा रीतीनें मैलामागून मैल चरांची तटबंदी ओलांडून जावें तेव्हां जर्मन फळी फुटण्याची आशा ! तीन चारशें मैलांच्या सरहद्दीवर दोन दोन तीन तीन चार चार मैल रुंदीची चरांच्या रांगांची तटबंदी तयार करणें हा विशेष चमत्कार या महायुद्धामध्यें दृष्टीस पडलेला आहे. एकामागून एक चर अशा रांगा दोन तीन मैलपर्यंत पसरलेल्या असल्या तरी पुढच्या चरांतून मागच्या चरांत जाण्यास जमिनींतूनच वाटा केलेल्या असतात, यामुळें निकराचा हल्ला करून तोंडाचा

चर घेतला, तरी हल्ला करणारांचें विशेष नुकसान करून तोंडाच्या चरांतील लोक या वाटांनीं निसटून जाऊन मागच्या चरांत जाऊन बसतात. तोफखान्यालाहि चरांच्याच मार्गानें मार्गेपुढें किंवा बाजूला जातां येतें. जमिनीवर कोणाचें डोकें दिसणार नाहीं इतक्या बेताचे हे चर खोल असतात. बातम्या पोंचविणारे, अन्नपाणी, औषध व दारूगोळा पोंचविणारे, ह्या सर्वांचे व्यवहार चरांतून सुरळीतपणें चालतात. विमानांत उंच जाऊन दहा वीस मैलांचा जर टापू पाहिला, तर असें दिसतें कीं, दोन चार मैल आंत एकामागून एक चर खणले आहेत; व हे चर एकमेकांशीं चरांच्याच वाटांनीं जोडलेले आहेत. दोन चार मैल रुंदीचें व वीस मैल लांबीचें चरांचें जाळें तेवढें वैमानिकांच्या दृष्टीस पडतें ! चरांच्या आंत सर्व लोक वांकूनच व्यवहार करीत असल्यामुळें या वीस मैल लांबीच्या व तीन मैल रुंदीच्या टापूंत सैन्याच्या हालचाली कशा होत आहेत, अधिकाऱ्यांचें मुख्य ठाणें कोठें आहे, तोफखाना कोठें उभा केला हें टेहळणी करणाराला कांहीं समजत नाहीं. जणू काय सर्व व्यवहार भूमीच्या पोटांतूनच होत आहे ! चरांचा हा चक्रव्यूह जिवंत आहे का मेलेला आहे, हें प्रत्यक्ष हल्ला चढविल्याशिवाय ध्यानांत येत नाहीं !! यामुळें आपल्यासमोर असलेल्या दहा वीस मैलाच्या तोंडाशीं झुंजणाऱ्या सेनापतीला तेवढ्याच टापूंत सैन्याची विशेष चलाखीनें हालचाल करून दाखविण्याची बुद्धिमत्ता उपयोगांतच आणतां येत नाहीं ! चरावर हल्ला करावा, चर निर्जीव असल्यास पुढच्या चरावर चाल करावी, आणि सजीव असल्यास आपल्या आवाक्याबाहेर शत्रू आहे कीं नाहीं तें पाहून वरिष्ठ सेनापतीस कळवावें या पलीकडे दहा दहा पांच पांच मैलाच्या तोंडावरील सेनापतींना विशेष कांहींच कौशल्य दाखवितां येत नाहीं ! चरांचा चक्रव्यूह अशारीतीनें तीनतीनशें मैलपर्यंत एकसारखा पसरला असल्यामुळें छोट्या सेनापतींची कल्पकता, चपलता व धडाडी एकतऱ्हेनें अगदीं निरुपयोगी झालेली आहे. हाताला हात भिडवून, दंडावर दंड थोपटून व छातीवर छाती आपटून सैनिक जिवावर उदार होऊन लढत राहतील येवढ्याच गोष्टीकडे काय तें छोट्या सेनापतींना लक्ष पुरवावें लागतें. इतर सर्व अकलेच्या व हुषारीच्या गोष्टी मुख्य सेनापतीच्या हातांत राहून बाकीचे सेनानायक चरांच्या चक्रव्यूहामुळें केवळ सांगकामे बनले आहेत. सेनानायकांच्या बुद्धिमत्तेचा व हुषारीचा ऱ्हास या चरांनीं जितका केला आहे तितका

कशानेंहि आतांपर्यंत झाला नाहीं. चरांचे चक्रव्यूहांत लाखों सैन्य व्यवस्थेनें जमिनींत ज्यावेळीं गडप होऊन बसतें, त्यावेळीं शत्रूकडील सेनानायकांनाहि आपली अक्कलहुषारी जमिनींतच गाडून ठेवावी लागते ! जिवावर उदार व्हा आणि 'हस्ताहस्ती केशाकेशी' युद्ध करून एका चरामागून दुसरा चर काबीज करीत सुटा, आपण संख्येनें अधिक असलों तरच चरांच्या पलीकडे पार पडून जाऊं, नसलों तर आपणहि चर खणून जमिनींत लपून बसूं, एवढेच कायते हुकूम आपल्या हाताखालील लोकांना सामान्य सेनापतींना देतां येतात. बरें, व्यक्तिशः सैनिकाला तरी कांहीं अक्कल दाखवितां येते म्हणून विचारावें, तर तेथेंहि अकलेचें काम चालत नाहीं. चरांच्या लढाईत अचूक निशाणबाजीची पूर्वीइतकी जरुरी नाहीं. चपलतेनें एकेकटयानें चाल करून जाऊं म्हटलें तर नांवलौकिक मिळविण्याइतकी कशीहि संधि मिळत नाहीं. जो सैनिक भुकेनें लवकर व्याकूळ होत नाहीं, जो सैनिक कित्येक दिवस झोंप मिळाली नाहीं तरी आजारी पडत नाहीं, थंडी, वारा, चिखल, बर्फ व पाऊस यांचे परिणाम ज्या सैनिकाच्या अस्थींवर व चर्मावर रानटी मनुष्याप्रमाणें तावडतोब होत नाहींत, चरांच्या घाणींत व्यवहार करीत असतां रानवटाप्रमाणें ज्या सैनिकाला कोणत्याहि प्रकारचा किळस वाटत नाहीं आणि इतकें असूनहि जो बेगुमान शत्रूच्या चरांत उडी घेऊं शकतो, तोच सैनिक या चरांच्या चक्रव्यूहांत उत्तम ठरतो. या चरांच्या चक्रव्यूहाच्या चरकांत आरबी घोडे सांपडले असतां थोडयाच अवकाशांत त्यांचें रूपांतर होऊन आरबी घोडयांच्या ऐवजी राकट खेंचरें दृष्टीस पडतात. चरांच्या चक्रव्यूहामुळें लढाई मद्दड झाली आहे. (War has become stupid) असें सांप्रतच्या युद्धाचें वर्णन तज्ज्ञांनीं केलें आहे. सर्व युद्धाला बेसूर व राकट स्वरूप देणारा हा चरांचा चक्रव्यूह फ्रेंच लोक फोडणार कसा ? दहा वीस मैलांच्या टापूत शत्रूचे लोक जितके असतील त्याच्याहून तिप्पट, चौपट, पांचपट सैन्य गोळा करून दहावीस मैलांतील सर्व चर आक्रमून टाकून लाख दोन लाख सैन्य आंत सहज घुसेल एवढें भगदाड दोन चार ठिकाणीं पाडावें, तेव्हां चरांचें हे चक्रव्यूह मोडणार आणि बैठी लढाई ऊर्फ मद्दड लढाई संपून खऱ्या ऊर्फ हुषारीच्या लढाईस प्रारंभ होणार. तीनशें मैल लांबीच्या जर्मन पार्टींत तीन चार ठिकाणीं दहा वीस मैल रुंदीची मोठमोठीं भगदाडें पाडण्याचें काम जनरल जॉफ्रे यांजवर सांप्रत येऊन

पडलें आहे. फ्रान्स व इंग्लंड या दोन्ही देशांचा असा पूर्ण भरंवसा आहे कीं, जानेवारी महिन्यांत या मोठ्या उद्योगाची पूर्ण तयारी जनरल जॉफ्रे यांचें हातून पुरी होईल; फेब्रुवारी व मार्च एप्रिलांत फ्रान्समधून व बेल्जममधून जर्मनसेनेची हकालपट्टी करण्यांत येईल. जानेवारी महिन्यांत या प्रचंड कामाची पूर्व तयारी जनरल जॉफ्रे कशी करणार ? डिसेंबर महिना शत्रूच्या निरनिराळ्या जागा कुरतडून काढून कोठें घट्ट आहे व कोठें मऊ आहे हें हुडकून काढण्यांत जनरल जॉफ्रे यांनीं घालविला. थिप्रेस, लाबासी व आरास येथें चढाईचें काम पुढें चालविण्यास हरकत नाहीं, पण शत्रू घट्ट आहे असें त्यांना आढळून आलें. व्हीम्स, व्हर्डून या आईन नदीवरील टापूमध्यें शत्रू टणकहि नाहीं व मऊहि नाहीं असें त्यांना दिसून आलें आणि अप्पर अल्साकचे बाजूला म्हणजे फ्रान्सच्या पूर्व सरहद्दीवर शत्रू मऊ आहे असें कुरतडतांना निष्पन्न झालें. लगेच जनरल जॉफ्रे यानीं शत्रूच्या मऊ जागीं म्हणजे मर्मस्थानीं मोठें सैन्य पाठविलें व जोराची चढाई करण्यास प्रारंभ केला. जानेवारी महिन्यांत बेल्जम किनारा थिप्रेस, लाबासी व आरास या टापूंत कुरतडण्याचें काम जोरानें सुरू राहील; व्हीम्स व्हर्डूनच्या बाजूला म्हणजे मध्यावर मध्यम जोराची चढाई होईल, आणि उजव्या बाजूला म्हणजे फ्रान्सच्या सरहद्दीवर निकराच्या लढाया होतील. या निकराच्या लढायांत जर जनरल जॉफ्रे यांना चांगलें यश आलें तर फ्रेंच सैन्य एकदम जर्मनींत घुसेल, आणि त्यामुळें बेल्जममधील व आइननदीवरील जर्मनीच्या चरांचे चक्रव्यूह निर्जीव होतील. जरी नांवाजण्यासारखें यश आलें नाहीं तरी देखील फ्रेंच जर्मनींत घुसतील या भीतीनें जर्मनीला मोठें सैन्य फ्रान्सच्या पूर्व सरहद्दीवर आणावें लागेल. पोलंडमधील सैन्य आणावें तर पोलंडांतील युद्ध निकरावर आलेलें. अर्थात् बेल्जममधून व आईन नदीपासूनच ही भरती करावी लागेल. याचा परिणाम असा होईल कीं, फेब्रुवारी महिन्यांत बेल्जममधील व आईन नदीवरील चक्रव्यूह मऊ होतील,आणि इंग्लंडच्या नव्या दहा लाख सैन्याचे दोन तीन गोळे सर्वांत मऊ अशा दोन तीन जागीं जर एकदम फेंकण्यांत आले, तर जर्मन फळीला दोन तीन मोठीं भगदाडें पडल्यावांचून रहाणार नाहीं. आपल्या उजव्या बाजूला जोरानें रेटावयाचें व डाव्या बाजूनें व मध्यानें शत्रूला कुरतडत रहावयाचें आणि त्यायोगानें इंग्रजांच्या दहा लाखांची तयारी होण्याचे वेळीं मध्यावर किंवा डाव्या बाजूला निदान दोन चार ठिकाणीं शत्रूला जवळ जवळ मृतप्राय करून सोडावयाचें,

असें लष्करी धोरण जनरल जॉफ्रे यांनीं डिसेंबर अखेरीस स्वीकारलें आहे. हिंवाळ्यानंतर मगदाडें पाडून हकालपट्टी करण्याच्या खऱ्या उद्योगास इंग्रजांचें नवें दहा लाख सैन्य आरंभ करणार असल्यामुळें थिप्रेसच्या बाजूला व आईन नदीवर जानेवारींत कुरतडण्याच्या झटापटी होतील व उजव्या बाजूला म्हणजे फ्रान्सच्या पूर्व सरहद्दीवर ज. जॉफ्रे जर्मनींत घुसण्याचा प्रयत्न करीत असतांना जानेवारींत महत्त्वाच्या लढाया होतील असा अंदाज आहे.

पोलंडमधील पेंच

फ्रान्समधील चरांच्या चक्रव्यूहाच्या लढाईच्या राकट रद्दडपणावरून दृष्टि काढून पोलंडकडे वळविली असतां तेथें लढाईचा थाट निराळ्या तऱ्हेचा दृष्टीस पडतो. दोनहि दलें समानबल झालीं म्हणजे चरांच्या चक्रव्यूहांत दडून बसतात. फ्रान्समध्यें ही समान बलाची स्थिति उत्पन्न झाली आहे, पोलंडमध्यें तशी स्थिति नाहीं. ऑक्टोबरच्या अखेरीस रशियानें वार्साच्या बाजूला व्हिश्चुला नदीच्या दोन्ही काठांनीं जर्मनीवर हल्ला चढविला व व्हिश्चुलाच्या मार्गानें रशिया जर्मनींत शिरतो कीं काय अशी भीति उत्पन्न झाली. याच सुमारास दक्षिण पोलंडच्याखालीं क्रॅकोच्याजवळ रशियानें भले मोठें सैन्य आणिलें व क्रॅकोचा मजबूत किल्ला घेऊन दक्षिणेस ऑस्ट्रियांत व पूर्वेस जर्मनींत शिरण्याचा उद्योग आरंभिला. पूर्वी एकदां जर्मन सैन्य वार्सापर्यंत गेलें होतें, त्यावेळीं ऑस्ट्रियाच्या बाजूनेंहि ऑस्ट्रियाचें सैन्य व्हिश्चुला ओलांडून इन्व्हगोरोडपर्यंत जाऊन गॅलिशियामध्यें प्रिजमिसलचा वेढा ऑस्ट्रियानें उठविला होता, पण ऑक्टोबर अखेरच्या व नोव्हेंबर प्रारंभींच्या स्वारींत रशियानें प्रिजमिसलला पुनः वेढा दिला, प्रिजमिसलच्या दक्षिणेच्या कार्पेथियन पर्वतावरून खालीं दक्षिणेंत हंगेरियामध्यें उतरण्यास प्रारंभ केला, व क्रॅकोच्या मार्गानें ऑस्ट्रिया व जर्मनी या दोनहि देशांत घुसण्याची जंगी तयारी चालविली. नोव्हेंबर प्रारंभाला हंगेरिया रशियाच्या भीतीनें घाबरला होता, ऑस्ट्रियाचा दम सुटला होता व जर्मनीची सर्व पूर्व सरहद्द रशिया ओलांडतो कीं काय अशी खुद्द जर्मनीस दहशत बसली होती. हंगेरियामध्यें घुसून सर्व्हियाशीं संलग्न होणें हें रशियाचे सेनापति ग्रँड ड्यूक निकोलस यांच्या लष्करी धोरणाचें ध्येय असल्यामुळें कार्पेथियनच्या बाजूला आपल्या लष्कराचें मुख्य वजन त्यांनीं फेकलें होतें. क्रॅकोच्या बाजूनें ऑस्ट्रिया व जर्मनी यांच्याशीं चांगले दोन हात करण्याची त्यांची तयारी होती व व्हिश्चुला व वर्दा या

दोन नद्यांमधील जर्मन सरहद्दीला तंबी देऊन क्रॅकोकडे आपलें सैन्य जर्मनीला झुकवितां येऊं नये अशी त्यांनीं व्यवस्था केली होती. लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें विचार करतांना ग्रँड ड्यूक निकोलस यांनीं हा रशियाचा डाव उत्तम रीतीनें आखला होता असेंच म्हणावें लागतें; व या आंखणीबद्दल सर्व युरोपियन राष्ट्रें त्यांची प्रशंसाच करीत आहेत. या आंखणीप्रमाणें नोव्हेंबर प्रारंभाला चांगलें यशहि आलें. प्रिजमिसलला त्यांनीं वेढा दिला, कार्पेथियनचे घाट ओलांडले, क्रॅकोच्या मुलुखांत मोठी सेना दंड थोपटून उभी केली व व्हिश्चुला–वर्दा च्या मार्गानें जर्मनीस त्याच्याच सरहद्दींत रेटलें ! रशियन सेनापतीचा असा अंदाज होता कीं, वर्दा–व्हिश्चुलाच्या सरहद्दीवर चरांचा चक्रव्यूह करून जर्मनी आत्मसंरक्षणाची लढाई लढत राहील. क्रॅको सिलेशिया येथें हा टापू मर्मस्थानाचा असल्यामुळें ऑस्ट्रिया व जर्मनी मिळून रशियावर उलट चाल करतील. या उलट चालीचा प्रतिकार करण्याची किंबहुना क्रॅकोच्या मुलुखांतच जर्मनीचीं हाडें मोडण्याची ग्रँड ड्यूक निकोलस यांची तयारी होती आणि अशा रीतीनें क्रॅकोच्या टापूत जर्मन सैन्याची रग जिरविल्यावर हंगेरियांत एकदम जोरानें घुसून सर्व्हियाशीं संलग्न होऊन महायुद्धाची परिसमाप्ति करण्याचा रशियानें घाट घातला होता. रशियाच्या या प्रचण्ड सेनेशीं व मोठ्या चतुराईच्या डावाशीं कोणत्या युक्तीनें लढून जर्मनीनें आजचें मरण उद्यांवर टाकलें ? त्यावेळीं जर्मन सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग यांनीं जर्मन सैन्याची हालचाल करण्यांत जी चपलता दाखविली ती जर दाखविली नसती तर हंगेरियांत व क्रॅकोच्या टापूंतच महायुद्धाची परिसमाप्ति रशियाचे तर्फेनें झाली असती. नोव्हेंबर व डिसेंबर महिन्यांत सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग यांनीं कोणची कुशलता दाखविली ? नोव्हेंबरच्या प्रारंभाला ग्रँड ड्यूक निकोलस यांचें नांव युरोपखंडांत सर्वतोमुखीं झालें होतें; डिसेंबरच्या अखेरीस जर्मन सेनापति व्हॉन हिंडेनबर्ग यांचे धन्यवाद सर्व जर्मन राष्ट्र गाऊं लागलें; इतकेंच नव्हे तर, खुद्द इंग्लंडनेंहि जर्मनीनें या सहा महिन्यांत नांवाजण्याजोगा असा निदान एक तरी सेनापति निर्माण केला असे उद्गार काढले ! इंग्लंडची ही प्रशंसा जनरल फॉन हिंडेनबर्ग यांना भूषणावह तर खरीच, पण या स्तुतीवरून इंग्लंडची गुणग्राहकता जगाच्या निदर्शनास विशेषेंकरून येते, असें म्हटल्यावांचून कोणाच्यानेंहि राहवणार नाहीं ! जनरल फॉन हिंडेनबर्ग यांनीं असें काय केलें म्हणून इंग्लंडनें त्यांची एवढी स्तुति करावी ? ऑस्ट्रिया व जर्मनी यांना मृत्यूच्या संकटांतून नोव्हेंबर

डिसेंबर महिन्यांत त्यांनीं वांचविलें व हिंवाळा संपून जाईतों म्हणजे मार्च एप्रिल-पर्यंत आणखी तीन महिने सुखानें जगण्याची व पुढील मृत्यु टाळण्याकरितां व्यवस्था करण्याची त्यांनीं तीन महिन्यांची सुटी मिळवून दिली. रशियाचें ग्रहण उन्हाळ्यापर्यंत कसे सोडविले ? रशियाचा सेनासागर फार मोठा व या सेनासागराला नुसत्या सेनेच्या संख्येच्या जोरावर थोपवून धरतां येणें शक्यच नव्हतें. संख्येच्या बलानें जर थोपवून धरणें शक्य नाहीं, तर चरांच्या चक्रव्यूहाचा आसरा निर्माण करून जर्मनी व ऑस्ट्रिया स्वस्थ बसतील असा रशियाचा किंवहुना सर्व युरोप खंडाचा अंदाज होता. शत्रूच्या पेंचांत अशा रीतीनें सांपडलें असतांना चरांचा चक्रव्यूह रचणें ही गोष्ट आत्मसंरक्षणास उपयोगी पडते खरी, पण त्यामुळें मरण टळण्याचें स्वास्थ्य सेनेस व राष्ट्रास कधींच मिळत नाहीं. मरणाशीं रोज झुंजणें निराळें व मरण टाळणें निराळें. चरांच्या चक्रव्यूहानें रोगी मरत नाहीं पण मृत्यूहि जवळचा दूर जात नाहीं. सेनापति व्हॉन हिंडेनबर्ग यांनीं मृत्यूची चिठी मागें परतविली व हिंवाळ्याची तीन चार महिन्याची फुरसद जर्मनीला देऊन थंडीच्या दिवसांत शक्तिवर्धक औषध घेण्याची संधि जर्मनीला पैदा करून दिली. जर्मनी सांप्रत चाळीस लाखांची नवी सेना उभारीत असून उन्हाळ्यांत ही सेना रणभूमीवर पाठविण्याचा विचार जर्मनीनें केलेला आहे. कोणचें औषध देऊन सेनापति हिंडेनबर्ग यांनीं मृत्यूची चिठी मागें परतविली ? शक्तिवर्धक पाक घेण्यास अवसर मिळेल इतका मागें मृत्यु कसा लोटला गेला ? रशियाच्या बळाला बळ भिडवून जर्मनीनें रशियाला मागें हटवला काय ? रशियाएवढी सेना जर्मनीपाशीं पूर्वीहि नव्हती, आजहि नाहीं व पुढेंहि दिसणार नाहीं. जर्मनी हिकमतीनें लढला, बलानें लढला नाहीं व या हिकमतीबद्दल सेनापति व्हॉन हिंडेनबर्ग यांचें नांव सर्वतोमुखी झालें आहे. ही हिकमत कोणती ? चरांच्या चक्रव्यूहाची ही हिकमत होती काय ? चरांच्या चक्रव्यूहाच्या लढाईला मद्दड लढाई असें नांव तज्ज्ञ देतात, चरांच्या चक्रव्यूहांना हिकमत कोणीहि म्हणत नाहीं. मग व्हॉन हिंडेनबर्ग यांचें कौशल्याचें धोरण तें कोणतें ? मुख्य सेनापतीचें कौशल्य म्हणजे शत्रू सर्वांत अधिक असेल त्या ठिकाणीं शत्रूला न समजेल इतक्या चपलतेनें आपलें मोठें बल नेऊन सोडावयाचें व शत्रूच्या या मर्मस्थानीं घाव घालीत असतांना शत्रूच्या मोठ्या सेनेस नुसतें थोपवून धरावयाचें. या युक्त्या शत्रूला न समजतील अशा रीतीनें पार पाडणें, हें मुख्य सेनापतीचें काम आहे. कार्पेथियन ओलांडून

रशिया हंगेरियांत घुसत होता. या ठिकाणीं व्हॉन हिडेनबर्ग यांनीं म्हणण्यासारखा अडथळा केला नाहीं. मोठ्या सेनेस कार्पेथियन पर्वत ओलांडणें हेंच काम बऱ्याच कालावधीचें आहे व अवजड सामान घेऊन रशिया कार्पेथियन पर्वताच्या डोक्यावर येईपर्यंत रशियाकडे त्या बाजूला डोळेझांक करण्यास हरकत नव्हती. कार्पेथियन पर्वताच्या अवघड वाटांवर भिस्त ठेऊन त्या बाजूला नोव्हेंबर महिन्यांत सेनापति व्हॉन हिडेनबर्ग झोंपी गेले. आमच्या घरादारावरहि रशियाची आग आली म्हणून हंगेरियन लोकांनीं बरीच ओरड केली. पण सेनापतीनें त्याजकडे जाणूनबुजून दुर्लक्ष केलें, व रशियानें कार्पेथिअन पर्वताचे घाट रोंखून धरले. जर्मनी कोठें आपणांशीं लढणार याची वाट रशिया पहात होता. क्रॅकोच्या बाजूला जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांनीं मिळून रशियन सेनेवर हल्ला चढविला. हेंच खरें रणमैदान होणार असें रशियास वाटलें. क्रॅकोचा टापू हेंच रणमैदान व्हावयास रशियास पाहिजे होतें व या अंदाजासंबंधानें रशियाला जर्मनीनें चकविलें. ऑक्टोबर अखेरीस व नोव्हेंबरच्या प्रारंभाला क्रॅकोच्या मुलुखांत ऑस्ट्रिया व जर्मनी यांची मुख्य सेना गोळा झाली ही गोष्ट खरी. ज्याअर्थी मुख्य सेना या ठिकाणीं गोळा झाली त्याअर्थी खरें रणकंदन याच टापूंत होणार असा रशियानें अंदाज बांधल्यास त्यांत कोणतें नवल? लढाईला सुरुवात झाली; गोळीबार होऊं लागला, म्हणजे जर्मन लोक तोफांच्या माराखालीं प्रतिपक्षास प्रथम चिरडण्याचा प्रयत्न करतात, असा जर्मनीच्या लढाईच्या पद्धतीचा गवगवा चोहींकडे झाला आहे. जर्मनीच्या या तोफांना मुकें ठरवितां यावें म्हणून रशियानें क्रॅकोच्या मुख्य रणमैदानावर आपल्या अवजड तोफा नेल्या. सर्व नोव्हेंबर महिनाभर आगीचा खेळ क्रॅकोच्या बाजूस दृष्टीस पडेल असा रशियाचा अंदाज होता. क्रॅकोच्या टापूंत जर्मनीनें अशा प्रकारची लढाई चालविली कीं याच जागीं मुख्य सेना आमच्यावर चाल करून येणार असा रशियास भास व्हावा. दोन दोन तीन तीन दिवस चाल करून जाऊन रशियन सेनेवर तुटून पडावें, एकादुसरा दिवस रशियाशीं निकरानें लढावें, या निकराच्या लढाईंत जणु काय आपला पराभव झाला असें रशियाला दाखवून आपल्या अंगावर रशियन सेनेला ओढून घ्यावें आणि रशियन सेना अंगावर आली असतां पुन्हां दोन दिवस निकरानें लढून पुनः मागें परतावें, असा मागेंपुढें सरकण्याचा खेळ जर्मनीनें क्रॅकोच्या टापूंत आरंभिला. मागेंपुढें सरकून हूल दाखविण्याच्या या हालचाली सुरू असतांना निकरानें लढणें

चालूच होतें. ज्या टापूंत ही हूल दाखविण्यांत येत होती त्या टापूंच्या मागच्या बाजूस चरांचा चक्रव्यूह तयार होता. व या चक्रव्यूहाच्या मागें म्हणजे जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांचे सरहद्दीचे आंत जर्मनीचें मोठें लष्कर सर्व ठिकाणांवरून जमा होत होतें. निकरानें लढणें व माराच्या बाजूस लष्कराची जमवाजमव करणें या दोन बाबींच अशा स्वरूपाच्या आहेत कीं त्यामुळें मागें सरकण्याची हालचाल ही केवळ हूल आहे, थोतांड आहे, खरा पराभव नव्हे, हें बिंग प्रतिपक्षास ओळखतां येणेंच मुष्किलीचें होतें. रशियास वाटे, कीं जर्मनीच्या आघाडीचा आपण पराभव करीत आहों व मुख्य सेनेशीं झुंजण्याकरितां पुढें पाऊल टाकीत आहों. मुख्य सेना या आघाडीच्या मागें गोळा झाली आहे ती कशाकरितां ? अर्थात लढण्याकरितां. ही मुख्य सेना आपल्याशीं लढणार, आघाडीचा आपण पराभव केला आहे, पुढेंहि आपण मुख्य सेनेवर जय मिळवूं या उमेदीनें रशियानें क्रॅकोच्या टापूंत कडेकोट बंदोबस्त केला. पण ज. व्हॉन हिंडेनबर्ग यांच्या मनांत या टापूंत आपल्या मुख्य सेनेला रशियाशीं लढावयाचें नव्हतें. मग एवढी जमवाजमव त्यांनीं क्रॅकोच्या बाजूला कां केली ? मागें सरकण्याची हूल व खरा पराभव यामधील भेद रशियन सेनापतीच्या ध्यानांत येऊं नये म्हणून "निर्विषेणापि सर्पेण क्रीयतां महति फणा". कारण, हा खटाटोपच भयंकर असतो. या न्यायानें जर्मन सेनेचा नाग नुसती फणा वर करून क्रॅकोच्या टापूंत बसला होता. असला मोठा खटाटोप केल्याशिवाय प्रतिपक्षी चकत नाहीं. जर्मन नागाची फणा पाहून रशियाचे सर्व लोक हत्यारें घेऊन या नागाला वेढण्याकरितां व मारण्याकरितां क्रॅकोच्या टापूंत धावले. रशियाचे सर्व हत्यारबंद लोक मुख्यतः जमले आहेत, रशियाच्या बंदुका येऊन पोंचल्या आहेत, रशियाच्या तोफा येऊन पोंचल्या आहेत,रशियाचें खाण्यापिण्याचें सर्व सामान येऊन पोंचलें आहे, रशियाची सर्व सिद्धता क्रॅकोच्या टापूंत झाल्यावर या नागोबांनीं एकाएकीं रात्रीच्या अंधारांत तेथून पळ काढला. नागोबांनीं बसल्या बसल्या रणभूमीवर निरनिराळ्या ठिकाणीं स्वतःकरितां बिळें तयार करून ठेवलेलींच होतीं. चर व चरांचे चक्रव्यूह तयार झाले; आघाडीच्या सेनेला बरेंचसें मागें परतविल्यावर सुरक्षितपणें बसून रहाण्याइतकी जागा झाली; आणि जर्मन नाग सर्कन अंधारांतून निघून गेला. रशियन आले, सर्व जमवाजमव झाली आणि मोठें तुमुल युद्ध माजणार म्हणून बातमीदार देवदूतांची गर्दी उसळली. इतक्यांत सेनापति व्हॉन हिंडेनबर्ग यांनीं क्रॅको व

ਭੌਤਿਕੀ ਨਾਮਾਵਲੀ

चालूच होतें. ज्या टापूंत ही हूल दाखविण्यांत येत होती त्या टापूंच्या मागच्या बाजूस चरांचा चक्रव्यूह तयार होता. व या चक्रव्यूहाच्या मागें म्हणजे जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांचे सरहद्दीचे आंत जर्मनीचें मोठें लष्कर सर्व ठिकाणांवरून जमा होत होतें. निकरानें लढणें व माराच्या बाजूस लष्कराची जमवाजमव करणें या दोन बाबींच अशा स्वरूपाच्या आहेत कीं त्यामुळें मागें सरकण्याची हालचाल ही केवळ हूल आहे, थोतांड आहे, खरा पराभव नव्हे, हें बिंग प्रतिपक्षास ओळखतां येणेंच मुष्किलीचें होतें. रशियास वाटे, कीं जर्मनीच्या आघाडीचा आपण पराभव करीत आहों व मुख्य सेनेशीं झुंजण्याकरितां पुढें पाऊल टाकीत आहों. मुख्य सेना या आघाडीच्या मागें गोळा झाली आहे ती कशाकरितां ? अर्थात लढण्याकरितां. ही मुख्य सेना आपल्याशीं लढणार, आघाडीचा आपण पराभव केला आहे, पुढेंहि आपण मुख्य सेनेवर जय मिळवूं या उमेदीनें रशियानें क्रॅकोच्या टापूंत कडेकोट बंदोबस्त केला. पण ज. व्हॉन हिंडेनबर्ग यांच्या मनांत या टापूंत आपल्या मुख्य सेनेला रशियाशीं लढावयाचें नव्हतें. मग एवढी जमवाजमव त्यांनीं क्रॅकोच्या बाजूला कां केली ? मागें सरकण्याची हूल व खरा पराभव यामधील भेद रशियन सेनापतीच्या ध्यानांत येऊं नये म्हणून "निर्विषेणापि सर्पेण क्रीयतां महति फणा". कारण, हा खटाटोपच भयंकर असतो. या न्यायानें जर्मन सेनेचा नाग नुसती फणा वर करून क्रॅकोच्या टापूंत बसला होता. असला मोठा खटाटोप केल्याशिवाय प्रतिपक्षी चकत नाहीं. जर्मन नागाची फणा पाहून रशियाचे सर्व लोक हत्यारें घेऊन या नागाला वेढण्याकरितां व मारण्याकरितां क्रॅकोच्या टापूंत धावले. रशियाचे सर्व हत्यारबंद लोक मुख्यतः जमले आहेत, रशियाच्या बंदुका येऊन पोंचल्या आहेत, रशियाच्या तोफा येऊन पोंचल्या आहेत,रशियाचें खाण्यापिण्याचें सर्व सामान येऊन पोंचलें आहे, रशियाची सर्व सिद्धता क्रॅकोच्या टापूंत झाल्यावर या नागोबांनीं एकाएकीं रात्रीच्या अंधारांत तेथून पळ काढला. नागोबांनीं बसल्या बसल्या रणभूमीवर निरनिराळ्या ठिकाणीं स्वतःकरितां बिळें तयार करून ठेवलेलींच होतीं. चर व चरांचे चक्रव्यूह तयार झाले; आघाडीच्या सेनेला बरेंचसें मागें परतविल्यावर सुरक्षितपणें बसून रहाण्याइतकी जागा झाली; आणि जर्मन नाग सर्कन अंधारांतून निघून गेला. रशियन आले, सर्व जमवाजमव झाली आणि मोठें तुमुल युद्ध माजणार म्हणून बातमीदार देवदूतांची गर्दी उसळली. इतक्यांत सेनापति व्हॉन हिंडेनबर्ग यांनीं क्रॅको व

सेलेशिया या टापूंतील जर्मन सेना आगगाडयांच्या सहाय्यानें एका रात्रींत उचलून उत्तरेस वर्दा व्हिश्चुला नद्यांच्या सरहद्दीवर नेली.

सैन्याच्या जलदीच्या हालचाली

एका ठिकाणीं जमवाजमव करावयाची व शत्रूला नकळत भलत्याच ठिकाणीं निघून जाऊन अकस्मात लांब दूरवर प्रकट व्हावयाचें हें साधतें कसें? लढाई नसतांना म्हणजे शांततेचे वेळीं प्रत्येक राष्ट्रापाशीं किती सैन्य आहे, लढाई सुरू झाल्यावर प्रत्येकाला किती नवें सैन्य जमवितां येतें, कोणच्या रणभूमींत कोणी किती सैन्य जमविलें आहे, निरनिराळ्या रणभूमीकडे येणारे जाणारे आगगाडीचे व इतर रस्ते कोणचे व किती आहेत याची बातमी मुख्य सेनापतींना सविस्तरपणें कळत असते. शत्रूंच्या देशांतून हेरांचा संचार चाललेला असतो. शिवाय असल्या बातम्या काढण्यांत विमानांचा या युद्धांत विशेष उपयोग करण्यांत येत असल्यामुळें, रणभूमीच्या मागें शें सवाशें मैल उड्डाण करून कोणत्या दिशेला किती आगगाडया चालल्या आहेत याचा अंदाज काढून सैन्याच्या जमवाजमवीचा रोंख कोणत्या बाजूला आहे तेंहि सेनापतीला कळत असतें. अशा स्थितींत ऋॅकोच्या बाजूला झालेली जमवाजमव रशियन सेनापतीला न कळत कशी मोडतां आली? या प्रश्नाचें उत्तर पोलंडच्या नकाशाकडे पाहिलें असतां वाचकांच्या नीट ध्यानांत येईल. पोलंडच्या सरहद्दीच्या पलीकडे जर्मनीच्या व ऑस्ट्रियाया हद्दींत जर्मनीनें आगगाडयांचें जाळेंच पसरलेलें आहे. सरहद्दीजवळून दुहेरी तिहेरी आगगाडीचे फाटे जात असून ठिकठिकाणीं हे फाटे एकमेकांस जोडलेले आहेत. किंबहुना आगगाडीच्या चार पांच रस्त्यांची चार पांच दोरांची पेडी वेणी घालून भल्या मोठया दोरखंडानें पोलंडला जर्मनीनें वेढलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मुख्य रशियांतून तर वार्सा व इव्हनगोरोड या मध्यावरच्या पोलंडांतील दोन मुख्य शहरांकडे म्हणजे व्हिश्चुला नदीच्या मध्याकडे तीनच फाटे येतात. जर्मनी व ऑस्ट्रियांतून एकंदर पांच फाटे जातात. उत्तरेस म्लामा–वार्सा हा फाटा, ईशान्येस व्हिश्चुला नदी पश्चिमवाहिनी झाल्यानंतरच्या व्हिश्चुलाच्या उत्तर किनाऱ्यानें वार्सा–प्लॉक–थॉर्न हा दुसरा फाटा, वार्साच्या पश्चिमेस कालिक्स–सिराझ–लोज–वार्सा हा फाटा, नैऋत्येस ऋॅको–कीस–रॅडम–इव्हनगोरोड आणि घेन्स्टोको–पेट्रोको–वार्सा हे दोन फाटे. असे पांच फाटे वार्सा व इव्हनगोरोड या टापूंतून जर्मन सरहद्दीकडे येतात. शिवाय कार्पेथियन

पर्वताच्या उत्तरेच्या बाजूनें ऋॅको, प्रिजमिसल व लेंबर्ग असा फाटा जातो.नोव्हेंबरच्या पूर्वी जर्मन व ऑस्ट्रियन सैन्य इव्हनगोरोड व वार्सा या दोन ठाण्यापर्यंत गेलें होतें व त्या सैन्याला मागें रेटीत रेटीत जर्मन सरहद्दीपर्यंत रशियानें मागें रेटलें होतें. जर्मन सैन्यानें मागें जातांना आगगाडया व पूल यांचा त्यांनीं विध्वंस केला होता. तथापि कामापुरती दुरुस्ती करून रशियन सैन्य वार्सा, थॉर्न, घेन्स्टोको–वार्सा– व इव्हनगोरोड रॅहम, कीझ, ऋॅको या मार्गानें ऋॅकोच्या रणमैदानावर उतरलें व या दोन रस्त्यांनींच ऋॅकोच्या प्रांतांतून मोठया सेनेस सामानसुमानाची, अन्नपाण्याची व इतर कुमकेची मदत होत होती. शिवाय प्रिजमिसलपासूनहि खुष्कीच्या रस्त्यानें ऋॅकोकडे सैन्य जातच होतें. ऋॅकोच्या टापूंतील रशियाच्या सैन्याच्या पिछाडीला आगगाडीचे दोनच फाटे व त्याच टापूंतील जर्मन सैन्याच्या पिछाडीला आगगाडयांच्या बुजबुजाटाचें जाळें, ही स्थिति पोलंडमधील सैन्याच्या हालचाली समजून घेतांना बिलकूल विसरतां कामा नये. एका आगगाडीच्या फाट्यावर रशिया प्रत्येक दिवशीं म्हणजे चोवीस तासांत अडेचाळीस वेळां म्हणजे अर्ध्या तासाला एकदां आगगाडी हालवूं शकतो. एका स्टेशनावरून चोवीस गाडया जातात व चोवीस येतात. फ्रेंच लोकांची आगगाडीची व्यवस्था अधिक चलाखीची असल्यानें रशियाहून तिप्पट काम फ्रेंच लोक एक फाट्यापासून करून घेतात; व जर्मन लोक टापटिपींत सर्वांत पुढें गेले असल्यामुळें त्यांचें काम रशियाच्या चौपट होतें. अंधःकार पडला असतांना लाख दोन लाख सैन्य चटदिशीं आगगाडयांच्या डब्यांत भरून रात्रींच्या बारा तासांचे आंत म्हणजे टेहळणी करणाऱ्या विमानांना समजूं शकण्याच्या पूर्वी जर्मन लोक दोन तीनशें मैल पलीकडे नेऊं शकतात. जर्मन सेनेच्या या विशेष चपलतेमुळें जर्मन सेनेस नागीण असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आगगाडया व मोटार गाडया यांच्या सहाय्यामुळें ही चपलता जर्मन सेनेंत उत्पन्न झाली आहे. रशियापाशीं असंख्यात लोक आहेत; पण पोलंडकडे नेणारे आगगाडीचे फाटे थोडे आहेत.यामुळें रशिया पोलंडमध्यें हत्तीसारखा दिसतो आणि उलट बाजूला जर्मनी वाऱ्याप्रमाणें चपल वारूसारखा दिसतो. जर्मन सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग यांनीं या जर्मन सेनेच्या चपलतेवर भिस्त ठेवून नोव्हेंबर महिन्यांत ओढवलेल्या भीषण संकटाचें निवारण करण्यास आरंभ केला. ऋॅकोच्या बाजूला त्यांनीं भला मोठा खटाटोप आरंभिला आणि नोव्हेंबर पंधरा वीस तारखेच्या सुमाराला ज्यावेळीं रशियन फौजेनें जर्मनीच्या वर्दा व व्हिश्चुला

या दोन नद्यांमधील सरहद्द दाखविली त्यावेळीं ऱ्हॅकोच्या बाजूचें व इतर ठिकाणचें सैन्य रातोरात त्यांच्यापुढें नेऊन उभें केलें. रशियाला वाटलें होतें आपल्या इतकेच फार तर थोडे जास्ती लोक सरहद्दीवर आपल्यासमोर उभे रहातील, फार फार म्हणजे दिढीनें लोक अंगावर चालून येतील. तेव्हां सरहद्दीवर आयत्या वेळीं चर खणून बसण्यास हरकत नाहीं. या मोहानें रशिया व्हिश्चुलाच्या दक्षिणेकडे जर्मन सरहद्दी-पर्यंत चाल करून गेला. पण तेथें पहातो तो तिप्पट चौपट जर्मन त्याच्यापुढें उभे ! मागच्या बाजूला आगगाडी नाहीं, तांतडीनें कुमक येऊन पोंचण्याचा संभव नाहीं, शत्रू तर तिप्पट, चोपट पांचपट मोठा ! आपला सेनाशकट मोडूं न देतां लढत लढत वार्सापासून पश्चिमेस चाळीस पंचेचाळीस मैलांजवळ झुरा नदीवर रशियास नोव्हेंबर-मध्येंच माघार घ्यावी लागली. झुरा नदीवर आल्यावर रशियन सैन्याला सुरक्षितपणा वाटला. या माघारींत रशियाचा सेनाशकट मोडला नाहीं, पण अवजड साहित्याचें बरेंच नुकसान झालें. झुरा नदीवर सुरक्षित स्थळीं रशियन सैन्य येऊन पोचल्यावर लोजच्या बाजूनें त्या सैन्याची डावी बगल ओलांडण्याचा जर्मनीनें प्रयत्न चालविला. जर्मनीचा हा प्रयत्न रशियन सेनापतींना मूर्खपणाचा वाटला. वार्सापासून घेन्स्टोकोकडे जाणाऱ्या आगगाडीच्या टापूंतच हा प्रयत्न असल्यामुळें जर्मनीचें लाख दीड लाख सैन्य या बाजूला धुमाकूळ घालण्यास आलें तर त्याला आपण सहज गिळून टाकूं असें रशियाला वाटलें. लोजच्या बाजूनें लाख दीड लाख सैन्य गिळून टाकूं, मग झुरा नदीपलीकडील जर्मन सेनेला वेढा देऊन व व्हिश्चुलेच्या उत्तर काठानेंहि जर्मनीला परत जातां येणार नाहीं असा बंदोबस्त करून नेपोलियनलाहि मिळाला नाहीं असला मोठा जय ग्रँड ड्यूक निकोलस मिळविणार असें रशियन सेनेला वाटूं लागलें. ऱ्हॅकोच्या बाजूनें रशियन हल्ले चालूच होते व जर्मनीच्या मूर्खपणामुळें झुरा नदी व लीज येथें हें आयतें ताट वाढून आलें असें सर्वांना वाटलें. पण त्यावेळीं जर्मन सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग यांचें धोरण पूर्णपणें प्रकट झालें नव्हतें. वर्दा व व्हिश्चुला या दोन नद्यांच्या मधून जर्मन सैन्य पोलंडांत घुसून जरा पुढें जाण्याबरोबर उत्तरेस लाबा–वार्साच्या फाट्यानें एक मोठी जर्मन सेना पोलंडमध्यें घुसली व त्याच वेळीं थॉर्न प्लॉक रस्त्यानें दुसरी जर्मन सेना पोलंडमध्यें घुसून तिनें प्लॉफ शहर घेतलें. या दोन सेना अकस्मात आल्यामुळें वार्साच्या बाजूनें झुरा नदी व लीज नदी येथील रशियन सेनेस कुमक मिळणें शक्य झालें नाहीं. वार्साच्या

इशान्येचा व उत्तरेचा बंदोबस्त करण्याकरितां रशियांतून नवीन येणारें सैन्य तिकडेच पाठवावें लागलें. अर्थात लीजच्या बाजूला जर्मन सैन्याला तोंड देण्यापुरता वार्सा-ब्रेस्टोको या आगगाडीच्या फाट्यानें पुढें गेलेलें रशियन सैन्य लोजच्या बाजूला मागें आंखडून घ्यावें लागलें. त्यामुळें डिसेंबरच्या पहिल्या आठवड्यांत लोज शहर सोडून देऊन लोजच्या पूर्वेकडून जाणारा वार्सा–ॲंको हा आगगाडीचा फाटा सुरक्षित करण्याचा उद्योग रशियन सेनेनें आरंभिला. कारण हा फाटा जर जर्मनीच्या हातांत गेला तर ॲंकोच्या सैन्याची निम्मे पिछाडी फुकट गेली असें रशियाला वाटलें. लोज शहर ज्यावेळीं रशियानें सोडलें त्यावेळीं जर्मनीचें पुढें पाऊल आतां पडणार नाहीं असें रशियास वाटलें. पोलंडमध्यें वार्साच्या खालोखाल लोज शहराची योग्यता आहे. या शहराची लोकसंख्या पांच सहा लाख असून पोलंडचें मँचेस्टर असा या शहराचा लौकिक आहे. हें शहर जर्मनीच्या हातीं पडलें त्यावेळीं जर्मनीला रशियाचा सेना-शकट मोडतां आला नाहीं व रशियानें बंदोबस्तानें व व्यवस्थितपणें माघार घेऊन आगगाडीच्या फाट्याचें संरक्षण करीत सुरक्षित जागीं आपलें सैन्य नेलें. जर्मनीला लूट बरीच मिळाली; पण रशियन सैन्याची खराबी झाली नाहीं. जर्मन सेनापतीचा डाव डिसेंबरच्या पहिल्या आठवड्यांत येथेंच संपला नाहीं. डिसेंबरच्या पहिल्या आठवड्यांत ॲंकोजवळ चार पांच मैलांवर रशियन सैन्य जाऊन थडकलें. खुद्द ॲंकोच्या किल्ल्यावर रशियन तोफांचा भडिमार सुरू झाला आणि एकदां का ॲंको घेतलें म्हणजे जर्मन सेना वार्साच्या लोभानें झुरा नदीवर गुंतली असल्यामुळें ॲंकोच्या दाराकडे आपणांस अडथळा करण्यास कोणींच उरलें नाहीं असें रशियास वाटलें. ॲंकोकडे फॉन हिंडेनबर्ग यांनीं दुर्लक्ष केलें होतें काय? कारण ॲंको गेल्यावर झुराच्या बाजूला वार्साकडे चाल करून जाण्यांत तरी कोणता फायदा? मग ॲंकोचा बंदोबस्त त्यांनीं कोणता केला होता? ॲंकोच्या बंदोबस्ताचें धोरण डिसेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यांत दिसूं लागलें. ॲंकोच्या बाजूला रशियन सैन्याशीं तोंडास तोंड देऊन लढण्याचा त्यांचा इरादा नव्हता. पण ॲंकोच्या पिछाडीवर जाण्याचा त्यांनीं घाट घातला. ॲंकोकडून दोन आगगाडीचे फाटे पोलंडकडे जातात. एक इव्हन-गोरोडकडे व एक वार्साकडे. पैकीं वार्साकडे जाणारा फाटा प्रथम ताब्यांत घेऊन इव्हनगोरोडकडे जाणाऱ्या फाट्यावर हल्ला करतां यावा म्हणून जर्मनीची चौथी मोठी सेना कॅलिक्स शिराजच्या फाट्यानें पोलंडमध्यें शिरून वार्सा व घेनस्टोको या

फाट्यावरच्या मध्यावरच्या पेट्राको शहरावर चाल करूं लागली व लगेच त्यानें तें पेट्राको शहर हस्तगत केलें. अर्थात् वार्सा–क्रॅको यांचा संबंध तुटला. वार्सा–क्रॅको व इव्हनगोरोड–क्रॅको या दोन आगगाडीच्या फाट्यांमधून फिलिफा नदी वहात जाऊन वार्सा व इव्हनगोरोड या दोन शहरांच्यामध्यें फिलिफा नदी व्हिश्चुलेला मिळते. फिलिफा नदीच्या डाव्या कांठावर जर्मन सैन्य येऊन पोंचण्याच्या सुमारास डिसेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यांत जर्मनीची पांचवी सेना नोव्होसेंडाफ, डुक्ला व युसाक या घाटानें कार्पेथियन पर्वत ओलांडून क्रॅकोच्या पश्चिमेस डोनाझी नदीच्या मार्गानें बर चढूं लागली. कार्पेथियन पर्वताच्या मागच्या बाजूला एवढी मोठी सेना गोळा करून कार्पेथियन पर्वत ओलांडण्याचा येवढा मोठा अट्टाहास जर्मनी व ऑस्ट्रिया करील ही गोष्ट अटकळीच्या बाहेरची होती. कार्पेथियन पर्वताचे घाट ऑस्ट्रियन सेना ओलांडत आहे असें ज्या दिवशीं प्रथम समजलें त्यावेळीं रशियन सेनेला वाटलें कीं लहान लहान तुकड्या खालीं उतरत आहेत. या तुकड्या खालीं उतरल्या म्हणजे आपणाला आयतें भक्ष मिळाल्यावांचून रहाणार नाहीं. पण चार पांच दिवस एकसारखें ऑस्ट्रियन व जर्मन सैन्य कार्पेथियन पर्वताच्या घाटांतून खालीं उतरतच राहिलें. त्यावेळीं सर्वांना समजलें कीं लहान लहान तुकड्या उतरत नसून मोठी सेना उतरत आहे. पोलंडमध्यें एक मोठी जर्मन सेना पेट्रॅको येथें वार्सा–क्रॅको आगगाडीचा फाटा ओलांडून क्रॅको–इव्हनगोरोड या फाट्याकडे जात आहे व त्याच सुमारास कार्पेथियनचे घाट ओलांडून डोनाझी नदीच्या मैदानावर दुसरी सेना उतरत आहे, हें पहाण्याबरोबर जर्मन सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग यांचें धोरण रशियन सेनेच्या ध्यानांत आलें. क्रॅको–इव्हनगोरोड हा जर आगगाडीचा फाटा तुटला तर पोलंडांत परतण्याची पिछाडी नष्ट झाली व डोनाझी नदीचें मैदानहि शत्रूनें व्यापल्यामुळें पूर्व गॅलिशियाकडेहि परतण्याला मार्ग नाहीं. क्रॅकोच्या टापूंत गुन्तविलेली मोठी सेना पिछाडी मागून कोंडण्याचा उद्योग सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग यांनीं आरंभिला आहे व तो उद्योग बराच रंगरूपास येऊन खुला असलेला क्रॅको–इव्हनगोरोड मार्ग याचाहि गळा आवळण्यास सुरुवात झाली आहे हें ध्यानांत येण्याबरोबर क्रॅकोच्या बाजूच्या सेनेनें व्यवस्थितपणें माघार घेऊन निकरानें लढून जर्मनीच्या फासांतून आपली सुटका करून घेतली व दक्षिण पोलंडांतील निडा नदी ओलांडून सुरक्षित जागा गाठली. ही माघार रशियाला घाईघाईने द्यावी लागली व

त्यामुळें अवजड तोफा वगैरे बरेंच सामान ऱ्हॅकोच्या टापूंत टाकावें लागलें. ऱ्हॅकोच्या टापूंतला सेनाशकट आपण पार मोडला अशी वृथा घमेंड त्यावेळीं ऑस्ट्रियानें मारली खरी; पण लगेच ऑस्ट्रियाच्या समजूतदार वर्तमान पत्रांनी कबूल केलें कीं जरी मोठी लूट मिळाली तरी सेनाशकट शाबूत ठेऊन रशिया फासांतून निसटला. झालें ! जर्मनीचे सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग यानीं मोठ्या चपलाईच्या हालचाली करून जें काय मिळविलें तें एवढेंच मिळविलें. ऱ्हॅकोच्या बाजूनें जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांना यावयाचा मृत्यु दोन तीन महिने लांबणीवर त्यांनीं टाकला. डिसेंबर पंधराच्या सुमारास मृत्यु टाळण्याचें काम त्यांना साधतां आलें. ऱ्हॅकोच्या टापूतलें रशियन सैन्य नीडापार गेल्यानंतर ऱ्हॅकोच्या टापूंतील जर्मन सैन्यानेंहि डिसेंबरच्या दुसऱ्या पंधरवडयांत दक्षिण पोलंडांत नीडा नदीच्या प्रांतांत त्याचा पाठलाग चालविला. मध्य पोलंडांत घुसलेल्या जर्मन सेनेनें फिलिफा नदी उतरून रॅडम कीसच्या टापूवर हल्ला चढवून त्याच्या पिछाडीस त्रास देण्यास सुरुवात केली, व झुरा–लोज प्रांतांमधील जर्मन सैन्यानेंहि दक्षिण पोलंडमधील सैन्यास वरून कुमक पोचूं नये म्हणून झुरा नदी ओलांडण्याचा प्रयत्न केला. झुरेच्या कांठच्या या लढायांमध्यें तीन आठवडयांनं मिळून दीड दोन लाख सैन्य बळी दिलें, तरी झुरा नदीची रशियाची फळी फोडणें जर्मनांस शक्य झालें नाहीं. नोव्हेंबर महिन्यांत थिप्रेस येथें इंग्रजांची फळी फोडतांना जर्मनीची जी गत झाली तीच गत डिसेंबर महिन्यांत झुरा नदीवर झाली. तथापि झुरा नदीच्या दक्षिणेस असलेली रावाका नदी ओलांडून रावा शहराच्या ईशान्येस डिसेंबर अखेरीस जर्मन सैन्यानें रशियाची फळी फोडण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. झुरा नदीप्रमाणें याहि बाजूला, म्हणजे वार्साच्या पश्चिमेप्रमाणें दक्षिण कोपऱ्यावर ४०–५० मैलांवर, रशियन लोक चरांच्या चक्रव्यूहांत बंदोबस्तानें बसले असल्यानें या बाजूनेंहि वार्साकडे जर्मनांचें पुढें पाऊल पडणार नाहीं असें तज्ज्ञांचें निश्चित मत आहे. डिसेंबर अखेरीस वार्साचे उत्तरेस वार्सा–म्लावा आगगाडीच्या बाजूनेंहि जर्मनीनें पुन्हां जोर केला आहे; व म्लावा शहर पुन्हां हस्तगत केलें आहे. वार्सा शहर जर्मनीच्या हस्तगत झालें असतां पोलंडांत लष्करी दृष्टीची रशियाची इज्जत जाणारी असल्यामुळें वार्साच्या उत्तरेसहि रशियाचा मोठा जमाव जर्मनी थोपवून धरण्यास सज्ज आहे. सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग यांच्या चपलतेच्या हालचालीमुळें रशियन सैन्याची पूर्वीची

मांडणी बदलावी लागून घाईघाईनें निराळी मांडणी करावी लागली आहे. ही घाईघाईची निराळी मांडणी ग्रँड ड्यूक निकोलस यांनीं मोठ्या शिताफीनें व चातुर्यानें केली असून त्यांच्या योग्यतेचा सेनापति जर रशियास लाभला नसता तर रशियाला एखाद दुसऱ्या सेनाशकटास यावेळीं मुकावें लागलें असतें. पण, ग्रँड ड्यूक साहेबांच्या आटोकाट चतुराईनें सैन्याची खरावी न होतां रशियाने नवी मांडणी पुरी केली आहे; आणि उगीच इकडून तिकडे कराव्या लागणाऱ्या पळापळी पलीकडे जर्मनीच्या पदरांत डिसेंबर महिन्यांत खरा तथ्यांश कांहींच पडला नाहीं. उलट झुरा नदीवर धांवपळींत जर्मन सैन्याचें मात्र कल्पनेबाहेर नुकसान झालें असें तज्ज्ञांचें मत आहे.

आतां येवढी गोष्ट खरी, कीं रशियन सैन्याची नवी मांडणी चालली असतांना जी थोडीशी अव्यवस्था साहजिकपणें झाली असेल तिचा फायदा घेऊन उत्तर पश्चिम व दक्षिण या तीनहि बाजूनीं वार्सापासून चाळीस पन्नास मैलांवर वार्सा गाठण्याकरितां जर्मन लोक जानेवारी महिन्यांत हल्ले चढवतील; पण वार्साचा टापू म्हणजे दुसरा यिप्रेसचा टापू असेंच त्यांच्या प्रत्ययास आल्यावांचून रहाणार नाहीं. वार्सा सभोंवारच्या चरांच्या चक्रव्यूवहावर डोकें आपटून घेत असतांना फिलिफा नदीच्या उजव्या बाजूनें चाल करून इव्हनगोरोड घेण्याचा जर्मन लोक जानेवारींत जोराचा प्रयत्न करतील असा अंदाज आहे. वार्सा घेणें राजकीय दृष्ट्या महत्त्वाचें असलें तरी लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें वार्साहूनहि इव्हनगोरोडचें महत्त्व अधिक आहे. कारण, इव्हनगोरोड घेऊन लब्लिन प्रांतांतील रशियाच्या आगगाडीचा जर्मनीला विध्वंस करतां आला तर कार्पेथियन पर्वतावरील रशियाचा दाब आपोआप हलका होण्याचा संभव आहे. प्रिसमिसल प्रांतांत रशिया आस्ट्रियाला अद्याप मागे सरकवीत आहे. दहा बारा दिवस लढून युझाक घाटाचें तोंड रशियानें ऑस्ट्रियाकडून पुनः परत घेतलें आहे; व डोनाझी नदीवरील जर्मन सैन्यालाहि गॅलिशियांत पुढें पाऊल टाकतां येणें डिसेंबर अखेरीस अशक्य झालें आहे. वार्साच्या बाजूला जर्मनी रशियास गुन्तवून ठेवील व इव्हनगोरोडच्या बाजूला जोर देऊन इव्हनगोरोड घेऊन सर्व दक्षिण व्हिश्चुला नदी दोन्ही काठानें ताब्यांत घेण्याचा प्रयत्न करील. उत्तर व्हिश्चुला, झुरा, रावाका व फिलिकेचा डावा कांठ या चार नद्यांच्या मधील रणभूमि जानेवारींत अर्धवट जागती राहून दक्षिण व्हिश्चुला डोनाझी व

प्रिसमिसलची सॅननदी येथील रणभूमि जानेवारी महिन्यांत पूर्णपणें जागी राहील असा अंदाज आहे. रशियाच्या धांदलीचा जर कोठें जर्मनीला फायदा मिळावयाचा असेल तर दक्षिण व्हिश्चुलाच्या आसपास तो शक्य आहे; व तसा फायदा मिळाल्याशिवाय जर्मन सेनेची नोव्हेंबर डिसेंबर महिन्यांतील चलाखी फोल होणारी असल्यामुळें, सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग हे तो फायदा मिळविण्याकरितां शक्य ती धडपड करण्यास कमी करणार नाहींत हें उघड आहे. जानेवारींत हा फायदा जर्मनीस रशिया मिळूं देणार नाहीं, पण यदा कदाचित् मिळाल्यासकॅकोच्या टापूप्रमाणें मध्य गलिशियाचेंहि म्हणजे प्रिसमिसलचें मरण आजचें उद्यांवर ढकललें जाण्यापलीकडे रशियाचें विशेषसें त्यांत नुकसान नाहीं. कारण थंडीच्या अखेरीस प्रिसमिसलचें जरी ग्रहण सुटलें तरी रशिया उन्हाळ्याच्या प्रारंभीं ताजातवाना होऊन सर्व व्हिश्चुला नदीच्या कांठीं जर्मनीच्या उरावर एकास दोन येवढें मोठें सैन्य आणण्यास सर्वतोपरी समर्थ आहे. नोव्हेंबर डिसेंबरांतील धांदलीनें अवजड साहित्यासंबंधानें रशियाचें नुकसान झालें आहे हें खरें, पण जपाननें आरमारी तोफा रशियास पुरविण्याचें स्नेहभावानें कबूल केलें असल्यामुळें अवजड साहित्यांतहि उन्हाळ्याच्या प्रारंभीं रशियाची न्यूनता दिसणार नाहीं. शिवाय उन्हाळ्याच्या प्रारंभीं आपली सरहद्द सोडून पोलंडमध्यें आतां जर्मनी व्हिश्चुलाचे आसपास उभा रहाणार असल्यामुळें आगगाडीच्या जाळ्याच्या सहाय्यानें जी चपलता नोव्हेंबर डिसेंबरांत जर्मनीस साधली ती चपलता उन्हाळ्याच्या प्रारंभीं स्थानभेदानें मिळणार नाहीं. स्वतःच्या सरहद्दीजवळ जर्मन सैन्य पवनचपल वारू होय; पण व्हिश्चुलेच्या कांठीं मद्दड रेडा होय! उन्हाळ्यांत रशिया अंगावर चाल करून आला असतां हा मद्दड रेडा मागच्या पायानें आस्ते आस्ते मागें सरकेल व सरहद्दीजवळ येण्याबरोबर आगगाडीच्या जाळ्याचा फायदा घेऊन मद्दड रेड्याचें रूप टाकून चलाख तट्ट होऊन जर्मनीस फसवील असें म्हणावें तर तेंहि शक्य नाहीं. कारण या युक्तीनें रशियन हत्ती एकदां फसला, तेव्हां ग्रँड ड्यूक निकोलस हे उन्हाळ्याच्या प्रारंभीं व्हिश्चुलाच्या कांठच्या जर्मन रेड्यास अशारीतीनें गांठतील कीं, हत्तीच्या सोंडेनें रेड्याचे मागचे पाय धरून त्याला उलथापालथा करून हत्तीच्या मोहऱ्यांत दातांखालीं त्याचीं हाडें चुरडून नंतरच रशियन सेना जर्मन सरहद्द पाहील. उन्हाळा येऊन रशियन हत्तीची सर्व व्यवस्था यथास्थित लागेपर्यंत दोन दिवस जर्मनीची मृत्यूची

चिठ्ठी मागें परतली आहे. ह्या अवधींत फारशीं माणसें खर्च न करतां वासोच्या बाजूला मोठ्या तोफांच्या माऱ्याच्या जोरावर जर्मनी पुढें सरकण्याचा प्रयत्न करील व इव्हनगोरोडपासून प्रिसमिसलपर्यंत सैन्याच्या हालचालीची लढाई सुरू ठेवील. पोलंडमध्यें जानेवारींत होणाऱ्या या युद्धाचें महत्त्व डिसेंबरांतील युद्धाइतकेंच किंबहुना त्याहून कांकणभर जास्त असल्यामुळें वाचकांनीं या रणभूमीकडे जानेवारी-मध्यें लक्ष ठेवावें असें सुचवून तुर्काकडे आपण वळूं.

तुर्की युद्ध

नोव्हेंबर महिन्याच्या अखेरीस ऑस्ट्रियानें सर्व्हियाचें बेलग्रेड शहर घेतलें होतें, व सर्व्हियाची दुर्गम राजधानी जें नीश शहर तें घेऊन बेलग्रेड–नीश मार्गानें कॉन्स्टांटिनोपलशीं संलग्न होण्याचा प्रयत्न ऑस्ट्रिया डिसेंबरांत करील असा त्यावेळीं अंदाज होता; पण डिसेंबरांत सर्व्हियानें ऑस्ट्रियाचा पराभव करून बेलग्रेड शहर पुन्हां हस्तगत केलें. जानेवारी प्रारंभाला ऑस्ट्रियानें स्वतःच्या सरहद्दींत बेलग्रेड शहरावर तोफांचे गोळे टाकण्यास पुन्हां सुरुवात केली आहे; म्हणजे महायुद्धाच्या प्रारंभीं पहिल्या दिवशीं जी परिस्थिति होती तीच स्थिति १९१५ सालच्या पहिल्या दिवशीं कायम आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. चिमुकल्या सर्व्हिया देशास रशिया, रुमानिया, ग्रीस, इंग्लंड वगैरे देशांतून स्वयं-सेवकाच्या रूपानें व इतर रूपानें जरी एकसारखी मदत मिळत असली तरी गेले पांच महिने स्वतःच्या हिंमतीवर लढाईमध्यें शौर्य, दृढनिश्चय आदिकरून जे गुण त्यानीं दाखविले त्याची बरोबरी बेल्जमशिवाय इतर कोणत्याहि राष्ट्रांत या महायुद्धांत दिसत नाहीं. नगाऱ्याचेपुढें टिमकीचें काय या न्यायानें बेल्जम आणि सर्व्हिया यांच्या कर्तबगारीकडे लोकांचें दुर्लक्ष होणें साहजिक आहे; पण महा-युद्धाचा कोणत्याहि तर्फेनें शेवट झाला, तरी बेल्जम व सर्व्हिया यांची वाहवा जाणते इतिहासकार केल्यावांचून राहणार नाहींत. हंगेरियांत शिरून सर्व्हियाशीं संलग्न होणें हा रशियाचा मुख्य डाव महायुद्धांत आहे, आणि जर्मन सेनापति फॉन हिन्डेनबर्ग यांनीं कितीहि चलाखी दाखविली तरी कार्पेथियन पर्वताला मिठी मारून किंवा वळसा देऊन हंगेरियांत उतरण्याचा रशियाचा उद्योग यत्किंचित्हि ढिला झालेला नाहीं. पोलंडांत व्हिश्चुला नदीच्या कांठची वार्सा व इव्हनगोरोड हीं दोन मुख्य ठाणीं जर जर्मनीला लवकर काबीज करतां आलीं, तर

कार्पेथियन पर्वताची मिठी थोडीशी ढिली पडण्याचा संभव आहे. उत्तरेस क्रॅकोच्या बाजूनें कार्पेथियन पर्वताला वळसा देणें कांहीं दिवस लांबणीवर पडलें तर दक्षिणेस रुमानियाच्या उत्तर सरहद्दीनें हंगेरियांत घुसण्याचा प्रयत्न रशियानें जानेवारीच्या रंभाला सुरू केला आहे. अशा स्थितींत बेलग्रेड–नीश हा आगगाडीचा फाटा ताब्यांत घेण्याचा दीर्घ उद्योग ऑस्ट्रियाकडून जानेवारींत नेटानें होईल असा रंग दिसत नाहीं. तुर्कस्थानच्या कान्स्टांन्टिनोपलचा संबंध नीश–बेलग्रेड ह्या आगगाडीनें आस्ट्रिया–जर्मनीशीं जोडला गेल्याशिवाय तुर्कीं युद्धास मोठेसें नांवरूप प्राप्त होणें शक्य नाहीं. सुवेझ कालव्याच्या पूर्वेस असलेल्या निर्जल व निर्जन सिनाई प्रांताच्या पलीकडे तुर्की सैन्याची जमवाजमव चालूच आहे. पण इजिप्तवर चाल करण्याइतकें सामर्थ्य या सैन्यांत अद्याप आलेलें दिसत नाहीं. सिनाईचा निर्जल व निर्जन प्रांत तुर्कांना अडथळा करीत आहे. सिनाई प्रांत तुर्कांनाहि ओलांडतां येत नाहीं व इंग्रजांनाहि ओलांडतां येत नाहीं. सुवेझच्या कालव्यावर जय्यत तयारीनें इंग्रज तुर्कांची वाट पहात बसले आहेत, व या इजिप्त प्रांताचाहि त्यानीं आतां पूर्ण बंदोबस्त केलेला आहे. इजिप्तचे खेदीव लढाई सुरू होण्याच्यापूर्वी कान्स्टांटिनोपल येथें होते, व लढाई सुरू झाल्यावर इजिप्तला परत न येतां जर्मन लोकांना उघडरीतीनें मदत करण्यास त्यांनीं सुरवात केली. इजिप्तच्या खेदीवाचें हें बंडाळीचें वर्तन पाहून इंग्रज सरकारनें त्यांस खेदीवाच्या गादीवरून पदच्युत करून, इजिप्तवरील तुर्कस्थानची कागदोपत्रीची साम्राज्यसत्ता विलयास नेऊन, त्याठिकाणीं इंग्लंडची संरक्षक सत्ता स्थापून खेदीवाच्या गादीवर बंडखोर खेदीवाचे चुलते हुसेनसाहेब यांना सुलतान या पदवीसह स्थापन केलें. सुलतान हुसेन हे इजिप्तांत लोकप्रिय असून इजिप्तची ही राज्यक्रांति इजिप्तला अखेरीस श्रेयस्कर होईल असें इजिप्तच्या प्रधानमंडळाकडून संतुष्ट मनानें जाहीर करण्यांत आलें आहे. पूर्वीचे खेदीव पदच्युत झाल्यानें ते अधिक संतप्त होऊन तुर्की लोकांना इजिप्तवर स्वारी अधिक त्वेषानें करण्याच्या भरीस घालतील असा अंदाज आहे. पण सुवेझच्या बाजूनें इंग्रजाचें उलट भय तुर्कांस नसल्यामुळें रशियानें तुर्कांवर केलेल्या कॉकेशिस पर्वताच्या प्रांतांतील स्वारीकडे तुर्कांना प्रथम लक्ष पोहोंचविणें भाग पडेल. डिसेंबरांत तुर्की युद्धाचें केंद्रस्थान काळा समुद्र व कास्पियन समुद्र यांच्या मधील कॉकेशस प्रांत होता, व जानेवारी महिन्यांतहि हाच प्रांत केंद्रस्थान

होऊन बसेल असें लक्षण दिसत आहे. कॉकेशस पर्वताच्या दक्षिणेला व्हान सरोवराचे मुलुखांत तुर्कस्थान, इराण व रशिया यांच्या सरहद्दी एकमेकांस मिळतात. इराण व तुर्कस्थान यांना एकमेकापासून दूर करणें जरूर असल्यामुळें तुर्की युद्धास प्रारंभ होण्यावरोबर कॉकेशस प्रांतांतून रशियानें एकदम तुर्कस्थानावर स्वारी केली व त्या बाजूचें मुख्य ठाणें जें अर्झरूम शहर त्याच्या उत्तरेच्या टेकडीपर्यंत रशियन सैन्य नोव्हेंबर महिन्यांत दाखल झालें, इतकेंच नव्हे तर व्हान सरोवराच्या पूर्वेकडील मुलूखहि रशियन सैन्यानें व्यापून टाकला. हा जोराचा हल्ला असाच पुढें चालून तुर्कांचा आर्मेनियन प्रांत ओलांडून आर्मेनियन प्रांताच्या दक्षिणेकडून जाणारी बगदाद रेल्वे घेऊन पॅलेस्टाईन प्रांताचें उत्तर तोंड गांठणें हा रशियाचा रोख होता. या रोखानें जर रशियाचें पाऊल पुढें पडत चाललें असतें तर इजिप्तवर केवढाहि जरी जोर तुर्कस्थाननें केला असता तरी त्याची पिछाडी संकटग्रस्त झाल्यामुळें दॅतांत कुजलेल्या फळांप्रमाणें गळूनच पडला असता. रशियाचें हें लष्करी धोरण ध्यानांत येऊन सुवेझ कॅनालपेक्षां कॉकेशसकडे तुर्कस्थाननें डिसेंबर महिन्यांत अधिक लक्ष पोहोंचविलें. पांच सहा आर्मीकोअर म्हणजे अडीच लाख नवें सैन्य तुर्कांनी अर्झरूमच्या बाजूला नोव्हेंबर अखेरीस गोळा केलें. खुद्द एन्व्हरपाशा त्या सैन्याचे सेनापति झाले. डिसेंबर प्रारंभाला अर्झरूमच्या उत्तरेस व व्हान सरोवराच्या मुलुखांत रशियन सैन्यावर हल्ला चढविण्यास त्यांनीं प्रारंभ केला. तुर्की सेना संख्येनें फार मोठी असल्यानें रशियन सेना स्वतःचें नुकसान न होऊं देतां व्यवस्थितपणें डिसेंबरच्या पहिल्या पंधरवड्यांत मागें सरूं लागली. रशियन सेना कांहीं ठिकाणी चाळीस पन्नास मैल तर कांहीं ठिकाणीं शेंसवाशे मैल तुर्कस्थानांत शिरली होती. ती स्वतःच्या मुलुखांत परत जाऊन अर्झरूमच्या उत्तरेस रशियन मुलुखांत बीस पंचवीस मैलांवर असलेल्या सराई कामिस गांवीं व व्हान सरोवराच्या उत्तर सरहद्दीपलीकडे रशियन मुलुखांत असलेल्या अंदाहान गांवाजवळ डिसेंबर अखेरीस व जानेवारीच्या प्रारंभीं तुंबळ युद्ध झालें. या प्रदेशांत बर्फ एकसारखें पडत असल्यामुळें व कॉकेशस पर्वत बर्फमय झालेला असल्यामुळें रशियन सैन्याला कॉकेशस पर्वताच्या पलिकडून जलदीनें कुमक येऊन पोंचत नाहीं. यामुळें डिसेंबरांत तुर्कांना थोडेसें फावलें. तथापि, सराई कामिसच्या लढाईंत आठदहा दिवसाच्या निकराच्या हातघाईनंतर

रशियानें तुर्कांच्या एक आर्मी कोअरचा म्हणजे चाळीस हजार सैन्याचा फडशा उडविला. अर्थात या बाजूनें रशियाचें पाऊल जानेवारींत पुढें पडूं लागेल असा अंदाज आहे. अंदाहानचें गांव आपण काबीज केलें असें तुर्कांचें म्हणणें आहे. पण काळ्या समुद्रामध्यें तुर्की आरमारानें रशियन आरमारावर जय मिळविला या बातमीप्रमाणें अंदाहन काबीज केल्याची बातमी निराधार आहे असें रशियाचेतर्फे प्रसिद्ध झालें आहे. तुर्कांचें डिसेंबरांत थोडें फावल्यामुळें तुर्कांनीं लढाईची आग इराणलाहि लावण्याचा प्रयत्न आरंभिला आहे. इराणी सरकारनें त्या युद्धांत पूर्ण तटस्थवृत्ति स्वीकारली असून तुर्कांच्या चाळ्यानीं आपल्या धोरणापासून इराण यत्किंचत्हि चळणार नाहीं अशी सर्वांस खात्री वाटत आहे. इराणी सरकार अचल आहे असें आढळून आल्यावर सरहद्दीवरील इराणी कूर्द लोकांना तुर्कांनीं चेतविले व सांप्रत इराणी कूर्द तुर्कांना मिळाले असून या इराणी कूर्द सैन्यानें व तुर्की सैन्यानें इराण सरकारची तुर्की सरहद्दीवरील जकातीचीं नाकीं ताब्यांत घेऊन तेथील इराणी अधिकाऱ्यांना कैदेंत टाकलें आहे. या बंडाळीच्या कृत्याबद्दल इराण सरकारनें तुर्की सरकारकडे जोराचा निषेधाचा खलिता पाठविला आहे. या इराणी प्रकरणामुळें कॉकेशस बाजूच्या युद्धालाहि एक तऱ्हेचें नवीन महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळें जानेवारी महिन्यांत एन्व्हरपाशाच्या बाकी राहिलेल्या चार पांच आर्मीकोअरांचा दीड दोन लाख सैन्याचा बीमोड करण्याचा उद्योग रशियाकडून झाल्यावांचून राहणार नाहीं, हें उघड आहे.

महायुद्धाचा जानेवारी–फेब्रुवारी महिना

भंडावून सोडण्याचा प्रयत्न

युरोपखंडांत वसंतकालास सुरुवात झाल्यानंतर म्हणजे मार्च महिन्याच्या दुसऱ्या पंधरवड्यापासून इंग्लंड व रशिया यांचें नवें अवाढव्य सैन्य रणभूमीवर उतरावयाचें आहे. हें उतरल्यानंतर पूर्वेकडून व पश्चिमेकडून दोन्हीबाजूनें जर्मनीला स्वतःच्या हद्दींत रेटून दातीं तृण धरून शरण आणावयास भाग पाडण्याचा प्रचंड उद्योग करण्यांत येईल. त्यानंतर इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी व रशिया या सर्वांच्याच लष्करी धोरणांत महदंतर दिसून येईल. या नव्या सैनिकांशीं टक्कर देण्याचें सामर्थ्य स्वतःच्या अंगांत यावें म्हणून जर्मनीनें जानेवारी महिन्यांत आपल्या लष्करी धोरणांत व सैन्याच्या हालचालींत बरेच फेरफार केलेले आहेत. रशियानेंहि नव्या महत्त्वाच्या हालचाली वसंतकालापूर्वीच मोठ्या जोरानें सुरू केल्या आहेत. वसंतकालचें हें संकट इंग्लंडच्या दृढनिश्चयानें द्रव्यसहाय्यानें व दहा लाखांच्या नवीन सैन्यानें आपणावर येऊन पडत आहे असें जर्मनीस कळून चुकलें असल्यामुळें इंग्लंडला उलट भंडावून सोडण्याचा उद्योग जर्मनीनें सुरू केला आहे. भंडावून सोडण्याची हीं नवीं नवीं सोंगें जसजशीं रणभूमीवर येत आहेत तसतसें इंग्लंडचें धैर्य अधिकच वाढत आहे हें पाहून जर्मनी चिडून जाऊन हातपाय अधिक जोरानें आपटूं लागला आहे व या चिडलेल्या स्थितींत कार्य व अकार्य, धर्म व अधर्म, युद्ध व खून यांमधील भेदग्रहण करण्याची माणुसकी जर्मनींत नष्ट होत चालली आहे. गेल्या सहामाहींत जर्मनीचा व्यापार इंग्रजी आरमारानें नाहींसा केला आहे. इटली, हॉलंड व अमेरिका यांच्या जहाजांनीं परदेशाचा माल इटालीच्या किंवा हॉलंडच्या किनाऱ्यावर उतरविल्यानंतर हॉलंड व इटली यांच्या सरहद्दीपासून खुष्कीच्या मार्गानें तेथील व्यापारी जेवढी देवघेव जर्मनीशी करतील तेवढीच काय ती आतां शिल्लक आहे. या देवघेवीवरहि इंग्लंडचा आरमारी पाश अप्रत्यक्षरीतीनें पाडण्यास चुकत नसल्यामुळें जर्मनीचें फारच नुकसान झालें आहे. यासंबंधानें इटालीच्या व्यापारांत आपण ढवळाढवळ करणार नाहीं असें इंग्लंडनें जाहीर केलें आहे. कारण इटली जर्मनीशीं जरी व्यापार करीत असला तरी युद्धास प्रोत्साहन मिळेल अशातऱ्हेचें स्वरूप ह्या

व्यापारास इटाली देणार नाहीं अशी इंग्लंडास खात्री वाटत आहे. शिवाय निष्कारण ढवळाढवळ करून इटलीस असंतुष्ट केल्यानें महायुद्धाच्या प्रवाहावर अवचित भलताच परिणाम होण्याचा संभव असल्यामुळें इटालीच्या व्यापारी ओघालाहि भलतेंच वळण कोणीहि देऊं इच्छित नाहीं. हॉलंड, स्वीडन वगैरे देशांची गोष्ट तशी नाहीं. हॉलंडांतील लोकांचा ओढा साहजिकरीत्या जर्मनीकडे आहे. हॉलंडांतून जर्मन सैन्याच्या हालचाली हरहमेश होतात. हॉलंडच्या व्यापाऱ्यांची पूर्ण मदत जर्मनीला; आणि धाकट्या माशाच्या नशिबी मोठ्या माशाच्या पोटांत पचलें जाणें जर विधात्यानें कायमचें लिहिलें असलें तर छोट्या डच लोकांनीं मोठ्या डच लोकांच्या पोटांत म्हणजे जर्मनीच्या पोटांत शिरणें हेंच यथायोग्य होय, अशी हॉलंडांतील लोकांची समंजूत. या कारणामुळें हॉलंडच्या व्यापारावर दक्षतेनें नजर ठेवणें इंग्लंडला भाग आहे. हॉलंडची नैसर्गिक मैत्री आहे त्याप्रमाणें स्वीडनचें रशियाशीं स्वाभाविक वैर आहे. म्हणून स्वीडनच्या व्यापारावरहि इंग्लंडच्या आरमारानें बारीक नजर ठेवलेली आहे. हॉलंड व स्वीडन या दोन्ही देशांनी आपल्या लष्करी सामर्थ्याची जुळवाजुळव केली असून प्रसंग पडल्यास महायुद्धांत सामील होण्यास आपण कमी करणार नाहीं असें जाहीर केलें आहे. यावरून असें सिद्ध होतें कीं इंग्लंडच्या आरमाराचा विळखा जर्मनीच्या व्यापाराच्या गळ्याभोंवती रोजच्या रोज घट्ट आवळला जात असून जर्मनीची गुदमरल्यासारखी स्थिति झाली आहे. नाकांतोडानें जर व्यापारी श्वास जाण्याचें बंद झालें तर नरडीसभोंवारच्या हॉलंडांस भोकें पाडून आपला श्वासोच्छ्वास सुरू ठेवणें जर्मनीस भाग पडेल अशीं चिन्हें दिसत आहेत. गुदमरून गेल्यामुळें जर्मनींत तांब्याचा पत्रा तिप्पट चौपट महाग झाला आहे, व तांब्याच्या पत्र्याच्या अभावीं तोफांचे मोठमोठे गोळे करण्यास हरकत येत आहे. अन्नसामुग्रीहि वर्षानुवर्ष आपणांस पुरेल कीं नाहीं या विषयींहि चिंता जर्मनींत उत्पन्न झाली असून गव्हाची रोटी कोणी व किती खावी याविषयीं कडक नियम जर्मन सरकारनें अंमलांत आणले आहेत. इंग्लंडांतहि गव्हाचे भाव दिढीदुपटीनें वाढले आहेत ही गोष्ट खरी. पण सर्व जगाशीं इंग्लंडचा व्यवहार पूर्वीप्रमाणें चालू असल्यामुळें अल्पकाळानें हे भाव खालीं येतील निदान उपासमार इंग्लंडांत कोणाची होणें शक्य नाहीं अशी इंग्रजी साम्राज्याची ख्याती आहे. वर्ष दीड वर्ष पुरेल इतकी अन्नसामग्री जर्मनींत आहे; पण त्यापुढें जर्मनीची

उपासमार होईल. कित्येक वर्षें लढाई चालली तरी इंग्लंडची उपासमार कधींहि व्हावयाची नाहीं. प्रसंगाप्रसंगानें अन्नाचे भाव मात्र चढत जातील, पण त्यास इलाज नाहीं. जर्मनींत उपासमार होऊन जीव गुदमरून जाईल, इंग्लंडांत फार झालें तर मोठी महागाई होईल. स्वतःचा जीव गुदमरत असतांना इंग्लंडांतील महागाई तीव्र करण्याचा उद्योग जर्मनीनें सांप्रत सुरू केला आहे. महायुद्धाचे प्रारंभीं एम्डेनसारख्या क्रुझरांनीं इंग्रजी व्यापारास अडथळा करण्याचा उद्योग केला. पण इंग्रजी आरमारानें या चाच्यांनाहि कंठस्नान घातलें. इंग्लंडच्या आरमाराचें महत्त्व कमी करण्याच्या हेतूनें जर्मनीनें डिसेंबर महिन्यांत इंग्रजी किनाऱ्यावर चोरटा हल्ला केला. या हल्ल्यांत जर्मनीस थोडेसें यश आलें. पण या हल्ल्यांत फारसा तथ्यांश नाहीं असें जानेवारींत सिद्ध झालें. कारण जानेवारींत तसला हल्ला करण्याचा उद्योग ज्यावेळीं जर्मनीनें आरंभिला त्यावेळीं इंग्रजी आरमाराची दक्षता व शक्ति जर्मन क्रुझरांच्या अनुभवास येऊन उत्तम क्रूझर समुद्रास अर्पण करून स्वतःच्या आरमाराचा कमकुवतपणा सिद्ध करून घेऊन जर्मनीस माघार खावी लागली. या दिशेनें युद्ध संपेपर्यंत जर्मनी फारशी चळवळ करील असें आतां दिसत नाहीं. झेपेलिन विमानांची स्वारीहि जानेवारींत इंग्लंडावर झाली; व कांहीं बायकामुलें मारलींहि. पण असल्या हल्ल्यानें शत्रूचा तेजोभंग न होतां जगांत आपलें हसें अधिक होतें असें जर्मनीस दिसून आलें. इंग्लंडांतील तटबंदीवर, तोफखान्यावर किंवा हत्यारांच्या कारखान्यावर बाँब टाकण्याचें सामर्थ्य जर्मन विमानांत दिसून आलें नाहीं. कारण, इंग्लंडांतील असल्या सर्व महत्त्वाच्या जागा आकाशाकडे तोंड केलेल्या तोफांनीं सुरक्षित केलेल्या आहेत. या तोफांचे गोळे सहा हजार फूटपर्यंत वर जातात. सहा हजार फुटाहूनहि अधिक उंचीवरून आमचीं झेपेलिन विमानें ब्रॉब टाकूं शकतात अशी जर्मनी प्रौढी मिरवीत आहे. पण ही प्रौढी अद्याप शब्दांतच आहे, कृतींत दिसून आली नाहीं. झेपलीनची प्रतिष्ठा प्रस्थापित होत नाहीं असें पाहून फेब्रुवारीच्या प्रारंभापासून इंग्रजी व्यापारास जर्मनीनें पाणबुड्या बोटींकडून चावे घेण्यास सुरुवात केली आहे. जर्मनीनें नव्या तऱ्हेच्या पाणबुड्या बोटी तयार केल्या आहेत. ह्या बोटी समुद्रावर दर तासास पंधरा मैल व पाण्याखालीं बुडून दर तासास दहा मैल या वेगानें चालतात. आपलें बंदर सोडल्यापासून अडीच हजार मैलांचा प्रवास करण्याची शक्ति म्हणजे इंग्लंडच्या सर्व प्रदेशास प्रदक्षणा घालून पुन्हां जर्मनीच्या बंदरांत येऊन

पोचण्याची शक्ति या बोटीच्या अंगीं आहे. इंग्रजी आरमार पाहील अशी भीति असली म्हणजे समुद्राच्या तळाशीं दिवसा बुडून रहावयाचें व रात्रीं वर येऊन अंधारांत गुपचूपपणें प्रवास करून इंग्रजी आरमाराच्या टेहेळणीच्या टापूबाहेर जावयाचें व तेथें निराश्रित व्यापारी जहाजांवर टार्पेडो सोडून त्यांना बुडवावयाचें, असा या पाणबुड्या बोटींचा क्रम आहे. अडीच हजार मैलांचा प्रवास करण्याइतकी व वरील क्रमानें चौदा पंधरा दिवस समुद्रांत कंठण्याइतकी सामग्री या पाणबुड्या वामनमूर्तींच्यापाशीं असते. या वामनमूर्तींनीं इंग्लंडच्या पूर्व किनाऱ्यावर इंग्रजांची एक दोन 'ट्रेड नॉट' क्रुझरें गेल्या तीन महिन्यांत बुडविलीं. इंग्रजी आरमाराच्या महापुरापुढें जर्मन आरमारांच्या क्रुझरांचे मोठमोठे वृक्ष मुळासकट उपटून पडले खरे, पण या वामनमूर्ति बोटींच्या अंगीं लव्हाळ्याप्रमाणें अदृश्य स्थळीं समुद्राच्या तळास चिकटून रहाण्याची शक्ति असल्यामुळें महापुरांतहि या लव्हाळ्यांना थोडीशी कामगिरी करून दाखवितां आली. जर्मन किनारा सोडून या वामनबटूना दूरवर जातां येणें इतक्या दिवस शक्य नसल्यामुळें एकदोन महिन्यांनीं एखादें इंग्रजी क्रूझर बुडवावें हेंच काय तें ह्याना इतके दिवस करतां आलें. पण या चिमुकल्यांचें रांगणें व फरफटणें पंचवीस हजार मैल लांबीचें, यांचें जेवण एक पंधरवडा पुरणारें व बुडी मारण्याच्या वेळचा दम इतक्या अवधींत टिकणारा, अशी नवी योजना झाल्यामुळें या पाणबुडयावाल्यांनीं फेब्रुवारीचे प्रारंभीं मँचेस्टर व लिव्हरपूल या बाजूनें म्हणजे इंग्लंडच्या पश्चिम किनाऱ्याजवळ व फ्रान्सच्या पश्चिम किनाऱ्याजवळ पांच सहा व्यापारी बोटी बुडविल्या. द्वाड कार्टी दगड मारूं लागलीं म्हणजे तावदानाचीं भिंगे आहेत कीं लाकडी फळ्या आहेत या संबंधाचा भेदाभेद ज्याप्रमाणें पहात नाहींत त्याप्रमाणें एकदोन प्रसंगीं तर व्यापारी जहाजावरील खलाशांना प्राण वांचविण्यास इषाऱ्याची फुरसद या अदृश्य चाच्यांनीं दिली नाहीं. लहान मुलांना एक कानशिलांत चांगली भडकावली, म्हणजे जशी तीं गप्प बसतात त्याप्रमाणें पाणबुड्या बोटीवर जर व्यापारी जहाजानें आपली नाळ जोरानें आपटलें तर ती बोट फटकन फुटून जाते. पाणबुड्यांचा हा दुबळेपणा ध्यानांत घेऊन किंवा त्यांची गति दहा पंधरा मैलांहून अधिक नसल्यामुळें तीं रांगत असतां जलदीनें पाय उचलण्यास मोठ्या जहाजांना शिकवून जर्मनीच्या या नव्या सुसरींच्या जबड्यांतून इंग्रजी व्यापारी हत्तींना वांचविण्याची युक्ति इंग्रजी आरमार खात्याचे प्रधान मि. चर्चिल

हे सांप्रत काढीत आहेत. अशा सुसरी जर्मनीनें इंग्लंडावर सोडल्या आहेत यावरून जर्मनीचा व्यापार पुरा गुदमरला गेला आहे हें सिद्ध होत असून दातीं ृण धरून जर्मनी तह करण्यास तयार होईतों आपली आरमारी पक्कड आपण क्षणभरहि ढिली करणार नाहीं असें मि. चर्चिल यांनीं जाहीर केलें.

तह केव्हां होईल

एकमेकांस उगाळून झिजविण्याच्या घासाघासीशिवाय महत्त्वाच्या लढाया जानेवारी महिन्यांत झाल्या नाहींत. तथापि डिसेंबरांत जर्मन सेनापति मार्शल फॉन हिंडेनबर्ग यांच्या चलाखीच्या हालचालीमुळें रशियन सैन्यास खाव्या लागणाऱ्या मारीचा फायदा जर्मनीनें घेऊन एकट्या रशियाशीं तहाचें बोलणें बोलण्यास सुरुवात केली होती. महायुद्धाच्या प्रारंभीं जेव्हां बेल्जममध्यें घुसून शत्रू तडाख्यानें पारिसपर्यंत आला, त्यावेळीं एकट्या फ्रान्सशीं तह करण्याचा उद्योग जर्मनीनें आरंभिला होता. फ्रेंच लोक फार थोर मनाचे, त्यांची संस्कृति मोठी, आपलें व फ्रान्सचें बिलकूल वैमनस्य नाहीं, फ्रान्सचा मुलूख किंवा फ्रान्सची खंडणी घेण्याचा आपला हेतु नाहीं, अशा प्रकारचा मंत्र जर्मनीनें त्यावेळीं फ्रान्सच्या कानांत फुंकण्यास सुरुवात केली होती. हेतु हा कीं, पडत्या काळीं फ्रान्सनें त्रिकूटींतून सुटून अलग रहाण्यास राजी व्हावें. एकाला फोडून बाकीच्यांना पायाखालीं तुडवावें, असा हा जर्मनीचा डाव होता. पण फ्रान्समधील मुत्सद्यांनीं तो तत्काळ ओळखला. इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया यांनीं तत्काळ असा नवा तह केला, कीं कोणीहि एकेकट्यानें तह करूं नये. डिसेंबर महिन्यांतहि मार्शल फॉन हिंडेनबर्ग यांच्या क्षणैक सरशीमुळें पूर्वीचाच तहाचा डाव रशियाशीं खेळण्यास जर्मनीनें आरंभ केला. जर्मनीच्या पक्षाच्या रशियांतील वर्तमानपत्रानें अशी काहूर केली कीं, या महायुद्धांत इंग्लंडपासून रशियास विशेष मदत होण्याचा संभव नाहीं. या काहुरीचा मथितार्थ असा होता कीं, जर जर्मनी रशियाशीं सन्मानानें व बरोबरीच्या नात्यानें तह करूं इच्छित आहे, आणि फ्रान्सचा मुलूख किंवा खंडणी घेण्याचें जर जर्मनीच्या मनांत नाहीं, तर इंग्लंडच्या नादीं लागून रशियानें आपल्या वीरांचा नाश कां करून घ्यावा? रशियांतील इंग्लंडच्या वकीलसाहेबांनीं या काहुरीस लागलेंच उत्तर दिलें; व इंग्लंडचें आरमार व त्याची नवी सेना यांनीं महायुद्धांत कोणती कामगिरी बजावली, याचें उत्तम चित्र त्यांनीं रशियन लोकांपुढें रेखाटलें. फ्रान्सचे मुत्सद्दी

जानेवारी महिन्यांत मुद्दाम म्हणून लॉर्ड किचनेर यांची नवी सेना पहाण्यासाठीं इंग्लंडांत गेले होते. या सेनेची वीरवृत्तीची सुरत पाहून ते फार खूष झाले; व अखेरपर्यंत लढून जर्मनीचा नक्षा उतरविण्याच्या इंग्लंडच्या दृढनिश्चयास फ्रान्सच्या मुत्सद्दी मंडळानें दुजोरा दिला. त्याचवेळीं रशियन सरकारनें जाहीर केलें कीं, स्वतःच्या प्रतिज्ञेशीं व स्वतःच्या स्नेह्यांशीं रशिया कधींहि बेइमानपणें वागणार नाहीं. एकट्या फ्रान्सला किंवा एकट्या रशियाला फोडण्याचा जसा जर्मनीचा प्रयत्न जानेवारींत चालू होता, त्याप्रमाणें एकट्या ऑस्ट्रियाशीं तह करण्यास रशिया व फ्रान्स हे पहात होते. महायुद्धांत ऑस्ट्रियानें बराच मार खाल्ला आहे, व ऑस्ट्रियन प्रजेचेहि विशेष हाल होत आहेत. एकट्या ऑस्ट्रियाशीं किंवा ऑस्ट्रिया जर्मनीशीं मिळून कोणत्या अटीवर तह करण्यांत येईल, हें ऑस्ट्रियास कळविण्यांत आलें; व लगेच ऑस्ट्रियाच्या मुख्य प्रधानानें जर्मन बादशहा कैसर विल्यम यांची भेट घेतली. या भेटीचा निर्णय तेवढा प्रसिद्ध झाला आहे. त्यावरून तहाच्या अटीविषयीं थोडेसें अनुमान काढण्यास संधि मिळत आहे. कुस्ती बरोबरीची झाली, अशा धर्तीचा तह करण्यास इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया यांची हरकत नाहीं. जर्मनीला विरुद्ध अशी अट एवढीच कीं, आरमारी शक्ति वाढविण्याचें जर्मनीनें तहानंतर बंद केलें पाहिजे. समुद्रावरची इंग्रजांची सत्ता निरंतर कबूल करावी अशा अर्थाचें हें कलम असून जर्मनीच्या सर्व किनाऱ्यावर त्यामुळें इंग्रजांचें वर्चस्व प्रस्थापित होईल, असा शेरा मारून जर्मनीनें या तहाच्या अटी नाकबूल केल्या. आरमारी महत्त्वाकांक्षा ऑस्ट्रियाची नसल्यामुळें त्याला या अटी कबूल कराव्याशा वाटल्या, पण जर्मनीची रग जिरली नसल्यामुळें तीस चाळीस लाख नवें सैन्य वसंतकाळाच्या आंत उभारतो, आणि पूर्व–पश्चिम दक्षिण चोहोंकडे वसंतापूर्वी व वसंताच्या वेळीं धुमाकूळ उडवून देतो, अशी जर्मनीनें ऑस्ट्रियापाशीं उत्साहजनक प्रतिज्ञा केली! अर्थात तहासंबंधाचें बोलणें ऑस्ट्रियानें सोडून दिलें. जर्मनीच्या पाणबुड्या बोटींनीं इंग्रजांचीं कांहीं व्यापारी जहाजें बुडविल्यानंतरहि मि. चर्चिल यांनीं असें ठासून जाहीर केलें आहे कीं, तह करा, करा, म्हणून जर्मनी आपण होऊन मागें लागेतों. इंग्लंडचें आरमार जर्मनीचा गळा दाबण्यास कधींच कमी करणार नाहीं. इंग्लंडचा दृढनिश्चय हा अशा प्रकारचा आहे! फ्रान्सचा दरबार इंग्लंडास पूर्ण मदत करीत आहे. बरोबरीच्या नात्यानें तह झाल्यास हरकत नाहीं, अशी अस्पष्ट लाट रशियावर

जरी उसळली असली तरी दोस्तांस सोडून देण्याइतकें कोणचेंच कारण रशियाच्या दृष्टीनेंहि उत्पन्न झालेलें नाहीं. दरबारांच्या दृष्टीनें जर विचार केला, तर कोणीतरी कोणास तरी खरपूस चोपल्याशिवाय दरबारी लोक तह करण्यास तयार होणार नाहींत हें उघड दिसतें. वसंतकाळांत आम्ही एकमेकांना चोपू, असें या दरबारांना वाटत आहे. अर्थात वसंतकाळाच्या म्हणजे मार्च एप्रिल महिन्यांतील लढायांचा शेवट लागेतोंपर्यंत कोणताच दरबार तहाच्या वाटाघाटीविषयीं सन्मुखच होणार नाहीं. लढाईला सहा महिने होऊन गेले. कोणी कोणालाच बेदम मारलें नाहीं. आणि या सहा महिन्यांचा अनुभव जर पाहिला, तर येत्या वसंतांतच कोणी कोणाला मारील, असा कांहींना रंग दिसत नाहीं. किचनेर यांची दहा लाख फौज रणभूमीवर जरी उतरली, फ्रेंच सरकारचें शिल्लक सैन्य जरी युद्धांत सामील झालें व रशियाचे लाखों वीर जरी सरहद्दीवर जमा झाले, तरी जर्मनी व ऑट्रिया यांचें चाळीस पन्नास लाख सैन्य वसंत काळांतच गोळा व्हावयाचें असल्यामुळें रणभूमीचें सांप्रतचें स्वरूप विशेषसें पालटेल असें कांहींना वाटत नाहीं. मेट्सच्या सरोवराच्या आरगोन प्रांताचा नकाशा व फ्रान्सची सरहद्द यांच्या नकाशांकडे पहातांच फ्रान्समधून जर्मनींत घुसावयाचें म्हणजे कसला डोंगराळ मुलुख ओलांडून जावा लागेल, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. पावलोपावलीं टेंकडी आहे, व टेंकडीला किल्ल्याचें स्वरूप देण्यांत आलेलें आहे. जर्मनी हल्लीं जितका उगाळला गेला आहे व घासला गेला आहे, त्याहून अधिक घासला जाऊन उपासमारीमुळें ज्यावेळीं खरोखर दमांत उखडेल त्यावेळीं मात्र फ्रान्स व इंग्लंड यांना जर्मनींत घुसतां येईल. ही दमांत उखडण्याची स्थिति येत्या वसंतकाळच्या वेळची नसून महायुद्धाच्या तिसऱ्या किंवा चौथ्या सहामाहीच्या अखेरची आहे. दुसऱ्या सहा माहीच्या अखेरचा विचार करतांना उपासमारीचा व दमांत उखडण्याचा प्रसंग हिशेबांत घेण्याचें कारण नाहीं. वसंतकाळच्या लढाया निकराच्या न होतां नुसत्या रेटारेटीच्याच जर झाल्या तर तिसऱ्या किंवा चौथ्या सहामाहीच्या अखेरीशिवाय तहाविषयीं बोलणें चालणें सुरू होणार नाहीं. दरबारी लोकांच्याबद्दलचा हा प्रश्न झाला. युद्धांत गुंतलेला सर्व देशांतील सामान्य जनसमूह दरबारीं लोकांच्या तंत्रानें या पहिल्या सहामाहींत पूर्णपणें वागला आहे. दुसऱ्या सहामाहींतहि हा जनसमूह तसाच दरबारच्या कह्यांत राहील, याविषयीं शंका नाहीं. पण तिसऱ्या व चौथ्या सहामाहींत या जनसमूहाची

वृत्ति कितपत अढळ राहील हें मात्र आज सांगतां येत नाहीं. तह करा, तह करा, असें म्हणणारा एक पक्ष जर्मनींत उत्पन्न झाला आहे. रशियांत, ऑस्ट्रियांत व फ्रान्समध्यें तहाविषयीं उत्सुकता आहे. जनसमूहाची वृत्ति पराभवानें गारठून जाते, जयानें उल्हसित होते, व सामान्य हालअपेष्टांनीं कंटाकूल जाते, या गोष्टी खऱ्या आहेत. जय मिळविण्याचा खटाटोप किंवा जय मिळविला असें भासविण्याचा खटाटोप दरबारी याच करितां करीत असतात. पराजय टाळण्याचा किंवा दुसऱ्या एखाद्या जयानें पराजय दिपवून टाकण्याचा विशेष उद्योग याचकरतां दरबारकडून होत असतो, व प्रजेच्या खाण्यापिण्याचे हाल होणार नाहींत अशी खबरदारी दरबारकडून याच कारणाकरितां घेण्यांत येत असते. या सर्व गोष्टींचा विचार करून तिसऱ्या किंवा चौथ्या सहामाहीच्या अखेरपर्यंत दरबारी लोक लढाईचें प्रकरण लांबवत नेतील हेंहि खरे, पण मनुष्यस्वभावाचा असा आणखी एक भाग शिल्लक आहे कीं, जेथें दरबारी लोकांचें दक्षतेचें किंवा कर्तबगारीचें कांहीं चालत नाहीं. मुत्सद्दीपणा, वीरवृत्ति व दूरदर्शीपणा या सर्वांना एका बाजूला ठेऊन मनुष्य-स्वभावाचा हा भाग वर डोकें करूं शकतो. किंबहुना वीरवृत्ति किंवा मुत्सद्दीपणा यांचा अतिरेक होऊन या सद्गुणांना दुर्गुणांचें रूप येऊं नये, म्हणूनच मनुष्य-स्वभावाच्या या भागास परमेश्वर भरतें आणतो, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. नाताळच्या सणाचे वेळीं रणभूमीवर मनुष्यस्वभावाचा हा भाग मूर्तिमंत दृष्टीस पडला. नाताळचे सणांत खिस्ति सैन्यांनीं एकमेकाशीं लढूं नये अशी सूचना पोप साहेबांनीं केली. पण निरनिराळ्या दरबारांत यासंबंधानें एकवाक्यता न झाल्यानें सणापुरतें लढाई बंद करण्याचें दरबारांकडून नाकारण्यांत आलें. पण जी गोष्ट दरबारनें केली नाहीं, ती सैनिकांनीं व्यक्तिशः केली. फ्रान्समध्यें हांके दीड हांकेच्या अंतरावर दोन्हीपक्षांचे चर आहेत. नाताळच्या सणाच्या दिवशीं चरांतून ओरडून सणाचे वेळीं लढावयाचें नाहीं असें एकमेकांनीं एकमेकांस कळविलें. तहाची हांक एकमेकांची एकमेकांस पोंचल्यानंतर दोन जर्मन चरांच्या बाहेर आले व दोन फ्रेंच चरांच्या बाहेर गेले, आणि एकमेकांस भेटून एकमेकांची विडी काडी घेऊन यानीं खाजगी रीतीनें ठरविलें कीं, सणाच्या वेळीं गोळीबार करावयाचा नाहीं. दरबारच्या व सेनानायकांच्या हुकमांना एका बाजूला ठेवणारा हा खाजगीपणा कोठचा ? सणाच्या वेळची गोष्ट तर राहूं द्याच, पण इतरवेळींहि

आतां आम्ही जेवतो आहों, आतां आम्ही कॉफी पितों आहों, असें म्हणून तास अर्ध्या तास पुरती लढाई बंद ठेवण्याची एक पद्धत अलिकडे चरांच्या चक्रव्यूहांत पडलेली आहे. नाताळचे सणांत फ्रेंचांचे एक कंपनीला समजलें कीं, आपल्या समोर असलेल्या चरांतील जर्मन कंपनीचा कप्तान जर्मनींतील एक राजपुत्र आहे. हा राजपुत्र आदल्या दिवसाच्याच लढाईंत मोठ्या शौर्यानें लढला होता. त्या शौर्याबद्दल नाताळच्या सणांत आम्ही बँड वाजवून, गीत गाऊन त्याचा सन्मान करणार आहोंत असें एका कागदावर लिहून तो कागद दगडा सभोंवती बांधून तो दगड जर्मन चरांत जोरानें फेंकून दिला. फ्रेंच कंपनीचे कप्तान, संगितपटु होते; त्यांनीं राजपुत्राच्या थोरवीचें गीत तयार केलें. कंपनीच्या बँडकडून तें वसविलें व नाताळच्या दिवशीं लढवय्यांच्या ऐवजीं संगीत ताफा जर्मन राजपुत्रापुढें उभा राहिला ! बंदूक एका बाजूला ठेऊन फ्रेंच कप्तानानें ब्यांड मास्तरची छडी घेतली व काडतुसांची पेटी खालीं ठेऊन फ्रेंचांच्या हातांनीं सनया उचलल्या. लगेच जर्मन लोकहि चरांतून बाहेर पडले. जर्मन राजपुत्र मोकळ्या हातांनीं बाहेर पडून फ्रेंचांच्या बँडची सलामी घेत होता, व जर्मन सेनाहि फ्रेंचांप्रमाणें गीत वाजवीत होते ! जे वीर बारा तासांपूर्वी एकमेकांवर गोळ्या घालून एकमेकांचे प्राण घेण्यांत शिकस्त दाखवीत होते, तेच वीर संगीत ताफ्यांत समील होऊन सेनानायकांचा हुकूम नसतांना, दरबारचा हुकूम नसतांना, लढाई बंद पडली नाहीं हें पक्कें माहीत असतांना, एकमेकांशेजारी आनंदानें कसे नाचू गाऊं लागले ? मनुष्याचा स्वभाव असा आहे कीं, कोणत्याहि गोष्टीची हौस त्याला नियमित काळपर्यंतच असते, व तो काळ लोटल्यानंतर आपोआपच त्याला त्या गोष्टीचा वीट येऊं लागतो. साखर गोड म्हणून पाहिजे तितकी कोणीहि खाऊं शकत नाहीं. गोड पदार्थाचीहि मिठी बसावयाचीच, त्याचप्रमाणें कितीहि वीरश्रीनें वीर नटलेले असले, तरी चार सहा महिने गेले, म्हणजे आवडत्या वीर वृत्तीचाहि कंटाळा नकळत यावयाचा. तीन वर्षांचें युद्ध, पांच वर्षांचें युद्ध, सात वर्षांचें युद्ध, बारा वर्षांचें यद्ध, असलीं युद्धें इतिहासप्रसिद्ध आहेतच; पण चार चारशें पांच पांचशें मैलांच्या पट्टीवर अहोरात्र एकमेकांसमोर चरांत बसून कित्येक महिने गोळीबार करावयास सांगणारें युद्ध सांप्रतहून दुसरें इतिहासांत नाहीं ! नेपोलियनच्या युद्धांत सुद्धां शत्रूशीं गांठ पडल्यानंतर शत्रूशीं लढत रहाण्याचा भाग फार थोडा वेळ पर्यंत टिकणारा होता. इंग्लंड पंधरा वर्षें नेपोलियनशीं लढत होतें खरें, पण या

पंधरा वर्षांत वर्ष सहा महिनेच काय ते प्रत्यक्ष युद्धाचे, व बाकीचे दिवस घरीं बसून तयारी करण्याचे किंवा या देशांतून त्या देशांत मसलती करीत फिरण्याचे. रोमन सेनापति ग्यारिबाल्डि यांचें असें मत आहे कीं, कोणाचाहि सैनिक एकसारखे सहा महिने लढत राहिला म्हणजे लढण्याची शिसारीच आपोआप त्याला येते. कांहीं काळ त्याला घरीं पाठवून त्याच्या मनाचा वीट इतर व्यासंगानें धुऊन जाईतों .रणभूमीवर त्याचा चांगला उपयोग कधींहि होत नाहीं. मराठ्यांचा इतिहास वाचला म्हणजे हाच मनुष्यस्वभाव दृष्टीस पडतो. फ्रान्समध्यें किंवा रशियामध्यें हल्लीं लष्करी कायद्याबरहुकूम ज्याप्रमाणें प्रत्येक गावाला आपले तरुण युद्धाला पाठवावे लागतात, त्याचप्रमाणें महाराष्ट्रांतहि पेशवाईतील पथकांच्या वाटणीप्रमाणें गांवकऱ्यांना लढाईला जावें लागे. पण या गांवकऱ्यांची एक अट नेहमीं पाळली जात असे. ही गावकऱ्यांची सेना पावसाळा सुरू झाला कीं, घरीं परत यावयाची. हैदरवरील एका मोहिमेंत हैदरचा पराभव केला असतांहि पराभवाचें फळ माधवराव साहेबांच्या पदरांत पडलें नाहीं. कारण येवढेंच कीं, पावसाळा आला म्हणून गांवकरी यांचें सैन्य मागें परतलें. " मेवालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथा–वृत्ति चेता । कंठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दुरसंस्थे " अशा प्रकारच्या रंगेल वृत्तीला बळी पडून वीर पुरुष रणभूमि सोडून घरीं येतात, असें जरी नसलें तरी वीर वृत्तीलाहि सीमा असून वर्ष सहा महिन्यांत त्या वृत्तींतील गोडीची मिठी बसते, व त्या वृत्तीशिवाय इतर गोष्टी आपोआप मनाला आठवू लागतात. घरदार आठवतें, बागबगीचा दिसू लागतो, शेतवाडीवर नजर जाते, बायकामुलांचे आवाज ऐकूं येऊं लागतात, घरांतील कामकाजांतील कल्पना मनांत घोळू लागतात, व पूर्वी उपभोगिलेलीं सुखें पुनः हृदय व्यापून टाकतात. वीर वृत्तीचा कंटाळा आला हें ओळखण्याचीं लक्षणें अशा प्रकारचीं आहेत. असा कंटाळा जर आला नसता, तर फ्रेंच कप्तानाला संगीतहि सुचलें नसतें; आणि जर्मन राजपुत्राला सलामीही आठवली नसती. वसंतकाळच्या वेळच्या लढ्यांत जर रणभूमीवरच निर्णय झाला नाहीं, तर महायुद्धाच्या तिसऱ्या सहामाहींत वीरवृत्तीचा हा नैसर्गिक कंटाळा मुत्सद्यांना व दरबार यांना आपला अहंकार व ताठा एका बाजूस ठेवावयास बऱ्याच अंशीं भाग पाडील, हें उघड आहे.

फ्रान्सांतील चक्रव्यूहाचा भंग

वसंतकाल जोरावर आल्यानंतर महायुद्धाचा सोक्षमोक्ष करून घेण्याची तयारी

दोन्ही पक्षांनीं जारीनें सुरू केली असल्यामुळें फ्रान्समध्यें जानेवारी महिन्यांत व फेब्रुवारीच्या प्रारंभीं चक्रव्यूहाचा भंग योग्य अशा कोणत्या ठिकाणीं करतां येईल, हें ठरविण्याकरितां जागा चाचपडून पहाण्यांतच गेला. नोव्हेंबर अखेरपासून जवळ जवळ अडीच महिने कुरतडण्याचें काम फ्रेंच सेनापति जनरल जाफ्रे हे करीत आहेत; व मार्च अखेरपर्यंत हें काम असेंच चालून मार्च अखेरीस किंवा एप्रिल महिन्यांत जर्मनांचा चक्रव्यूह फोडण्यांत येईल; आणि मे महिन्यांत जर्मनीस जर्मनींत हांकलून देऊन महायुद्धाच्या दुसऱ्या सहामाहीच्या अखेरीस इंग्रज व फ्रेंच जर्मनीच्या खास मुलखांत शिरतील. फ्रान्स व इंग्लंड या दोन देशांतील युद्धाची तयारी वरील धोरणानेंच चाललेली आहे. मार्च अखेरीस इंग्लंड व फ्रान्स आपल्या व्यूहाचा चक्काचूर करणार हें जर्मनी ओळखून आहे, व गदेच्या प्रहाराचा प्रतिकार करण्याची तयारी जर्मनीनें चालविली आहे. दहा दहा पांच पांच लाख सैन्याची गदा ज्या जागीं आपल्या अंगावर आपटेल त्या जागीं स्वतःचे दोन चार लाख लोक आणून ठेवण्याची ताकद अंगीं यावी म्हणून एकंदर पन्नास लाख नवें सैन्य जर्मनी व ऑस्ट्रिया या दोन देशांत उभारलें जात आहे. या पन्नास लाखापैकीं मार्चअखेर पंधरा लाख फ्रान्सचे बाजूला यावयाचें असून जानेवारीच्या दुसऱ्या आठवड्यापासूनच यापैकीं कांहीं भाग फ्रान्समध्यें येऊन पोचू लागला आहे. नोव्हेंबर दहा बारा तारखेला जर्मनीनें आपलें सैन्य फ्रान्स बेल्जममधून काढून रशियन हद्दीकडे पाठविण्यास सुरुवात केली. नंतर दोन महिन्यांनीं म्हणजे जानेवारी दहा बारा तारखेच्या सुमाराला जर्मन लोक पुन्हां फ्रान्सकडे वळले. या दोन महिन्यांत जनरल जॉफ्रे यांचें कुरतडण्याचें काम अव्याहत चाललेलें होतें. पूर्वेच्या सरहद्दीवर कुरतडत कुरतडत फ्रेंच सैन्य मुल्हुसेनच्या दिशेनें स्टिनबॅक-पर्यंत पोंचलें. स्टिनबॅक हें एक लहानसें जरी खेडें आहे तरी मुल्हुसेनच्या रस्त्यावर लष्करी दृष्टीनें त्या खेड्याची जागा महत्त्वाची असल्यानें स्टिनबॅक येथें जोराची लढाई झाली. या लढाईंत फ्रेंचांना यश मिळून मुल्हुसेनकडे सरकण्याचा त्यांचा मार्ग खुला झाला. चक्रव्यूहाचे मध्यावर आईन नदीच्या उत्तरेसहि याप्रमाणें कुरतडत कुरतडत फ्रेंच सैन्याचें रोज एक एक पाऊल पुढें पडत चाललें. चक्रव्यूह आईन नदी सोडून सोमनदीजवळ ज्या ठिकाणीं येतो, त्या ठिकाणीं चक्रव्यूहाची रांग उत्तरवाहिनी होते हें वाचकांच्या लक्षांत असेलच. आईन नदीवर जर एकेक

पाऊल पुढें पडत चाललें तर ज्या रस्त्यांनीं व आगगाडीच्या फाट्यांनीं वायव्य प्रांतांतील जर्मन चक्रव्यूह पोसला जातो ते रस्ते व ते फाटे आपोआप फ्रेंचांच्या ताब्यांत जाऊन आईन नदीपासून थिप्रेसपर्यंतचा चक्रव्यूहाचा डोलारा पायापासून निसटून आपोआपच डळमळल्याशिवाय रहाणार नाहीं. फ्रेंचांचें हें कुरतडणें म्हणजे आळसाचें लोळणें नसून लोळत लोळत जिने चढून माडीवर पोंचण्याचा हा साधाभोळा क्रम आहे हें जर्मनीच्या तेव्हांच लक्षांत आलें, व जानेवारीच्या दुसऱ्या आठवड्यांत या लोळण्याला आळा घालण्याचा त्यांनीं उद्योग आरंभिला. स्टिनबॅक येथें जर्मन सेनेस कुमक पाठविण्यांत आली; व फ्रेंचांचें पाऊल पुढें पडण्याचें बंद झालें. मेट्ज व आर्गान या प्रांतांत जर्मनीची नवी चळवळ सुरू झाली; व आईन नदीच्या साईसन्सच्या उत्तरेस फ्रेंचांवर जर्मनीनें निकराचा हल्ला केला. याठिकाणीं जोराची लढाई होऊन आईन नदीचा उत्तर किनारा सोडून दक्षिण किनाऱ्यावर येऊन बसणें फ्रेंचांना भाग पडलें. आईन नदीचा असा बंदोबस्त केल्यावर लिले व आरास या दिशेनें फ्रेंचांची फळी फोडण्याचा उद्योग जर्मनीनें जानेवारीअखेर जोराचा चालविला. लाब्रासि–वेंथ्यूज याठिकाणीं जर्मनीनें आणखी एक हल्ला करून एकदोन मैल लांबीचे चर ताब्यात घेऊन आंत घुसण्याचा प्रयत्न केला. पण इंग्रजांना व फ्रेंचांना कुमक योग्यवेळीं येऊन पोंचल्यामुळें फार नुकसानी करून घेऊन आंत घुसविलेलें सैन्य जर्मनीला परत माघारें घ्यावें लागलें. थिप्रेस–न्यूपोर्ट येथेंहि तोफखान्याचे हल्ले जर्मनीनें जोरानें सुरू केले आहेत. डिसेंबरांत फ्रेंच हल्ले चढवीत होते व जर्मनी जागा धरून होता. जानेवारीमध्यें फ्रेंच व जर्मन या दोघांनीं हल्ले चढविले. फ्रेंचांनीं जर्मनांचा कांहीं भाग घेतला. मिळून फिटासफिट होऊन लढाईचा वेताळ पूर्वस्थळीं कायम राहिला. मार्चमध्यें जी जंगी गंदा अंगावर येऊन पडणार आहे ती चुकविण्याकरितां नाक्याच्या जागा ताब्यांत घेण्याचा जर्मनीचा उद्योग फेब्रुवारींत सुरू झाला आहे. कॅले जर जर्मनीला गांठतां आलें तर ही गदा बऱ्याच अंशानें जर्मनीस चुकवितां येईल. लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें विचार केला असतां आक्टोबर नोव्हेंबरची चढाई इतक्या जोराची नाहीं तरी बऱ्याच नेटानें कॅले घेण्याचे यत्न फेब्रुवारी मार्चमध्यें करण्यांत येतील असा रंग दिसतो. फ्रान्सच्या बाजूला लढाईस पुन्हां तेज जर्मनीकडून उत्पन्न करण्यांत येत आहे यांतील धोरण असें आहे कीं, लॉर्ड किचनेर

मिळाले ता. 1944 १२१

यांच्या दहा लाख सैन्याच्या गदेचा टोला मार्च अखेरीस एकदम व एका जागीं मारतां येऊं नये इतक्या तांतडीनें इंग्लंडला आगाऊ भंडावून सोडावयाचें. कॅलेवर जर हल्ला झाला तर तो परतविणें किंवा त्यासंबंधानें सर्व इंग्रजी साम्राज्याला निर्धास्त राखणें हें लॉर्ड किचनेर यांचें कर्तव्य आहे. कॅलेच्या दृष्टीनें फेब्रुवारींत जे जर्मनीचे हल्ले होतील, त्या हल्ल्यासुळें चाळीस पन्नास हजारांचे लहान लहान-अपक्व सैन्यच-जर घाईघाईनें रणभूमीवर पाठविणें लॉर्ड किचनेर यांना भाग पडलें, तर मार्च एप्रिलांतील दहा लाखांच्या गदेचा टोला आपोआपच हलका केल्यासारखें होणार आहे. फ्रान्समधील चक्रव्यूहाच्या लढाईला सांप्रत असें स्वरूप प्राप्त झालें आहे कीं, जो पक्ष एकावेळींच एका जागीं पांच दहा लाखांचा गोळा आणू शकेल, तो चक्रव्यूह फोडू शकेल व तोच अखेरीस विजयी होईल. हें सामर्थ्य इंग्रजी साम्राज्याचे अंगीं आहे. पण तें प्रकट होण्यास अजून थोडासा अवकाश आहे. इंग्रजांची हंडीं शिजत आहेत. जानेवारी फेब्रुवारींतील उद्योग ही हंडीं कच्ची उतरविण्यास इंग्लंडला भाग पाडण्याकडे आहे. लॉर्ड किचनेर यांनीं इंग्लंडांत मोठी भट्टी लावली आहे, व नव्या सृष्टींतील नवी कणखर भांडीं बाहेर काढू इच्छिणाऱ्या या धोरणी सृष्टिकर्त्या लष्करी कुंभकर्णाचा आवा कच्चा रणांगणावर आणण्याचा जर्मनीचा हेतु आहे. दुसरा हेतु असा दिसतो कीं, फेब्रुवारीच्या आरंभालाच इजिप्त व सर्व्हिया या दोन रणक्षेत्रांतहि लढायांस प्रारंभ झालेला आहे, तेव्हां इंग्लंडच्या विस्तृत साम्राज्यांतून येणारी मदत त्या रणक्षेत्रांत न पोंचतां कॅलेच्या रणक्षेत्राकडेच आकर्षण करून घेतली जावी. फेब्रुवारींत कॅलेचें रणक्षेत्र जर्मनी पेटवून ठेवणार. अर्थात् इंग्लंडचें बरेंच सामर्थ्य या रणक्षेत्रांत खर्ची घालण्यास लॉर्ड किचनेर यांना जर्मनी भाग पाडणार. जर नवें सामर्थ्य खर्ची घातलें नाहीं तर कॅले घेण्यासाठीं इतक्या जोराचे हल्ले आरासपासून थिप्रेसपर्यंत फेब्रुवारींत होतील असा अंदाज आहे. जानेवारींत व फेब्रुवारीच्या प्रारंभीं पाऊस व चिखल यांनीं फ्रेंच सैन्याला अतिशय त्रास दिला. फेब्रुवारीच्या अखेरीस ही वादळी स्थिति शिल्लक रहाणें शक्य नाहीं. मार्च अखेरीस लॉर्ड किचनेर यांची दहा लाखाची गदा तयार व्हावयाची आहे. फ्रेंच सैन्याची तयारी आजच पुरी झालेली आहे. तेव्हां हिंवाळी पाऊस संपून शेतांतील चिखल नाहींसा होण्याबरोबर आईन नदीच्या उत्तरेस व पूर्व सरहद्दीवर फ्रेंचांची जोराची चढाई सुरू होईल हें उघड आहे. फेब्रुवारी व मार्च प्रारंभाला

फ्रेंचांची लढाई रंगांत येईल व मार्च अखेरीस किंवा एप्रिल महिन्यांत लॉर्ड किचनेर यांची गदा जर्मनीच्या डोक्यावर आदळून मध्यंतरीं चक्रव्यूह फुटेल. कॅले घेण्याचा अट्टाहास करून ही गदा चुकविण्याचा डाव जर्मनीकडून खेळण्यांत येईल.

पोलंडांतील धडपड

डिसेंबर–जानेवारी महिन्याप्रमाणें जानेवारी–फेब्रुवारी महिन्यांतहि महायुद्धाच्या माराहाणीचें वसतिस्थान पोलंड देशच होता. जर्मन सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग यांच्या चपलतेच्या हालचालीमुळें ऋॅकोचें ग्रहण सुटलें, इव्हनगोरोडच्या अर्ध्या रस्त्यावर जर्मनीनें तळ दिला, व वॉर्सा शहरच्या पश्चिमेस तीस मैलांवर जर्मन तोफखाना येऊन थडकला, या गोष्टी खऱ्या; पण रशियाच्या लष्कराचा मोड झाला नाहीं. जानेवारीच्या तीनहि टापूत जर्मन व रशियन सैन्य चर खणून आपापली जागा मजबूत करून स्वस्थ बसलें. फ्रान्स–बेल्जममधील चरांचा चक्रव्यूह पोलंडांतहि दृष्टीस पडला. नोव्हेंबर–डिसेंबरांत केलेल्या चलाखीच्या हालचाली शिखरास पोंचून लष्करी धोरणाचें काम तडीस न्यावयाचें असल्यास जर्मनांनीं वार्सा–इव्हनगोरोड ही दोन्ही शहरें ताब्यांत घेऊन उत्तर वाहिनी व्हिश्चुला नदी आपली सरहद्द करून या टापूच्या दक्षिणेस असलेल्या प्रिजमिसल किल्ल्याचा रशियाचा वेढा उठवून कार्पेथियन पर्वताकडून प्रिजमिसलकडे जाण्याची वाट म्हणजे यूझाक घाट हा स्वतःच्या कबजांत घेतला पाहिजे. येवढा टापू ताब्यांत घेऊन तेथें चरांचा चक्रव्यूह निर्माण केल्याशिवाय रशियाच्या प्रचंड सेनेपासून जर्मनी व ऑस्ट्रिया या देशांचें संरक्षण होणें शक्य नाहीं. वसंतकालीं ज्या मोठ्या लढाया व्हावयाच्या आहेत त्यावेळीं इंग्रजांशीं व फ्रेंचांशीं लढण्याकरितां जर जर्मनींत ताकद उत्पन्न व्हावयाची असेल तर वार्सा इव्हनगोरोड–प्रिजमिसल–यूझाक हा पट्टा जर्मनीच्या चक्रव्यूहानें व्यापला गेला पाहिजे. 'महायुद्ध कधीं संपेल' ह्मणून लॉर्ड किचनेर यांना प्रश्न विचारला गेला असतांना 'केव्हां संपेल हें मला सांगतां येत नाहीं; पण, एप्रिल–मे महिन्यांत महायुद्धास सुरुवात होईल' असें लॉर्ड किचनेर यांनीं उत्तर दिल्याचें प्रसिद्ध झालें आहे. एप्रिल–मे महिन्यांत एकंदर तीस लाख सैन्य इंग्रजांचें तयार व्हावयाचें आहे, व त्यांच्या कचाट्यांतून जर्मनीस सुटावयाचें असेल तर जर्मनीनें रशियासंबंधानें स्वतःस प्रथम निर्धास्त केलें पाहिजे. उलटपक्षीं या तीस लाखांना जर्मनींत घुसावयास मिळावें म्हणून ऋॅकोच्या मार्गानें त्याच सुमारास जर्मनीवर चढाई करण्याची रशियाची

कडेकोट तयारी पाहिजे. एप्रिल–मेमधील या लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें जानेवारी–फेब्रुवारी महिन्यांत पोलंडमध्यें रशियाच्या व जर्मन सैन्याच्या हालचाली सुरू आहेत. क्रॅकोच्या पूर्वेस पन्नास मैनावर प्रिजमिसल व टार्नो या दोन किल्ल्यांच्या टापूत ह्मणजे दुक्ला व युझाक या दोन घाटांच्या उत्तरेस रशियानें पुन्हां प्रचंड सेना गोळा केली आहे. या सेनेनें, ऑस्ट्रियाच्या सेनेनें ताब्यांत घेतलेले टारनो किल्ला व डुक्ला घाट हीं ताब्यांत घेतलीं आहेत, आणि टारनोच्या पश्चिमेस क्रॅकोच्या दिशेनें कुरतड-ण्याचें काम रशियाचें चालू असून डुक्ला घाटानें दक्षिणेस हंगेरींत उतरून तेथें स्वैर संचार करण्यास संधि मिळते कीं काय याची टेहळणी सांप्रत रशिया करीत आहे. क्रॅकोवर पूर्वीप्रमाणें पुन्हां विघ्न येऊं नये ह्मणून डुक्ला घाट पुन्हां ताब्यांत घेण्याचा उद्योग ऑस्ट्रिया–जर्मनीनें आरंभिला असून रशियाच्या मुख्य सेनेच्या तोंडास तोंड न देतां पिछाडीच्या मर्मस्थानीं अवचित सेना आणून तेथें लढाई देऊन मुख्य सेनेस पिकलेल्या फळाप्रमाणें गळून पाडावयाचें या फॉन हिंडेनबर्ग यांच्या युक्तिप्रमाणें युझाक घाट व डेस्को घाट या दोन घाटांनीं प्रिजमिसल व लँबर्ग या टापूत उतरून. प्रिजमिसलचा वेढा उठविण्याचा उद्योग ऑस्ट्रिया–जर्मनी करीत आहे. युझाक व डेस्को या दोन्ही घाटावरून मोठी जर्मन सेना जानेवारीच्या अखेरीस उतरली असून फेब्रुवारीच्या पहिल्या आठवड्यांत प्रिजमिसलच्या दक्षिणेस तुम्बळ युद्ध सुरू झालें आहे. फेब्रुवारीअखेर मार्च प्रारंभापर्यंत हें युद्ध सुरू राहून वसंतकाळापूर्वी त्या बाजूचा सोक्षमोक्ष करून घेण्याचा उद्देश ऑस्ट्रिया–हंगारीचा दिसतो. प्रिजमिसलच्या किल्ल्याला आज तीन महिने रशियानें सक्तीचा वेढा दिला असून अद्याप तो किल्ला रशियाच्या ताब्यांत गेला नाहीं. इतक्या दिवस व इतक्या नेटानें किल्ला लढल्याचें महायुद्धांत प्रिजमिसलचेंच पहिलें उदाहरण आहे, आणि प्रिजमिसलचा वेढा जर वसंतकाळापूर्वी ऑस्ट्रियास उठवतां आला तर महायुद्धांतील ऑस्ट्रियाची अब्रु प्रिजमिसलच्या किल्लेदारानें राखिली असें सर्व इतिहासकार म्हणतील. प्रिजमिसलच्या किल्ल्यासभोवारच्या रशियाच्या सेनेंत कमकुवतपणा उत्पन्न होण्याकरितां इव्हनगो-रोड, पिलिका नदी व नीडा नदी या टापूवर जर्मनीचे हल्ले सुरू आहेत. दक्षिण पोलंडांतील व्हिश्चुला नदी जर जर्मनीच्या ताब्यांत गेली तर प्रिजमिसलला उजवे-कडूनहि कुमक पोंचवितां येणें शक्य आहे. रशियन सेनापति ग्रँड ड्यूक निकोलस यांच्या ध्यानांत हें धोरण येऊन त्यांनीं नीडा नदी व पिलिका नदी यांच्यामधील

टापूत चरांचा चक्रव्यूह निर्माण केला असून या चक्रव्यूहापलिकडे जर्मन सैनेस स्वस्थ बसविलें आहे. जानेवारी महिन्यांत जर्मनीनें पोलंडमध्यें बरीच मोठी नवी सेना पाठविली. या नव्या सेनेनें पिलिका नदी ओलांडून इव्हनगोरोडच्या दिशेनें रशियाचा चक्रव्यूह फोडण्याचा प्रयत्न कां केला नाहीं ? याचें उत्तर असें आहे कीं, पोलंडमध्यें चक्रव्यूहाच्या सहाय्यानें बंदोबस्तानें वसूनच ग्रँड ड्यूक निकोलस थांबले नाहींत; त्यांनीं वार्साच्या उत्तरेस वार्सा–म्लावा या टापूत मोठी सेना जमा करून व्हिश्चुलेच्या उत्तर किनाऱ्यानें जर्मनीवर हल्ला करण्यास सुरवात केली.

जानेवारी महिन्याच्या अखेरीस ही नवीन मोहीम सरहद्दीवर असलेल्या जर्मनीच्या थॉर्न किल्ल्याच्या पूर्वेस पांच पंचवीस मैलावर जाऊन थडकलेली आहे ! वार्सा, थॉर्न व म्लावा या त्रिकोणांत रशियाचें मोठें सैन्य जमा झालेलें असून वार्सा–म्लावा ही रेषा या सैन्याचा पाया आहे; थॉर्नकडे या सैन्याचें तोंड वळलेलें आहे; आणि वार्सा, म्लावा व थॉर्न या त्रिकोणांतील व्हिश्चुलेच्या उत्तरेकडच्या टापूत या सैन्याचें मुख्य वजन कललेलें आहे. सैन्याचें मुख्य वजन व्हिश्चुलेला धरून कललें असल्यामुळें उत्तरेकडून पूर्व प्रशियांतून या सैन्यास उपाधि जर्मनीकडून पोंचण्याचा संभव आहे. ही उपाधि पोंचू नये म्हणून रशियानें ईस्ट प्रशियावरहि एक स्वतंत्र मोहीम जानेवारीच्या तिसऱ्या आठवड्यांत सुरू केली आहे. ही स्वतंत्र मोहीम जरी विशेष महत्त्वाची नसली, जर्मनीच्या केनिंग्जबर्ग किल्ल्यापर्यंत येऊन पोंचण्यापलिकडे या मोहिमेच्या हातून विशेषसें कार्य सिद्धीस जाण्यासारखें जरी नसलें, तरी वार्सा, थॉर्न व म्लावा या त्रिकोणाला उत्तरेकडून त्रास न देतां येण्यासारखा व्याप या मोहिमेमुळें उत्तरेकडील जर्मन सैन्याच्या मार्गें लागणार आहे. जर्मन सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग यांचें मुख्य कौशल्य म्हणजे पिछाडीवर अवचित हल्ले करणें होय. जर्मन सेनेच्या चलाखीच्या हालचालीची अद्दल डिसेंबर–जानेवारी महिन्यांत ग्रँड ड्यूक निकोलस यानीं पूर्ण घडलेली असल्यामुळें पूर्वीच्या चुक्या त्यांच्या हातून होणें आतां शक्य नाहीं. मागचा पुढचा पूर्ण विचार करूनच ते पुढें पाय टाकीत आहेत. पिछाडीचा व बगलांचा पूर्ण बंदोबस्त केल्याशिवाय रशियन मुख्य सेना पुढें चाल करून केव्हांहि जाणार नाहीं. डिसेंबर–जानेवारींत दोन चार ठिकाणीं माघार घ्यावी लागली असतांहि व जर्मन सेनापतींचा चोहोंकडे जयजयकार चालला असतांहि नव्या मोहिमांचें धोरण जर्मनीवर रशियास लादतां येऊं लागलें आहे; यावरून सरहद्दीवर

आलेल्या रशियन सैन्याच्या मागें रशियाचे पोटांत केवढ्या मोठ्या सेनासमुद्राचा विस्तार अदृश्य रीतीनें संचार करीत आहे, हें वाचकांचे ध्यानांत येईल ! उत्तर पोलंडांत पूर्व प्रशियावर केलेली मोहीम हें केवळ उपांग असून थॉर्नवरील मोहीम हें मुख्यांग आहे. या मोहिमेचा उद्देश काय ? थॉर्नचा किल्ला घेऊन जर्मनींत घुसण्याचा उद्देश या सेनेचा आहे, असें म्हणावें तर थॉर्नकडे चाल करून जाणारी रशियाची सेना मुख्य सेना नव्हे. मुख्य सेनेशिवाय जर्मनींत घुसण्याचा प्रयत्न व्यर्थ होय. थॉर्नजवळील सेनेच्या पिछाडीला आगगाडीचें अनुसंधान नाहीं व आगगाडीच्या अनुसंधानाशिवाय मुख्य सेनेची मोहीम व्यर्थ होय. मग या मोहिमेचा उद्देश काय ? थॉर्नच्या सरहद्दीकडे जर्मनीचें बरेचसें लष्कर अडवून ठेवणें व प्रसंग पडल्यास संधि साधून व्हिश्चुला नदी ओलांडून वार्साजवळच्या जर्मनीच्या मुख्य सेनेच्या पिछाडीवर हल्ला करणें, हा या मोहिमेचा उद्देश आहे. संधि साधून पिछाडीवर हल्ला करतां येणें शक्य आहे काय ? व्हिश्चुला नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावर जर्मन सेना भरभक्कम असून अशा प्रकारच्या हल्ल्याला तोंड देण्यास समर्थ आहे. जर्मन सेनेंत पंगूपणा उत्पन्न झाल्याशिवाय असला पिछाडीवरचा हल्ला फोल होणार आहे. मग असल्या हल्ल्याला रशियाला संधि तरी केव्हां मिळणार ? रशियन सेनापति ग्रँड ड्यूक निकोलस यांचा अदाज असा दिसतो कीं, थॉर्नकडे रशियन सेना बरीच दूर गेली असें पाहून वार्सा शहर घेण्याकरितां आटोकाट उद्योग करण्याचा मोह जर्मनीला पडेल. डिसेंबर अखेरीस व जानेवारीच्या प्रारंभीं झुरा नदी ओलांडून वार्साकडे जाण्याचा जर्मनीनें जो निकराचा प्रयत्न केला त्या प्रयत्नांत जर्मनीचे दोन अडीच लाख लोक गारद झाले. थॉर्नकडे चिमटा घेऊन जर्मनीला पुन्हां उभा करावा म्हणून जानेवारी अखेरपर्यंत रशियानें थॉर्नकडे झपाट्यानें चाल केली. फेब्रुवारी प्रारंभाला जर्मनीनें वार्सा घेण्याचा प्रयत्न पुन्हां जोरानें सुरू केला आहे. वार्सा शहरापासून पश्चिमेकडे झुरा व रावाका या नद्यांकडे दोन आगगाडीचे फाटे जातात; एक झुरा नदीवर सोचाक्रू येथें जातो व दुसरा फाटा रावा नदीच्या पलीकडे स्कर्नेव्हिसकडे जातो. वार्सापासून सोचाक्रू-पर्यंत जाण्याच्या आगगाडीच्या फाट्याचे मध्यावर म्हणजे वार्सापासून सुमारें पंधरा मैलावर ब्लोनी गांव असून ब्लोनीचें ठिकाण रशियानें फारच मजबूत तयार केलें आहे. ब्लोनीचें ठिकाण व उत्तरेस व्हिश्चुला नदी यांच्यामध्यें दलदलीची जागा

आहे; सोचाक्रूच्या उत्तरेस झुरा नदी ओलांडून दलदलीची जागा गांठून ब्लोनीवर हल्ला चढविण्याच्या इराद्यानें डिसेंबरांत झुरा नदीवर जर्मनीनें भयंकर हल्ले केले. या हल्ल्यांत जर्मनीचा हेतु सफल न होऊन लाख लोक वाया गेले ! तेव्हां दक्षिणेस रावा शहर घेऊन रावा नदीच्या उजव्या बाजूस रशियन सैन्यास वळसा देऊन जानेवारी प्रारंभाला जर्मनीनें स्कॅर्नव्हिस व सोचाक्रू यांच्यामधील बोलीमो गांव घेतलें. अशारीतीनें रावा नदी पूर्णपणें जर्मनीच्या ताब्यांत गेली. पण सोचाक्रूच्या उत्तरेच्या झुरा नदीची जागा जर्मनीच्या ताब्यांत गेली नाहीं. बोलीमो घेतल्यानंतर पुढील हल्ल्याची तयारी करण्यांत जानेवारी महिना जर्मनीनें घालविला. बोलिमोपासून ब्लोनीपर्यंत पंधरा सोळा मैलांचें अंतर असून बोलिमोच्या वायव्येस दोन चार मैल झाडी आहे. ही झाडी घेतली असतां ब्लोनीचा मार्ग आपणांस खुला होईल असें वाटून, जानेवारी अखेरीस बोलीमोच्या जवळ जर्मनीनें सहाशें तोफा आणल्या. सोचाक्रूच्या पश्चिमेलाहि व झुरा नदीवरहि मोठे तोफखाने आणून उभे केले; व फेब्रुवारीच्या प्रारंभाला सोचाक्रू व बोलीमो येथें भयंकर टक्कर सुरू झाली ! फेब्रुवारीच्या पहिल्या आठवड्यांत ही टक्कर रात्रदिवस सुरू राहून कोणचाच पक्ष हार गेला नाहीं. सबंध फेब्रुवारी महिना वार्सा घेण्याकरितां जर्मनी एकसारखी धडपड करील, असा अदाज आहे. जर्मनीच्या अधिकाधिक तोफा रोज बोलीमोकडे येऊन पोंचत आहेत. ह्या प्रचंड तोफखान्याला तोंड देण्याची रशियाची पूर्ण तयारी झाली असून अँटवर्पसारखे किल्ले ज्या तोफांनीं घेतले, त्या तोफांच्या तोडीस तोड देणारें साहित्य रशियाशीं भरपूर आहे. बोलिमोपासून ब्लोनीपर्यंत फार झालें तर जर्मनी पुढें सरकेल. अशा रीतीनें पुढें सरकण्यासच लाख दीड लाख लोकांची आहुती द्यावी लागेल, व ब्लोनी येथें चार पांच लक्ष बळी दिल्याशिवाय वार्सा जर्मनीच्या दृष्टीस पडणार नाहीं असें रशियन लष्कराचें मत आहे; इतके लोक बळी देण्यास जर्मनीपाशीं मोठें सैन्य नाहीं हें उघड आहे. तथापि तोफांच्या जोरावर पुढें पाऊल टाकण्यास जर्मनी उद्युक्त झाला आहे. तोफांच्या जोरावरच जर जर्मनीला वार्सा शहर गाठतां आलें तर थॉर्नपर्यंत पसरलेली रशियन सेना कमरेंत ढासळलेल्या म्हाताऱ्याप्रमाणें आपोआप लवून वार्सास पोंचलेल्या जर्मन सेनेच्या पायां पडेल ! बरें, बोलीमो व ब्लोनी येथील रशियन खडकावर जर जर्मन सैन्य डोकें आपटल्यामुळें हतवीर्य झालें, तर व्हिश्चुलेच्या उत्तर किनाऱ्यावरील रशियन सेना जर्मन पिछाडीवर येण्यास चुकणार नाहीं.

वार्सा शहर घेऊन उत्तर पोलंडांतील व दक्षिण पोलंडांतील सेना आयती गिळंकृत करण्याचा मोह जर्मनीस उत्पन्न झाला आहे, व तोफांच्या जोरावर वार्सा हस्तगत करूं अशी फील्ड मार्शल फॉन हिंडेनबर्ग यांना घमेंड झालेली आहे! वार्साचा आपण पक्का बंदोबस्त केला आहे, जर्मन मोठ्या तोफांच्या बागुलबुवासमोर जपानी आरमारी मोठ्या तोफा आपण आणून ठेविल्या आहेत, इग्रजी आरमारावरील मोठ्या तोफा अँटवर्प येथें वेळेवर न पोंचल्यामुळें जी चूक झाली ती वार्सा येथें होण्याचा संभव नाहीं, अशा तऱ्हेच्या निर्धास्तपणानें दक्षिण पोलंडांत व उत्तर पोलंडांत सैन्याची तयारी करून वार्सा येथें डोकें आपटलेल्या जर्मन सेनेवर डाव्या व उजव्या बगलेनें लाथ मारून त्याचें कंबरडें वारसासमोर मोडण्याचा डाव ग्रँड ड्यूक निकोलस खेळत आहेत. फील्ड मार्शल फॉन हिंडेनबर्ग म्हणतात, जर्मन तोफा वार्सा शहर गट्ट करून दक्षिणेचें व उत्तरेचें रशियन सैन्य भाजीपाल्याप्रमाणें व चटण्या कोशिंबिरीप्रमाणें खाऊन टाकतील! ग्रँड ड्यूक निकोलस ह्मणतात, वार्साच्या खडकावर जर्मनीचें डोकें फुटलें, कीं रशियानें जर्मनीचे हातपाय कापण्यास आरंभ केलाच! वार्सा सोचाक्यू व स्कॅर्नव्हीस ह्या लहानशा त्रिकोणांत फेब्रुवारींत होणाऱ्या लढाया म्हणजे पोलंडमधील आजपर्यंतच्या युद्धाचें शिखर होय! फेब्रुवारी मार्च महिन्यांत या कळसाकडे नीट नजर ठेवण्याची वाचकांस सूचना करून आपण आतां दक्षिण कार्पेथियन पर्वताकडे वळूं.

हंगेरियावरचें प्राणसंकट!

पोलंडमध्यें जर्मनीच्या सैन्याचा चक्काचूर करण्याचा, निदान मोठ्या जर्मन सैन्यास अडकवून पाडण्याचा उद्योग रशियानें कसा आरंभला आहे हें वाचकांच्या ध्यानांत आलेंच असेल. जर्मन सैन्याचा जर चक्काचूर झाला नाहीं, तर क्रॅको व सॅलिसिया ह्या बाजूनें ऑस्ट्रियांत व जर्मनींत घुसण्याचा मोठा उद्योग रशियाकडून होणार नाहीं. जर चक्काचूर झाला तर क्रॅकोच्या दिशेनें पुनः रशियाची मोहीम जर्मनीवर व ऑस्ट्रियावर होईल. पोलंडमध्यें जर जर्मन सैनेस अडकवूनच नुसतें ठेवतां आलें, तर क्रॅकोच्याहि बाजूला जर्मनीस दहशत असावी म्हणून रशियानें प्रिजमिसल-टार्नो या पट्ट्यांत मोठी फौज जमा केली आहे; वार्सा व प्रिजमिसल हीं दोन शहरें आपल्या कबज्यांत घेतल्याशिवाय ऑस्ट्रिया-जर्मनीस लागलेलें रशियाचें ग्रहण सुटणार नाहीं. जानेवारींत ऑस्ट्रियानें प्रिजमिसलचा वेढा उठविण्याचा

आटोकाट यत्न केला, पण रशियानें जानेवारीचे अखेरीस डुकला घाट ताब्यांत घऊन कार्पेथियन पर्वताच्या पूर्वेस असलेला हंगेरीचा बुकोविना प्रांतहि सर्व व्यापून टाकला. बुकोविना ते प्रिजमिसलपर्यंत कार्पेथियन पर्वताच्या पूर्व उत्तरेकडे जाणारे एकंदर पांच आगगाडीचे फांटे आहेत; एक फाटा लुपकौ येथून डुकला घाटानें प्रिजमिसलकडे जातो. दुसरा फाटा आंगवाट शहरावरून युझाक घाटानें प्रिजमिसलकडे जातो. तिसरा मनकाज शहरावरून स्ट्राई घाटानें लँबर्ककडे जातो; चवथा मारेमाखास शहरावरून जब्लोनिटस घाटानें कोलोमियाकडे जातो; पांचवा काराब्ला घाटानें बोकोवियामध्यें उतरतो. डिसेंबर जानेवारी महिन्यामध्यें हे पांचीहि घाट आपल्या ताब्यांत घेऊन सर्व कार्पेथियन पर्वत हस्तगत केल्याचें श्रेय रशियानें संपादिलें होतें. पण हंगेरिया यास जर्मनीची मदत वेळेवर मिळाल्यावर डुकला घाट शिवाय करून बाकीच्या चारी घाटांनीं हंगेरियन व जर्मन फौज हंगेरियन पर्वताच्या पूर्वेकडील भागांत उतरली आहे. फेब्रुवारीचे प्रारंभीं बुकोविनामध्यें रशियन सैन्य बरेंच मागें हटलें असून प्रिजमिसल–युझाक घाटाजवळहि रशियाला थोडीशी माघार खावी लागली आहे. प्रिजमिसलचा वेढा जर हंगेरियाला उठवितां आला, तर कार्पेथियन पर्वताच्या पलीकडून हंगेरियावर येणारें संकट बऱ्याच अंशीं टळल्या सारखें होईल. प्रिजमिसलचा किल्ला फेब्रुवारींत घेण्याचा रशियानें जारीनें उद्योग आरंभिला असून हा किल्ला जर रशियाचे ताब्यांत गेला, तर युझाक घाट व त्याच्या खालचा ट्रीई घाट हे रशियाच्या ताब्यांत तेव्हांच जातील, व हंगेरियावर मोहीम करण्यास रशियास सुलभ होईल. वसंतकाळीं सर्व कार्पेथियन पर्वत ओलांडून हंगेरियन प्रांत आक्रमून टाकण्याचा रशियन सेनेचा उद्देश आहे. पोलंडमध्यें जर्मन सेनेचा जरी चक्काचूर करतां आला नाहीं, तरी मुख्य जर्मन सेनेला आपण अडंकवून पाडूं अशी रशियास खात्री वाटत आहे. वसंतकाळापासून प्रिजमिसल घेऊन क्रॅकोला शह दिल्यानें अवशिष्ट राहिलेलें जर्मन सैन्य क्रॅकोसभोवार धडपडत राहील अशी रशियाची अटकळ आहे. तेव्हां वसंतकाळीं बेल्जममधून इंग्रजी सैन्य व आईन नदी ओलांडून फ्रेंच सैन्य चाल करून जात असतांना कार्पेथियन पर्वत ओलांडून हंगारीची नरडी आपण धरावी अशी रशियानें तयारी चालविली आहे ! या तयारीस दुजोरा येण्याकरितां मार्च–एप्रिल महिन्यांत रुमानियासहि रशियाच्या तर्फेनें महायुद्धास सामील करून घेण्याचा प्रयत्न चालू आहे; व मार्च–एप्रिलांत

रुमानिया हंगारियावर स्वारी करील, अशी रशियास खात्री वाटत आहे. जानेवारी महिन्यांत रुमानियानें लढाईची बरीच तयारी केली असून इंग्लडपासून बरेंच कर्जहि घेतलें आहे. फेब्रुवारी मार्च महिन्यांत रुमानियाची तयारी पुरी होईल असा अंदाज आहे. रुमानिया जर लढाईंत सामील झाला तर ग्रीस देशहि सर्व्हियास मदत करण्यास चुकणार नाहीं. रुमानिया व ग्रीस हे देश लढाइत पडल्यानंतर बल्गेरिया अलिप्त राहील असें म्हणतां येत नाहीं. बल्गेरियाचा ओढा जर्मनी व टर्की यांच्या बाजूस आहे. आणि वार्सा व प्रिजमिसल येथें फेब्रुवारी महिन्यांत चाललेल्या लढायांत जर रशियाची सरशी झाली तर तटस्थ वृत्ति स्वीकारून बल्गेरिया स्वस्थ बसेल असा अदाज आहे. वार्सा व प्रिजमिसल येथें फेब्रुवारी महिन्यांत चाललेल्या लढाया विशेष महत्त्वाच्या आहेत, या लढ्यांत ज़र जर्मनीची सरशी झाली, तर महायुद्धांत रशियाचा वर हात चढण्याचा संभव नाहीं असें बाल्कन राष्ट्रांस वाटून रुमानिया व ग्रीस दोघेहि महायुद्धापासून अलिप्त रहातील. पण जर का फेब्रुवारींत रशियाची सरशी झाली तर हगेरी प्रांत रशिया व सर्व्हिया यांच्यामध्यें वाटला जाणार अशी खात्री मनाला पटून रुमानियाला लागून असलेल्या हंगेरीच्या ट्रान्ससिल्व्हानिया प्रांताच्या लोभानें रुमानिया लढाईंत सामील होणारच. हगेरियाच्या बाजूला कांहीं प्रदेश ग्रीसला मिळणें जरी शक्य नसलें तरी अखेर रशियाचा हात वर चढणार अशी खूणगांठ ग्रीसच्या मनाला पटली तर तुर्कस्थानच्या आशियामायनरमधील कांहीं प्रदेशांच्या लोभानें ग्रीसहि टर्कीशीं दोन हात करण्यास कमी करणार नाहीं. महायुद्धांत अखेर जयाचा वांटा कोणच्या बाजूस वळणार हें वार्सा व प्रिजमिसल येथील लढायांच्या यशापयशावरून बाल्कन राष्ट्रें ठरविणार आहेत. वार्सा जर जर्मनीला घेतां आला नाहीं आणि उलट क्रॅकोला रशियानें पुन्हां वेढा दिला तर मार्च–एप्रिलमध्यें रुमानिया हंगारीवर तुटून पडेल, व ग्रीसची मदत घेऊन सर्व्हियाहि हंगारीवर स्वारी करण्यास उद्युक्त होईल. म्हणजे वसंतकाळीं उत्तर, पूर्व व दक्षिण दिशांनीं हंगारीवर दहापांच सैन्यांच्या स्वाऱ्या होऊन हगारीचा फडशा होईल, व हंगारीच्या विनाशानें महायुद्धाची रशियाच्या तर्फेची परिसमाप्ति होईल. जर्मनीनें नवें चाळीस लाख सैन्य उभारलें आहे खरें; या सैन्याच्या बळावर इंग्लंड, फ्रान्स व पोलंडच्या बाजूनें रशिया यांना फार झालें तर जर्मनी थोपवून धरूं शकेल. पण त्याचवेळीं हंगारीच्या शरीराचे तिन्ही बाजूनीं

जे शतशः लचके तोडण्यांत येतील त्याचा विचार काय ? वसंतकाळांत हंगारीवर येणाऱ्या या प्राणसंकटाचें निवारण जर्मनीचा पक्ष खालील उपायांनीं करूं पहात आहेः-(१) वार्सा फेब्रुवारींतच घेऊन पोलंडमध्यें रशियास बेइज्जत करायचें (२) फेब्रुवारींतच प्रिजमिसल घेऊन क्रॅकोच्या टापूला कायमचें भयमुक्त करावयाचें (३) बुकोविनांतून रशियास हाकून देऊन प्रसंगविशेषीं रुमानियावर स्वारी करण्याचा प्रसग आलाच तर बुकोविनाच्या बाजूच्या मैदानाचा मार्ग आपणास मोकळा करून ठेवून रुमानियाच्या उत्तर बाजूच्या प्रांतांत ऊर्फ सेरेट नदीच्या प्रांतांत लढाई नेऊन टाकण्यास आपला मार्ग मोकळा ठेवावयाचा. कर्मधर्म संयोगानें जर वार्सा-प्रिजमिसल येथें जमनीची सरशी झाली आणि जर्मनी व ऑस्ट्रिया हे दोन प्रांत रशियाच्या भीतीतून जर कायमचे मुक्त झाले तर हंगारीच्या संरक्षणाच्या दृष्टीनेंच नव्हे, तर कार्पेथियन पर्वताच्या पूर्वेकडून रशियावर उलट हल्ला चढवून काळा समुद्र व ओडेसा बंदर गांठण्याच्या दृष्टीनें बुकोविना हा प्रांत फारच महत्त्वाचा आहे. आपण क्षणभर असें समजू कीं, वारसा व प्रिजमिसल हे दोन्ही किल्ले जर्मनीनें घेतले व रशियास तेथून मागें पाय घ्यावा लागला; असें झालें तरी रशियानें तह करण्यास तयार व्हावें असें रशियाचें त्यांत कोणचें मोठें नुकसान होणार आहे ? पोलंड देश जरी जर्मनीच्या ताब्यांत गेला तरी रशिया जर्जर होणार नाहीं ! पक्वान्नांनीं भरलेल्या मोठ्या पानाच्या जवळ पडलेल्या थोड्याशा आहुती मांजरानें जरी खाल्ल्या तरी पानावर बसलेला मनुष्य जसा गांगरत नाहीं, त्याप्रमाणें पोलंड देश जरी जर्मनीनें खाल्ला, तरी रशिया यत्किंचित्हि डगमगणार नाहीं. पांच सहा महिने रशियाची थोडीशी तारांबळ होईल इतकेंच. तरी वारसा घेतल्यानंतर सहा महिन्यानंतर रशिया पूर्वीप्रमाणें पुनः युद्ध सुरू करील ! रशियाच्या ह्या अफाट व अतर्क्य सामर्थ्याला मर्यादित कसें करावयाचें ? जर्मनीला कांहीं सवलती मिळतील अशारीतीनें रशियानें तह करावा, अशी जर जमनीची इच्छा असली, तर जर्मनीनें कोणता पराक्रम करून दाखविला पाहिजे ? वार्सा प्रिजमिसल घेऊन जर्मनी जर बुकोविनाच्या पूर्वेस चाल करून जाऊन काळा समुद्र गांठील व ओडेसा बंदर घेईल, तरच रशिया सवलतीच्या तहास राजी होईल. वार्सा व प्रिजमिसल येथें जर जर्मनीला जय मिळाला तर बुकोविनाच्या आग्नेयेस दोन अडीचशें मैल चाल करून जाऊन काळा समुद्र गांठणें

जर्मनीला व ऑस्ट्रिया यांच्या शक्तीच्या बाहेरचें नाहीं. अशारीतीनें वसंत काळाच्या-पूर्वी किंवा वसंत काळांत जर काळासमुद्र जर्मनीला गांठतां आला, तर तुर्कस्थानास पूर्ण मदत करण्याचा मार्गहि खुला होऊन रशियाचें कांहीं तरी चांगलें नुकसान केल्यासारखें होणारें आहे. स्वसंरक्षणाच्या दृष्टीनें ह्मणा, किंवा रशियास जेरीस आणण्याचे दृष्टीनें ह्मणा, बुकोविना प्रांत हंगेरियानें स्वतःचे ताब्यांत ठेवणें जरूर आहे. (४) प्राण संकटापासून हंगरियाला बचावण्याचा चौथा उपाय ह्मणजे सर्व्हियावर स्वारी करून वसंत काळापूर्वी किंवा रुमानिया युद्धांत सामील होण्या-पूर्वी सर्व्हियाचा पराभव करून टाकणें हा होय. या हेतूनें बेलग्रेडच्या उत्तरेस असलेल्या हंगारीच्या तेमेश्वर प्रांतांत जर्मनी व हंगेरिया यांचें पांच सहा लाख सैन्य गोळा झालें असून डॅन्यूब नदीला आलेला महापूर उतरल्याबरोबर आरसोवा शहराच्या बाजूनें ह्मणजे रुमानिया, सर्व्हिया व हंगारी या तिन्ही सरहद्दी ज्या शहरा-जवळ मिळतात त्या शहराच्या बाजूनें सर्व्हियावर चाल करून जाण्याचा या सैन्याचा हेतु आहे. आरसोव्हाचे दक्षिणेस दहा बारा मैल जर हें सैन्य उतरलें, तर रूमानिया व सर्व्हिया हीं एकमेकांपासून अलग होतील; व हंगेरियाला बल्गेरियन सरहद्द गांठतां येऊन बल्गेरियाच्यामार्फत सामानसुमानाची मदत टर्कीकडे सहज पाठवतां येईल. तेमेश्वरच्या दक्षिणेस गोळा झालेलें पांच सहा लाख हंगेरियन–जर्मन सैन्यानें आर्सो-व्हाच्या दक्षिणेचा दहा पंधरा मैलांचा पट्टा व्यापून टाकल्यानंतर वार्सा व प्रिजमिसल जर जर्मनीच्या ताब्यांत गेलीं तर सर्व्हियाचा प्रथम समाचार न घेतां जर्मनी बुको-विनाकडे वळेल, व काळा समुद्र गांठण्याचा प्रयत्न करून रशियाच्या बाजूच्या युद्धास एक प्रकारची पूर्तता आणील. हंगारीवरील संकट, सर्व्हियावरील मोहीम, रुमानियाचें महायुद्धास सामील होणें, बुकोविनाचे बाजूनें काळ्या समुद्रापर्यंतची चाल वगैरे सर्व लष्करी घोरणाच्या गोष्टी वार्सा व प्रिजमिसल येथील लढा यांवर अवलंबून आहेत. त्या लढाया ज्या पक्षाच्या तर्फेच्या होतील, त्या पक्षास कार्पेथियन पर्वताचे टापूंत व बाल्कन पर्वताचे टापूंत अखेर यश मिळणार आहे.

इजिप्तवर तुर्कांची मोहीम

इजिप्तवर तुर्कांची मोहीम होणार ह्मणून दोन तीन महिने गाजावाजा होतां होतां शेवटीं फेब्रुवारीचे पहिल्या आठवड्यांत तुर्कांनीं सुएझच्या कालव्यावर आपला पहिला हल्ला चढविला. कांतारा, इस्मालिया व सुएझ या तीन ठिकाणांवर बारा

हजार तुर्की सैन्य चाल करून आलें, व एकदोन जागीं त्यांनीं कालव्यामध्यें ताफे व होड्या टाकून कालवा उल्लंघन करण्याचा प्रयत्नहि केला ! पण इंग्रजांच्या बंदोबस्तापुढें त्यांचें कांहीं न चालतां दोन तीन हजार लोकांची खराबी करून घेऊन कालवा सोडून वीस मैल आंत त्यांना परत जावें लागलें ! या हल्ल्याच्या वेळीं कांहीं होड्या, कालव्यावर आयत्यावेळीं टाकावयाचें पुलाचें सामान, सहा तोफा व एक मोठी तोफ इतकें अवजड सामान तुर्कांनीं बरोबर आणलें होतें. या पहिल्या हल्ल्याचे वेळीं कालव्याजवळ आलेले हे बारा हजार लोक तुर्की सैन्याची बिनी असून इजिप्तवर चाल करून येत असलेलें एकंदर सैन्य लाख दीड लाख आहे असें म्हणतात. सुएझ कालव्याच्या पूर्वेस असलेल्या शें सवाशें मैल रुंदीच्या वाळवंटाच्या पट्ट्यांत अन्नाबरोबर पाण्याचाहि पुरवठा या येवढ्या मोठ्या सैन्यास कसा होणार ? शंभर सवाशें मैलापैकीं पन्नास साठ मैल तुर्कांनीं नवी आगगाडी केली आहे म्हणतात; व मुख्य सैन्य जसें जसें पुढें येईल, तसतशी तुर्की आगगाडीहि कालव्यापर्यंत येईल, अशी एक बातमी प्रसिद्ध झाली आहे. कांहींचें म्हणणें असें आहे कीं, या आगगाडीचे बातमींत कांहीं तथ्य नसून मुख्य लष्कर मजल दरमजल पुढें चाल करून येत असतांना मोटार गाड्यांना उपयोगी पडेल अशी सडक या बिनपाण्याच्या जंगलांत तयार करण्यांत येईल; शिवाय तुर्कांच्या पाशीं बिनपाण्याच्या वाळवटांत सुखानें संचार करणाऱ्या तीन चार हजार उंटाचाहि जमाव आहे. इजिप्तच्या लोभानें या युद्धांत तुर्कस्थान पडलेलें असल्यामुळें कालवा ओलांडून कैरो शहर घेण्याकरितां ते जिवापाड मेहनत करतील, हें उघड आहे. कालव्यावर इंग्रजांचा बंदोबस्त इतका मजबूत आहे कीं इंग्रजी बंदुकांना व तोफांना हें तुर्की सैन्य बळी पडण्याकरतांच येत आहे, अशी इजिप्तला खात्री वाटत आहे ! डिसेंबर अखेरीस व जानेवारींच्या प्रारंभाला काकेशियस प्रांतांत तुर्की सैन्याचा जसा पुरा पराभव झाला तसा सुएझच्या कालव्यावरहि तुर्कांचा झाल्यावांचून राहणार नाहीं, असें इजिप्तचें मत आहे. जानेवारीचे अखेरीस रशियन लोकांनीं सर्व तुर्की सैनेला स्वतःच्या मुलुखांतून बाहेर हांकललें असून तुर्कांनीं इराणांत सुरू केलेल्या गडबडीचा बंदोबस्त करण्याकरितां रशियन सैनेनें इराणांतील तैब्रीस शहर हस्तगत केलें आहे. एवंच, वसंतकाळाच्या सुमारास, इंग्रजांच्या व रशियाच्या विरुद्ध आपलें कांहीं चालणार नाहीं, हें सर्व तुर्कस्थानला कळून चुकेल; व कॉन्स्टांटिनोपल येथें एन्व्हर

पाशाचा पक्ष निस्तेज होऊन तुर्कस्थान सर्वांच्या अगोदर तहास राजी होईल असा अंदाज आहे. तुर्की डोलारा अशारीतीनें कोसळूं नये म्हणून सर्व्हिया कावीज करून बल्गेरियाच्या मार्फत किंवा बोकेविनांतून अग्नेयेस काळ्या समुद्राचा किनारा गांठून काळ्या समुद्रामार्फत तुर्कांशी संलग्न होण्याचा उद्योग जर्मनी लवकरच करणार आहे. इराणांतील गडबड, काकेशियस प्रांतांतील चढाई व इजिप्तवरील हल्ला या सर्व उलाढाली, जर्मनी तुर्कस्थान ही जर सलग्न झालीं नाहीं तर, आपोआपच मावळून जाणाऱ्या आहेत. रशियाच्या पेंचांतून जर्मनी–ऑस्ट्रिया निर्धास्तपणें मुक्त होतील तेव्हां मग तुर्कस्थानशीं संलग्न होण्याच्या वार्ता ! वार्सा व प्रिजमिसल हीं शहरें जर जर्मनीला फेब्रुवारी–मार्चमध्यें घेतां आली नाहींत तर पांच सहा महिन्यापुरतेहि रशियाकडून येणारें प्राणसंकट टळत नाहीं, हें सिद्ध आहे.

महायुद्धाचा फेब्रुवारी–मार्च महिना

अन्नाची माती करणारी चांचेगिरी

महायुद्धाचे इतिहासांत फेब्रुवारी महिना बऱ्याच महत्त्वाचा गेला. तत्काळ फळ देणाऱ्या, कांहीं दिवसांनीं फळ देणाऱ्या आणि वर्ष दीड वर्षांनीं फळ देणाऱ्या अशा तिन्हीं प्रकारच्या गोष्टी या महिन्यांत घडून आल्या. जर्मन सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग यांच्या चलाखीच्या तडाख्यापैकीं एक महत्त्वाची मुसंडी पूर्व प्रशियावर चाल करून जाणाऱ्या रशियन सैन्याला सोसावी लागली. त्याचा तत्काळ कांहीं परिणाम झाला आहे व थोडया दिवसांनीं कांहीं होणार आहे. फेब्रुवारीचे अखेरीस डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी घेण्याचा उद्योग इंग्रजी आरमारानें यथाशास्त्र व यथाविधी सुरू केला. याचेहि कांहीं तत्काळ परिणाम होणारे असून चार सहा महिन्यानंतर महायुद्धाचे समाप्तीचे वेळीं त्याचे महत्त्वाचे परिणाम झाल्यावांचून रहाणार नाहींत. फेब्रुवारीच्या १८ तारखेपासून इंग्लंड देशाच्या किनाऱ्याला पोंचणाऱ्या व तेथून निघणाऱ्या सर्व बोटी पाणबुडया बोटींच्या मार्फत आपण बुडवूं असें जर्मनीनें जाहीर करून या चांचेगिरीस नेमल्या दिवसापासून प्रारंभ केला ! व्यापारी बोटीवरील खलाशी किनाऱ्यावर सुरक्षितपणें पोंचतील अशी आपणांस खबरदारी घेतां यावयाची नाहीं किंवा महायुद्धांत सामील नसलेल्या अमेरिकेसारख्या राष्ट्रांची ही बोट आहे किंवा कसें हेंहि पहात बसण्यास आपणांस सवड मिळणार नाहीं, असें जर्मनीनें जाहीर केलें आहे. जर्मनीच्या या चांचेगिरीमुळें हॉलंड व अमेरिका या दोन राष्ट्रांच्या व्यापाराचें विशेष नुकसान होण्याचा संभव आहे. या तटस्थ राष्ट्रांचें म्हणणें असें आहे कीं; युद्धाला लागणारें सामानसुमान जर आमच्या बोटी वहात असतील तर त्या बुडविण्याचा अधिकार जर्मनीला आहे खरा; पण युद्धांत न पडणाऱ्या नागरिकांना लागणाऱ्या संसाराच्या सामान्य वस्तू आमच्या बोटी जर तिकडे नेत असतील तर त्या बुडविण्याचा अधिकार जर्मनीला खात्रीनें नाहीं. इंग्रजांच्या बोटी हॉलंडचें किंवा अमेरिकेचें निशाण, पळून जाण्यास मिळावें म्हणून, संकट समयीं दाखवितात; आणि पाणबुडया छोटया बोटी जर तें निशाण खरें कोणाचें खोटें कोणाचें याची मीमांसा करण्यांत वेळ घालवूं लागल्या तर त्यांचें भक्ष त्यांचे हातून तेव्हांच

निसटून जाईल; अमेरिकेंनें अशी खबरदारी घ्यावी कीं, त्यांच्या निशाणाचा दुरुपयोग इंग्रजी जहाज करणारच नाहीं; अशाप्रकारची खबरदारी जर अमेरिकेनें घेतली तरच अमेरिकेच्या निशाणाच्या बाजूला जर्मन पाणबुड्या बोटी जाणार नाहींत, असें जर्मनीचें उत्तर आहे. जर्मनीच्या या उत्तरावर इंग्लंडचें असें म्हणणें आहे कीं स्वसंरक्षणासाठीं पाहिजे त्या देशाचें निशाण दाखविण्याचा हक्क इंग्लंडची जहाजें कधींहि सोडणार नाहींत; व्यापार बुडवण्यांत त्या बाबतींतलें धर्मयुद्ध म्हटलें म्हणजे शत्रूची व्यापारी बोट असली तर ती थांबवून वरील खलाशाचे जीव वांचविण्याची व्यवस्था करून पाहिजे तर ती बोट बुडवावी किंवा धरून आपल्या बंदरांत न्यावी; शत्रूशिवाय इतरांची बोट असेल तिला पकडून बंदरांतच नेली पाहिजे; आणि ती करीत असलेला व्यापार युद्धास विघातक आहे असें त्यासंबंधीं चौकशी करणाऱ्या न्यायाधिशापुढें सिद्ध करून नंतर ती बोट व ती मालमत्ता जप्त करावयाची. धर्मयुद्धाचें हें स्वरूप जर्मनी पाळणार कसें? बोटी धरणें, बंदरांत नेणें, न्यायाधिशापुढें त्यांतील मालाची चौकशी करणें असले धर्मविधि विजयी आरमारच करूं शकतें! जर्मनीचें आरमार लपून बसलेलें, उघड्या समुद्रावर तें येणार कोठून, बोटी पकडणार कोठून आणि मालाची चौकशी करण्याची ब्याद करणार कसली? सर्व खेळ पाणबुड्या बोटी मार्फत जर्मनी खेळणार. पाणबुड्या बोटींचा व्यवहारच गुप्त, यांची हालचाल अदृश्य; घराचे मालकांला त्रास देणाऱ्या एखाद्या वात्रट भूतानें घरांत ज्याप्रमाणें वावरावें त्याप्रमाणें समुद्रांत या पाणबुड्यांचा संचार! भूत जरा दिसतें न दिसतें तों नाहिसें होतें; आपल्या मागचा वरवंटा उचलून त्यानें डोक्यांत घातला, म्हणून आपण दोन पावलें पुढें सरकावें तों लोणच्याचें गाडगें पायावर आदळलेंच! पांघरुणाची आग विझवावी तों कागदपत्र जळून खाक, अन्नांत राख, राखेंत अलंकार, दागिन्याच्या डब्यांत केर! असे खेळ नकळत करून मांत्रिकाला त्याची छाया मात्र केव्हां केव्हां दृष्टीस पडावयाची. पाणबुड्या बोटींच्या चेष्टा अशाच प्रकारच्या आहेत. धर्माधर्म त्या पाळणार कोठून? मांत्रिकाच्या अक्षता ईशान्य कोपऱ्यावर पडताहेत तों आग्नेयेकडे गुप्तपणानें हीं पाणबुडी पिशाचें निघून जाणारीं आहेत! पिशाचांचें हातून घराचे खांब पडत नाहींत, भिंती पडत नाहींत किंवा घरावरील कौलारहि हालत नाहीं; लहानशा मर्कटाच्या मनगटांत जेवढी शक्ति असते तेवढीहि शक्ति पिशाच्याच्या अंगांत नसते. माणसांना जर पिशाचें पकडतां आलीं, तर चिमणीची

मुंडी मुरगळण्याला जेवढी शक्ति लागते तेवढ्या शक्तीनें चुटकी वाजविण्यास लागणाऱ्या वेळांत पिशाचांचीं चटणी माणसें करूं शकतील ! पण, पिशाचें दिसत नाहींत आणि त्यामुळें पिशाचांना नारळ फोडून किंवा कोंबडें देऊन किंवा दहिभात जेवूं घालून मनुष्यांना स्वसंरक्षण करून ध्यावें लागतें. जर्मन पाणबुड्या म्हणतात, आम्ही पिशाचें आहोंत, धर्म–अधर्म आम्हाला माहीत नाहीं; किंबहुना अधर्मानेंच वागण्याकरितां आमच्या योनीची योजना झाली आहे. तुम्ही येथें जेवतां खाता, पूर्वजन्मीं म्हणजे समुद्र किनाऱ्यावर असतांना आमची उपासमार झाली; आणि त्या उपासमारीच्या यातना सोसण्याचे वेळीं आम्ही हा पिशाच देह धारण केला; आमच्या समुद्र किनाऱ्यावर गव्हाची पोती व बकऱ्याचे कळप हीं पोंचवून जर तुम्ही जर्मनीची उपासमार कमी केली, तरच आम्ही तुमच्या अन्नांत माती टाकण्याचें कमी करूं. जर्मन पिचाच्यांना अशाप्रकारें बलिदान देण्याचें इंग्रजी मुत्सद्यांनीं साफ नाकारलें असून इंग्लंडचे मुख्य प्रधान मि. अस्क्विथसाहेब यांनीं असें जाहीर केलें आहे कीं, जर्मन किनाऱ्याला कोणच्याहि देशाची कोणचीहि बोट आम्ही यापुढें पोहोंचूं देणार नाहीं ! इंग्रजी आरमारानेंहि या चांचेगिरीचा कडेकोट बंदोबस्त आरंभला असून इंग्रजी मांत्रिक हजर नाहींत अशा थोड्याशा जागा अंधारामध्यें समुद्रावर शिल्लक राहिल्या आहेत. पाणबुड्या बोटींना दररोज दहा बारा बळी ध्यावयास सांपडतील असा जर्मनीचा तर्क होता; पण अठरा तारखेनंतरच्या आठ दहा दिवसाच्या हकीकतीवरून एखाद दुसऱ्याहून अधिक बळी जर्मन पाणबुड्यांना मिळणार नाहीं असें म्हणण्यास प्रत्यवाय उरलेला नाहीं. पांच हजार इंग्रजी जहाजें व्यापाराकरितां समुद्रावर फिरत आहेत आणि रोजचें एखाद दुसरें जहाज जर्मनीनें जरी बुडविलें तरी शेंकडा वीस पंचवीस जहाजें नष्ट होण्यास दीड दोन वर्षांचा अवधि सहज लागणार आहे. अर्थात् जर्मन चांचेगिरीचा परिणाम दीड दोन वर्षानंतर दृष्टीस पडणार आहे. महायुद्धाच्या या दुसऱ्या सहामाहीवर त्याचा प्रत्यक्ष परिणाम कांहींच होणार नाहीं हें उघड आहे. बरें, इंग्रजांनीं जर्मनीच्या किनाऱ्याशीं व्यापार कोणालाहि करूं दिला नाहीं तर त्याचा तरी परिणाम केव्हां दृष्टीस पडावयाचा ? त्याचाहि परिणाम या दुसऱ्या सहामाहींत कांहींच दृष्टीस पडणार नाहीं. इंग्लंड काय, फ्रान्स काय किंवा जर्मनी काय, या तिन्ही देशांत महायुद्धांतल्या पहिल्या चार महिन्यांत परदेशाहून नेहमींपेक्षां चौपट पांचपट अन्न–सामग्री जाऊन पोचली आहे.

अमेरिकेचे जर या चार महिन्याचे व्यापारी आंकडे पाहिलें तर असें आढळून येईल कीं, धान्यासंबंधानें दीड वर्षांचा व्यापार या चार महिन्यांतच अमेरिकेनें उरकून घेतला आहे. हॉलंडसारख्या चिमुकल्या देशाशीं तर या चार महिन्यांत अमेरिकेचा व्यापार नेहमींहून दहा बारापट अधिक झाला; लढाई युरोपांत, व अन्नाची महागाई अमेरिकेंत अशी स्थिति आली! 'देवी रानांत व नायटे गावांत' असल्या स्थितींतला अनुभव शेतकीचा व्यवहार करणाऱ्या सर्व राष्ट्रांना आजकाल आलेला आहे. अर्थात् जर्मनी काय, फ्रान्स काय किंवा इंग्लंड काय, कोणाचाहि देश तीन किंवा चार सहामाही उलटून जाईतों अन्नान्नगत होऊन तह करण्यास राजी होणार नाहीं अशी अन्नसामग्रीची स्थिति त्या त्या देशांत आहे. इंग्लंडमध्यें व जर्मनीमध्यें जर अन्नाचे सांठे अजून एवढे मोठे तर इंग्लंडच्या अन्नांत माती कालविण्याचा पिशाचांचा अधर्म जर्मनीनें आज कां सुरू कराव! ह्याला उत्तर असें आहे कीं, मुत्सद्यांच्या दृष्टीनें हें युद्ध कदाचित् दोन वर्षांत न संपतां तिसऱ्या वर्षांत, चौथ्या वर्षांत किंवहुना पांचव्याहि वर्षांत चालण्याचा संभव आहे! मुत्सद्यांची दृष्टि सामान्य लोकांच्या दृष्टीहून फार पुढें जाते; व पुढचीं संकटें टाळण्याची व्यवस्था करण्यास ते उद्युक्त होतात. तिसऱ्या चौथ्या वर्षांत जर्मनीला जी भूक लागावयाची आहे तिच्या वेदना आजच जर्मनांच्या मुत्सद्यांना होऊं लागल्या आहेत, जर्मनीचें प्रधानमंडळ पांच पंचवीस महिने आगाऊच उपासमारीनें तळमळूं लागलें आहे. "बुभुक्षितः किं न करोति पापं, क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति।" ह्या न्यायानें जर्मन मुत्सद्यांनीं आपल्या भुकेचा वांटा थोडासा तरी इंग्लंडला द्यावा म्हणून धर्माधर्म न पहातां खलाशांच्या जीवाची पर्वा न करितां पाणबुड्या बोटींकडून व्यापारी चांचेगिरीस सुरुवात केली आहे. रोजची एखाद दुसरी बोट बुडविण्याच्या ह्या चांचेगिरीचा चालू सहामाहीवर कांहीं परिणाम होणें शक्य नाहीं, हें ध्यानांत धरून जमिनीवरील युद्धाकडे आपण आतां वळूं.

आगगाडीची चाल व चरांची ढाल

इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया या तीन देशांचें लष्करी सामर्थ्य जर्मनी व ऑस्ट्रिया या दोन देशांच्या सामर्थ्याच्या दुप्पट आहे, जर्मनी व ऑस्ट्रिया एक कोट लोक रणांगणावर उभे करूं शकतात, तर रशिया, फ्रान्स व इंग्लंड हें त्रिकूट दोन कोट

लोक रणांगणावर आणूं शकतात. दोन अडीच वर्षेंपर्यंत लढाई चालवण्याचें द्रव्यदृष्ट्या सामर्थ्य जर्मनी व ऑस्ट्रिया ह्यांस आहे. तर दुसऱ्या बाजूस एकटें इंग्लंड पांच वर्षेंपर्यंत, एकटा फ्रान्स तीन वर्षेंपर्यंत तिन्ही राष्ट्रांचा लढाईचा खर्च करूं शकेल. द्रव्यबल व मनुष्यबल ह्या दोन्ही बळांची इंग्लंडच्यातर्फेची बेरीज जर्मनीच्या द्रव्यबलाचे व मनुष्यबलाचे बेरजेच्या तिप्पट आहे. असें असतांना पहिल्या सहामाहींतच जर्मनीचा नाश कसा झाला नाहीं ? उन्हाळ्यांत किंवा उन्हाळ्यानंतर म्हणजे दुसरी सहामाही संपावयाच्या वेळेला महायुद्धास खरा रंग येईल असे उद्गार इंग्रजी मुत्सद्याचे तोंडून कां निघावे ? सातव्या आठव्या महिन्यांतहि धिंगाणा घालण्यास जर्मनीस सवड कोठून मिळाली ? मनुष्यबलांत जर्मनी कमी, द्रव्यबलांत फारच कमी, मग कोणच्या बलाचे जिवावर जर्मनी आज सहा महिने तडाख्यानें लढत आहे, व पुढेंहि निदान वर्ष सहा महिने टिकाव धरून बसण्याची जर्मनींत ताकद दिसत आहे ? मनुष्यबलांतील व द्रव्य बलांतील कमीपणा जर्मनीनें बुद्धिबलानें भरून काढला आहे. एखादा नवीन रंग शोधून काढणें, तो रंग व्यापाराच्या उपयोगी पडेल इतक्या स्थितींत त्याला नेऊन पोंचविणें, आणि व्यापारी चढाओढींत जगांतील इतर रंग आस्ते आस्ते नामशेष करून आपल्याच रंगाऱ्यांच्या उद्योगधंद्याचें साम्राज्य चोहोंकडे स्थापणें, ही व्यापारी गोष्ट ज्या बुद्धिकौशल्यानें ज्या व्यापक रचनाचातुर्यानें व दुसऱ्याच्या सुखदुःखाविषयीं पूर्ण निष्ठूर असलेल्या ज्या धिमेपणानें जर्मन लोक अमलांत आणतात, त्याच बुद्धिकौशल्यानें, त्याच रचनाचातुर्यानें, व त्याच निष्करुण वृत्तीनें जर्मनीनें या महायुद्धाची तयारी केली, युद्धास आरंभ केला, व युद्धाचें धोरण मुक्रर ठरविलें ! जर्मनीच्या युद्धाच्या पद्धतीचें वरील तऱ्हेचें धोरण इंग्लंडचे फडणीस लॉइड जॉर्ज यांनीं नुकतेंच केलें आहे. हें वर्णन वाचलें म्हणजे जर्मनीच्या शक्तीची गुरुकिल्ली कोठें आहे, हें चटदिशीं ध्यानांत येतें. जर्मनीनें आज चाळीस वर्षें लढाईची तयारी चालविली आहे. तोफा, बंदुका, काडतुसें व गोळे यांचा सांठा महायुद्धाच्या दोन तीन वर्षाला पुरेल एवढा मोठा करून ठेवला आहे. तीनतीनशें पांच पांचशें मैल लांबीचें चरांचे चक्रव्यूह निर्माण होतील, आणि काडतुसांची व गोळ्यांची आतषबाजी रोजच्या रोज ह्या चक्रव्यूहांना दाखवावी लागेल, हें स्वप्न जर्मनीला पूर्वीच पडलें होतें. तोफा, बंदुका, काडतुसें व तोफांचे गोळे यांची उणीव आज इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया

यांना भासत आहे. लोक कमी नाहींत; बी, ए; एम. ए. झालेले इंग्लंडांतील सुशिक्षितहि दहा पांच हजार पुढें आले आहेत; हातांत बंदुका घेऊन सामान्य शिपायांप्रमाणें चरांतील हालअपेष्टेंत पडून राहाण्यास इंग्लंडचा श्रीमंत व विद्वान देशाभिमान तयार झाला आहे ! पण मुख्य प्रधान मि. ॲस्क्विथ म्हणतात, कीं ह्या सर्वांना शस्त्रास्त्रें कोठून पुरवावीं ? युद्धसामग्री भरपूर कोठें आहे ? महायुद्धाला अमकें-तमकें-स्वरूप येईल, रोजचा दारूगोळा इतका लागेल अशा तऱ्हेचे अंदाज प्रमुख शहाण्यांनीं करून ठेवले होते. ह्या अंदाज–पत्रकांतील अत्यंत सढळ व उधळपट्टीचा जरी आंकडा घेतला, तरी तो रोजच्या दारूगोळ्याच्या खर्चाहून फारच कमी पडत आहे. इंग्लंड व फ्रान्स येथील कारखाने ही उणीव भरून काढण्याकरितां रात्रंदिवस खपत आहेत. जपान व अमेरिका येथील कारखान्यांतहि दारूगोळ्यांची व इतर युद्धसामग्रीची रोज खरेदी सुरू आहे, आणि इंग्लंडला पूर्ण भरंवसा आहे कीं, वसंतकाळीं निदान उन्हाळ्यांत ही उणीव भरून येईल. युद्धसामग्रीची तयारी ज्याप्रमाणें जर्मनीनें चाळीस वर्षें केली त्याप्रमाणें महायुद्धाकरतांच आज चाळीस वर्षें आगगाडयांचीहि तयारी चालविली होती. एकदां पश्चिमेस फ्रान्सच्या सरहद्दीवर, तर लगेच पूर्वेस रशियाच्या सरहद्दीवर असें आळीपाळीनें आपणांस लढावें लागेल, हें जर्मनी ओळखून होता. फ्रान्स व रशिया या दोन राष्ट्रांशीं मिळून आपणास एकटयानें लढण्याचा प्रसंग लवकरच येणार आहे, असें जर्मनीचा इतिहास जर्मनीस स्पष्टपणें सांगत होता. प्रसंगामुळें अक्कल सुचते; व जर्मनीवरील हा प्रसंग जर्मनीच्या मुत्सद्यांनीं पूर्वीपासून ओळखला असल्यामुळें त्यांत सांप्रतच्या महायुद्धांतील अक्कल आपोआप सुचली. एकदां एकाशीं लढावें, त्याला थोपवून धरून दुसऱ्यावर चाल करून जावें, दुसरा हिंमत बांधून अगावर आला असतां त्याला थोपवून धरून पुनः पहिल्याच्या पाठीस लागावें; अशा तऱ्हेची ही सांप्रतच्या महायुद्धांतील जर्मनीची अक्कल आहे ! ही अक्कल सांगणें सोपें; पण त्याप्रमाणें हातानें कसें घडून आणावयाचें ? प्रथम एकवार चाल करावी हा मंत्र महत्त्वाचा खरा; पण ही पहिल्यावर चाल चालू असतांना दुसरा काय थोडाच केळीं खात बसणार ? बरें दुसरा अंगावर चालून आला म्हणजे पहिल्याला थोपवून धरून दुसऱ्याची तंगडी ओढण्याकरितां धांवत सुटावें, हा उपदेश शब्दसृष्टींत बरोबर आहे; पण थोपवून कसें धरावयाचें ? थोडा वेळ थांब म्हटल्यानें पहिला थोडेंच

ऐकणार आहे ? मग एकाला थोपवून दुसऱ्याची तंगडी ओढण्याकरितां धांवावयाचें कसें ? ह्या युद्धकलेमध्यें दोन महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत. एक थोपविण्याची कला व दुसरी अंगावर चालून येणाऱ्याच्या तोंडाला बोळा देऊन मागें पिछाडीकडे किंवा बगलांकडे धांवत जाण्याची कला; थोपविण्याची किंवा बोळा देण्याची कला ही चांगली अवगत असली पाहिजे; आणि पिछाडीला किंवा बगलेला धूमहि ठोकतां आली पाहिजे. थोपवावयाचें कसें ? थोपविण्याची कला जर्मनीनें या महायुद्धांत ऐननदीवर प्रथम जगाच्या प्रत्ययास आणून दिली. एंजिनांनीं शेंकडों मैल लांबीचे चर खणावयाचे आणि यंत्र सहाय्यानेंच चरांत काँक्रीटचे बुरूज निर्माण करून असंख्यात तोफांची मदत या चरांना द्यावयाची अशी चक्रव्यूहांची कला आहे. अंगावर चालून आलेल्या शत्रूला थोपविण्याचें काम पूर्वीच्या युद्धांत किल्ले करीत असत; विमानें, मोठ्या तोफा व बंदुका या नवीन शास्त्रीय युद्धसामग्रीमुळें पूर्वीची किल्ल्यांची युक्ति निष्फळ झाली आहे हें जर्मनीनें प्रथम ओळखलें. पूर्वी किल्ल्यांच्या भिंती जें काम करीत असत तेंच काम चरांच्या रांगा आज करतात; किल्ल्यावरील बुरुजांच्या तोफा जें काम पूर्वी करीत असत, तेंच काम कांक्रीटच्या पायावर चरांत लपून बसलेला तोफखाना आज करतो. किल्ल्यांच्या भिंती बांधण्यास मनुष्यबल व द्रव्यबल फार खर्च होतें; शिवाय कालहानि तर कित्येक वर्षांची ! इंजिनांच्या साहाय्यानें कितीएक मैल लांबीचे चक्रव्यूह एका रात्रींत तयार होतात आणि बडया तोफांच्या बुरुजांचें पूर्ण पाठबळ एका आठवडयांत त्यांस मिळूं शकतें. नुसत्या चरांनीं हलक्या तोफांनीं एका रात्रींच्या अवधींत कितीएक मैल लांबीवर पसरलेल्या शत्रूच्या तोंडांत आठ दहा दिवस तो बोलणार नाहीं एवढा बोळा घालतां येतो; आणि या आठ दहा दिवसांच्या अवधींत चरांच्या चक्रव्यूहाचे मागें कांक्रीटच्या पायावर चरांत लपून बसलेला तोफखाना उभा राहून चरांच्या चक्रव्यूहाला पूर्वीच्या किल्ल्याचें सामर्थ्य प्राप्त होतें. असें सामर्थ्य प्राप्त झालें म्हणजे महिना दोन महिने शत्रूचा सेनासागर आपोआप थोपविला जातो. चरांच्या चक्रव्यूहांनीं व तोफांच्या अदृश्य बुरुजांनीं एका बाजूच्या शत्रूला थोपवून धरल्यानंतर दुसऱ्या बाजूच्या शत्रूच्या पिछाडीवर किंवा बगलेवर अवचित कसें धांवून जावयाचें ? डुकराच्या मुसंडीसरसें धांवून गेलें, तरच शत्रूची तंगडी मोडतां येणार. हें धांवून जाण्याचें काम जर्मनीच्या आगगाडया करतात. फ्रान्स बेल्जमच्या सरहद्दीपासून रशियाच्या

सरहद्दीपर्यंत धांवणाऱ्या जर्मन आगगाडयांच्या नकाशाकडे पाहिलें म्हणजे अशा मुसंडया वरच्यावर मारतां याव्या म्हणूनच या आगगाडयांची योजना केली आहे असें स्पष्ट दिसून येतें. पूर्वेकडून पश्चिमेकडे व पश्चिमेकडून पूर्वेकडे असें जर्मन सैन्याचें एकसारखें आंदोलन सुरू आहे. शत्रूला थोंपवून धरलें, म्हणजे तोफांच्या व चरांच्या हवालीं युद्ध करून निम्याहून अधिक सैन्य दुसरीकडे नेण्यास हरकत येत नाहीं. चक्रव्यूहाचे किल्ले जसे सात आठ दिवसांत पूर्णतेस नेतां येतात त्याप्रमाणें फ्रान्सच्या सरहद्दीवरील लाखों सैन्य रशियाच्या सरहद्दीवर तीन दिवसांत, पांच दिवसांत निदान एका आठवडयांत कोठेंहि नेतां येतें. थोपवून धरणाऱ्या चक्रव्यूह स्वरूपी किल्लयांची कला व चपल आगाडयांची मुसंडी या दोन गोष्टींतच जर्मनीचें बुद्धिबल विशेष दिसून येतें. या बुद्धिबलाचें पूर्ण स्वरूप इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया यांच्या ध्यानांत आलें असून या बुद्धिबलाचे तोडीस तोड देण्याची त्रिकुटाची व्यवस्था उन्हाळयांत पूर्णतेस जाणारी आहे. थोपवून धरण्याची कला किंवा चक्रव्यूहांची किल्लयांची कला इंग्लंड व फ्रान्स या दोन देशांना या सहा महिन्यांत पूर्णपणें उमजली आहे; रशियालाहि ही कला समजली आहे. पण इंजिनें व तोफा यांची थोडीशी तूट असल्यामुळें वारसासारख्या मुख्य मुख्य केंद्रस्थानांशिवाय इतर लांब दूरवरच्या रणक्षेत्राचे ठिकाणीं ही कला अंमलांत आणण्यास रशियास सांप्रत अडचण पडत आहे. युद्धसामग्रीची शास्त्रीय मदत इंग्लंड व फ्रान्समधून रशियास एकसारखी पोंचविण्यांत येत आहे, तेव्हां उन्हाळयांत रशिया या बाबतींतहि सर्वांग परिपूर्ण होईल, हें उघड होय.

वार्साला वळसा

महायुद्धाच्या प्रारंभीं आगगाडीच्या चलाखीच्या चालींनीं बेल्जम व उत्तर फ्रान्स हे देश जर्मनीनें हस्तगत केले. व लगेच चरांचा चक्रव्यूह निर्माण करून फ्रान्स व इंग्लंड यांच्या सैन्याला थोपवून धरलें. ही थोपविण्याची क्रिया फेब्रुवारी महिन्यांतहि जशीच्या तशीच चालू होती. कांहीं केल्या आपलें नवें दहा लाखांचें सैन्य पूर्ण तयार होईतों उपयोगांत आणावयाचें नाहीं, असा शहाणपणाचा निश्चय इंग्लंडनें केलेला असल्यामुळें फेब्रुवारीं महिन्यांत फ्रान्स–बेल्जममध्यें विशेष महत्त्वाची गोष्ट घडून आली नाहीं. फ्रेंच सेनापति जनरल जॉफ्रे यांचें कुरतडण्याचें काम फेब्रुवारींत सुरूच होतें व मेटसजच्या बाजूला फ्रेंचांचें सैन्य आस्ते आस्ते पुढें पाऊल

टाकूं लागलें आहे. तथापि एप्रिल–मे महिन्याशिवाय म्हणजे नवी सेना उतरल्याशिवाय, या बाजूला विशेष रंग येईलसें दिसत नाहीं. मार्च–एप्रिलांत कॅलेवर पुनः हल्ला करण्याचा जर्मनीचा विचार असून, जर्मन सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग हेहि बेल्जममध्यें येऊन दाखल झाल्याचें प्रसिद्ध झालें आहे. यापुढें जर्मनीनें फ्रान्स, बेल्जमच्या बाजूला जर कांहीं नवी व्यवस्था केली तर तिचा हेतु कॅले किंवा पारिस घेण्याचा असणें संभवनीय नाहीं. कारण, रशियाशीं चाललेलें युद्ध सांप्रत इतक्या गुंतागुंतीचें व महत्त्वाचें होऊन बसलें आहे कीं, रशियाचेच बाजूला आपलें सर्व बल खर्च करणें जर्मनीला भाग आहे. फ्रान्स–बेल्जममध्यें इंग्रजांना व फ्रेंचांना थोपवून धरण्यापलिकडे इतर उपद्व्याप करीत बसणें लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें जर्मनीला श्रेयस्कर नाहीं. जर्मनीनें अद्याप वार्सा घेतला नाहीं, प्रिजमिसल घेतलेलें नाहीं आणि रशियाची लढाई तर हातघाईवर आलेली आहे. कॅले घेण्याकरितां किंवा पारिसवर चाल करण्याकरितां सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग बेल्जमकडे आलेले नसून रशियाच्या बाजूला महायुद्धास तांतडीचें स्वरूप येऊं लागलें असतांना रशियास एक तऱ्हेची मदत मिळावी म्हणून जर्मनीस तंबी देण्याच्या हेतूनें इंग्लंड व फ्रान्स जर्मन चक्रव्यूहावर जे जोराचे हल्ले करतील त्यांचा प्रतिकार कसा करावा हें ठरविण्याकरितां सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग पश्चिम रणक्षेत्रावर अवतीर्ण झालेले असावेत असा अंदाज आहे. कसेंहि असो, डिसेंबर–जानेवारीप्रमाणें फेब्रुवारी महिन्यांतहि पश्चिम रणक्षेत्र थंडच होतें व युद्धाच्या देवता पूर्व रणक्षेत्रांत म्हणजे रशियाच्या सरहद्दीवर वावरत होत्या. फेब्रुवारीचे प्रारंभीं वार्सा घेण्याकरितां एल आठवडाभर निकराचे हल्ले वार्साच्या पश्चिमेस तीस मैलांवर जर्मनीनें केले. आठ दिवस हजारों सैन्य एकसारखें वळी देऊन वार्सापासून पंधरा मैलांवर असलेल्या ब्लोमी गांवापर्यंत आपण जाऊन पोचूं अशी जर्मनीची उमेद होती. सहाशें जर्मन तोफा भडिमार आठ दिवस करीत होत्या ! तोफांच्या गोळ्यांचा पाऊस पडला, सर्व प्रदेश मेलेल्या जर्मन वीरांनीं आच्छादला गेला; पण रशियन चक्रव्यूह कांहीं फुटला नाहीं. आठव्या दिवशीं एकाएकीं जर्मनीचे हल्ले बंद पडले. जर्मनीची चक्रव्यूहाची कला रशिया पूर्णपणें वार्साजवळ शिकला आहे, असें जर्मनीला जानेवारी महिन्यांतच कळून चुकलें होतें. जानेवारींत असलेच निकराचे हल्ले ह्याच जागीं करण्यांत आले होते; व त्या हल्ल्यांत जर्मनीला पूर्ण अपयश आलें होतें. तसलेंच अपयश पुनः पदरांत घेण्याचा

उद्योग फेब्रुवारीच्या प्रारंभीं कां करण्यांत आला ? ह्या आठ दहा दिवसांत पांचपन्नास हजार सैन्य कां नाहक बळी देण्यांत आलें ? बरें, एकदां हल्ला करण्यास सुरुवात करण्यावरोबर सात आठ दिवसांतच ते हल्ले कां थांबले ? लाख दोन लाख सैन्य बळी दिल्याशिवाय वार्सा हातीं येणार नाहीं हें काय जर्मनीस कळत नव्हतें ? मग पांचपन्नास हजार मरण्यावरोबर एकदम थंडपणा कसा आला ? जर्मनीचे हल्ले थंड पडण्यावरोबर रशियानें तेथेंच उलट हल्ले करण्याचा तडाखा चालविला आणि वार्सासमोर रशिया उलट जर्मनीला मार देतो कीं काय, अशी चिन्हेंहि दिसूं लागलीं; पण इतक्यांत लढाईचें स्वरूप यक्षिणीनें कांडी फिरविल्याप्रमाणें चटदिशीं पालटलें ! सर्वांना कळून चुकलें, कीं चक्रव्यूह फोडून वार्सा घेण्याचा जर्मनीचा हेतु नाहीं, तर चक्रव्यूह फोडण्याचा जर्मनीचा मूळचाच प्रयत्न अर्धवट ! पोलंडच्या आसपासचें सर्व रशियन सैन्य वार्सास गोळा व्हावें व सर्व तोफा वार्साच्या बाजूला येऊन पडाव्या म्हणून ही गर्दी वार्साच्या समोर जर्मनीनें चालविली होती. पडद्याबाहेर वार्सावर हल्ला करण्याचा प्रवेश सुरू होता. पण पडद्याच्या आंत वार्सावर हल्ला करण्यापेक्षां वार्साला वळसा देण्याच्या प्रवेशाची तयारी चालू होती. आंतल्या प्रवेशाची तयारी होण्यावरोबर पुढचा प्रवेश संपला व जर्मन सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग चार पांच लाख सैन्यानिशीं पूर्व प्रशियाच्या सरहद्दीवर एकदम दृष्टीस पडले ! जानेवारी प्रारंभाला जर्मन सैन्य क्रॅकोचें ग्रहण सोडावयास रशियास भाग पाडल्यानंतर वार्साच्या पश्चिमेस तीस मैलांवर तळ देऊन बसलें. त्यानंतर ह्या सैन्यास कमकुवत करण्यासाठीं रशियन सेनापति ग्रँड ड्यूक निकोलस ह्यांनीं पूर्वप्रशियावर पूर्वेकडून व दक्षिणेकडून हल्ला करण्यास सुरुवात केली. पूर्व सरहद्दीवर हल्ला तीन बाजूनीं करतां येतो. एक कोवनोचा पाया धरून नीमेन नदीच्या कांठानें तिलस्टिस शहराला पोंचून तेथून पुढें कॉनिग्जबर्गच्या किल्ल्याकडे जाणें तिलस्टिस हें आगगाडीचें मोठें केंद्रस्थान असून लष्करी धोरणाचे दृष्टीनें महत्त्वाचें ठिकाण आहे. जानेवारी महिन्यांत रशियानें तिलस्टिसचें ठाणें घेतलें. नीमेन नदीचा कांठ सोडून कोवनोहून आगगाडी वळवली ह्मणजे जर्मन हद्दीतील इस्टर्नबर्गच्या आगगाडयांच्या केंद्रस्थानाकडे जाण्याचा रस्ता आहे. ह्याहि हिशेनें रशियानें हल्ला करून इस्टर्नबर्गच्या पूर्वेस दहाबारा मैलांवर असलेलें गुंबीनेनचें ठिकाण कबजांत घेऊन पूर्व सरहद्दीला समांतर रेषेनें जाणारी जर्मनीची आगगाडी उध्वस्त करण्याचा उद्योग आरंभला. कोवनोच्या

खालीं दक्षिणेस ग्रोडनो हें रशियन आगगाड्यांचें एक केंद्रस्थान आहे, व जर्मन सरहद्दीवरील सरहद्दीला समांतर असलेल्या जर्मनीच्या आगगाडीला तोडीस तोड म्हणून ग्रोडनो, सुवाल्की व ओरली असा एक लहानसा आगगाडीचा फांटा मूळ फांट्याला मुद्दाम म्हणून चिकटविण्यांत आलेला आहे. ह्या फांट्याच्या सहाय्यानें रशियानें जर्मनीच्या लीक प्रांतावर हल्ला केला, व त्या प्रांतांतील जर्मन आगगाड्यांचें केंद्रस्थान जें लीक शहर तेंहि ताब्यांत घेतलें. ह्या सर्व प्रांतावर रशियाची ही दुसरी स्वारी होय. महायुद्धाच्या प्रारंभाची पहिली स्वारी व जानेवारींतील ही दुसरी स्वारी. पहिल्या स्वारींत कॉनिंग्सबर्गच्या किल्ल्यापर्यंत रशियन सैन्य पोंचलें होतें व लीक प्रांतांतील निरनिराळीं सरोवरें ताब्यांत घेऊन तीं ओलांडून पुढें जाण्याचाहि रशियानें प्रयत्न केला होता. पण रस्टेनबर्ग येथें ह्मणजे दोन सरोवरांमधून चाल करून जात असतांना दीड लाख रशियन सैन्यास जर्मनीनें अवचित गांठून गारद केल्यामुळें पहिल्या स्वारींत रशियास यश आलें नाहीं. ह्या दुसऱ्या स्वारीच्या वेळेला पूर्व सरहद्दीच्या आंत जाऊन रशियानें महत्त्वाचीं नाकीं ताब्यांत घेतलीं व पूर्वप्रशियास दक्षिणेकडूनहि त्रास देण्यास सुरुवात केली. व्हिश्चुला नदीच्या उत्तर किनाऱ्यानें रशियन सैन्य चाल करून जाऊन सरहद्दीवरील थॉर्न किल्ल्याजवळ गेलें; व वार्सा म्लावा आगगाडीनें उत्तरेस सरकून म्लावा शहर ताब्यांत घेऊन जर्मन सरहद्द रशियानें गांठली. ह्या रीतीनें जानेवारी अखेरीस पूर्वप्रशियाला रशियानें बऱ्याच अंशीं गांजून सोडलें! अशारीतीनें पूर्वप्रशिया गांजला गेला असल्यानें जर्मनीनें फेब्रुवारीच्या प्रारंभीं वार्सावरच निकराचे हल्ले करण्यास सुरुवात केली होती. वार्सा शहर जर जर्मनीस घेतां आलें असतें तर पूर्वप्रशियावर दक्षिणेच्या बाजूनें जे रशियाचे हल्ले होत होते, ते सर्व आपोआप गळून पडले असते. कारण दक्षिणेकडच्या ह्या हल्ल्यांचा उगम वार्सा शहरापासून होता. ह्या हल्ल्यांकडे दुलक्ष करून वार्सा घेण्यासाठींच ज्या अर्थी जर्मनीनें कंबर बांधली आहे त्या अर्थी पूर्वप्रशियांत जर्मनी कसेंबसें स्वसंरक्षण करणार व निकराची स्वारी वार्सावर करणार असा अंदाज रशियन सेनापतींनीं बांधला, आणि पूर्वप्रशियांत स्वसंरक्षणास जर्मनीला किती सैन्याची जरुरी लागेल असें त्यांना वाटलें तितकेंच सैन्य जर्मनी पूर्वप्रशियांत ठेवील व बाकीचें सर्व सैन्य वार्सा शहरावर जर्मनी फेंकून देईल, अशा धर्तीचा जर्मन हालचालींचा कार्यक्रम रशियन सेनापतींनीं रेखाटला. पण फेब्रुवारीच्या दुसऱ्या

आठवडयांत वार्सावरील हल्लयाचा प्रवेश संपून पडदा वर जाऊन पूर्वप्रशियांतील देखाव्यास सुरुवात होऊन रशियन सेनापति पहातात, तों यांना असें दिसून आलें कीं, प्रत्येक ठिकाणीं सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग ह्यांनीं आपल्यासमोर अंदाजाच्या दुप्पट तिप्पट लोक उभे केले आहेत ! झालें; एकदम धांदल उडाली आणि पूर्व-प्रशियावर पूर्वेकडून व दक्षिणेकडून चाल करून जाणाऱ्या रशियन सेनेला एकाकीं धांदलीनें जड सामान टाकून मागें परतावें लागलें ! पूर्वप्रशियांत पूर्व सरहद्दीवर रशियाचें सुमारें चार आर्मी कोअर म्हणजे दीड पावणे दोन लांख सैन्य होतें. तें सर्व सैन्य आपण गारद केलें असें जर्मनीचें म्हणणें आहे. पण रशियातर्फे प्रसिद्ध झालेला खरा प्रकार असा आहे कीं, चार आर्मी कोअरपैकीं तीन आर्मी कोअर नीमेन नदीच्या कांठाला सुरक्षितपणें येऊन पोंचलें. जड सामानसुमान व एकसारखें लढत खावी लागलेली माघार ह्यामुळें होणारें नुकसान ह्याशिवाय अधिक कोणचीहि हानि ह्या सव्वा लाख सैन्याची झाली नाहीं. चौथ्या आर्मी कोअरला ह्मणजे चाळीस पन्नास हजार सैन्याला मात्र जर्मनीनें वेढा देऊन अडविलें. पण ह्यापैकीं कांहीं पलटणी वेढ्यांतून निसटून योग्य स्थळीं सुरक्षितपणें पोंचल्या व बाकीच्या सैन्यानें शेवटचें काडतुस संपेपर्यंत लढून लढणाऱ्या जर्मनांची फार खराबी केली. दीड लाखावर अवचित तीन साडेतीन लाख सैन्य आणल्यामुळें रशियाला ही माघार घ्यावी लागली. पण पूर्वप्रशियाला रशियाच्या पंजांतून कांहीं काळ सोडविण्यापलिकडे जर्मनीलाहि मोठासा फायदा ह्या धिंगाण्यापासून झालेला दिसत नाहीं. ग्रोडनोपासून सुवालकीपर्यंत जाणारा धनुष्याकृति आगगाडीचा फांटा ओलांडून नीमेन नदीच्या डाव्या तटापर्यंत जर्मन सैन्य पोंचलें आहे. पण रशियानें नवीन सैन्य नीमेन नदीवर पाठवून नीमेन नदीच्या पश्चिमेस जर्मनीला थोंपवून धरलें असून सेंट पीटर्सबर्गपासून ग्रोडनोवरून वार्साकडे जाणाऱ्या मुख्य आगगाडीच्या फांट्याला जर्मनीचा स्पर्शहि होऊं दिलेला नाहीं. ग्रोडनो शहर घेऊन किंवा ग्रोडनोच्या दक्षिणेस किंवा उत्तरेस कोठेंतरी आगगाडी गांठून वार्सा व पिटर्सबर्ग यांचा आगगाडीचा संबंध तोडण्याचा जर्मनीचा लष्करी डाव आहे. मार्च महिनाभर हा डाव जर्मनी खेळत राहाणार, हें उघड आहे. जर्मन सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग ह्यांच्या अवचित हल्लयाची मुसंडी नीमेन नदीवर थंड झाली आहे; व मार्च महिन्यांत आगगाडी गांठण्याकरितां जर्मनी-कडून कितीहि आटोकाट प्रयत्न झाले तरी रशियन चक्रव्यूहापुढें ते विफल होतील

असा रशियास पूर्ण भरंवसा वाटत आहे. ग्रोडनोप्रमाणें ब्लिसलिस्टोक हेंहि ग्रोडनोच्या दक्षिणेकडे महत्त्वाचें आगगाडयांच्या फांट्यांचें केंद्रस्थान आहे. पिटरगडरहून वार्साकडे जाणाऱ्या मुख्य रस्त्याला मास्कोहून वार्साकडे येणारा आगगाडीचा रस्ता येथें मिळतो व तेथूनच जर्मन सरहद्दीकडे लीक गांवापर्यंत दुसरा आगगाडीचा फांटा जातो. ब्लिस्टिआकच्या दक्षिणेकडून नॅरो नदी वहात असून लोंमशांग, आस्टोलेंका ह्या गांवांवरून ती नदी वहात जाऊन नोव्हो जॉर्जीव्हिस्क येथें व्हिश्चुला नदीला मिळते. लीक आणि टिलस्टिस या सरहद्दीवरून पूर्वेस रशियन लोक चालले ते नीमेन नदी गांठून जर्मनीला थोंपवून धरूं शकले. त्याप्रमाणें लीक व म्लावा या सरहद्दीवरून रशियन जे मागें हटलें ते नॅरो नदीचा आश्रय धरून जर्मनीला थोपवूं लागले. नीमेन नदीच्या लढाईंत रशियानें सांप्रत जर्मनीला थोंपवून धरलें आहे, पण नॅरो नदीच्या लढाईंत डाव्या अंगाला जर्मनीचा उलटा पराभव केला आहे. लीक व म्लावा या सरहद्दीचे जर दोन भाग केले तर डाव्या विभागांत वार्साच्या थेट उत्तरेस ५० मैलांवर असलेलें प्राजनीस शहर डाव्या भागाच्या मध्य बिंदूवर येतें. या प्राजनीस शहराभोंवतींच मोठी निकराची लढाई झाली. दोनवेळां जर्मनीनें हें शहर घेतलें तर रशियानें दोन वेळां तें परत घेतलें आणि शेवटीं तर जर्मन सैन्याला सरहद्दीपर्यंत पिटाळून लावून प्राजनीसच्या रस्त्यानें उत्तरेकडून वार्सावर उतरण्याचा जर्मनीचा घाट रशियानें निष्फळ केला ! प्राजनीसच्या बाजूला जर्मन मागें हटले खरे पण नॅरू नदीच्या तीरावरील रशियाचे तळांचे दोन भाग करणारी ओम्युलू नदी त्यांनीं घट्ट पकडून ठेवली असून लोम्शाच्या दिशेनें खालीं येऊन आगगाडी तोडून वार्साला वळसा देण्याचा उद्योग त्यांचा चालू आहे. पहिली मुसंडी व्यर्थ गेली असल्यामुळें ह्या उद्योगांतहि त्यांना रशियन सैन्य जय येऊं देणार नाहीं हें उघड आहे. पूर्वप्रशियाच्या पूर्वेस व दक्षिणेस ज्याप्रमाणें रशियाला माघार खावी लागली त्याप्रमाणें थॉर्नच्या बाजूलाहि रशियन सैन्य मागें परतलें. फ्लॉक शहर जर्मनीनें पुनः परत घेतलें असून नोव्हो–जॉर्जीव्हिस्कच्या उत्तरेस असलेल्या बक्रा नदीच्या तटावर रशियन सैन्याचा तळ पडला आहे. फ्लॉकपासून नोव्हो–जार्जीव्हिस्ककडे जर्मन सेना चाल करून जात आहे. पण नोव्हो–जार्जीव्हिस्कचा किल्ला जर्मनीला अत्यंत मजबूत किल्ल्यांपैकीं एक असल्यामुळें या बाजूनें जगांत वार्सा गांठतां येईल, अशी फारशी आशा नाहीं. एवंच, पोलंडमधील महायुद्धाचें मुख्य केंद्रस्थान

वार्सा शहर झालें असून पूर्वेकडून, वायव्येकडून, ईशान्येकडून व उत्तरेकडून चार दिशांनीं वार्साला वळसा देण्याचा जर्मनीचा उद्योग सांप्रत सुरू आहे. ह्या उद्योगांतील पहिले चलाखीचे व जोराचे घाव रशियानें मागें परतविले असून या चारहि दिशांना जर्मनीला थोंपवून धरण्यास रशिया समर्थ आहे, असें फेब्रुवारींत सिद्ध झालें आहे. या चार दिशांनींच अधिक घाव घालीत जर्मनी बसणार का नैऋत्य आणि दक्षिण ह्या दोन दिशा वरील चार दिशांना आणखी जोडणार, हें मार्च महिन्यांत दिसून येणार आहे. वार्साच्या सर्व बाजू अजून चरांच्या चक्रव्यूहांनीं सुसंरक्षित झालेल्या नाहींत. सैन्याच्या चलाखीच्या हालचालींना व चराबाहेरच्या झटापटींना अद्याप पोलंडमध्यें बरीच जागा रिकामी आहे. ही सर्व जागा चरांच्या चक्रव्यूहांनीं व्यापली जाऊन जर्मनी पुरा थोपविला गेल्याशिवाय, किंवा जर्मनीचा एखादा मोठा पराभव झाल्याशिवाय, वार्साच्या बाजूचें पोलंडांतील आपलें बळ कमी करून जर्मनी पश्चिमेस कॅलेकडे वळेल, हें लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें सयुक्तिक दिसत नाहीं.

कार्पेथियन पर्वत

रशियाच्या व जर्मनीच्या युद्धांत वार्सा शहर व व्हिश्चुला नदी हीं जशीं महत्त्वाचीं ठिकाणें होऊन बसलीं आहेत, त्याप्रमाणें रशियाच्या व ऑस्ट्रियांच्या युद्धांत कार्पेथियन पर्वत व कार्पेथियन पर्वतांतील घाट महत्त्वाचे होऊन बसले आहेत. जानेवारींत रशियानें डुक्ला घाट, युझाक घाट, जब्लोनिझ घाट, व केरिबाबा घाट हे व्यापून डुक्ला घाटानें रशिया तर हंगारींत उतरूं लागला होता. फेब्रुवारींत ऑस्ट्रिया हंगारीची मदत पोंचून केरिबाबा घाटानें हंगारियन सैन्य बुकोव्हिनामध्यें शिरून सर्व बुकोव्हिना प्रांतांतून रशियन सैन्यास माघार घ्यावी लागली. केरिबाबा घाटाप्रमाणें जब्लोनिस व युझाक ह्या घाटानींहि हंगारियन सैन्य रशियावर चालून गेलें; आणि फेब्रुवारी अखेरीस बुकोव्हिनांतील झर्नोव्हिस शहर आणि झर्व्होनिस व लेंबर्ग यांच्यामधील सॅनिशलावर हें शहर ही हंगारीच्या हातीं पडून पूर्व ग्यालिशियाचा बराच भाग रशियाला सोडून द्यावा लागला. यूझाक व लपकौ ह्या घाटानींहि ऑस्ट्रियन सैन्य प्रिजमिसलकडे जाऊं लागलें, आणि मार्चच्या प्रारंभीं प्रिजमिसलच्या आसपास असलेल्या सॅन नदीवर निकराची लढाई सुरू झाली. बुकोव्हिना व पूर्व ग्यालिशिया या प्रदेशांत रशियानें जशी माघार खाल्ली, तशी माघार प्रिजमिसलच्या

टापूंत रशिया खात नसून ऑस्ट्रियाच्या मुसंडीस तितक्याच नेटानें थोपवून धरीत आहे. प्रिजमिसलचा वेढा आपण लवकर उठवूं व लेंबर्गहि घेऊन सर्व ग्यालिशियांतून रशियाला पिटाळून बाहेर लावूं, आतां लेंबर्गच्या आसपासचा थोडासा भिकारडा प्रदेश काय तो रशियाच्या ताब्यांत राहिला आहे, अशी शेखी ऑस्ट्रिया हंगारींतील वर्तमान पत्रें मिरवूं लागलीं आहेत! पण खरा प्रकार रशियानें असा जाहीर केला आहे कीं, लेंबर्ग शहराला बिलकूल धोका नसून बुकोव्हिना व पूर्व ग्यालिशियाचा भाग रशियानें जरी अल्पकाळ सोडलेला असला तरी रशियाच्या ताब्यांतील ग्यालिशियाचा भाग क्षुल्लक नसून वेल्जमच्या दुप्पट आहे. प्रिजमिसलच्या आसपासची लष्करी स्थिति जरी बऱ्याच गुंतागुंतीची असली तरी वार्साचा मध्यबिंदु जसा रशियानें भक्कम पकडला आहे त्याचप्रमाणें प्रिजमिसलचाहि बिंदु तितक्याच चिकाटीनें पकडून ठेवल्याशिवाय रशिया राहाणार नाहीं, असें चिन्ह दिसत आहे. कारण, प्रिजमिसल जर पडलें तर लेंबर्गला पूर्वेकडून व दक्षिणेकडून दोन्हीकडून धोका आला. आणि प्रिजमिसल–लेंबर्ग हा आगगाडीचा फांटा जर ऑस्ट्रियाच्या हातांत गेला तर दक्षिण पोलंडांतील नीडा नदीच्या कांठच्या रशियन सैन्यास अर्धेमुर्धें पायबंद केल्यासारखें होईल. सर्व्हियावर हल्ला करण्याकरितां तेमेश्वरच्या दक्षिणेस पांच सहा लाख सैन्य ऑस्ट्रियानें व जर्मनीनें जुळविलें होतें; फेब्रुवारी महिन्यांत या सैन्यानें सर्व्हियावर बिलकुल हल्ला केला नाहीं. सर्व्हियावर हल्ला करण्याची केवळ हूल दाखविण्यांत आली. खरा रोंख बुकोव्हिनावर होता. रुमानियाला दहशतींत ठेवण्याकरितां व रुमानिया यदाकदाचित् रशियाच्या बाजूनें महायद्धांत पडलाच तर त्याजवर अवचित जलदीनें स्वारी करून डॅन्यूब नदीच्या तोंडापासून ओडेसा बंदरापर्यंतचा काळ्या समुद्राचा किनारा कब्जांत घेतां यावा म्हणून तेमेश्वर, ट्रान्सिल्व्हॅनिया व बुकोव्हिना या तिन्ही जागीं मोठें लष्कर ऑस्ट्रिया हंगारीनें व जर्मनीनें सज्ज करून ठेवलें आहे. मार्च एप्रिलांत सर्व बाल्कन राष्ट्रें युद्धांत सामील होण्याचा रंग आहे, व ही नवी स्थिति कसकशी परिणत होत जाते हें पूर्णपणें दृग्गोचर होईतों सर्व्हियाच्या स्वारींत मोठेंसें सैन्य गुंतवून ठेवण्याचा जर्मनीचा उद्देश दिसत नाहीं. बाल्कन राष्ट्रें जर सामील झालीं, तर मार्च एप्रिलांत सर्व्हियाच्या सरहद्दीवर स्वसंरक्षण करण्यापलिकडे कांहीं न करतां ट्रॅन्सिल्व्हॅनियाच्या पूर्व सरहद्दीनें व बुकोव्हिनाच्या दक्षिण सरहद्दीनें रुमानियांत शिरून जासी, बर्लाल

हा रुमानियाचा प्रांत कावीज करून ओडेसा व डॅन्यूब नदीचीं तोंडें येथपर्यंत जाऊन भिडण्याचा प्रयत्न हंगारीकडून होईल. असल्या प्रयत्नाकरतां जरूर तेवढें सैन्य राखून ठेवून जर्मनीच्या सैन्याची मदत घेऊन ऑस्ट्रिया मार्च महिन्यांत प्रिजमिसलचा वेढा उठवून उत्तरेस व्हिश्चुला नदीकडे चाल करून जाईल. तसें केल्यानें दक्षिण पोलंडांतील रशियन सैन्यास अर्धामुर्धा पायबंद बसेल; व वार्सा घेण्याच्या जर्मनीच्या खटाटोपास दक्षिणेकडून अर्धवट मदतहि पोंचेल. रुमानिया व बाल्कन राष्ट्रें ह्यांचें अग्निकुंड मार्च एप्रिलमध्यें पेटण्याचा संभव आहे, व त्यावेळीं रुमानियाच्या मदतीस आपणांस धांवून गेलें पाहिजे, इतकेंच नव्हे तर ओडेसा व डॅन्यूब नदीचीं तोंडें हा टापू शत्रूच्या हातांत जाऊं देतां कामा नये, हें धोरण रशिया पूर्णपणें ओळखून असल्यामुळें ग्यालिशियांत कार्पेथियन पर्वतावरून खालीं उतरणाऱ्या ऑस्ट्रियन सैन्यास थोंपवून धरण्यापलिकडे रशिया मार्च महिन्यांत कांहींहि करणार नाहीं. पूर्व प्रशियाच्या बाजूला, वार्साच्या उत्तरेस, वायव्येस व पश्चिमेस त्याप्रमाणें दक्षिण पोलंडांतहि रशिया जर्मनीस मार्च महिन्यांत नुसता थोंपवून धरणार; उलट हात उगारण्याच्या भरीस पडणार नाहीं. त्याचप्रमाणें कार्पेथियन पर्वताच्या बाजूलाहि शत्रूला थोंपवून धरण्याचें कायतें काम रशिया करणार; हात उगारण्याचें काम बुकोव्हिनाच्या बाजूला काय तें रशियाचें होईल; व असेंच करणें लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें इष्ट आहे. कारण, बाल्कन प्रदेशांत नवें मोठें अग्निकुंड पेटविण्याची सर्व तयारी झाली असून मार्च–एप्रिलमध्यें केवढा अग्नि प्रज्वलित होईल ह्याचा नियम नाहीं. हा अग्नि पेटला असतां त्याचा पूर्ण फायदा आपल्या पक्षास घेतां यावा म्हणून रशियाची व जर्मनी–ऑस्ट्रियाची धडपड एकसारखी सुरू आहे, व त्याच दृष्टीने दोन्ही पक्षांच्या सेनेच्या हालचाली होत आहेत. बाल्कन प्रांतांतील रणाचा अग्नि कसा व कां पेटण्याचा संभव आहे या प्रश्नाकडे आपण आतां वळूं.

तुर्काना तंबी

रुमानिया, बल्गेरिया, ग्रीस वगैरे बाल्कन राष्ट्रें महायुद्धाच्या अग्निकुंडांत येऊन पडतील अशा एका महत्त्वाच्या गोष्टीस फेब्रुवारीच्या अखेरीस प्रारंभ झाला आहे. ती गोष्ट म्हणजे इंग्रजांच्या व फ्रेंचांच्या आरमारानें डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी कावीज करण्यास सुरुवात केली ही होय. सुमारें पन्नास साठ लढाऊ जहाजांचा काफिला हें काम करण्यांत गुंतला असून आरंभाच्या पद्धतीकडे पाहिलें असतां इंग्रजी

आरमारास या बाबतींत यश येण्यास कोणतीच हरकत दिसत नाहीं. ह्या पन्नास साठ जहाजांच्या समूहांत महायुद्धास सुरुवात झाल्यानंतर तयार झालेलें क्वीन एलिझाबेथ नांवाचें ट्रेड नॉट जहाजाहूनहि वरच्या दर्जाचें जगांतील प्रचंड जहाज आहे ! ह्या जहाजावर पंधरा इंची बारा तोफा असून ह्या तोफा एक टन वजनाचा गोळा बारा बारा मैलांवर नेमका मारूं शकतात ! डार्डानेलिसच्या सामुद्रधनीच्या तोंडाच्या तीन चार मैल प्रदेशांतील सुरुंगहि झाडून काढले आहेत. डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी पन्नास साठ मैल लांबीची असून सरासरीनें दोन अडीच मैल रुंदीची आहे. सामुद्रधुनीच्या दोन्ही कांठावर एकसारखी किल्ल्यांची रांग आहे; शिवाय दोन्ही बाजूंच्या प्रदेशांवर टेंकड्यांच्या व किल्ल्यांच्या साहाय्यानें लाख सव्वा लाख तुर्की सैन्य डार्डानेलिसच्या दरवाजाचें रक्षण करण्याकरितां लहान मोठ्या तोफांसह सज्ज होऊन बसलें आहे. असली ही डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी काबीज करण्याची पद्धत कोणची ? मोठ्या जहाजांनीं पांच सात मैल लांबीपर्यंतची जमीन तोफांच्या गोळ्यांनीं जाळून टाकाव्याची.; नन्तर जमिनीवर लष्कर उतरवून दोन चार मैल लांबी रुंदीचा प्रदेश त्या लष्करानें कब्जांत ध्यावयाचा; अशा रीतीनें सामुद्रधुनीच्या ह्या किंवा त्या बाजूला जेवढा भाग सेनेनें काबीज केला असेल, त्याच्या अलिकडे दोन चार मैल सामुद्रधुनींतून मोठ्या जहाजानीं उभें राहून काबीज केलेल्या चार सहा मैलांचा टापू तोफांच्या गोळ्यांनीं चोपून काढावयाचा, व त्या दुसऱ्या टापूवरहि शत्रूकडील कोणीहि प्राणी जिवंत नाहीं असें झाल्यावर सैन्यानें तो टापू व्यापून टाकावयाचा ! सैन्य चारसहा मैल अशा रीतीनें पुढें सरकलें, म्हणजे आरमारानें, धाकट्या बोटींनीं पाण्यावरचे सुरुंग झाडून टाकून 'क्वीन इलिझाबेथ सारख्या जंगी जहाजाला पुढें सरकण्यास सांगावयाचें. ह्या पद्धतीला अनुसरूनच डार्डानेलिसच्या तोंडावर सांप्रत लढाई सुरू आहे. इंग्रजी आरमारानें आपली प्रचंड शक्ति तुर्की किल्ल्याच्या प्रत्ययास पूर्ण आणली आहे. किल्ल्यावरील मोठ्या तोफा आरमारांच्यावरील तोफांच्या माऱ्याने मुक्या होतात खऱ्या, पण थोरल्या तोफांच्या पल्ल्यापलीकडे किंवा पल्ल्याच्या आंतहि सुरुंग झाडून काढण्याकरितां लहान लहान बोटी सामुद्रधुनींत पुढें चालल्या असतांना गाडयावरच्या लहान लहान तोफा घेऊन येऊन तुर्की लष्करानें जर अवचित चाळीस पन्नास तोफांचा त्यांच्यावर मारा केला तर तसल्या प्रसंगांतून त्यांना बचावण्याचें सामर्थ्य बडया जहाजांचे अंगीं नाहीं.

आणि छोट्यांनीं पुढला रस्ता झाडल्याशिवाय बडी मंडळी आंत शिरूं शकत नाहीं. डार्डानेलिसच्या उत्तरेकडील जमिनीचा भाग एका चिंचोळ्या द्वीपकल्पाचा असून उत्तरेकडील उपसागरांत उभे राहून मोठ्या जहाजावरील तोफांना ह्या चिंचोळ्या द्वीपकल्पाचा गळा दाबतां येतो, पण दक्षिण तीराची स्थिति तशी नाहीं. दक्षिण तीरावर मागच्या बाजूला अफाट प्रदेश आहे. व तेथें हजार ठिकाणीं लपून बसून लहान लहान तोफखाने दडवून ठेवून सामुद्रधुनीच्या अरुन्द प्रांतांत म्हणजे दीड दोन मैल रुन्दीच्या टापूंत शिरणाऱ्या जहाजांना ठिकठिकाणच्या वळशाच्या ठिकाणीं अचूक गोत्यांत आणणें सभवनीय आहे ! एवंच आरमाराच्या जोरावर सामुद्रधुनींत आंत शिरण्याच्या क्रियेबरोबरच दोन्ही बाजूचे प्रदेश लष्करानें व्यापिल्याशिवाय गत्यन्तर नाहीं ! बरें, हे प्रदेश तात्पुरते फसगतीनें व्यापून चालेल असें म्हणावें तर तसेंहि नाहीं. आपण अशी कल्पना करूं, कीं ह्या बाजूला दहावीस हजार व त्या बाजूला दहावीस असें तीस चाळीस हजार सैन्य अकस्मात उतरविण्यांत आलें, तुर्क गाफील राहून त्यांची धांदल उडाली; आणि सामुद्रधुनीचा टापू सोडून पळून गेले. सामुद्रधुनी अशा रीतीनें मोकळी झाल्यावर एक दोन दिवसांत सुरुग झाडून इंग्रजी मोठी जहाजें मार्मोराच्या समुद्रांत शिरलीं. इतकें झाल्यानन्तर जर तुर्की सैन्य व्यवस्थित होऊन पुनः मागें परतलें आणि वीस वीस हजार सैन्याच्या तुकडीचा पराभव करून सामुद्रधुनीचा किनारा जर त्यांनीं पुनः व्यापला आणि साठ मैल लांबीच्या व दोन अडीच मैल रुन्दीच्या सामुद्रधुनींत सुरुंग पेरले तर मार्मोराच्या समुद्रांत शिरलेल्या इंग्रजी आरमाराची स्थिति व्यवस्थितपणें हत्तीच्या पोटांत शिरलेल्या कोल्ह्यासारखीच नाहीं का होणार ? म्हणजे डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी कशीबशी खुली करून भागावयाचें नाहीं. तर ही सामुद्रधुनी कायमची हातांत राहील असा बंदोबस्त करण्याकरितां, तुर्कांचें ज्याच्या पुढें कांहींहि चालणार नाहीं एवढें मोठें सैन्य डार्डानेलिसच्या दोन्ही तटांवर उतरवून मजबूतपणें बसवून ठेवलें पाहिजे. सांप्रत तुर्कांचें लाख सव्वा लाख सैन्य डार्डानेलिसच्या कांठावर आहे, आणखी लाख सव्वा लाख सैन्य ते आणूं शकतील; किंबहुना तसाच प्रसंग आल्यास सर्व तुर्की मनुष्यबल म्हणजे तीन चार लाख तुर्की सैन्य ह्या बाजूवर आणण्यास ते चुकणार नाहींत. तुर्कांच्या तोफांना नेम बरोबर मारतां येत नाहीं, तुर्की दारूगोळा अर्धवट उडतो, तुर्कांचे सेनानायक

तितके तरबेज नाहींत, ह्या सर्व गोष्टी जरी खऱ्या असल्या तरी जर्मनीची तुर्कांना मिळत असलेली मदत व तुर्की सैनेचें अनादिसिद्ध शौर्य ह्या दोन बाबी ध्यानांत घेतां डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी कबजांत घेऊन मार्मोराच्या समुद्रांत शिरून बास्फोरसच्या सामुद्रधुनीवरील तुर्की राजधानीवर इंग्रजी आरमाराच्या तोफा रोखतां येण्यास जवळ जवळ तीन लाख सैनेचें पाठबळ इंग्रजांच्या व फ्रेंचांच्या आरमारांना पाहिजे, असें गणित निघतें. हें तीन लाख सैन्य कोठून येणार ? फ्रान्स व बेल्जम-मधील चक्रव्यूह अद्याप इंग्रजांच्या व फ्रेंचांच्या फौजेनें फोडलेला नाहीं; इजिप्तच्या बाजूचें लढाईचें धोंगडें तसेंच भिजत पडलें आहे; व इराणांत शिरून युफ्रेटीस व तैग्रीस नदीचे कांठ काबीज करण्यांत गुंतलेली सेना रिकामी झालेली नाहीं. फ्रान्सचें व इंग्लंडचें मिळून फार झालें तर एक लाख सैन्य डार्डानेलिसच्या तोंडावर येऊं शकेल; पण लाख सैन्यानें या मोठ्या उद्योगाचा प्रारंभ करतां येईल. मागाहून महिना पंधरा दिवसांत तीन लाख सैन्याची ह्या लाख सैन्यास जोड आल्याशिवाय हा प्रारंभहि मोठ्या चुकीचा होऊन बसणारा आहे. ही तीन लाख सैन्याची कुमक कोठून येणार ? ह्या तीन लाख सैन्याची आंतून व्यवस्था लागल्या-शिवाय डार्डानेलिस काबीज करण्याचा उद्योग इंग्रजांनीं व फ्रेंचांनीं आरंभलेला नसेल हें उघड आहे. हे सर्व हिशेब ध्यानांत घेतले म्हणजे ग्रीस देशानें हे तीन लाख लोक पुरविण्याचें कबूल केलें असल्याशिवाय इंग्रजांनीं हा उद्योग आरं-भला नाहीं असें स्वच्छ म्हणावें लागतें. अर्थात् महायुद्धांत ग्रीस देश सामील झालाच पाहिजे. ग्रीसला एशियामायनरमधील म्हणजे डार्डानेलिसच्या दक्षिणे-कडील मुलखाची फार जरुरी वाटत आहे, व एशियामायनरचा कांहीं भाग ग्रीसला देण्याचें आंतून वचनहि झालेलें असेल. डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी, मार्मो-राचा समुद्र व तुर्कांचें राजधानीचें इस्तंबूल शहर हें जर इंग्रजी आरमारास घेतां आलें तर हा सर्व टापू रशियास द्यावयाचा व रशियाचीं शेंदोनशें वर्षांची सर्व महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करावयाची, अशा आशयाचें विधान इंग्लंडचे परराष्ट्रीय प्रधान सर एडवर्ड ग्रे ह्यांनीं पार्लमेंट सभेंत केलेलें आहे. म्हणजे बास्फोरसची सामुद्रधुनी, कॉन्स्टांटिनोपल शहर, मार्मोराचा समुद्र, डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी व काळ्या समुद्राच्या दक्षिण किनाऱ्यावरचा सर्व तुर्की मुलूख हा एवढा भाग रशियाला; एशियामायनरचा बराच भाग ग्रीसला; सीरिया व पॅलेस्टाईन ह्या प्रांतांवर

फ्रेंचांचा फार दिवसांचा डोळा आहे, इजिप्त इंग्रजांचें झालेंच आहे, अरबस्तान, इराण आखाताचा प्रांत व बगदादचा मुलूख हें इंग्रजांना, अशी तुर्की साम्राज्याची वाटणी आंतून गुप्तपणें ठरलेली दिसते. एवढें मोठें तुर्की साम्राज्य वाटलें जात असतांना इटली गप्प बसेल हें संभवत नाहीं. तेव्हां एशियामायनरमध्यें कोठेंतरी इटालीची सोय लावलेली असावी असा अंदाज आहे. ऑड्रियाटिक समुद्राचा सर्व भाग व एशियामायनरचा बराचसा लचका हीं मिळाल्यास डार्डानेलिसच्या आसपास ग्रीसबरोबर इटलीचें सैन्य कां उतरूं नये ? ग्रीस व इटली या दोघांची मदत मिळाल्यावर दोन चार महिन्यांच्या अवधींत कॉन्स्टांटीनोपलवरचें तुर्की निशाण खालीं येणार नाहीं असें कोण म्हणूं शकेल ? यावेळीं तुर्कांना मदत कोणाची व कोठून येणार याचा आतां आपण विचार करूं. बल्गेरियाला कॉन्स्टांटिनोपल येथें एक मोठें युरोपियन राष्ट्र येऊन बसणें श्रेयस्कर नाहीं. अर्थात बल्गेरिया अशावेळीं दोन चार लाख सैनेनिशीं तुर्कांच्या मदतीला धांवणार. ही बल्गेरियाची मदत इंग्रज कसें हाणून पाडणार ? रुमानिया रशियाच्या तर्फेनें बल्गेरियावर स्वारी करणार. रुमानियापाशीं बल्गेरिया इतकेंच सैन्य असल्यामुळें दोघांचीहि बेरीज बजाबाकी सारखी होईल; पण रुमानियाच्या मदतीला उत्तरेकडून रशिया आल्यावांचून रहाणार नाहीं. तुर्कांना जर जर्मनी ऑस्ट्रियाची मदत या प्राणसंकटाच्यावेळीं पोंचावयाची असेल तर ऑस्ट्रियानें पहिल्या धडकीसरशी रुमानियाचा उत्तरेकडील चिंचोळा भाग एकदम ताब्यांत घेऊन डॅन्यूब नदीच्या तोंडावरचा काळ्या समुद्राचा पट्टा गिळून बसलें पाहिजे. इतकें जर ऑस्ट्रियास पहिल्या धडकीला करतां आलें, तर बल्गेरियाशीं संलग्न होऊन, सर्व्हियाला व इटलीला त्यांच्या त्यांच्या सरहद्दीवर नुसतें थोंपवून धरून, तुर्कांच्या मदतीस धांवून जातां रेणें ऑस्ट्रिया-जर्मनीस शक्य आहे, व याच लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें तेमेश्वरच्या दक्षिणेस बल्गेरियन सरहद्दीच्या शक्य तितक्या जवळ आणि ट्रान्सिल्व्हॅनिया व बोकोव्हिना येथें ऑस्ट्रिया जर्मनीचें मोठें सैन्य जमा झालें आहे व जमा होत आहे. डार्डानेलिसच्या सामुद्रधुनीवर तोफांचा भडिमार करून तुर्की साम्राज्य बेचिराख करण्याकरितां एक मोठी होळी बाल्कन प्रदेशांत पेटविण्याच्या उद्योगास सुरुवात झाली आहे. ह्या होळीमध्यें ग्रीस, इटली, बल्गेरिया, रुमानिया वगैरे राष्ट्रांच्या किती शेणी येऊन पडतात हें मार्च-एप्रिलमध्यें समजून येईल.

महायुद्धाचा मार्च-एप्रिल महिना

डार्डानेलिसवर हल्ला

मार्च महिन्यांत एक नवें महत्त्वाचें रणक्षेत्र दृग्गोचर झालें असून पुढील कांहीं महिने हें रणक्षेत्र स्वतःच्या महत्त्वानें इतर रणक्षेत्रांना मागें ढकलण्याचा संभव आहे. हें रणक्षेत्र म्हणजे डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी होय. डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी, मार्मोराचा समुद्र, बास्फोरसची सामुद्रधुनी व बास्फोरसच्या सामुद्रधुनीवर असलेलें तुर्कांच्या राजधानीचें कॉन्स्टांटिनोपल शहर इतकी व्याप्ति ह्या रणक्षेत्राची आहे. भूगोलाचा हा भाग इतिहास दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आशिया व युरोप यांचा हा सांधा असून गेल्या हजार वर्षांतील महत्त्वाच्या लढाया या केंद्रस्थानाला अनुसरून घडून आलेल्या आहेत. किंबहुना सांप्रतचें युरोपांतील महायुद्ध हें या केंद्रस्थानावर असलेल्या निरनिराळ्या युरोपियन राष्ट्रांच्या वेडयावांकड्या दृष्ट्यांचें फळच होय, असें म्हटलें तरी चालण्यासारखें आहे. रशियाला बाल्कन प्रदेशांत सर्व्ह लोकांचें महत्त्व वाढवावयाचें आहे, यांतील हेतु ज्ञातिविषयक व रक्तविषयक स्नेह हा तर खराच; पण त्याबरोबर कॉन्स्टांटिनोपलवर स्वतःची छाप बसवून स्वतःचे पंजांत तुर्की साम्राज्याला पकडून भूमध्य समुद्र व आरबी समुद्र ह्यांवर स्वतःच्या सत्तेचा पसारा पसरविणें हाहि रूस लोकांचा अंतिम उद्देश आहे. स्वतःचें कल्याण व स्वकीयांचें स्वास्थ्य असा मिलाफ रशियाचे धोरणांत या युद्धांत दिसून येत आहे. जी गोष्ट जर्मनीला जिंकून जर्मनीमार्फत मिळवावयाची, जी गोष्ट ऑस्ट्रियाचा पराभव करून हंगारीला पायाखालीं चिरडून सर्व्ह लोकांच्या जयदुंदुभीनें जाहीर करावयाची, तीच गोष्ट जर्मनीचा हात मानेवर चढत असतांना बगलेंत कांहीं वेळ तो हात तसाच दाबून धरून, कार्पेथियनच्या पलिकडे हंगारीवर पाय टाकण्याची पाळी आली असतांना कार्पेथियन पर्वतावर न ठेचाळतां पाय उचलला न उचलला अशाच पवित्र्यावर सुखानें उभें राहून, लढाऊ जहाजांवरील तोफांच्या सहाय्यानें घडवून आणण्याच्या उद्योगांस जर सुरुवात झाली, तर त्यांत रशियास विशेष उल्हास कसा वाटणार नाहीं ? डार्डानेलिसवरील हल्ल्यासंबंधानें रशियास जसा उल्हास वाटत आहे, तसाच उल्हास इंग्लंडलाहि वाटत आहे. नवें

तीस लाख सैन्य इंग्लंड तयार करीत आहे, पार्लमेंटांतील सभासदांपासून तों गिरण्यांतील कामकऱ्यांपर्यंत उच्चनीच सर्व स्थितींतील लोक अखेर जय मिळवूंच. मिळवू अशा निश्चयानें नव्या सैन्यांत सामील होत आहेत, बंदुका, तोफा, दारूगोळा वगैरे सर्व लढाऊ सामान सर्वांना पुरविण्याचा बोजा इंग्लंडनें स्वतःच्या मस्तकावर घेतला आहे, ह्या सर्व गोष्टी खऱ्या; तथापि एका बाबतींत इंग्लंडचें एक मोठें न्यून ह्या युद्धांत दृष्टीस पडलें असून तें इंग्लंडच्या अंतःकरणांत डवचत आहे. आपण अशी कल्पना करूं, कीं योग्यवेळीं जर्मनीचा पुरा पराभव झाला व इंग्लंड फ्रान्स यांच्या इच्छेप्रमाणें सर्व गोष्टी घडून येऊन अखेर तह झाला, आणि या तहाचें पुण्य कोणाच्या हातावर सोडावयाचें ह्याची वाटाघाट सुरू झाली, तर अशावेळीं रशिया म्हणणार, कोटींनें मोजण्याजोगें माझें अवाढव्य सैन्य, पाण्याप्रमाणें रणभूमीवर रक्तहि बेपर्वाईनें खर्च करणारे माझे कोसॅक लढवय्ये, हाडा पिंडांनीं मजबूत, अल्पसंतोषी व झारच्या हुकमाची अम्मलबजावणी प्राणाहून प्रिय मानणारे रशियन शेतकरी, यांनीं जर्मनीला धूळ चारली! रशियाचा जो जयोत्सव तोच फ्रान्सचा जयोत्सव, रशियाचा जो आनंद तोच इंग्लंडचा आनंद, अशी या तीन राष्ट्रांची दोस्ती आहे, ही गोष्ट खरी आहे. तरी पण जर्मनीचा कोंडमारा करून त्याची अन्नान्नगत आम्हीं केली, सर्व जगाला पैसा व दारूगोळा आम्हीं पुरविला आणि प्रत्यक्ष रणभूमीवर तुमच्या क्रोडो लोकांत आम्ही आमचे दहा बीस लाख लोक सोडून देण्यास कमी केलें नाहीं, अशा प्रकारची प्रौढी रशिया व फ्रान्स यांच्या जयोत्सवापुढें इंग्लंडसारख्या विचारी राष्ट्राच्या मनाला फिकी वाटल्यावांचून रहाणारी नाहीं. वीरांचा आनंद व सावकारांचा आनंद यांतील भेद कोणाला समजणार नाहीं? ह्या महायुद्धांत फ्रान्स–रशिया यांची पाठराखीण इंग्लंड आहे; स्वतः नवोढा नव्हे. हें न्यून गेले सहा महिने इंग्लंडच्या हृदयास खात होतें; आपण मागासलेले आहो या भावनेनें इंग्लंडची उमेद अंशतः खालीं जात होती; लॉर्ड किचनेरची नवी सेना पुढें कोणता लौकिक मिळवणार तो मिळवो, पण आज तर स्वतःच्या घरचें पाणी दुसऱ्याच्या ओंजळींत घालून तो पाणी पीत असतांना दोस्तांच्या सुखसोहळ्यांत आपणांस सुख मानण्याची पाळी आली आहे, ह्या विचारानें इंग्लंड अस्वस्थ झालेला होता. ही नाउमेद, हें डवचणें, ही अस्वस्थता काढून टाकतां येण्यासारखें महत्कृत्य करून दाखविण्याची स्फूर्ति इंग्लंडच्या पुढाऱ्यांत उत्पन्न

व्हावी, हें इंग्लंडच्या तेजस्वितेस साजेसेंच होय. इंग्लंडनें पाहिलें, लीज, नामूर अँटवर्पसारखे बेल्जममधील किल्ले जर्मनीच्या नव्या तोफांनीं हां हां म्हणतां जमीनदोस्त केले. पायदळाबरोबर असलेला इंग्लंडचा तोफखाना जर्मनीशीं तुलना करतां पहिल्या सहामाहींत जरी दुय्यम दर्जाचा ठरला, तरी इंग्लंडच्या आरमारी तोफा जर्मनीहून अधिक श्रेष्ठ, असें पहिल्या सहामाहींत ठरलें. इंग्लंडच्या ड्रेडनॉटेज जहाजांवरील भयंकर तोफांचा प्रभाव कोठें दाखवावयाचा ? जर्मनीचीं लढाऊ जहाजें तर कील कॅनॉलमध्यें दडून बसलेलीं, इंग्लंडच्या आरमारी तोफांनीं आपलें सामर्थ्य कोठें प्रकट करावें ? प्रत्यक्ष थोबाडींत लगावण्याचें श्रेय नुसत्या दंड थोपटण्याला मिळत नसतें. शत्रूला भिवविणारा पुरुष वीर नव्हे असें नाहीं, पण शत्रूच्या छातीवर बसून शत्रूला नामशेष करणारा अधिक योग्यतेचा कार्यकर्ता होय. आणि दंड थोपटण्यानें आखाडा दणाणून सोडणाऱ्या पण कुस्ती खेळण्याची संधीच न मिळालेल्या पैलवानापेक्षां कुस्तींत प्रतिस्पर्ध्याच्या छातीवर बसणाऱ्या पैलवानाला पुढील पिढ्या अधिक पूजितात, गुरुला किंवा गुरुबंधूला नारळ मिळतात, आणि चारी मुंडे चीत करणाऱ्या पैलवानाला पुढें कित्येक वर्षें चरितार्थ चालेल इतकें इनाम मिळतें. लॉर्ड किचनेर यांची सेना जसजशी तयार होत चालली, तसतशी इंग्लंडची नाउमेदहि कमी होऊन इंग्लंडच्या नव्या प्रचंड महत्त्वाकांक्षेचा उजेड इंग्लंडच्या डोक्यांत पडूं लागला; महायुद्धांत इंग्लंडनें महत्कार्य तर केलेंच पाहिजे अशी जाणीव सर्व राष्ट्रभर खेळूं लागली ! तुमच्या काय फ्रान्सच्या जिवावरच उड्या ना ? फ्रान्सच्या व रशियाच्या हाताला हात लावून जयाचा वाटा तुम्ही मागणार ना ? अशा तऱ्हेनें जर्मनीनें केलेला इंग्लंडचा उपहास इंग्लंडला साहजिकपणेंच सहन झाला नाहीं. उपहासानें चिडून जाऊन, आरमारी सामर्थ्यानें उत्तेजित होऊन व लॉर्ड किचनेर ह्यांच्या नव्या सैन्यामुळें प्रसंग विशेषीं स्वतःच्याच पायांवर उभें राहण्याइतका दम उत्पन्न होऊन तुर्कांची राजधानी कॉन्स्टांटिनोपल हस्तगत करण्याचें प्रचंड साहस मार्च महिन्याच्या प्रारंभीं इंग्लंडनें आरंभिलें ! भूगोलाच्या दृष्टीनें हें साहस श्रेष्ठ; इतिहासाच्या दृष्टीनें आशिया व युरोप दोन्ही खंडांचें रक्त तापविणारें हें साहस; रशियाच्या उत्साहाचे दृष्टीनें हें साहस सुखकर; आणि इंग्लंडच्या तेजोवर्धनामुळें हें साहस फारच उत्तेजक ! ह्या सर्व गोष्टी खऱ्या, पण अकालीं उत्तेजक पदार्थांचें सेवन तरी काय उपयोगाचें ? अस्थळीं आनंदानें नाचून

तरी कोणचें समाधान ? कालहि अनुकूल नाहीं, स्थळहि अनुकूल नाहीं, मग इतिहास व भूगोल यांच्याशीं तरी मेळ कसा बसणार ? इंग्लंडला मागासलेला म्हणतात म्हणून कोठेंतरी व केव्हांतरी तरतर तरतर धांवून का दाखवावयाचें ! महायुद्धाला ज्या गोष्टी पोषक नाहींत अशा सुखसमाधानांच्या गोष्टींचा रशियावर वर्षाव करून रशियाला कसें आनंदित करावयाचें ? डार्डानेलिसवरील हल्ल्याचें साहस अशा प्रकारच्या अव्यवस्थित प्रकारचें नाहीं. महायुद्धाच्या मुख्य धोरणाला सोडून वहाणाऱ्या अहेतुक शौर्याचा फाजीलपणा या साहसाला शिवलेला नाहीं. रशियाचे मुख्य सेनापति ग्रँड ड्यूक निकोलस, फ्रान्सचे फील्ड मार्शल जनरल जोफ्रे, व इंग्लंडचे लॉर्ड किचनेर या त्रिवर्गासंबंधानें अशी जगभर ख्याति कीं, जर्मनीचे सेनापति जसे नाचवतील तसे हे नाचणारे नसून स्वतःच्या लष्करी धोरणाच्या तंत्रानें जर्मनीला धांवावयाला लावणारे हे धुरीण आहेत. पहिल्या सहामाहींत या धुरीणत्वाचा साक्षात्कार कोठें दृष्टीस पडला नाहीं. लॉर्ड किचनेरनीं दहा लाख वीस लाख सैन्य उभें केलें तरी तें काय करणार ? जर्मनी बेल्जममध्यें घुसला त्याला बेल्जममधून हांकून देणार इतकेंच ना ? कार्यभाग झाला, यश मिळालें, तरी जर्मनीच्याच लष्करी धोरणाचें गतानुगतिकत्व लॉर्ड किचनेरच्या पदरांत पडणार ना ? जनरल जोफ्रे यांनीं फ्रान्समधून जर्मनीला हाकलून लावलें तरी लष्करी धोरणांत कल्पकता कुठें दिसून आली ? जर्मनीनें केलेलें उलटें हे सुलटे करून दाखविणार ! उड्या त्याच, पेंच तेच, तोंड मात्र निराळ्या दिशेकडे फिरलेलें इतकेंच. कल्पकतेच्या दृष्टीनें बेल्जममधील, फ्रान्समधील किंवा पोलंडमधील त्रिवर्ग राष्ट्रांचें लष्करी धोरण इतक्या तऱ्हेचें उष्टें होतें. जर्मनीच्या उष्ट्या पत्रावळी हे जर्मनीच्या तोंडाला पुसणार कीं काय ? असें वाटून लष्करी धोरणाच्या ध्येयाकडे साश्चर्य पाहूं इच्छिणाऱ्यांचे मनाचा हिरमोड आस्ते आस्ते होऊं लागला होता. पण डार्डानेलिसकडील हल्ल्याच्या सुरवातीनें नवीन कुतूहूल उत्पन्न झालें असून लढवय्यांच्या लष्करी साहसाकडे कौतुकानें सर्व दुनिया पाहूं लागली आहे ! डार्डानेलिसवरील हल्ला काळ देश व मनाचा उल्हास या तिन्ही दृष्टीनें यथाकाल, यथास्थल व यथास्तितपणा याच्या स्वरूपाचा आहे इतकेंच नव्हे तर लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें नवीनपणा ह्या हल्ल्यांत असून साहसी व विचारी डोक्याची कल्पकता ह्या हल्ल्यांत दृष्टीस पडत आहे ! बेल्जमकडील लढाईकडे तुम्ही पहा, फ्रान्समधील युद्ध ध्यानांत आणा, पोलंड-

मधील जलदीच्या झटापटी डोळ्यांपुढें ठेवा, किंवा, कार्पेथियन पर्वतावरील लढालढी निरखा. या महायुद्धांतील डावपेंचाचे दुवे एकाला एक जुळवून त्यांची जर सांखळी बनविली, तर लष्करी धोरणाच्या हारांतील मध्यमणीच हस्तगत करण्याकरितां हें साहस आहे हें तेव्हांच लक्षांत येईल.

डार्डानेलिसचें महत्त्व

इतिहास व भूगोल ह्या दोघांचीहि दृष्टि सोडून देऊन सांप्रतच्या महायुद्धांतील लष्करी धोरणांच्या व डावपेंचांच्या दृष्टीनें डार्डानेलिसचें महत्त्व कोणचें आहे, त्याचा विचार आतां आपण करूं. विजयाच्या महत्त्वाकांक्षेनें जर्मनीनें महायुद्धास सुरुवात केली; स्वतःस जय अखेरीस कसा मिळेल ह्याची मांडणी स्वतःच्या मनाशीं कशी केली असेल, हें गेल्या सहामाहीच्या जर्मनीच्या लष्करी धोरणावरून दिसून येत आहे. युद्धाचे प्रारंभीं फ्रान्स, इंग्लंड व रशिया या तिन्ही राष्ट्रांची लढण्याची तयारी असावी तशी नव्हती; किंबहुना, ह्या तीन राष्ट्रांवर युद्धप्रसंग आकस्मिक येऊन कोसळला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. रशियापाशीं लढाऊ लोक असंख्य, शौर्य अमर्यादित; पण, अर्वाचीन शास्त्र व आगगाडया यांची मदत मर्यादित. फ्रान्सचे लोक शूर, आगगाडया विपुल आणि नवीन शास्त्रांचें तेजहि प्रखर. इंग्लंड नवीन शास्त्रांत मागें नाहीं, आरमारांत अजिंक्य, द्रव्य साहाय्यास मर्यादा नाहीं, पण सेनेच्या बाबतींत मागासलेलें. असल्या तीन राष्ट्रांवर मिळून जर्मनीनें जय कसा मिळवावयाचा ? ह्या तीन राष्ट्रांची साधनसत्ता अशा प्रकारची आहे, कीं रणभूमीवर तिघांचा जर पूर्ण मिलाफ झाला, तर मनुष्यबलाच्या दृष्टीनें, द्रव्यबलाच्या दृष्टीनें व बुद्धिबलाच्या दृष्टीनें, कोणत्याच दृष्टीनें कोणताच दोष रणभूमीवर यत्किंचित्हि दृष्टीस पडणें शक्य नाहीं. जर दोष नाहीं तर अपजयहि नाहीं. अर्थात या तिघांचा योग्य मिलाफ झाल्यास, प्रारंभींचे बेसावधपणाचे कांहीं दिवस निघून गेल्यावर, अखेरचा जय या तिघांसच मिळाला पाहिजे, असाच सिद्धांत निघतो. या विचारसरणींत जर्मनीला जयाशेला जागा कोणती ? कोणच्या गोष्टींवर मदार ठेऊन जर्मनीनें स्वतःस अखेर जय मिळेल, अशी स्वतःच्या मनाची समजूत घालावी ? वरील विचारसरणींत एकच दुवा लुला आहे; तो जर्मनीला थोडी तरी आशा दाखवतो. तो दुबळा दुवा म्हणजे या तिघांचा रणभूमीवर पूर्ण मिलाफ झाला पाहिजे, हा होय. मिलाफ न होईल, तर जर्मनीला थोडीशी आशा

आहे. या ठिकाणीं मिलाफ होणें म्हणजे काय याचा अधिक खुलासा करणें जरूर आहे. ह्या तिन्ही राष्ट्रांचे उद्देश एकच आहेत; हीं तिन्ही राष्ट्रें एकमेकांशीं अत्यंत स्नेहभावानें वागत आहेत; माझें मनुष्यबळ मी तुला कसें देऊं अशी कोणी कुरकुर करीत नाहीं; एकाचें शास्त्रज्ञान मित्राच्या उपयोगी पाडण्यासाठीं प्रत्येक जण तयार आहे; आणि इंग्लंडनें आपल्या खजिन्याच्या किल्ल्या फ्रान्स व रशिया यांच्या हवालीं केल्या असून रात्रीं अपरात्रीं ज्याला जें पाहिजे असेल त्यानें तें विनपरवागीनें घ्यावें, पण रणभूमीवर केंसभरहि कमतरता दिसूं देऊं नये, असें मुक्तद्वार इंग्रजांनीं सुरू केलें आहे. इतका स्नेह, इतका स्वार्थत्याग क्वचित्च दृष्टीस पडतो. पण हा अंतःकरणाचा मिलाफ झाला. हें बुद्धीचें ऐक्य झालें. बुद्धीला जसजसें बरें वाटतें त्या प्रमाणें अंतःकरणाला सहज प्रेरणा होते, पण त्याप्रमाणें शरीरांचा मिलाफ सर्व रणभूमीवर पाहिजे तसा होऊं शकत नाहीं. हा इच्छेचा दुबळेपणा नव्हे, तर भूगोलाच्या परिस्थितीचा दोष आहे. रशियानें मनांत आणलें, कीं मजपाशी चाळीस पन्नास लाख लोकांना हत्यारें पात्यारें देऊन मोठें लष्कर सज्ज करून शिवाय चाळीस पन्नास लाख लोक फालतुक राहतात, या चाळीस पन्नास लाख फालतुक राहिलेल्या शिपायांचा मी कसा उपयोग करूं ? इंग्लंड व फ्रान्स यांनीं सांगितलें कीं, तुझ्या चाळीस पन्नास लाख फालतुक लोकांच्या हातांत आम्ही बंदुका देतों, जरूर तेवढा तोफखाना आम्हीं तुझ्याजवळ आणून उभा करतों, एक कोट सैनेचें धूड जमनीच्या अंगावर पडूं दे, पण हें घडवून कसें आणावयाचें ? रशियाच्याकडे पाठवावयाच्या तोफा बंदुका जपानच्या दिशेनें एकट्या सैबेरियन रेल्वेनें पोंचवाव्या लागतात. जी गोष्ट साहजिकरीत्या एक आठवडयांत घडून यावयाची त्या गोष्टीला दोन अडीच महिने खर्च होतात ! फ्रान्सच्या सरहद्दीवरील आपलें मनुष्यबळ, बुद्धीबळ रशियाच्या सरहद्दीवर जर्मनीला दोन दिवसांत नेतां येतें; आणि फ्रान्सच्या सरहद्दीवरील फ्रान्सचें मनुष्यबळ व बुद्धिबळ रशियाच्या सरहद्दीवर त्यांच्या गोटांत जर फ्रान्सला नेऊन सोडावयाचें असेल तर दोन महिने लागतात. हें तीस पटीचें अंतर फार हानीकारक असून, वराती मागून जसें घोडें त्याप्रमाणें काल निघून गेल्यानंतर निष्फळ संयोग घडवून आणतें. सर्व रणक्षेत्रांचा योग्य मिलाफ आपणांस करतां येण्यासारखा आहे, आणि तसा इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया ह्यांना करतां येण्यासारखा नाहीं, या एकाच पायावर जर्मनीच्या लष्करी धोरणाची सर्व इमारत उभारली असून, हा दोष काढून टाक-

ण्याच्या दृष्टीनें लॉर्ड किचनेर, जनरल जॉफ्रे व ग्रँड ड्युक निकोलस ह्यांचे अटोकाट उद्योग चालू आहेत. गेल्या सहामाहींत हा दोष बराचसा कमी झाला आहे, व पुढील सहामाहींत हा दोष निर्मूल होऊन सामान्य जनालाहि इंग्लंडच्याच बाजूचा जय निःशंकपणें दृष्टीस पडूं लागेल असें आतांच तज्ञांना स्पष्ट दिसूं लागलें आहे. हें मिलाफाचें काम सुव्यवस्थित कसें करावयाचें? ह्याला दोन उपाय आहेत. लढाईची भरती व ओहटी सेनानायकानीं निरनिराळ्या रणक्षेत्रावर नजर ठेवून एका धोरणानें घडवून आणावयाची. बुद्धि व मन यांची एकी असली म्हणजे हें काम सुलभ होतें आणि तसल्या एकीसंबंधानें यत्किंचित्हि संशय नाहीं. भरती व ओहटी केव्हां कोणी कशी आणावयाची ह्याच्या विचारासंबंधानें अडचण नाहीं. अडचण आहे ती एका रणक्षेत्रांतील पाणी दुसऱ्या रणक्षेत्रांत नेऊन खेळविण्यासंबंधानें. एका रणक्षेत्रांतील पाण्याच्या हौदाला नळी लावून ती नळी दुसऱ्या रणक्षेत्रांतील पाण्याच्या हौदांत नेऊन सोडणें हा एक मार्ग; किंवा अशी जर नळी नेतां येत नसली तर प्रत्येक रणक्षेत्रांत पाण्याचा सांठाच एवढा अगडबंब करून ठेवावयाचा, कीं भरतीसाठीं शेजाऱ्याकडे पाणी मागण्याची जरुरीच राहूं नये. गेले सहा महिने प्रत्येक रणक्षेत्रांतील सांठा भरपूर करण्याकडे इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया यांनीं चांगलें लक्ष पुरविलें आहे. आणखी दोन तीन सहामाहींत असा चमत्कार दृष्टीस पडेल, कीं रणभूमीवर भरती ओहटीचे खेळ खेळण्याकरितां कोणाहि सेनानायकाला चातकाप्रमाणें शेजाऱ्याकडे पाहण्याची जरुरीच राहणार नाहीं. हा उद्योग चाल असतांनाच दोन हौदांचा संयोग करणाऱ्या नळ्या घालण्याचाहि उद्योग पहिल्या सहा महिन्यांत सुरू होताच, आणि तो उद्योग डार्डानेलिसवरील हल्ल्यामुळें शिखरास पोंचलेला आहे. पाण्याचें हें मूळचें दळणवळण कोणीं कसें तोडलें, गेल्या सहामाहींत हें दळणवळण सुरू करण्याचे कोणचे उद्योग झाले, आणि इस्तंबूल घेतल्यानें इष्टकार्य कसें तडीस जाणार आहे याचा आतां आपण विचार करूं.

तुर्कांची ब्याद

रशियांतलें पाणी फ्रान्समध्यें आणि फ्रान्सचें पाणी रशियामध्यें नेहमीं खेळत रहाण्यास महायुद्धांत तुर्कांच्या ब्यादीची मोठी अडचण झाली आहे; आणि पहिल्या वर्षाच्या आंतच महायुद्धाची परिसमाप्ति इंग्लंडच्या बाजूची करावयाची असल्यास ही तुर्कांची आडकाठी समूळ काढून टाकणें लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें जरुरीचें

झालें आहे. रूस–फ्रान्स यांचा मिलाफ लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें किती जरुरीचा आहे, याचा विचार केला म्हणजे डोळ्यांत शिरलेल्या लहानशा खडयाप्रमाणें तरुण तुर्कांचे पुढारी एन्व्हरपाशा किती त्रासदायक झाले आहेत, हें तेव्हांच लक्षांत येतें. तरुण तुर्कांचा जर्मनीकडे असलेला ओढा रणभूमीवर लष्करी धोरणानें जितका विघातक झाला आहे, तितका विघातक क्रूपच्या कारखान्यांतील नव्या प्रचंड तोफांचा माराहि झालेला नाहीं. तरुण तुर्कांनीं जर तटस्थवृत्ति स्वीकारली असती तर रशियांतलें पाणी बास्फोरस व डार्डानेलिस या दोन समुद्रधुनींच्या मार्गानें भूमध्य समुद्रांत मजेनें खेळत राहिलें असतें. पूर्वीच्या तहनाम्याप्रमाणें डार्डानेलिसच्या समुद्रधुनींतून रशियाच्या लढाऊ जहाजांना बाहेर पडतां आलें नसतें इतकेंच, पण भूमध्य समुद्रांत रशियाच्या आरमाराची मदत कुणाला पाहिजे होती! पृथ्वीवरील सर्व समुद्रावर सत्ता गाजविण्याचें सामर्थ्य इंग्लंडच्या आरमारांत भरपूर आहे; ह्याकामीं रशियाच्या आरमाराच्या मदतीची यत्किंचित्हि अपेक्षा नाहीं. पण तुर्क जर जर्मनीच्या बाजूचें झाले नसते, तर रशिया, इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या व्यापारी जहाजांनीं रशियांतील फालतूक सैन्य व फालतूक गहूं फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर आणून सोडला असता; आणि इंग्लंड–फ्रान्समधील शास्त्रज्ञ, कारागिर, मोटार गाडया, विमानें, तोफा व दारूगोळा काळ्या समुद्रांत पोंचवून क्रूपच्या तोफांचा बागुलबोवा रशियास किमपीहि ठेवला नसता. हें दळणवळण तुर्कांनीं मध्येंच तोडलें. खेळत्या पाण्याची ही नळी तोडण्याचें सामर्थ्य तुर्कांचे अंगांत कसें आलें? इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया या तीन राष्ट्रांच्या माऱ्यापुढें कांहीं दिवस तरी आपण टिकाव धरूं असला साहसी विश्वास तुर्कांत कोणी उत्पन्न केला? ज्या साहसामुळें तुर्कांची राजधानी कॉन्स्टांटिनोपल शहर तोफांच्या गोळ्यांनीं जमीनदोस्त होतें कीं काय अशी भीति आज सर्व मुसलमानांना वाटत आहे, तें आत्मघातकी साहस अंगीकारण्यास तुर्कांना कोणी प्रवृत्त केलें? गोबेन आणि ब्रॅसला या दोन जर्मन जहाजांनीं, हीं दोन क्रुझरें इंग्रजी आरमाराचा डोळा चुकवून ज्या दिवशीं डार्डानेलिस समुद्रधुनींतून आंत शिरून तुर्की राजधानीच्या आश्रयास गेलीं त्या दिवशीं महायुद्धाच्या लष्करी धोरणाचें स्वरूप एकदम पालटलें. एखादी लहान गोष्ट परिणामीं किती अपायकारक होते, याचें ढळढळीत उदाहरण गोबेन व ब्रॅसला या जहाजांवर नजर ठेवण्यांत इंग्रजी आरमाराची झालेली चूक हें होय. ही चूक जर

झाली नसती तर तिसऱ्या सहामाहींत किंवा चौथ्या सहामाहींत जर्मनीस आम्हीं जेरीस आणू असे जे अंदाज लष्करी तज्ज्ञांच्या तोंडांतून निघत आहेत त्याऐवजीं तहाचे दिवस सहामाहीनीं मोजण्यापेक्षां नुसत्या पंधरवड्यांनीं किंवा महिन्यांनीं मोजण्याची वेळ आजची ठरली असती ! गोबेन आणि ब्रॅसला हीं लढाऊ जहाजें मार्मोराच्या समुद्रांत शिरण्याबरोबर तुर्कांनीं डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी बंद केली व लगेच जर्मनीस मिळण्याचा अडदांडपणा त्यांच्यांत दिसू लागला ! गोबेन आणि ब्रॅसला यांनीं ही क्रांति कशी घडवून आणली ? कॉन्स्टांटिनोपल सभोंवारचें आपलें युरोपांतील घरटें सुरक्षित रहाण्यास हरकत नाहीं असें या क्रुझरांमुळें तुर्कांना वाटलें. या भ्रमाला आधार कोणचा ? महायुद्धांत तुर्कांनीं आपलें कोणचें धोरण ठेवावें, ह्याचा नकाशा जर्मनीनें आंखलेला होता; व त्या नकाशांतील भूल तुर्कांच्या अंगावर चढण्यास गोबेन व ब्रॅसला हीं क्रूझरें कारणीभूत झालीं. युद्धांत सामील होणारें कोणचेंहि राष्ट्र आपलें लष्करी धोरण दोन दिशेनें ठरवीत असतें. पहिली दिशा अशी, कीं स्वतःचें घर सुरक्षित राहिलें पाहिजे. स्वतःच्या घरास आग लागण्याचा संभव आहे, असें जरा जर वाटलें तर कोणीहि लढाईच्या भानगडींत आपण होऊन पडत नाहीं. तुर्क स्वस्थपणानें आपण होऊन लढाईंत पडले आहेत; त्यांना इंग्रजांनीं, फ्रेंचांनीं किंवा रूसांनीं यत्किंचित्हि त्रास दिलेला नाहीं, इतकेंच नव्हे तर उलट त्यांच्या कितीएक आगळिका सदय दृष्टीनें या तीन राष्ट्रांनीं पोटांत घातल्या होत्या, हें या ठिकाणीं विसरतां कामा नये. म्हणजे, तुर्क परेच्छेनें युद्धांत पडले नसून स्वेच्छेनें युद्धांत पडले आहेत. स्वेच्छेची क्रिया लोभाच्या आशेनें घडून येत असते, व त्याबरोबरच त्याचा बिघाडहि स्वेच्छेला खपत नसतो. तुर्कांना असें वाटलें कीं आपल्या स्वास्थ्याचा बिघाड होणें शक्य नाहीं, आणि साधल्यास इजिप्तचा लोण्याचा गोळा गिळावयास सांपडेल. तुर्कांचें सर्व लष्करी धोरण ह्या दोन गोष्टींभोंवतीं फिरत राहाणार. आपल्या घरट्यास कोणीं हात लावू शकणार नाहीं; आणि नाइल नदीच्या कांठचा लुसलुशीत चारा आपणांस मौजेनें लुटावयास मिळणार. तुर्कांचें हें लष्करी धोरण जर्मनीच्या लष्करी धोरणाशीं अगदीं मिळतें आहे. किंबहुना युरोप खंडभर पसरलेल्या महायुद्धांतील निरनिराळ्या रणभूमींत गेल्या महिन्यांत जीं लष्करी धोरणें दृग्गोचर झालीं त्या सर्वांचा योग्य हार गुंफतां येण्यास तुर्कांचें लष्करी धोरण नेहमीं डोळ्या-

पुढें ठेवलें पाहिजे. तुर्कांचें लष्करी धोरण जर्मनीच्या लष्करी धोरणाचा कळस असल्यामुळें, कळसावर अचल दृष्टि ठेवून मग पायाचें व इतर अवयवांचें निरीक्षण करूं लागलें ह्मणजे निरनिराळ्या अवयवांच्या बांधेसूदपणाचें प्रमाण तेव्हांच ध्यानांत येतें. चेहऱ्याची आंखणी प्रथम नीट ध्यानांत ठेवा, म्हणजे मग पाय एवढाच कां मोठा, हात असाच कां, ह्यांचीं प्रमाणें तेव्हांच सुचू लागतात. तुर्कांचें घरटें जर सुरक्षित राहिलें, त्याला कोणींहि जर शिवू शकला नाहीं, तर खुशाल अंदाज बांधावा कीं जर्मनीच्या पक्षाचे हात युरोपांतील महायुद्धांत लुले झाले नाहींत. तुर्कांनीं जर इजिप्तवर हल्ला करून नाइल नदीवर सुखसंचार करण्यास आरंभ केला तर खुशाल अंदाज बांधावा, कीं, जर्मनीच्या पायांनीं फ्रान्सच्या व रशियाच्या रणभूमीवर सपाटून धिंगाणा घातलेला आहे. रशियाच्या बाजूला व फ्रान्सच्या बाजूला दोन्ही पक्षांची बरोबरी असेतों तुर्कांचें घरटें सुरक्षित रहाणार ही तुर्कांची समजूत ह्या सर्व लष्करी धोरणांच्या डोलाऱ्याचा पाया होय. तीन बलाढ्य राष्ट्रांशीं लढाई सुरू केली असतां आपलें घरटें सुरक्षित राहील असें तुर्कांना कां वाटावें? तुर्कांच्या घरट्याला कोण-कोणत्या मार्गांनीं आग लावतां येणें शक्य आहे, ह्याची छाननी करूं लागलें ह्मणजे गोबेन व ब्रेसला ह्यांच्या कॉन्स्टांटिनोपल येथील साक्षात्काराचें महत्त्व लक्षांत येतें. तुर्कांच्या घरट्याला पांच मार्गांनीं आग लावतां येते. या पांच मार्गांत तीन मार्ग खुष्कीचे; व दोन मार्ग पाण्यांतले. डार्डानेलिसच्या सामुद्रधुनींतून आंत शिरून इंग्रजी आरमार तुर्की राजधानीला होरपळून काढूं शकेल हा पहिला मार्ग झाला. डार्डानेलिसची आमची सामुद्रधुनी इतकी मजबूत आहे कीं, त्यावरील किल्ले इतके दुरुस्त केले आहेत कीं, आणि जर्मनीच्या नव्या तोफा या सामुद्रधुनीच्या सभोंवतीं इतक्या विपुल आणून ठेवल्या आहेत, कीं डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी अभेद्य समजण्यास हरकत नाहीं; पहिल्या संकटाची विल्हेवाट तुर्कांनीं ही अशी लावली. बरें, सामुद्रधुनी अभेद्य खरी पण भूमध्य समुद्र इंग्रजांच्या पूर्ण ताब्यांत आहे ना? मग जहाजांतून लाखों सेना आणून डार्डानेलिसच्या आसपासच्या तुर्की किनाऱ्यावर ती उतरून तुर्कांचा पराभव करून इंग्रजांचें व फ्रेंचांचें सैन्य इस्तंबूलचा किल्ला जमीनदोस्त कां करूं शकणार नाहीं? तुर्की राजधानीच्या नाशाचा हा दुसरा मार्ग होय. ह्याचा बंदोबस्त तुर्क कसा करणार? इंग्रजांची व फ्रेंचांची सेना तुर्की सेनेहून कितीतरी अधिक श्रेष्ठ दर्जाची. असल्या सैन्याकडून होणाऱ्या

मृत्यूचें निवारण कसें करणार ? या शंकेचें निरसन तुर्कांनीं असें केलें कीं, जर्मनीचा पिच्छा जोंपर्यंत फ्रान्सच्या व इंग्लंडच्या मागें आहे तोंपर्यंत या भीतीला भीक घालण्याचें कारण नाहीं. घरटयास आग लागण्याची तिसरी दिशा म्हणजे उत्तरेकडून सर्व्हियाचा व रशियाचा लोंढा तुर्कांच्या अंगावर येणें हा होय. पण हा लोंढा अंगावर येण्यास प्रथम हंगेरीला रशियानें चीत केलें पाहिजे. हंगेरी चीत होईतों ह्या तिसऱ्या दरवाजाकडे आपणांस पहाण्याची जरुरी नाहीं, असें ठरवून चौथ्या व पांचव्या मृत्युस्थानाचा तुर्कांनीं विचार केला. हीं दोन मृत्युस्थानें काळ्या समुद्राला धरून आहेत. काळ्या समुद्राच्या दक्षिण किनाऱ्यानें चाल करून रशिया येऊं शकेल हें चौथें मृत्युस्थान होय. ह्या मार्गानें रशियाला सहज पावलें टाकतां येऊं नयेत ह्मणून तुर्कांनीं प्रथम पासूनच काकेशियस पर्वताच्या बाजूला आपण होऊन रशियाच्या मुलुखांत धुमाकूळ घालण्यास आरंभ केला. हेतु हा कीं, रशियाकडून येणारा ह्या बाजूचा मृत्यु टळावा. रशिया जोंपर्यंत जर्मनीशीं निकरानें लढत आहे, तोंपर्यंत तुर्कांवर मोठें सैन्य पाठवूं शकणार नाहीं हें खरें. पण काळ्या समुद्राच्या दक्षिण किनाऱ्यावर रशियानें लहान लहान सेनेच्या तुकड्या जरी उतरविल्या तरी देखील काकेशिअसमधील तुर्कांची बंडाळी आपोआप गळून पडल्यावांचून रहाणार नाहीं. लहान लहान तुकड्यांनीं अर्झरूमपासून तुर्कांची लष्करी पिछाडी तोडावयाची व चौथा मृत्यु टाळण्याचें तुर्कांचे उद्योग निष्फळ करावयाचे. या पेंचास उपाय काय ? हा चौथा पेंच घालीत असतांना चारपांच लाख सैन्य जर्मनीच्या रणभूमींतून काढण्याची जर रशियाला सवड मिळाली आणि तो पांच लाखांचा गोळा बास्फोरसच्या सामुद्रधुनीच्या जवळ म्हणजे तुर्की राजधानीच्या प्रत्यक्ष अंगणांतच जर रशियानें आणून उतरविला तर तुर्कांचें घरटें कुठें शिल्लक रहातें ? जर्मनीच्या युद्धांत पांच सात लाख सैन्याची ही सवड रशियास मिळूं शकणार नाहीं असें म्हणण्याचें धाडस कोणता तुर्की भ्रमिष्टहि करूं शकेल ? अंगणांतच हें मोठें सैन्य येऊन उतरावयाचें आहे व त्यामुळें आपल्या सर्वस्वाची होळी झाल्यांवाचून राहाणार नाहीं हें न समजण्या इतकी बुद्धि अभिनिविष्ट तरुण तुर्कांतहि कोठें सांपडेल असें वाटत नाहीं. मग ह्या पांचव्या मृत्युस्थानाचा बंदोबस्त तुर्कांनीं कसा केला ? हा पांचवा मृत्यु तुर्कांच्या अंगणांत उतरणार तो काळ्या समुद्रांतून चालत येऊन मग उतरणार ! काळ्या समुद्रावरून तरंगत आल्याशिवाय अंगण गांठण्यास त्याला दुसरा मार्ग

नाहीं. काळ्या समुद्राची सत्ता जर रशियाच्या हातांत पूर्णपणें राहाती तर महिन्या दोन महिन्यांपूर्वीच तुर्की राजधानींतील हवेल्यांच्या भिंतींनीं रूसच्या तोफांपुढें लोटांगणें घातलीं असतीं ! रशियन आरमाराला काळ्या समुद्रावर अव्याहत सत्ता न राहिल्यामुळें ह्या पांचव्या मृत्यूपासून तुर्क जीवंत राहिले . ही अव्याहत सत्ता रुसांच्या हातची कशामुळें गेली ? गोबेन य ब्रेसला हीं तुर्की आरमाराला मिळाल्याबरोबर तुर्की आरमारहि काळ्या समुद्रावर संचार करूं लागलें, आणि परवां परवां म्हणजे गोबेन जहाज नादुरुस्त होईपर्यंत तुर्कीचें-रूसचें दोघांचेंहि आरमार काळ्या समुद्रावर खेळत होतें. जर्मनीच्या सर्व लष्करी धोरणाचें ध्येय तुर्कांशीं संलग्न होऊन तुर्काना बगलेंत मारून इजिप्त व इराण येथें आपली सेना नेऊन सोडावयाची, हें होय.इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया यांच्या लष्करी धोरणाचें ध्येय म्हणजे जर्मनीचा चोहोंबाजूनीं कोंडमारा प्रथम करून साधल्यास तडाक्यातडाक्यांनीं जर्मनीस लोळवावयाचा किंवा निदान वेढ्याचें पाऊल आस्ते आस्ते आंत चेपत नेऊन जर्मनीला दमांत उखडून तडफडत मरूं द्यावयाचें ! इंग्रजी आरमारांनीं समुद्रावरचे मार्ग बंद केले व समुद्रावरच्या बाजूचा वेढा पक्का बसविला, इंग्रज व फ्रान्स यांच्या सैन्यांनीं बेल्जम व फ्रान्स यांच्या सरहद्दीवरील प्रांत भक्कम करून जर्मनीच्या पिच्छेहाटीस सुतोवाच करून दिलें. आतां राहिल्या दोन बाजूः—एक रशियाची सरहद्द व दुसरी दक्षिणेकडची तुर्कांची कटकट. गेले तीन महिने रशियाच्या सरहद्दीवर महत्त्वाच्या लढाया होत असून तुर्कांची कटकट जर महिना दीड महिन्यांत अजिबात नाहींशी करतां आली तर जर्मनी सभोंवतालचा वेढा पक्का होऊन इंग्रजी धोरण यशाचे मार्गाला बिनचूक लागलें असें म्हणतां येईल. दोन धोरणांचीं हीं ध्येयें ध्यानांत ठेविलीं म्हणजे रशियाच्या सरहद्दीवरील लढायांइतकीच किंबहुना कांकणभर जास्तच अधिक किंमत डार्डानेलिसवरील हल्ल्याला आहे, हें तेव्हांच लक्षांत येईल. डार्डानेलिसवरील हल्ल्याची महति वाचकांच्या लक्षांत पूर्णपणें यावी म्हणून ही किंचित् लांबट प्रस्तावना करून मार्च महिन्यांतील युद्धकथेकडे आतां आपण वळूं.

डार्डानेलिसची अरुंद नरडी

माच महिन्याच्या प्रारंभीं डार्डानेलिसवर इंग्रजी आरमाराचा हल्ला सुरू झाला तो हल्ला एप्रिलच्या प्रारंभीं तसाच सुरू होता. फ्रान्स व इंग्लंड या दोन देशांचीं मिळून पन्नास पाऊणशें जहाजें ह्या हल्ल्यांत गुंतलीं असून एक महिन्याच्या अनुभ-

वानें डार्डानेलिसचा भेद करून मार्मोराच्या समुद्रांत शिरण्याचें काम अशक्य नाहीं, असें ठरविण्यांत आलें आहे. पहिले पंधरा दिवस तोंडाचे किल्ले जमीनदोस्त करण्यांत गेले; आणि पंधरवड्याच्या अखेरीस डार्डानेलिसच्या सर्वांत अरुंद नरडीजवळ म्हणजे चेनाक्च्या किल्ल्याजवळ जेथें डार्डानेलिसची रुंदी फक्त एक मैलच आहे त्या जागेजवळ इंग्रजी लढाऊ जहाजें जाऊन थडकलीं ! ह्या जागेपर्यंतच्या सर्व किल्ल्यांना इतक्या अवधींत इंग्रजी आरमारानें मुकें बनविलें व अरुंद नरडीपर्यंतचे भागांतील सुरुंगहि काढून टाकण्यांत आले. मार्च्या तिसऱ्या आठवड्यांत अरुंद नरडीच्या किल्ल्यावर ज्यावेळीं " क्वीन एलिझाबेथ " जहाजावरील पंधरा इंची तोफांतून एक टन वजनाच्या गोळ्यांचा वर्षाव सुरू झाला त्यावेळीं तर डार्डानेलिसचा भेद एकदोन आठवड्यांतच होणार अशी उत्कट जयाशा सर्वांना वाटूं लागली. पण इतक्यांत दोन नवीन विघ्नें दत्त म्हणून पुढें आलीं. पहिलें विघ्न असें कीं, सुरुंग जरी झाडून टाकण्यांत आले तरी हालते सुरुंग ह्मणजे पाण्याच्या ओघाप्रमाणें एका जागेवरून दुसऱ्या जागेवर वहात जाणारे सुरुंग तुर्कांनीं डार्डानिलिसमध्यें सोडून दिले. ह्या वहात्या सुरुंगांवर आपटून तीन मोठीं लढाऊ जहाजें एकदोन प्रहरांत सारीसिलरच्या उपसागरांत म्हणजे अरुंद नदीचे आसपास समुद्रांत बुडालीं. ह्या अपघातामुळें डार्डानेलिसच्या तोंडांत शिरलेल्या आरमाराला पुनः बाहेर यावें लागलें. दुसरी अडचण अशी, कीं सामुद्रधुनीच्या दोन्ही बाजूला समुद्रकांठावर रेल्वे असून आगगाडीच्या डब्यांत मजबुतीनें कांहीं तोफा जर्मनांनीं बसवल्या असून हे धांवते तोफखाने सामुद्रधुनीच्या दोन्ही किनाऱ्यांवर भलत्याच ठिकाणीं अवचित प्रकट होऊं लागले आहेत. मोठ्या ड्रेडनॉट · जहाजांनीं सात मैलांच्या अंतरावरून किल्ल्यावरील तोफखाने मुके ठरवावेत, आणि मग धाकट्या जहाजांनीं दोन चार मैल आंत शिरून सुरुंग झाडण्याच्या कामास सुरुवात करावी तों आगगाड्यांवरचे हे धांवते तोफखाने अवचित धाकट्या जहाजांवर तोफांचा भडिमार सुरू करतात; आणि मग सुरुग झाडण्याचें काम तसेंच टाकून या आरमारी केरसुण्यांना मागें परतावें लागतें. धांवत्या तोफखान्यांच्या जागा विमानांनीं नीट टेहळून काढाव्या, त्या जागीं ड्रेडनॉटांचा मारा सुरू व्हावा, आणि पुनः केरसुण्यांनीं पुढें सरकावें, इतक्यांत भलत्याच ठिकाणीं पुनः नवे तोफखाने तयार होतात ! अशारीतीनें सुरुंग झाडण्याचें काम प्रारंभींचे वेळेपेक्षां ह्या धांवत्या तोफखान्यामुळें अधिक कठीण

झालें आहे. त्यांत धुक्याची मदत तुर्कांना होते. धुकें पडलें म्हणजे विमानांना कांहीं दिसत नाहीं, आणि विमानांची आंधळी कोशिंबीर झाली म्हणजे मोठ्या तोफांचा मारा फुकट जातो. अशा धुक्याच्या वेळीं अर्धवट काळोखांत तुर्क पडलेले किल्ले दुरुस्त करतात, आणि धांवत्या तोफखान्यांच्या जागा बदलून टाकतात. धांवते तोफखाने, वाहते सुरुंग आणि धुक्यांचें वादळ ह्या तीन अडचणींमुळें एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यांत डार्डानेलिसवरील हल्ल्याची स्थिति मार्चच्या पहिल्या आठवड्यांतील स्थितीच्या पुढें गेली नाहीं. मार्चमधलें काम पुनः एप्रिलमध्यें करावें लागणार आहे, आणि मार्चमधील अनुभवानें इंग्रजी आरमार अधिक हुषार झालें असल्यामुळें एक महिन्यानंतर मे महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत वेताळ पुनः पूर्व स्थळावर येणार नाहीं, अशी सर्वांना खात्री वाटत आहे. मार्च महिन्यांत लहान सहान जहाजांना थोडीशी इजा झाली, व तीन मोठीं जहाजें बुडविलीं ही गोष्ट खरी, पण कामाच्या महतीच्या मानानें हें नुकसान कांहींच नव्हे. दर महिन्यास इतकें नुकसान सोसून तीन चार महिन्यांच्या अखेरीस जर इंग्रजी आरमार कॉन्स्टांटिनोपल शहराजवळ गेलें तर फारच अल्प किंमतीला योग्य सौदा ह्या आरमारानें पटविला असें तज्ज्ञ म्हणतील. इंग्रजी आरमार जसें डार्डानेलिसच्या तोंडावर तोफा रोंखून बसलें आहे त्याप्रमाणें बास्फोरसच्या तोंडावरहि रशियन आरमारानें तोफा रोंखल्या आहेत. इंग्रजी आरमाराच्या तुलनेनें रशियन आरमार फारच खालच्या प्रतीचें ठरतें. अर्थात् त्या आरमारास बास्फोरसचा भेद करतां येणें अधिक कठीण जाईल. बास्फोरसच्या सामुद्रधुनीवर तुर्कांनीं चौदा इंची जर्मन तोफा आणून ठेवल्या आहेत. शिवाय 'क्वीन इलिझाबेथ' जहाजाप्रमाणें पंधरा इंची तोफा रूसच्या आरमारावर नसल्यामुळें किल्ल्याच्या व आरमाराच्या लढाईत इंग्रजी आरमाराइतकें यश रशियन आरमाराला येणें शक्य नाहीं. बास्फोरसची सामुद्रधुनी फोडून आंत शिरण्याकरितां रशियन आरमार बास्फोरसच्या तोंडाजवळ आलें आहे, असें म्हणण्यापेक्षां बास्फोरसचें काळ्या समुद्राकडचें तोंड सुरुंगांनीं म्हणा किंवा इतर साधनांनीं म्हणा बंद करण्याकरितां आलें आहे असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक होईल. काळ्या समुद्रावरील एका झटापटींत गोबेन क्रूझर दुखावलें गेलें होतें व कॉन्स्टांटिनोपलच्या गोदींत दुरुस्तीकरतां आलें होतें. सांप्रत हें क्रूझर कसेंबसें दुरुस्त झालें आहे. गोबेन दुरुस्त झाल्यामुळें तुर्की आरमार रशियन आरमाराशीं

हट्टानें लढण्याइतकें जरी नाहीं, तरी रशियन आरमारास काळ्या समुद्रांत हुलकावण्या दाखवून खेळवीत ठेवण्याइतकें समर्थ झालें आहे, आणि एका धांवेसरशीं काळ्या समुद्रांत पुन्हां शिरण्याचा तुर्की आरमाराचा उद्योग सुरू आहे. तुर्की आरमारास बास्फोरसच्या आंत कोंडून ठेवणें लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें फार इष्ट असल्यानें बास्फोरसचा भेद करण्याकरितां रशियन आरमार बास्फोरसच्या तोंडाशीं उभें आहे असें म्हणण्यापेक्षां तुर्की आरमाराला बास्फोरसच्या समुद्रांत कोंडून ठेवण्याकरतां उभें आहे, असें म्हणणेंच अधिक सयुक्तिक होईल. आपण अशी कल्पना करूं कीं, एप्रिल महिन्यांत इंग्रजी आरमारानें डार्डानेलिसच्या सामुद्रधुनीची अरुंद नरडी पुन्हां गांठली व मे महिन्याच्या अखेरीस मार्मोराच्या समुद्रांत शिरण्याची तयारी इंग्रजी आरमाराची झाली. ही तयारी जरी झाली, तरी डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी स्वतःच्या सेनेच्या हातांत ठेवल्याशिवाय पुढें मार्मोराच्या समुद्रांत संचार करून काय उपयोग ? म्हणजे, डार्डानेलिसच्या सामुद्रधुनीवर दोन चार लाख सैन्य उतरून ती सामुद्रधुनी सैन्यामार्फत कबजांत घेण्याचें कामहि आरमाराच्या भडिमाराबरोबरच घडवून आणलें पाहिजे. महिना दीड महिन्यांनीं दोन तीन लाख सेना डार्डानेलिसच्या सामुद्रधुनीवर उतरूं शकेल, पण मार्मोराच्या समुद्राच्या सभोंवतीं तुर्कांचें चारपांच लाख सैन्य आहे. तेव्हां इंग्रजांनीं पांच लाख सैन्य जरी आणून उतरविलें, तरी खात्रीनें जय येईल अशांतला भाग नाहीं. दहा लाख सैन्य उतरविल्याशिवाय खात्रीचा जय नाहीं, आणि चार पांच लाख सैन्याहून एखाद्या महिन्यांत अधिक मोठ्या सेनेची फ्रान्सच्या रणभूमींतून डार्डानेलिसच्या रणभूमींत बदली करणें लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें इष्ट नाहीं. डार्डानेलिसवर मार्चच्या प्रारंभीं ज्यावेळीं हल्ला करण्यास सुरुवात केली, त्यावेळीं तावडतोब ग्रीस व नंतर एक दोन आठवड्यांनीं इटली महायुद्धांत इंग्रजांच्या बतीनें सामील होतील असा अंदाज होता. ग्रीसचे मुख्य प्रधान एम. व्हेनिजिलास हे तर महायुद्धाच्या प्रारंभापासून इंग्रजांच्या तर्फेनें आहेत. बाल्कन युद्धाची उभारणी यांनींच केली व बाल्कन युद्धांत यांच्याचमुळें मोठा जय मिळाला ! अशा कर्तबगारीच्या व बोलबाल्याच्या मुख्य प्रधानानें महायुद्धांत सामील होण्याचें वचन दिल्यासारखेंच होतें. सर्व ग्रीस राष्ट्र तुर्कांचे लचके तोडण्यास उत्सुक झालेलें होतें. इंग्रजी आरमारानें डार्डानेलिसच्या तोफांवर भडिमार करा-

ठाणे.

बयाचा, आणि ग्रीसनें तुर्की किनाऱ्यावर दोन चार लाख फौज उतरवून इस्तंबूलचा रस्ता धरावयाचा, असे सर्व कांहीं ठाकठीक ठरल्यासरखें झालें होतें. इतक्यांत ग्रीसच्या राजानें मध्यें खो घातला ! ग्रीसच्या राजाला जर्मनीच्या राजाची बहीण दिली असल्यामुळें बायकोच्या नादीं लागून ग्रीसच्या महत्त्वाकांक्षेस त्यानें खाजगी नात्याच्या दडपणाखालीं दडपलें, आणि ग्रीस देशाला लढाइत सामील होऊं दिलें नाहीं. मुख्य प्रधान एम. व्हेनिजिलास यांनीं आपल्या जागेचा राजीनामा दिला, तेव्हां राजानें नवीन प्रधानमंडळ नेमलें ! राजाचें म्हणणें असें, कीं आपण जर लढाईत इंग्रजांच्या बतीनें पडलों आणि तुर्कांवर चाल करून गेलों तर बल्गेरिया ग्रीसवर चाल करून येईल, आणि यश मिळायचें एका बाजूला राहून बाल्कन युद्धांत मिळालेल्या सालोनिका बंदरावर पाणी सोडावें लागेल ! कैसर बादशहाच्या बहिणीच्या नवऱ्याला असलें सव्यापसव्य करीत बसण्याइतकें नातें ग्रीस देशाचें इंग्लडशीं किंवा फ्रान्सशीं नाहीं असें वाटण्यास त्यावेळीं दुसरें एक कारण झालें. जर्मन सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग यांनीं नेरू नदीवर व नीमेन नदीवर फारच मोठे जय मिळविले, अशा लंब्याचवड्या खोट्या बातम्या जर्मनीनें मुद्दाम म्हणून त्यावेळीं चोहोंकडे पसरविल्या. पराचा कावळा करण्याची जर्मनीची युक्ति फ्रान्स, इंग्लंडसारख्या धुरीण देशांना आतां कोठें समजूं लागली आहे. महायुद्धांत रशिया असून नसल्यासारखाच आहे, रशिया इतका चेपला गेला आहे कीं जर बाल्कन राष्ट्रें त्याच्या बतीनें टुरटुर करू लागलीं तर रशियाचा लवकरच पुरा समाचार घेऊन खालीं उतरणाऱ्या जर्मन सेनेच्या लोंढ्यापुढें तीं हां हां म्हणतां वाहून जातील, अशी भीति युरोपांतील तटस्थ राष्ट्रांत मार्चच्या पहिल्या तीन आठवड्यांत जर्मनीनें पसरवून दिली. मार्चच्या चौथ्या आठवड्यांत आस्ट्रियाचा प्रिजमिसल किल्ला पडून रशियाची अब्रू साफ धुतली गेली खरी पण, डार्डानेलिसवर हल्ला सुरू होण्याबरोबर लगेच ग्रीसनें व इटलीनें तुर्की राष्ट्रावर हल्ला चढविण्याचा संकेत बांधा गेला. या संकेताची घडी मार्चच्या दुसऱ्या आठवड्यांत जी बिघडली ती पुनः नीट बसण्यास दोन चार महिने तरी जावे लागतील, हें उघड आहे. एकदां हुकलें तें कायमचेंच हुकलें गेलें नसलें तरी दोन चार महिन्यांपुरतें तरी हुकलें यांत संशय नाहीं. अर्थात्, डार्डानेलिसचा भेद करण्याचें काम फ्रान्स व इंग्लंड या जोडीलाच करावें लागेल, इतरांचें सहाय्य दोनचार महिने मिळणार नाहीं. या

जोडीला तर चारपांच लाखांहून अधिक सैन्य डार्डानेलिसच्या बाजूला झुकविण्याची सोय नाहीं. मग इस्तंबूल घेण्याचें काम तडीस कसें जाणार? इंग्रजी आरमार हें काम अर्धेंच सोडून देणार काय? एकदां आरंभ केल्यावर जर इंग्रजांनीं हें अर्धेंच सोडून दिलें, तर हात दाखवून अवलक्षण करून घेतल्यासारखें होऊन सर्व मुसलमानी मुलखांत इंग्रजी निशाणाची बेइज्जत होईल! धिमा, चिकट इंग्रज बहादर कधींही असली गोष्ट करणार नाहीं; ऑस्ट्रियाचा प्रिजमिसलचा किल्ला पडलेला आहे; आणि नेरू नदीवरील जर्मनीची धडकीहि थंडावली आहे. हंगारीला थप्पड लगावंण्याइतकें नवें सामर्थ्य रशियाच्या अंगांत उत्पन्न झालें आहे. अशा वेळीं हंगारीवर उगारलेला हात थोडकासा आवरून धरून पांच सात लाख सैन्याची बदली कार्पेथियन पर्वताच्या बाजूकडून बास्फोरसच्या सामुद्रधुनीकडे करण्यास रशियास सवड आहे. इंग्लंड, फ्रान्सचें चारपांच लाख सैन्य एका बाजूनें व दुसऱ्या बाजूनें रशियाचें पांचसात लाख! असा हल्ला सुरू झाल्यावर तुर्कांची आंतडीं केव्हांच बाहेर पडतील. पण हें पांचसात लाख रशियानें बास्फोरसच्या सामुद्रधुनीवर उतरावयाचें कसें? प्रथम रशियाची काळ्या समुद्रावर पूर्ण सत्ता स्थापिली गेली पाहिजे; दुरुस्त झालेलें गोबेन काळ्या समुद्रांत ढवळाढवळ करूं शकत नाहीं हें अगोदर सिद्ध झालें पाहिजे; आणि रशियन आरमार जें बास्फोरसच्या तोंडाजवळ आलें आहे, तें गोबेन प्रकरणाचा कायमचा निकाल करून टाकण्याकरतांच आलें आहे! तुर्कांची राजधानी कॉन्स्टांटिनोपल शहर घेऊन तुर्कांना जमीनदोस्त करून दक्षिणेकडून ऑस्ट्रिया–हंगारीला तंबी देण्याचा जो साहसी उद्योग इंग्लंड, फ्रान्स व रशियानें आरंभला आहे, तो आस्ते आस्ते फळास यावयाचा असून एप्रिल महिन्यांत जर रशियन आरमाराला तुर्की आरमार मार्मोराच्या समुद्रांत कोंडतां आलें किंवा काळ्या समुद्रांत बुडवितां आलें, तरच या युद्धास व्यवस्थित स्वरूप येणारें आहे. तेव्हां एप्रिल महिन्यांत तुर्की आरमाराच्या व रूसच्या आरमाराच्या होणाऱ्या झटापटी आणि डार्डानेलिसच्या अरुंद नरडींत शिरण्याची इंग्रजी आरमाराकडून होणारी खटपट ह्यांकडे वाचकांनीं नीट लक्ष पोंचवून लष्करी घोरणाच्या ज्या हाराचा मध्यमणी डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी सांप्रत होऊन बसली आहे, त्या हाराच्या इतर पुष्पांकडे आतां आपण वळू.

प्रिजमिसल पडलें!

डार्डानेलिसच्या सामुद्रधुनीवरील हल्ल्याचा महायुद्धांतील सर्व रणक्षेत्रांशीं निकट

संबंध आहे, हें तर खरेंच; पण, त्यांतल्यात्यांत कार्पेथियन पर्वताच्या बाजूनें रशिया हंगारीवर करीत असलेल्या स्वारीचा हा एक प्रमुख भागच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. महायुद्धाच्या अगदीं प्रारंभी रशियानें गॅलिशियावर हल्ला करून कार्पेथियन पर्वत ओलांडून हंगारींत उतरण्याचा प्रयत्न केला; व तोच प्रयत्न पहिल्या सहामाहींत मागेंपुढें हेलकावे खात खात मार्च महिन्यांत सफल होऊं लागण्याच्या मार्गाला लागला. ह्या प्रयत्नाला अडथळे दोन; एक तुर्कांचा अडथळा व एक जर्मनीचा अडथळा. तुर्कांनीं कॉकेशियसच्या जिल्ह्यावर स्वारी केल्यामुळें रशियाला तिकडे थोडेसें लक्ष पुरवावें लागलें. डिसेंबर–जानेवारी महिन्यांत रशियानें साराकामिस येथें तुर्की सेनेचा पुरा पराभव केला; आणि साराकामिसवरून अर्झरूमवर उतरून काळ्या समुद्राच्या दक्षिण किनाऱ्यानें रशिया इस्तंबूलवर चाल करणार अशीं चिन्हें त्यावेळीं दिसूं लागलीं. रशियाच्या या स्वारीस मदत व्हावी म्हणून इराणी आखातांतून युफ्रेटीस व तैग्रीस नद्यांच्या मुखांनीं वर चढून बसरा व खुलना हीं ठाणीं घेऊन बगदादपर्यंत मुलुख मारण्याचा उद्योग इंग्रजांनीं त्याच सुमारास आरंभला. पण पोलडवरील जर्मनीच्या निकराच्या हल्ल्यामुळें काकेशिअस पर्वताच्या बाजूला रशियाला मोठें सैन्य पाठवितां आलें नाहीं; आणि त्यामुळें साराकामिस व अर्झरूम ह्या टापूंतच तुर्क व रूस घुटमळत राहिले आहेत. ह्या ढिलाईचा परिणाम असा झाला आहे कीं, तुर्की सरहद्दीला लागून असलेल्या इराणच्या सरहद्दींतील कुर्द लोकांना फावलें असून त्यांनीं तेथील मिशनरी लोकांची लुटालूट करण्यास आरंभ केला आहे. वायव्य इराणांतील हें बेबंदशाहीचें वारें कुर्ना व बसरा यांच्या दक्षिणेकडील टापूंतहि खालीं उतरलें असून युफ्रेटीस तैग्रीस नद्यांच्या मुखाच्या दक्षिणेकडील कांहीं जातींनीं बंडाळी करून दहा पांच हजारांच्या टोळ्या वैस व आबाज या ठिकाणीं गोळा केल्या. लगेच इंग्रजी फौजेनें तो जमाव मोडण्याचा प्रयत्न केला. पण बंडाळीचें वारें चोहोंकडे फाजील पसरलें असल्यामुळें व्यवस्थित स्वरूपाचीच स्वारी ह्या बंडखोरांवर करण्याची जरुरी मार्चच्या दुसऱ्या आठवड्यांत दिसूं लागली. हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दीवर टोकी दरीच्या आसपास जसा पांच दहा हजार पठाणांनीं पुंडावा करण्याकरितां जमाव परवां केला होता व त्यांना त्यांची सीमा उल्लंघन करूं न देण्याइतकें कह्यांत ठेवण्या पलीकडे जसें अधिक शासन करण्यांत आलें नाहीं तशाच प्रकारची ही इराणी पुंडाव्याची कथा आहे. ह्या क्षुल्लक

रणक्षेत्रांत पुंडाव्याबिंडाव्याचें घोंगडें तसेंच भिजत टाकून 'मूले कुठारः' या न्यायानें तुर्कांच्या राजधानीच्याच मागें इंग्रज व रूस सांप्रत लागले आहेत. रशियाची हंगारीवर जी स्वारी होत आहे त्या स्वारीस कॉन्स्टांटिनोपलचें हें प्रकरण फारच उपयोगीं पडणारें आहे. त्या स्वारीस होगारा तुर्कांचा अडथळा इस्तंबूलबरोबरच विलयास जाईल हें उघड आहे. तथापि, जर्मनी–ऑस्ट्रियाचा अडथळा शिल्लक राहिला. कार्पेथियन ओलांडून रशियास हंगेरींत उतरतां येऊं नये, म्हणून तर जर्मनीनें पोलंडवर निकराचा हल्ला केला. आणि वार्साच्या जवळ तळ दिला.वार्सावर निकराचे हल्ले चढूं लागले तरी रशियानें तेथेंच जर्मनीला थोपवून धरून कार्पेथियन-वरील आपली मगरमिठी सोडली नाहीं ! ही मगरमिठी सुटावी म्हणून फेब्रुवारी महिन्यांत इस्ट प्रशियाच्या बाजूनें जर्मनीनें नीमेन नदी व नेरू नदी ह्या टापूवर रशियावर आकस्मिक हल्ले केले व मार्च महिन्यांतहि नेरू नदीवरचा आपला हल्ला जोरानें पुढें ढकलण्याचा प्रयत्न केला. जर्मनीला आशा होती, कीं निमेन व नेरू नदीवरील लढायांत ज्या योगानें युद्धाचा निकाल लागेल असला विजय आतां संपादूं ! पण रशियाचा दम व चिकाटी त्यांचा साक्षात्कार होण्यापलीकडे निकालाचें यश जर्मनीच्या पदरांत पडलें नाहीं. फेब्रुवारी व मार्च महिन्यांत रशियाला निमेन नदीवर मागें हटावें लागलें; लाख सव्वा लाख सैनेची खराबी झाली; शेंदोनशें तोफा जर्मनीच्या हातीं लागल्या; तरी पण, जर्मनीस थोपवून धरतां येणें शक्य झालें नाहीं. मार्चच्या दुसऱ्या पंधरवड्यांत वार्साच्या उत्तरेस म्हणजे नेरू नदीवर फारच निकराची लढाई किंवहुना सोक्षमोक्ष करून घेण्याच्या इराद्याची लढाई जर्मनीनें सुरू केली असून दोन तीन आठवडे झाले तरी अद्याप त्या लढाईचा निकाल लागलेला नाहीं. इतका उशीर लागल्यानंतर वार्साच्या उत्तरेकडून रशियाची फळी जर्मनी फोडूं शकेल, असें मानण्यास कांहींच कारण नाहीं. उलट ईस्ट प्रशियाच्या पूर्वेस म्हणज निमेन नदीच्या पश्चिमेस सुवालकी प्रांतांत मार्च अखेरीस रशियानें जर्मनीवर उलट स्वारी करण्यास आरंभ केला आहे, आणि ह्या स्वारींत जर रशियाला जय मिळाला तर नेरू नदीवरील जर्मनीचा जोर आपोआपच कमकुवत होईल, हें उघड आहे. नीमेनच्या पश्चिमेकडील लढाईत जर्मनी जोरकस राहूं नये म्हणून ईस्ट प्रशियाचें सर्वांत उत्तरेकडचें ठाणें जें मिमेल शहर त्यावर हल्ला करून रशियानें तें ताब्यांत घेतलें, पण मार्च अखेरीस तें शहर जर्मनीनें पुन्हां हस्तगत केलें असून निमेनच्या

उत्तरेस लीबोच्या दिशेनें रशियावर उलट स्वारी केली आहे. लीबो बंदरहि तोफांच्या गोळ्याखालीं बडवून काढण्याचा उद्योग जर्मन आरमारानें आरंभला आहे. लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें निमेन नदीच्या पश्चिमेस व निमेन नदीच्या उत्तरेस चाललेल्या ह्या झटापटींना विशेष किंमत नाहीं. ह्या ठिकाणीं रशियास पांच पंचवीस मैल मागें हटावें लागलें तरी विशेषशी पर्वा नाहीं. वार्साच्या उत्तरेस नेरू नदीवर चाललेली लढाई ही मात्र महत्त्वाची आहे. ह्या लढाईंत जर्मनीला यश येऊन जर वार्सा शहर जर्मनीच्या हातांत गेलें तर मात्र कार्पेथियनवरील रशियाची मगरमिठी ढिली पडण्याचा संभव आहे. वार्सा शहर किंवा सर्व पोलंड देश ह्याला जें आज लष्करी दृष्टीनें महत्त्व प्राप्त झालें आहे तें महत्त्व पोलंड देश रशियाच्या हातचा जातो म्हणून नव्हे. कारण पोलंडसारखा आणखी एखादा देश जरी वार्साच्या पूर्वेस जर्मनीनें हिसकावून घेतला, तरी जर्मनीशीं कित्येक वर्षे टक्कर देतच राहण्याचें रशियाचें पूर्ण सामर्थ्य बिलकुल कमी होत नाहीं ! वार्साला रशिया जपतो याचें कारण इतकेंच कीं, वार्सा व दक्षिण पोलंड जर जर्मनीच्या ताब्यांत जाईल तर कार्पेथियन पर्वतावरील रशियाचा हल्ला मागें परतावा लागून हंगेरीच्या नरडीस नख लावण्याची रशियाची महत्त्वाकांक्षा फोल होईल. कार्पेथियन पर्वतावरील आपला हल्ला रशियानें गेल्या आठ महिन्यांत केव्हांच पडू दिला नाहीं; उलट मार्च अखेरीस या हल्ल्यांत रशियाचें पाऊल पुढें पडूं लागलें आहे. निमेन नदीवर माघार घ्यावी लागत असतांहि नेरू नदीवर दोन तीन आठवडे निकराची लढाई लढत असतांनाच, कार्पेथियन वरील हल्ल्यांत रशियाचें पाऊल तसें पुढें पडलें. मार्चच्या तिसऱ्या आठड्यांत रशियाला कार्पेथियनच्या बाजूला एक मोठा विजय मिळाला. हा विजय म्हणजे प्रिजमिसलचा किल्ला पडला हा होय. या प्रिजमिसलच्या किल्ल्याला रशियानें सहा महिने वेढा दिला होता व सुमारे दीड लाख लोक या वेढ्यांत गुन्तले होते. हा किल्ला पडल्यानें सव्वा लाख ऑस्ट्रियन सैन्य रशियास कैद करतां आलें असून वेढ्यांत गुंतलेलें दीड लाख सैन्य युझाक व डुक्ला घाटांच्या मार्गानें हंगारींत उतरण्याकरितां पुढें सरसावलें आहे ! वार्साच्या उत्तरेकडील नेरू नदीवरील रणकंदनाइतकेंच महत्त्व डुक्ला व युझाक घाटांच्या रणकंदनास आहे. हीं रणकंदनें एकमेकांवर पूर्णपणें अवलंबून आहेत. जर्मनीस जर नेरू नदीवर जय मिळाला, तर युझाक घाटावरील रशियाचा तडाखा कमजोर होईल; आणि नेरू

नदीवर जर जर्मनीची पिछेहाट रशियास करतां आली तर सोसाट्याच्या वाऱ्याप्रमाणें रशिया हंगारींत धमाकूळ उडवील! हंगारीवरील हें संकट ओळखून जर्मनीनें मार्च अखेरीस व एप्रिलच्या आरंभीं नेरू नदीवर आपली पराकाष्ठा करण्याकरितां उद्योग आरंभला आहे, आणि खुद्द हंगारींतहि जर्मन सैनेची कुमक रात्रंदिवस येऊन पोचत आहे. खुद्द हंगेरियाहि प्रिजमिसल पडल्यामुळें ओढवलेल्या संकटांचें महत्त्व ओळखून स्वतःचा बचाव करण्याच्या मार्गाला आहे. गॅलिशियामध्यें रशियावर हंगेरिया स्वारी करीत होता, पण, प्रिजमिसल पडल्याबरोबर या स्वारीचा नाद सोडून हंगेरियानें माघार घेतली, आणि कार्पेथियन पर्वतांत रशियाला अडवून धरण्यापलीकडे दुसरें तिसरें कांहीं न करण्याचा हंगेरियाचा सांप्रत बेत दिसत आहे. गॅलिशियांत रशियाला उलट तंबी देतां येणें हंगेरियास जरी सांप्रत शक्य नसलें तरी बुकोव्हिनाच्या पूर्वेस बेसारेबिया नांवाच्या रशियाच्या मुलुखावर हंगेरियानें स्वारी केली असून कार्पेथियनकडील रशियाचें सैन्य त्या बाजूस आकर्षण करून घेण्याचा हंगेरियाचा मतलब दिसतो. एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यांत बेसारेबियावरील हंगेरियाच्या स्वारीस रशियानें मर्यादित केल्याची बातमी आली असून त्या बाजूनें रशियास आतां विशेषशी भीति राहिली नाहीं, अशीं चिन्हें दिसत आहेत. तथापि, लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें विचार करितां एप्रिल महिन्यांत बेसारिबियाचें रणक्षेत्र विशेष जाज्वल्य करण्यास जर्मन चकणार नाहींत, असा रंग दिसतो. कारण, कार्पेथियनमध्यें रशियाला नुसतें अडविण्याचें काम जर हंगारीनें व जर्मनीनें केलें तर आजचें मरण उद्यांवर ढकलण्याचे पलिकडे दुसरा तिसरा कांहींच फायदा जर्मनीस मिळणार नाहीं. एप्रिल प्रारंभाला तीन दिवस जर्मनी, ऑस्ट्रिया व हंगारी येथील आगगाडया सामान्य जनसमूहाला बंद करण्यांत आल्या होत्या आणि जर्मनींतून मोठें लष्कर हंगेरियांत आणण्याचें काम रात्रंदिवस चालू होतें. आगगाडयांच्या जोरावर शत्रूच्या विन तयारीच्या जागीं मोठें लष्कर अवचित अदळावयाचें, हीच काय ती जर्मन सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग यांची युक्ति. या युक्तीकडे लक्ष देतां निमेन नदीप्रमाणें बेसारेबियांत अवचित लढाई नेऊन घालण्यास ते चुकणार नाहींत, असा सहज अंदाज निघतो. ह्या अंदाजास लष्करी दृष्टीचें आणखीहि पाठबळ आहे. बेसारेबिया जिल्हा जर जर्मनीला व्यापतां आला, आणि डन्यूब नदीचें तोंड व थोडेंसा बंदर यांमधील काळ्या समुद्राच्या किनाऱ्याचा कोणताहि भाग जर स्वतःच्या

कब्जांत घेतां आला, तर वार्सा घेण्याच्या दुप्पट पुण्य जर्मनीच्या पदरांत पडणारें आहे. वार्सा घेतल्यानें ज्याप्रमाणें कार्पेथियन पर्वतांवरील रशियाचा हल्ला ढिला पडेल त्याप्रमाणें काळा समुद्र गांठल्यानेंहि पाणबुड्या बोटींच्या जोरावर तुर्कांची राजधानी कॉन्स्टांटिनोपल शहराशीं संलग्न होण्याचें श्रेय जर्मनीला मिळणार आहे. म्हणजे सर्व्हिया जिंकून जें फळ मिळणार नाहीं तें फळ बेसारेबिया जिंकल्यानें मिळणारें आहे. वार्सा आणि सर्व्हिया या दोहोंच्या इतकी किंमत एकट्या बेसारेबियाला सांप्रत प्राप्त झाली आहे. वार्सा घेण्याचे जर्मनीचे उद्योग ढिले पडतील, सर्व्हियावर एप्रिलमध्यें ऑस्ट्रिया-हंगारीचा हल्ला होणार नाहीं, आणि कार्पेथियन पर्वतावर रशियाला अडवण्यापलीकडे इतर उद्योग न करतां जर्मन, ऑस्ट्रियन व. हंगेरियन सैन्याचा सर्व ओघ बेसारेबियाच्या बाजूला वहात राहील असा रंग दिसत आहे ! कारण, काळा समुद्र जर गांठतां आला तरच कार्पेथियन पर्वत व डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी ह्या दोन रणभूमींच्या कात्रींतून कांहीं काळ निसटून जाणें हंगारीस शक्य आहे.

नौचापेलीचा विजय

पोलंड, कार्पेथियन पर्वत व डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी या पूर्वेकडील रणक्षत्रावरून दृष्टि फिरवून पश्चिमेकडे वळविली म्हणजे तेथें सामान्यतः गेल्या तीन महिन्यांत विशेष गोष्ट घडून आली नाहीं, असें दिसून येईल. ता. १८ फेब्रुवारीस फ्रान्स व इंग्लंड सभोंवतीं पाणबुड्यांचा वेढा दिल्याचा जाहीरनामा जर्मनीनें जाहीर केला. पण, तेव्हांहासून सहा आठवड्यांचा हिशोब पहातां असें दिसून येतें कीं, रोज नेहमीं इतक्या मालाच्या बोटी इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर येतात व किनारा सोडून जातात. जर्मन चाच्यांना एखाद दुसरीच मालाची बोट काय ती बळी पडते. जर्मनीच्या चांचेगिरीपेक्षां इंग्लंडच्या लोकांचें दारूचें व्यसनच या महायुद्धांत इंग्लंडला अधिक अपायकारक झालें आहे. नव्या तोफा, नव्या बंदुका, नवा दारूगोळा व शिपायांना आणि खलाशांना बूट पाटलोणीसकट लागणारें सर्व नवें सामान तयार करतां करतां इंग्लंडचा जीव बेजार झाला आहे. ' खिळ्याकरतां नाल जातो, नालाकरितां घोडा जातो, घोड्याकरितां स्वार जातो, आणि स्वाराकरितां लढाई जाते ' या न्यायानें लढाईचे लहान मोठे खिळे वेळेवर तयार न होऊन आपण विजयास पराङ्मुख होतों कीं काय अशी भीति इंग्लंडच्या मुत्सद्यांना पडली आहे.

युद्ध सामुग्रीचे कारखाने नीट चालावेत म्हणून लागेल तितका पैसा खर्च करण्यास इंग्लंड तयार आहे आणि पाहिजेत ते कारखाने प्रसंग विशेषीं स्वतःचे हातांत घेऊन पाहिजे तसे चालविण्याचा अधिकारहि प्रधानमंडळास पार्लमेंटनें नुकताच दिला आहे. पण इंग्लंडच्या मुत्सद्यांस सांप्रत जी अडचण वाटत आहे, ती भरपूर कच्चा मालाबद्दल नव्हे, भरपूर यंत्रसामग्रीबद्दल नव्हे, किंवा शास्त्रज्ञ कामगारांबद्दल नव्हे, तर लहानांपासून थोरांच्या दारूच्या व्यसनाबद्दल ! दारूच्या नादीं हे लोक इतके लागले आहेत, कीं ठरावीक कामाबाहेर अधिक श्रम ह्यांच्या हातून होत नाहींत, आणि कायद्याच्या बळजबरीनें यांना काम करावयास बसवावें, तर विनायक बनवितां बनवितां दारू पिऊन वानर घडवून ठेवतात ! हें दारूचें व्यसन लोकांनीं सोडावें म्हणून बादशहा पंचम जॉर्ज यांनीं स्वतः दारू सोडली असून सर्व सेनानायकांनीं व मुत्सद्दी मंडळानें स्वतःच्या उदाहरणानें लोकांना तसाच कित्ता घालून देण्याचा उपक्रम केला आहे. गेल्या महिन्यांत इंग्लंडला असा अनुभव आलेला आहे कीं, दारूगोळा जर भरपूर जवळ असला तर जर्मनीची फळी फोडण्यास विशेषशी अडचण पडणार नाहीं. या दारूगोळ्याचा पुरवठा मात्र कल्पनेबाहेर अतिशय मोठा लागतो. आरास आणि लिली यांच्यामधल्या टापूंत लाबासीच्या वायव्येस चारपांच मैलांवर असलेल्या नौचापेली खेड्याजवळ मार्च महिन्यांत इंग्रजांनीं जर्मन सैनेवर एक मोठा विजय मिळविला. हा विजय फार महत्त्वाचा आहे. जर्मनीला फार मागें रेटून नेलें किंवा जर्मनीच्या बऱ्याच तोफा काबीज केल्या, असल्या दृष्टीनें ह्या विजयाचें महत्त्व मापावयाचें नसून तोफखान्याच्या जोरावर इंग्रजांना जर्मनीचा चक्रव्यूह एका खेड्यापुरता तरी फोडतां आला, ह्या दृष्टीनेंच या विजयाकडे पहावयाचें आहे. नौच्यापेलीच्या खेड्याच्या आसपासच्या जर्मन चरांवर इंग्रज तोफांनीं असा कांहीं विलक्षण भडिमार केला, कीं सर्व जागा धरणीकंपानें हादरून जावी त्याप्रमाणें हादरून गेली ! अर्थात् चर सोडून धांदली धांदलीनें जर्मनांना बाहेर यावें लागलें; आणि तशा त्यांच्या भांबावलेल्या स्थितींत इंग्रजी पायदळानें एकदम त्यांच्यावर चाल केली, आणि नौचापेलीचें खेडें व आसपासचे चर हस्तगत केले ! नौचापेलीच्या या विजयानें असें सिद्ध झालें आहे कीं, नव्या इंग्रजी तोफा व नवा इंग्रजी दारूगोळा जर्मन तोफांहून व दारूगोळ्यांहून सरस असून युद्धसामुग्रीचा भरपूर पुरवठा मिळाल्यावर बेल्जममधून जर्मनांना

ठाणे.

हुसकावून लावण्यास फारशी हरकत येणार नाहीं. आतां हरकत उरली आहे काय ती मद्यपि इंग्रजांच्या व्यसनाची! गोळीबाराची दारू पाहिजे असेल तर प्यावयाची सोडली पाहिजे; आणि प्यायची दारू पाहिजे असेल तर गोळीबाराच्या दारूला मुकून त्यावरोबरच साम्राज्यसत्तेलाही मुकलें पाहिजे! जर्मनांचा चक्रव्यूह अभेद्य नाहीं, असा अनुभव नौचापेलीच्या लढाईंत ज्याप्रमाणें इंग्रजांना आला त्याप्रमाणें मार्च महिन्यांत फ्रेंच सेनेलाहि मुलहुसेनच्या बाजूला तसाच अनुभव आला. त्या बाजूच्या टेंकड्या फ्रेंचांनीं आतां कबीज केल्या असून मैदानावर चाल करून जाण्याची फ्रेंचांची तयारी झाली आहे. पंचवीस लाख फ्रेंच लोक सांप्रत रणभूमीवर असून पंधरा लाख रिझर्व्हमध्यें आहेत. फ्रेंच सरकारनें नुकतेंच असें जाहीर केलें आहे, कीं इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया यांची युद्धसामुग्री दिवसानुदिवस वाढत असून जर्मनीच्या युद्धसामुग्रीचा पहिला लोंढा आतां वाहून गेला आहे, व युद्धसामुग्रीस ओहोटी लागली आहे. फ्रेंच सरकारचें आणखी असें म्हणणें आहे, कीं युद्धसामुग्रीप्रमाणेंच इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया यांचें मनुष्यबळ दिवसानुदिवस वाढत असून युद्धांत होणारी मनुष्यांची हानि जर्मनीला आणखी सात आठ महिने फार झालें तर सोसवेल! असा उत्साहवर्धक खलिता फ्रेंच सरकाराकडून आजपर्यंत प्रसिद्ध झाला नव्हता; आणि जनरल जोफ्रे यांचा धिम्मा पण करारी स्वभाव ज्यांना माहित आहे, त्यांना या खलित्याबद्दल आनंद वाटत असून जनरल जोफ्रे यांचें म्हणणें अक्षरशः खरें असलें पाहिजे अशी खात्री वाटत आहे. अर्थात्, एप्रिल मे महिन्यांत फ्रान्स व बेल्जम या रणभूमींत महत्त्वाचें युद्ध सुरू करण्यास इंग्रजांची व फ्रेंचांची बरीच चांगली तयारी झाली आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मात्र, एप्रिल मे महिन्यांतच हें युद्ध सुरू होईल असें कोणी समजूं नये, कारण, त्याचवेळीं डार्डानेलिसच्या सामुद्रधुनीची रणभूमि विशेष जोरानें प्रज्वलित झाली तर फ्रान्स, बेल्जममधील अग्नीस वारा घालीत बसणें इंग्रजांना व फ्रेंचांना सोईचें होणार नाहीं! एप्रिल महिन्यांत डार्डानेलिस प्रज्वलित न झाल्यास फ्रान्सची रणभूमि प्रज्वलित होईल, हें सांगावयास नकोच.

महायुद्धाचा एप्रिल–मे महिना

युद्धाचीं चक्रें जोरानें फिरूं लागलीं

एप्रिल महिन्यांत युरोप खंडांत वसंत काळास सुरवात होऊन मे अखेर उन्हाळ्यास प्रारंभ होतो आणि एप्रिल, मे, जून जुलई, आगस्ट हे महिने सामान्यतः कोरडे महिने म्हणण्यास हरकत नाहीं. हे कोरडे दिवसच हवापाण्याच्या दृष्टीनें खऱ्या लढालढीस अनुकूल होत. इतक्या दिवस धुक्यामुळें खरी झुंज बद पडावी तर केव्हां पावसानें हातघाईवर आलेली कुस्ती बंद पडावी, छातीवर छाती आपटण्याकरितां पुढें सरसावलेल्या सैन्यास गुढघ्याइतक्या किंवा मांडयाइतक्या बर्फानें अडकवून पाडावें तर केव्हां नद्यानाल्यांच्या चिखलामुळें जवळ जवळ आलेलीं सैन्यें एकमेकांस न भिडतां एकमेकांपासून दूर अंतरावर उभीं रहावींत, अशी स्थिति पावसाळ्यांत व हिवाळ्यांत युरोपांतील रणभूमीची होऊन गेली होती. थोडे दिवसच खऱ्या लढालढीस अनुकूल असतात. पचमहाभूतांची ही अनकूल स्थिति आतां प्राप्त झाली आहे; आणि मे, जून व जुलई या तीन महिन्यांत युरोपांतील वीरांचा व महावीरांचा संहार करण्याकरितां रणभूमीवर संचार करणाऱ्या महाकालाच्या घडयाळाचीं चक्रें फार जोरानें चालू रहातील अशीं चिन्हें दिसत आहेत. गेल्या आठ महिन्यांत दोन्ही बाजूची लष्करी सामुग्री व डावपेंच यांचीं स्वरूपें पूर्णपणें प्रकट झालीं आहेत, पण संहाराचें प्रत्यक्ष कार्य मात्र पूर्ण निर्दयतेनें प्रकट झालेलें नाहीं. सेनापतींनीं केव्हांहि ह्या निर्दयतेच्या संहारावर महायुद्धांतील यशापयश अवलंबून ठेविलें नव्हतें. गेल्या आठ महिन्यांत संहाराचें काम दुय्यम दर्जाचें होतें. युद्ध सामुग्रीची जुळवाजुळव, सैन्याच्या चलाखीच्या हालचाली व नवीन तऱ्हेच्या शस्त्रास्त्रांचा उपयोग यांच्यावरच भिस्त ठेवून सेनापति लढत असतात. संहार व डावपेंच हीं दोन्ही युद्धाचीं अगें आहेत. युक्ति व मनगट, शरीर व बुद्धि असे हे दोन विभाग आहेत. बुद्धीचा पूर्ण पाठिंबा मिळून शरीर ज्यावेळीं लढतें त्यावेळीं जय मिळतो. जेथें जेथें बुद्धि तेथें तेथें जय हें खरें आहे, पण अखेरीस एका शरिरानें दुसऱ्या शरिरास मारावें लागतें व या प्रत्यक्ष संहाराच्यावेळीं बुद्धीस प्राधान्य केव्हांहि नसतें. मनगटाच्या टोल्यानेंच शेवटचा निकाल लावावयाचा असतो. युद्ध

सामुग्री गोळा करणें हें काम बुद्धीचें, चक्रव्यूह रचणें हें काम बुद्धीचें, दूरवरचें सैन्य चलाखीनें एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं नेणें हें काम बुद्धीचें; आपणाला अनुकूल अशा रणभूमीवर उभें राहून शत्रूला मनगटाशीं मनगट भिडवावयाला भाग पाडणें हें काम बुद्धीचें; प्रतिकूल रणभूमींतून हळूच माघार घेऊन अनुकूल कालाकरितां व अनुकूल रणभूमीकरतां सैन्य राखून ठेवणें हें काम बुद्धीचें ! या सर्व प्रसंगीं बुद्धीस जरी प्राधान्य देण्यांत आलें, तरी अखेरीस मनगटावर मनगट आपटून एकानें दुसऱ्याचा चक्काचूर केल्याशिवाय पक्का निकाल लागत नाहीं. गेले आठ महिने महायुद्धांत सोनाराचीं कामें झालीं; पुढील तीन महिने आतां लोहाराचे आहेत. आठ महिन्यांच्या अखेरीस तहाची वाटाघाट सुरू झाली होती, पण सोनाराच्या कलाकौशल्याकडे पाहून आम्ही हा तंटा मिटविणार नसून लोहारांच्या घावांनींच ह्याचा सोक्षमोक्ष झाला पाहिजे, असें म्हणून दोन्ही पक्ष हट्टास पेटलेले दिसतात; आणि या हट्टाचा परिणाम भयंकर संहाराच्या रूपानें पुढील तीन महिने युरोपांत दिसल्यावांचून रहाणार नाहीं. आठ महिन्यांचा जर आढावा काढला तर रणभूमीवर प्रत्यक्ष दोन्ही पक्ष समबल दिसत आहेत. प्रत्यक्ष वजनांत दोन्ही सारखे आहेत; प्रत्यक्ष नेट दोघांचाहि सारखा आहे. पण अप्रत्यक्ष वजनांत व अव्यक्त सामर्थ्यांत इंग्रजांची सरशी आहे. जर्मनीचें सामर्थ्य व मनुष्यबल परिमित झालें आहे. जर्मनीच्या बलाची वाढ खुंटली; सैन्याची संख्या यापुढें अधिक वाढणें शक्य नाहीं. जर्मनीची चपलता मात्र कायम आहे. पण हा चपलचटु धावेल धावेल म्हणजे किती धावेल, नाचेल नाचेल म्हणजे किती चटचट नाचेल, फिरेल फिरेल म्हणजे किती गिरक्या घेऊं शकेल, ह्याची पराकाष्ठा इंग्रजांच्या अनुभवाला येऊन चुकली आहे. नवीन धांव, नवा नाच, नवीन गिरकी जर्मनीपाशीं आतां उरली नाहीं. म्हणजे जर्मनीच्या मनुष्यबलाप्रमाणें जर्मनीचें बुद्धिबलहि आतां परिमित झालें आहे. पहिल्या आठ महिन्यांत बेल्जम, फ्रान्स व पोलड, यांतील कांहीं भाग जर्मनीस व्यापतां आला तो बुद्धिबलाच्या जोरावर. हे बुद्धिबलाचे डावपेंच आतां संपले आहेत. यापुढें जय मिळवावयाचा म्हणजे प्रत्यक्ष माराकुटीच्या सहाय्यानें मिळविला पाहिजे. माराकुटीच्या किंवा संहाराच्या कृत्यांत जय कुणाला मिळेल ? ज्याच्या मनगटाचा जोर जास्ती तो यशस्वी. चरांच्या चक्रव्यूहाची कला जर्मनीप्रमाणें इंग्रजांनाहि आतां अवगत झाली आहे; तोफखान्यांतील कमकुवतपणा इंग्रजांनीं

पार नाहींसा केला असून, रशियाचा काय, फ्रान्सचा काय किंवा इंग्लंडचा काय, दोस्त राष्ट्रांचा तोफखाना आज जर्मनीहून कांकणभर वरचढच आहे. आतां राहिली आगगाडीची चपळाई. रशियाच्या बाजूला या चपळाईच्या जोरावर अकल्पित नाच जर्मनीला नाचतां येईल, पण कल्पित आणि अकल्पित सर्वच रणभूमि मुंग्याप्रमाणें वीरांनीं गजबजून सोडण्याचें सामर्थ्य रशियाच्या अंगांत असल्यामुळें चपल हालचाली यशःप्रद कशाच्या होणार? उन्हाळ्यांत रशिया लाखों सैन्य रणभूमीवर आणूं शकेल, इतकेंच नव्हे तर इंग्लंडचेंहि लाखों सैन्य उन्हाळ्यांत रणभूमीवर उतरण्यास सज्ज होत आहे. वसंतकालच्या प्रारंभींच इंग्रजांचें सातआठ लाख सैन्य शत्रूशीं झुंजत होतें, महायुद्धास सुरुवात झाली त्यावेळीं इंग्रजांचें काय तें लाख सव्वा लाख सैन्य फ्रान्समध्यें उतरलें. आठ महिन्यांच्या अखेरीस भयंकर प्राणहानि झाली असतांहि इंग्रजी लष्कर सात आठ पट फुगलें! महायुद्धाच्या वर्ष समाप्तीच्या वेळीं बारा महिन्यांत हें लष्कर बारा पट फुगल्यावांचून रहाणार नाहीं. फ्रान्सचें सैन्यहि दिवसानुदिवस अधिकाधिकच वाढत आहे. जी कांहीं थोडीशी अडचण इंग्रजांना वाटत आहे ती दारूगोळा पुरविण्यासंबंधानें. इंग्रजांच्यापाशीं कारखाने नाहींत, कारागीर नाहींत किंवा इतर सामुग्री नाहीं, अशांतला भाग नाहीं; पण इंग्रजी देश पडला मद्यप्यांचा. इंग्रजांचें दारूचें व्यसन दुधांत मिठाचा खडा या न्यायानें अखेरच्या विजयाची घडी विघडवितें कीं काय, अशी भीति मुत्सद्यांना वाटूं लागली आहे. दीड लाख लोक रणांगणावरून काढून घेतले असतां जेवढें नुकसान होईल तेवढें नुकसान मद्यपानाच्या संवयीमुळें होत आहे, असें इंग्रजी फडणविसांचें म्हणणें आहे. हें संकट निवारण्याकरितां खुद्द बादशहानें दारू सोडली, सेनापतींनीं दारू सोडली, पण कामकरी कांहीं दारू सोडीत नाहींत. तेव्हां पार्लमेंटनें मेच्या प्रारंभीं दारूवरचा कर दुप्पट केला असून प्रधानमंडळानें कानडा, अमेरिका वगैरे देशांतून कामकरी इंग्लंडांत आणण्याची व्यवस्था केली आहे. या दूरदर्शीपणामुळें उन्हाळ्यांतील संहाराच्या लढायांत दारूगोळ्याचा तुटवडा इंग्रजांच्या बाजूला राहील अशी धास्ती बिलकूल उरली नाहीं. मनुष्यबलानें जर्मनी-ऑस्ट्रियाहून इंग्लंड-फ्रान्स-रशिया कितीतरी अधिक; दारूगोळ्यांचा पुरवठा मुबलक; मग प्रत्यक्ष माराकुटींत जर्मनी कां चोपला जाऊं नये? जर्मनीला अद्याप घमेंड वाटत आहे कीं, इंग्लंड-फ्रान्सला प्रत्यक्ष माराकुटींत आपण हार जाणार नाहीं, आणि

चपळाईच्या हेलपाट्यांत रशियन सैन्याचा खिळखिळाट करून पहिल्या आठ महिन्यांत बळकावून बसलेला प्रदेश आपण पचनीं पाडूं. तूप देखलें पण बडगा देखला नाहीं. सोट्याचें प्रत्यक्ष दर्शन जर्मनीस व्हावें म्हणून एप्रिल महिन्यापासून माराकुटीच्या युद्धास सर्व युरोपभर सुरुवात झाली आहे व ही माराकुटी उन्हाळ्यांत तीन महिने खूप जोरानें चालेल असा अंदाज आहे.

डार्डानेलिस

लढाईंत प्रत्यक्ष पिटल्याशिवाय जर्मनीची रग जिरावयाची नाहीं, अशा स्थितीला महायुद्ध येऊन पोंचलें आहे. सर्व रणभूमि प्रज्वलित झाल्या आहेत, बेल्जममधील लढाई हातघाईला आली आहे, फ्रान्समध्यें मारपीट सुरू आहे; पूर्व प्रशियांत उत्तरेला, पूर्वेला, दक्षिणेला हत्यारें सारखी चालू राहिलीं आहेत; कार्पेथियनवर हल्ल्यावर हल्ले चढत आहेत, बुकोव्हिनाच्या बाजूला लढालढी माजून राहिली आहे; आणि डार्डानेलिसच्या किनाऱ्यावर इंग्रजी फौज उतरली असून तुर्कांची व त्यांची प्राणांतिक झोंबाझोंबी सुरू झाली आहे. हीं सर्व रणक्षेत्रें एकमेकाला सहाय्यक असून त्या रणक्षेत्रांच्या चक्रांचे दांत एकमेकांत अडकले आहेत. एक चक्र सुरू झालें म्हणजे सर्व चक्रें फिरूं लागतात. तथापि प्रत्येक क्षेत्रांत चक्रांला गति देण्याचें सामर्थ्य एका पक्षाकडेच असतें, आणि इतर सर्व चक्रांची गति पाहून तो स्वतःच्या चक्राला गति देत असतो. या सर्व चक्रांच्या गतीचा विचार करितांना आज इंग्रजांच्या बाजूला मनुष्यबल अधिक असल्यामुळें इंग्रज कोठें गति देणार याचा विचार प्रथम केला पाहिजे. आठ महिन्यांच्या अखेरीस इतकें ठरलें कीं प्रत्यक्ष नरडीला नख लावल्याशिवाय जर्मनी इंग्रजांच्या इच्छेप्रमाणें तह करीत नाहीं. नरडीला नख तर लावलें पाहिजेच, पण तें कोणत्या नरडीला लावावयाचें, बेल्जममध्यें घुसलेल्या जर्मनांना पायाखालीं तुडवावयाचें कां फ्रान्समध्यें डेरा देऊन बसलेल्या जर्मनांचीं हाडें मोडावयाचीं? या दोनहि गोष्टी इंग्रजांना कर्तव्य आहेतच आणि तें योग्य कालीं करतीलहि. तथापि बेल्जममध्यें किंवा फ्रान्समध्यें मुख्य मारपीट करण्याचा समय अद्याप आलेला नाहीं. ज्या ठिकाणीं शत्रूचें पारडें जड नाहीं, त्याच ठिकाणीं शत्रूला खरपूस ठोक दिला पाहिजे. या दृष्टीनें विचार केला असतां जर्मनीपेक्षां तुर्कांना पुरतेपणीं पराभूत करणें इंग्रजांना सांप्रत अधिक सोईचें व अधिक किंमतीचें आहे. बेल्जममधून जर्मनांना हाकून देण्यापेक्षां डार्डा-

नेलिस येथें सैन्य उतरून महिना दोन महिन्यांच्या अवधींत इस्तंबूल शहरावर चाल करून जाणें हें अधिक सोपें आहे. इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यापाशीं जर्मनीपेक्षां पश्चिम रणक्षेत्रांत १०–१२ लाख सैन्य अधिक आहे. अधिक असलेलें सैन्य जर्मनीच्या चक्रव्यूहावर सोडावयाचें का त्यापैकीं ५–६ लाख सैन्य डार्डानेलिसवर उतरून कॉन्स्टांटिनोपल काबीज करावयाचें ? जर्मनीच्या २० लाख सैन्यावर इग्रज व फ्रेंच यांच्या ३० लाख सैन्यानें चाल करून जाण्यापेक्षां २० लाख सैन्याच्या उरावर २५ लाख सैन्यच ठेवून ५–७ लाख सैन्याचा गोळा इस्तंबूलवर फेंकणें अधिक श्रेयस्कर होय. डार्डानेलिसच्या व इस्तंबूलच्या संरक्षणाकरितां तुर्कांचें चार सव्वा चार लाख सैन्य आहे. या सव्वा चार लाखामध्यें दीड दोन लाखच चांगल्या तयारीचें, बाकी बाजारबुणगें. दीड दोन लाखांवर पांच सहा लाख सैन्य सोडणें हें केव्हांहि हितावहच होणार. ही गोष्ट खरी कीं तुर्क आपल्या घरांत आहेत व इग्रजांना बाहेरून त्यांच्या घरावर हल्ला करावयाचा आहे. तुर्कांच्यापेक्षां इग्रजांची युद्धसामुग्री अधिक किंमतीची, शिस्त व लष्करी ज्ञान विशेष तेजस्वितेचें, शिवाय जगांतील अत्यंत बलाढ्य मानलेल्या आरमाराचा इंग्रजांना पूर्ण पाठिंबा. इतकी अनुकूल रणभूमि मारापिटीची लढाई करण्यास दुसरीकडे कुठें मिळणार ? खऱ्या लढवय्यांचें प्रमाण एक तुर्क तर दोन किंवा तीन इंग्रज असें असण्याचा संभव. तुर्कांच्या ज्ञानाहून इंग्रजांचें ज्ञान दसपट अधिक; आणि आरमाराच्या बाबतींत तर तुर्क पासंगासहि पुरणार नाहींत. असल्या अनुकूल रणभूमींत अखेरची मारापिटी करून त्या रणभूमीपुरता व पर्यायानें इतर रणभूमीपुरताहि सोक्षमोक्ष कोण करून घेणार नाहीं ? मार्चच्या प्रारंभीं डार्डानेलिसवर इंग्रजांनीं जेव्हां आरमाराचा हल्ला केला, तेव्हां ग्रीसचें व इटलीचें सैन्य मदतीला येईल अशी आशा होती. पण इटलीच्या किंवा बाल्कन प्रांतांतील तटस्थ देशांच्या नादीं लागण्यांत हांशील नाहीं असें आतां निदर्शनास आलें आहे. तेव्हां फ्रान्स बेल्जममधील काम थोडें ढिलें ठेऊन डार्डानेलिसचें काम, सैन्यामार्फत किंवा आरमारामार्फत, पुरें करण्याची व्यवस्था इंग्रजांनीं एप्रिल अखेर अमलांत आणली आहे. भूमध्य समुद्रांत मोठी सेना गोळा झाली असून कसलेले सेनानायक सर हॅमिल्टन हे त्या सेनेचे मुख्य आहेत. एप्रिल अखेर हें सैन्य डार्डानेलिसच्या तोंडावर उतरलें असून डार्डानेलिसच्या उत्तरेकडील जिमेचें टोंक या सैन्यानें व्यापिलें आहे. डार्डानेलिसच्या अरुंद

नरडीच्या ठिकाणी ग्यालीपोली गांवाजवळ उत्तरेच्या बाजूनें म्हणजे सॅरोसच्या आखाताच्या बाजूनें उतरण्याचा उद्योग इंग्रज सेना करीत आहे. ग्यालिपोली गांवाच्या पूर्वेस ग्यालिपोली द्विपकल्पाची सर्वांत अरुंद जागा आहे. या अरुंद जागेंत सॅरोसच्या आखातांतून उतरून दक्षिणेस डार्डानेलिसचें पाणी इंग्रजांना गांठतां आलें तर सर्व ग्यालिपोली द्विपकल्पाचा व तुर्कांचा संबंध मध्येंच तोडल्यासारखा होईल. असा संबंध तोडतां येणें विशेष अवघड नाहीं; कारण सॅरोसच्या आखातांत ग्यालिपोलीच्या मानेजवळ जर इंग्रजांचें क्वीन एलिझाबेथ नांवाचें अत्यंत बलाढ्य जहाज उभें राहिलें तर सॅरोसच्या आखातांतून डार्डानेलिसच्या समुद्रांत या जहाजास आरमारी गोळे टाकितां येतात. अर्थात् जमिनीचा तीन चार मैल रुंदीचा तो चिंचोळा भाग तोफांच्या गोळ्याखालीं बडबून काढून तुर्की सेनेला तेथून हांकबून लावून इंग्रजी सेनेला तो भाग स्वतःच्या कब्जांत घेणें विशेषसें अशक्य नाहीं. डार्डानेलिसच्या संरक्षणाची ही नाजुक माऱ्याची जागा तुर्कांच्या व जर्मनांच्या लक्षांत नसणें शक्य नाहीं. अर्थात् ह्या ठिकाणीं त्यांनीं आपली सर्वशक्ति एकवटली असली पाहिजे. अद्याप ग्यालिपोलीची ही मान इंग्रजी सेनेच्या हातीं गेली नाहीं, हें खरें, तथापि एकदोन आठवड्यांच्या अवधींत ती नाजुक जागा इंग्रज सर करितील अशीं चिन्हें दिसत आहेत. ग्यालिपोलीची मान ताब्यांत आल्यापासून दोन आठवड्याच्या आंत सर्व ग्यालिपोली द्विपकल्प इंग्रजांच्या हातीं जाईल. आजच्या अंदाजाप्रमाणें मे अखेर अगर जूनच्या प्रारंभीं डार्डानेलिसच्या सामुद्रधुनीच्या उत्तर किनाऱ्यावर इंग्रजी लष्कराचें ठाणें पडेल असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ग्यालिपोलीचें द्विपकल्प काबीज करतांना आरमाराच्या मदतीचा अत्यंत उपयोग होणार असल्यामुळें ह्या कामांत लष्कराची विशेष खराबी होणार नाहीं. डार्डानेलिसच्या सामुद्रधुनीची दक्षिण बाजू काबीज करितांना आरमाराचें पाठबळ मिळणें शक्य नाहीं. सैन्यानें स्वतःच्या हिंमतीनें हा किनारा काबीज केला पाहिजे. तथापि दक्षिण किनाऱ्याचा बंदोबस्त उत्तर किनाऱ्याइतका नसल्यामुळें तें कामहि अंगलट येण्याचा संभव नाहीं. दक्षिण किनारा काबीज करण्याचें काम फ्रेंच सैन्यानें आरंभलें असून डार्डानेलिसच्या दक्षिण मुखाजवळ फ्रेंच सैन्य उतरलें आहे. या सैन्यास तुर्कांकडून विशेष अडथळा होऊं नये म्हणून एशियामायनरमधील तुर्कांची राजधानी जें स्मरना बंदर त्यावरहि फ्रेंच आरमारानें तोफांचा भडिमार सुरू केला

असून, स्मर्नाच्या आसपासहि फ्रेंच सैन्य उतरूं लागलें आहे. मतलब हा कीं, डार्डानेलिस व स्मर्ना यामध्यें तुर्कीं बलाची वाटणी व्हावी. मे सहिन्यांत डार्डानेसलचा दक्षिण किनारा फ्रेंचांना कावीज करितां आला तर बरेंच, पण तसें जरी कांहीं करितां आलें नाहीं, तरी मे महिन्यांत उत्तर किनाऱ्यावर इंग्रजांचें एक ठाणें बसलें म्हणजे तेथें रोवण्यांत येणाऱ्या इंग्रजी तोफखान्याच्या मदतीनें जून महिन्यांत फ्रेंच लोक दक्षिण किनारा सहज कावीज करतील. एवंच मे–जून महिना डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी घेण्यांत जाईल आणि जून–जुलई महिना मार्मोराचा समुद्र ओलांडून कॉन्स्टांटिनोपलला पोंचण्यांत खर्च करण्यांत येईल. ज्या लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें एप्रिल अखेर डार्डानेलिसवर इंग्रजी व फ्रेंच सैन्य उतरविण्यांत आलें आहे, तें लष्करी धोरण फळास येण्यास तीन चार महिन्याची तरी अवधी जरूर आहे. पण तुर्कांची राजधानी घेऊन काळ्या समुद्रापर्यंत रशियाशीं संलग्न होणें हें काम इतक्या महत्त्वाचें आहे कीं, त्यासाठीं उन्हाळ्याचे चार महिने रात्रंदिवस लढून पांच सात लाख सैन्य झुंजवीत ठेऊन मार्च महिन्यांत ज्या प्रमाणें तीन लढाऊ जहाजें बुडालीं त्याप्रमाणें आणखीहि कांहीं लढाऊ जहाजें बळीं देणें म्हणजे कामाच्या दृष्टीनें कांहींच नाहीं. बेल्जम व फ्रान्स या दोन रणभूमीमध्यें आहे ती स्थिति जरी कायम राहिली, किंबहुना जर्मनी टीचभर किंवा वीतभर पुढें सरकला तरी एक वेळ चालेल; कार्पेथियनची मगरमिठी न सोडतां रशियास जर्मनीपुढें आणखी एक दोन ठिकाणीं माघार घ्यावी लागली तरी चालेल; पण उन्हाळ्याच्या या चार महिन्यांत जर इंग्रजांनीं व फ्रेंचांनीं तुर्कांना पुरा चोप दिला आणि त्यांचे कॉन्स्टांटिनोपल राजधानीचें शहर घेऊन तुर्की सत्तेचा नायनाट करून काळ्या समुद्राच्या मार्फत जर रशियाला ते जाऊन मिळाले, तर महायुद्धांतील निम्मा बोजा त्यांनीं खालीं केला असें म्हणावें लागेल. एकदां हें काम चार महिन्यांत आटपलें म्हणजे शत्रू डोक्यावरचा खांद्यावर आला; व शेवटच्या जयाबद्दल शंकाच राहाणार नाहीं. डार्डानेलिसवरील हल्ल्याचें महत्त्व इतकें विशेष असल्यामुळें इंग्रजांची शत्रूला मारपीट करण्याची रणभमि–मे जून महिन्यांत डार्डानेलिस व मार्मोराचा समुद्र ही होऊन बसतील, बेल्जम होऊन बसणार नाहीं. मे–जून महिन्यांत किंवा उन्हाळ्यांत इंग्रज तुर्कांना चोपणार; फ्रान्समध्यें फ्रेंच जर्मनीला चोपूं पहाणार आणि जर्मनी इंग्रजांना बेल्जममध्यें साधल्यास खो देणार. फ्रेंचानीं जर्मनीला खो घालावयाचा, जर्मनीनें बेल्जममध्यें इंग्रजांना

खो घालावयाचा, व इंग्रजांनीं डार्डानेलिसमध्यें तुर्कांना खो घालावयाचा, असा हा उन्हाळ्यांतील मारपिटीचा कार्यक्रम दिसतो ! या कार्यक्रमांत तुर्कांनीं कोणाला खो घालावयाचा नसून स्वतःचें घर जरी त्यांनीं सांभाळलें तरी महायुद्धांत त्यांनीं चांगली तलवार गाजविली असें होईल, इतकेंच नव्हे तर जर्मनीची एक तन्हेची अब्रु तशाच बिकट प्रसंगीं त्यांनीं सांभाळली असेंच युद्धाच्या अखेर म्हणावें लागेल. मार्च–महिन्यांत नवीन दारूगोळा जर्मनींतून तुर्कांना पोंचला असून आपल्या घराचें संरक्षण करण्याच्या कामीं त्यांनीं गेले दोन महिने मेहनतीची शिकस्त केली आहे. त्यांच्या स्वतःच्याच घराला पूर्ण आग लागण्याची ही वेळ असल्यामुळें चवताळून व प्राणावर उदार होऊन ते लढतील यांत संशय नाहीं. डार्डानेलिसमधून मार्मोराच्या समुद्रांत आम्ही इंग्रजांना शिरूं देणार नाहीं, आणि यदाकदाचित् शिरलेच तरी कॉन्स्टांटिनोपल शहर इंग्रजांच्या हातांत जाणें शक्य नाहीं, अशी घमेंड तुर्कांना वाटत आहे. इंग्रजांच्या व तुर्कांच्या झटापटीचें केंद्रस्थान मे महिन्यांत डार्डानेलिसची सामुद्रधुनी होणार असल्यामुळें लढाईच्या बातम्या वाचणारांनीं डार्डानेलिसकडे मे महिन्यांत दुर्लक्ष करूं नये अशी सूचना करून रशियाकडे आपण आतां वळूं.

रशिया काय करणार ?

डार्डानेलिसवर इंग्लंड व फ्रान्स यांचें सैन्य उतरावयाचे वेळेला, तुर्कांकडून जमिनीवर भयंकर अडथळा झाला, व हें सैन्य जसजसें पुढें जाईल तसतसें अधिक निकरानें इंग्रजांना तुर्कांशीं लढावें लागेल हें उघड आहे. तुर्की सैन्यानेंच नुसता अडथळा केला असें नाहीं तर डार्डानेलिसच्या तोंडापाशीं तुर्की आरमारानेंहि अडथळा करण्याचा प्रयत्न केला होता. पण क्वीन एलिझाबेथच्या माऱ्यापुढें तुर्कांच्या क्षुल्लक आरमाराचें कांहीं न चालतां मुकाट्यानें त्यांस मागें परतावें लागलें. हें तुर्की आरमार स्वतःकडे ओढून घेऊन त्याचा नायनाट करण्याचें काम रशियाचें आहे. मार्च महिन्यांतील डार्डानेलिसच्या आरमारी हल्ल्याच्या वेळीं रशियानें बास्फोरसच्या सामुद्रधुनीवर आरमारी हल्ला केला होता व सर्व तुर्की आरमार त्या बाजूला गुंतलेलें होतें. त्यावेळीं रशियाच्या आरमाराला चकवून तुर्की आरमाराचा कांहीं भाग काळ्या समुद्रांत घुसला व त्यामुळें रशियन आरमाराला पुनः ओडेसाकडे जावें लागलें. रशियन आरमाराच्या व तुर्की आरमाराच्या किरकोळ झटापटी झाल्या, पण कोणचीच गोष्ट निकालास लागली

नाहीं. काळ्या समुद्रांत तुर्की आरमाराचा नायनाट केल्याशिवाय रशियाचें कारस्थान सिद्धीस जाणें शक्य नाहीं. तेव्हां तुर्की आरमाराशीं पुन्हां दोन हात करून, काळा समुद्र निष्कंटक करण्याच्या हेतूनें रशियाचें आरमार एप्रिल अखेर बास्फोरसवर भडिमार करूं लागलें आहे. ह्या आरमारी युद्धांत रशियास जर चांगला जय आला, निदान बास्फोरसच्या सामुद्रधुनीच्या आंतच तुर्की आरमारास कोंडून ठेवण्याची शक्ति जर रशियाच्या आरमाराच्या अंगीं दृष्टीस पडली तर ओडेसा बंदरांतून मोठें सैन्य आणून बास्फोरसच्या उत्तरेस कोठें तरी उतरविण्याचा प्रयत्न रशियाकडून अलबत करण्यांत येईल. ओडेसा बंदराच्या बाजूला रशियाच्या लष्कराचा ओघ सांप्रत वाहू लागला आहे, व खुद्द झार साहेबांनींहि नुकतेंच ओडेसा बंदर स्वतःच्या वास्तव्यानें उत्साहित केलेलें आहे. रशियाचे बादशहा झारसाहेब यांनीं एप्रिल महिन्यांत प्रिजमिलस, लँबर्ग व ओडेसा या तीन ठाण्यांना आपलें दर्शन दिलें. रशियाच्या बादशहाचें या ठिकाणीं आगमन झालें यावरून असें अनुमान करण्यास हरकत नाहीं कीं, प्रिजमिसल, लँबर्ग व ओडेसा या तीन प्रांतांत रशियाचें मुख्य लष्कर गोळा झालें असून मे–जून महिन्यांत येथूनच ऑस्ट्रियावर व कॉन्स्टांटिनोपलवर रशियाची मोठी स्वारी होईल. याच महिन्यांत प्रिजमिसल पडल्याबरोबर रशियाचें मोठें लष्कर डुक्ला व युझाक या दोन घाटांवर चाल करून गेलें; व डुक्ला घाट ओलांडून कार्पेथियन पर्वताच्या दक्षिणेस हंगेरियाच्या मैदानावर उतरण्यास रशियानें सुरुवात केली. मार्च अखेरपासून एप्रिल अखेरपर्यंत ह्या बाजूला एक महिनाभर तुंबळ युद्ध झालें. कार्पेथियन पर्वतावर हल्ल्यावर हल्ल रशिया एकसारखे चढवीत होता. हेतु हा कीं युझाक घाट आपल्या ताब्यांत घ्यावा. युझाक घाट व डुक्ला घाट यांमध्यें ७०–८० मैलांचें अंतर आहे. डुक्ला घाट क्रॅकोच्या बाजूला असून युझाक घाट प्रिजमिसलच्या दक्षिणेस आहे. युझाक घाटांत आगगाडीचा फांटा आहे; आणि डुक्ला घाटांत आगगाडी नाहीं. डुक्ला घाट जरी रशियाच्या पूर्णपणें ताब्यांत आहे तरी त्या घाटानें हंगेरियांत शेंठें लष्कर उतरविणें लष्करी दृष्टीनें चुकीचें आहे. कारण, क्रॅकोच्या बाजूनें त्या लष्कराची पिच्छाडी उघडी रहाते. आणि आस्ट्रिया–जर्मनीनें पिछाडीवर जर अवचित हल्ला केला व कर्मधर्मसंयोगानें त्यांत त्यांना यश आलें तर डुक्ला घाटानें हंगेरियांत उतरलेलें मोठें लष्कर आपण होऊन शत्रूला बळी दिल्यासारखें होतें. डुक्ला घाटाची पिछाडी व डुक्ला घाटांतून हंगेरियांत उतरणारें

सैन्य या सर्वांचा उपयोग हंगेरियावर करावयाच्या मुख्य स्वारीकरितां होणारा नसून युझाक घाटानेंच मुख्य लष्कर मैदानावर उतरलें पाहिजे. युझाक घाटानें उतरणाऱ्या मुख्य लष्कराची उजवी बगल सुरक्षित करण्याकरितां व त्याच्या हालचाली शत्रूच्या दृष्टिआड करण्याकरितां डुक्ला घाटाचा उपयोग होणार आहे. युझाक घाट हें मुख्य अंग असून डुक्ला घाट हें उपांग आहे. मुख्य अंग जें युझाक घाट तो काबीज करण्याकरिसां अत्यंत नुकसान सोसून व साहसाची पराकाष्ठा करून रशियानें एक महिनाभर लढाई केली. या लढाईंत रशियाच्या हातांत युझाक घाट पडण्याचा समय आला होता; पण इतक्यांत जर्मनीची मदत ऑस्ट्रियास येऊन मिळाल्यामुळें ऑस्ट्रिया अधिक जोरानें रशियन हल्ल्यांशीं टक्कर देऊं लागला; आणि एप्रिल अखेर हल्ले करकरून रशिया दमला आहे असें पाहून ऑस्ट्रिया–जर्मनीनें उलट रशियावर हल्ले करण्यास सुरवात केली. या सर्व हल्ल्यांत आस्ट्रिया जर्मनीचें फार नुकसान होत असून रशिया मोठ्या शिताफीनें हे हल्ले मागें परतवीत आहे. शिवाय एप्रिल अखेर रशियास प्रतिकूल अशी रणभूमीची स्थिति कार्पेथियन पर्वताच्या बाजूला उत्पन्न झाली आहे. युझाक घाटांत कार्पेथियन पर्वताच्या डोक्यावर ऑस्ट्रिया व जर्मनी बसले असून उत्तरेच्या उतरणीच्या खालीं रशियाचा तळ आहे. या तळास प्रिजमिसल येथून सैन्याची व सामुग्रीची मदत मिळत असते. एप्रिल महिन्याच्या अखेरीस वसंत काळचा अंमल कार्पेथियन पवतावर बसला असून, कार्पेथियन पर्वतांतील बर्फ वितळू लागलें आहे, व त्यामुळें उत्तरेकडील सर्व नद्या-नाल्यांना वसंत काळचा पूर आला असून प्रिजमिसलपासून युझाक घाटापर्यंतचा प्रदेश चिखलाचा व दलदल बनला आहे. हिममय प्रदेश सैन्यांच्या हालचालींना विशेष अडथळा करीत नाहीं, पण चिखलाची दलदल सैनिकांचें प्रत्येक पाऊल फासांत अडकल्याप्रमाणें जमिनींत रुतवून ठेवतें. ही अडचण पंधरा वीस मेपर्यंत टिकणारी असून तेवढ्या अवधींत ऑस्ट्रिया जर्मनीचें थोडेसें फावेल इतकेंच, पण पंधरा मेनंतर सर्व जमीन कोरडी झाल्यावर युझाक घाटाच्या रोखानें हंगारीवर रशियाची फार मोठी स्वारी होईल. हंगारीच्या मैदानावर उतरणें हें रशियाचें महा-युद्धांतील ध्येय आहे. प्रिजमिसल पडल्यामुळें युझाक घाटावर चाल करून जाण्याचा मार्ग खुला झाला आहे. एप्रिल महिन्यांत रशियाचे उद्योग सफल झाले नाहींत खरे, तरी उन्हाळ्यांतील तीन महिन्यांचा उपयोग हंगारींत घुसण्याकडे रशिया केल्यावांचून

रहाणार नाहीं. मे–जून महिन्यांत युझाक घाट हा मध्यबिंदु कल्पून दोन्ही बाजूला ७०–८० मैलांवर म्हणजे एकंदर शंभर दीडशें मैलांच्या टापूवर कार्पेथियन पर्वतांत 'न भूतो न भविष्यति' असलें भयंकर युद्ध लढण्याची रशियाची तयारी चालली आहे.

जर्मनीची धडपड

महायुद्धाच्या पहिल्या महिन्यांतच रशियानें कार्पेथियन पर्वताला मगरमिठी मारिली ती अद्याप कायम आहे इतकेंच नव्हे, तर उन्हाळ्यामध्यें रशियाची अमर्याद सेना तो पर्वत ओलांडून हंगेरियामध्यें घुसणार व उन्हाळ्यांत हंगेरियास कोणीहि त्राता उरणार नाहीं, अशीं स्पष्ट चिन्हें दिसत आहेत. एप्रिल महिन्यांत आस्ट्रियन सैन्य फार दमानें रशियाशीं लढलें, पण रशियाप्रमाणें आस्ट्रियाचें देखील या महिनाभराच्या लढाईंत अत्यंत नुकसान झालेलें आहे. कार्पेथियन पर्वताच्या महत्त्वाच्या कांहीं टेकड्या रशियाच्या ताब्यांत गेल्या असून, नवें सैन्य रशियन लष्करांत एकसारखें सामील होत आहे; आणि उन्हाळ्यांत तर या सैन्याची गणतीच करतां यावयाची नाहीं. कार्पेथियन पर्वताला रशियानें मारलेली ही मगरमिठी सोडविण्याकरितां गेले ७ महिने जर्मनीनें एकसारखी धडपड चालविली आहे; आणि मे–जून महिन्यांतहि जर्मनीकडून ही धडपड अविश्रांत करण्यांत येईल, असें स्पष्ट दिसत आहे. वार्सावर हल्ला चढवून सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग यांनीं क्रॅकोचें व डुक्ला घाटाचें ग्रहण डिसेंबर–जानेवारी महिन्यांत सोडविलें, पण वार्सा शहर कांहीं हातीं लागलें नाहीं. वार्सा घेण्याकरितां पूर्व प्रशियांतून रशियन सैन्यावर हल्ला करून निमेन नॅरो नदी यांच्या कांठचे प्रदेश जर्मन सैन्यानें पाहिले, पण निमेन नदी व नॅरो नदी यांच्या प्रदेशांत जर्मनीला आळा घालून प्रिजमिसलच्या किल्लयासभोंवतीं रशियानें अधिक नेटाचा वेढा दिला, आणि डुक्ला घाटावर उलट हल्ला केला. कार्पेथियनची मगरमिठी सुटून प्रिजमिसलचा वेढा उठावा म्हणून सेनापति फॉन हिंडेनबर्ग यांनीं जर्मन सैन्य भिंगरीसारखें फिरविलें. जर्मनीनें हेलपाटे द्यावे आणि रशियानें हेलपाटे खावे आणि स्वतःचें नुकसान करून घ्यावें, पण कार्पेथियन पर्वतावरील नेट कांहीं कमी करूं नये अशा प्रकारची धांवपळ सुरू झाली. अखेरीस प्रिजमिसल पडलें व रशियाच्या धिमेपणाच्या नेटास यश आलें. या यशामुळें जर्मनीची धांवपळ व धडपड कमी झाली नाहीं, प्रिजमिसल पडण्याबरोबर कार्पेथियनवरचें संकट टळावलें हें जर्मनीच्या तेव्हांच लक्षांत आलें; व

लगेच जर्मनीनें ऑस्ट्रियाच्या मदतीकरितां युझाक घाटाकडे नवें सैन्य पाठविलें. ही कुमक पाठवूनच जर्मनी थांबला नाहीं तर एक नवी धडपडच अकल्पित रीतीनें जर्मनीनें एप्रिल महिन्यांत सुरू केली. हंगेरियन पर्वताच्या पूर्वेस असलेल्या आद्रियाच्या बुकोव्हिना प्रांतांत जर्मनीचें नवें लष्कर एकदम गोळा झालें; व हें लष्कर उत्तरेस लेंबर्गकडे चाल करून जाऊं लागलें. बुकोव्हिनांतून उत्तरेस शिरून स्पॅनिशलाहो हें आगगाडीच्या केंद्राचें स्थान ह्या लष्करानें घेऊन लगेच स्पॅनिशलाहोपासून स्ट्राय ठिकाणहि ह्या सैन्यानें घेतलें. लेंबर्गकडून युझाक घाटाकडे जो आगगाडीचा फांटा जातो, त्या फाट्याच्या मध्यावर स्ट्राय हें केंद्रस्थान आहे. स्ट्राय येथून लेंबर्गवर चाल करून जातां येतें; स्ट्राय येथून युझाक घांटावर हल्ला करणाऱ्या रशियन सैन्याची डावी बगल मारतां येते; लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें वरील दोन कारणामुळें स्ट्राय हें महत्त्वाचें ठिकाण आहे. स्ट्राय येथून उत्तरेकडे चाल करून लेंबर्ग-प्रिजमिसल ही आगगाडी जर ऑस्ट्रियन जर्मन सैन्याला मोडतां आली तर कार्पेथियनची मगरमिठी आपोआप नष्ट होईल. स्ट्रायचें हें महत्व जाणून एप्रिल महिन्यांत रशियानें स्ट्रायचे आसपास निकराची लढाई आस्ट्रियाशीं सुरू केली. ती लढाई सारखी तीन आठवडे चालू असून मे महिन्याच्या प्रारंभींहि ती कमजोर झाली नाहीं. किंबहुना सोक्षमोक्ष करून घेण्याकरितांच ह्या ठिकाणीं दोन्ही पक्ष निश्चयानें व हट्टानें लढत आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. उत्तरेस लेंबर्गच्या बाजूला जोरानें हल्ले करून बुकोव्हिनांतील ऑस्ट्रियन सैन्य थांबलें नाहीं तर बुकोव्हिनाची पूर्व सरहद्द ओलांडून बेसारेबियांतहि जर्मन सैन्य घुसलें. डेनीजेस्टर नदी गांठून प्रुथ व डेनीजेस्टर या दोन नद्यांमधील बेसारेबियाचा भाग ताब्यांत घेऊन ओडेसापर्यंतचा रशियन मुलुख उध्वस्त करण्याचा ह्या सैन्याचा हेतु होता, पण रशियानें रुमानियाच्या उत्तर सरहद्दीच्याच ठिकाणीं या स्वारीस आळा घातला. बेसारेबियांत रशियाच्या डावे बगलेला वळसा घालून ओडेसापर्यंतचा मुलुख उध्वस्त करण्याचा आस्ट्रिया जर्मनीचा हा डाव सांप्रत फुकट गेला आहे; इतकेंच नव्हे तर ओडेसापर्यंतचा मुलुख उध्वस्त झाल्यास टर्कीचें आपलें कारस्थान फुकट जाऊन जर्मनीचें कारस्थान आयतें साधेल, हें जाणून बुकोव्हिनाच्या पूर्व सरहद्दीच्या बाजूनें ऑस्ट्रियास उलट तंबी देण्यास रशियानें एप्रिलअखेर सुरुवात केली आहे. रुमानियासंबंधाचे व टर्कीसंबंधाचे रशियाचे डाव

साधण्यास रशियानें ऑस्ट्रियाचा बुकोव्हिनामध्यें पराजय करणें भाग आहे. या कारणाकरितां एप्रिलअखेर बुकोव्हिनांत सुरू झालेलें युद्ध मे–जून मध्येंहि तसेंच जारीनें सुरू राहील हें उघड आहे. मे महिन्यांत बुकोव्हिनामध्यें भयंकर रणसंग्राम होणार; मे महिन्यांत लेंबर्गच्या दक्षिणेस स्ट्रायच्या बाजूला तुंबल युद्ध माजणार; मे महिन्यांत युझाक घाटाच्या बाजूला रशियन व ऑस्ट्रियन वीरांच्या रक्तांचे पाट वहाणार; मे महिन्यांत कार्पेथियन पर्वत मानवी रक्तानें माखला जाणार ! कार्पेथियन पर्वताची उत्तर व पूर्व बाजू मानवी रक्तानें एप्रिल महिन्यांतच पूर्णपणें भिजलेली आहे; आणि मानवी रक्ताची चटक लागलेला हा पर्वत उन्हाळ्यांत बर्फ वाहून गेल्यामुळें तृषार्त झाला असतांना मागच्या व पुढच्या किती पिढ्यांचें रक्त पिऊन टाकील याचा अंदाज आज करितां येणें शक्य नाहीं. रक्त पिण्याची कार्पेथियन पर्वतांची हौस पुरी झाल्यावर तेथील देवता महायुद्धाचा निकाल प्रसिद्ध करणार आहे. या देवतांच्या समोरच रशियाला झुंजावें लागेल; या देवतांच्या समोरच ऑस्ट्रियाला लढावें लागेल; या देवतांच्या समोरच हंगेरियाला आपली पराकाष्ठा करावी लागेल; आणि या देवतांच्या समोरच जर्मनीला आपलें युद्ध–कौशल्य दाखवावें लागेल. कार्पेथियन पर्वताच्या देवतांत या सांप्रतच्या महायुद्धाच्या देवता आहेत, आणि मनुष्यांचीं हांडें एकमेकांवर आदळल्यानंतर त्यांच्या इच्छेनुरूप या महायुद्धाचा निकाल लागणार आहे. युझाक घाट, स्ट्रायचें केंद्रस्थान व बुकोव्हिनाची बगल या तिन्ही ठिकाणीं जर्मनी ऑस्ट्रिया–हंगारीस मदत करीत आहे. एवढ्या कुमकेनें भागावयाचें नाहीं. उन्हाळ्यांत रशियाचें सैन्य मुंग्यांप्रमाणें कार्पेथियन पर्वत चढू लागणार. या सैन्याचा प्रचंड ओघ दुसरीकडे वळविणें जर्मनीस भाग आहे, व एप्रिल महिन्यांत याच हेतूनें जर्मनीनें एकसारखी धडपड सुरू केली आहे. क्रॅकोच्या पूर्वेस टर्नौ व नीडा नदी या दोन्ही ठिकाणीं रशियन सैन्यावर आसपास आपण मोठा विजय मिळविला असेंहि जर्मनीनें उगीच जाहीर केलें आहे. हेतु हा कीं टर्नौच्या दक्षिणेस असलेल्या डुक्ला घाटाचें ग्रहण सोडणें रशियास भाग पडावें. नीडा नदीवरच हल्ला करून जर्मनी गप्प बसला नाहीं तर वार्साच्या पश्चिमेस व्हिश्चुला नदीच्या डाव्या कांठावरहि पुन्हां लढाईस सुरुवात झाली आहे. रशियानें आपलें सर्व बल जर कार्पेथियन पर्वताकडे झुकविलें तर वार्साच्या बाजूची रशियाची फळी कमजुवत होईल अशी जर्मनीची अटकळ आहे, म्हणून एप्रिल

अखेर वार्साच्या पश्चिमेला व उत्तरेला जोराची लढाई जर्मनीनें सुरू केली आहे. व्हिश्चुला नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावर, नॅरो नदीवर, वार्सा–म्लावा आगगाडीच्या मध्यावर, म्लावाचे पूर्वेस प्रासनिस शहराजवळ, प्रासनिसच्या पूर्वेस ओमिल्यू नदीवर, लीक–व्हायलीस्टॉक या आगगाडीच्या मध्यावर, आसोविस किल्ल्यावर आणि पूर्व प्रशियाच्या पूर्वेस सुवालकी प्रांतांत निमेन नदीच्या प्रदेशांत चोहोंकडे एप्रिल अखेर जर्मनीनें एकदम लढण्यास सुरुवात केली आहे. कार्पेथियन पर्वतावर जर रशियानें मुख्य जोर केला आणि वार्साची बाजू ढिली ठेविली तर नॅरो नदी किंवा व्हिश्चुला नदी येथें कोठेंतरी रशियाची फळी फुटून वार्सा हस्तगत करण्यास जर्मनीला ठीक पडेल. बरें, वार्साचें चक्र जर रशियानें बळकट करून ठेविलें तर निमेन नदीच्या कांठची फळी फुटून वार्सा–पेट्रोग्राड आगगाडी मोडावयास सांपडेल. या सर्व रणभूम्या एकदम जाग्या करून जर्मनी थांबलेला नाहीं; तर पूर्व प्रशियांतील उत्तरेकडच्या तिलसिट प्रांतांतून उत्तरेच्या लिबोच्या रशियन द्विपकल्पावर जर्मनीनें अवचित हल्ला चढविला. वार्सा–पेट्रोगाड रेल्वेच्या विलना जंक्शनमधून आगगाडीचा फांटा निघून शावली जिल्ह्यांतून बाल्टिक समुद्रावरच्या लिबो बंदराकडे जातो. हा शावली प्रांत जर्मन सैन्यानें आक्रमिला असून लिबो बंदराजवळहि जर्मन सैन्याची आघाडी पोंचली आहे. शिवाय लिबो द्विपकल्पाच्या रिगाचे आखातांतहि जर्मनीच्या लढाऊ जहाजांनीं टेहळणी करण्यास सुरुवात केली आहे. बाल्टिक समुद्राच्या कांठच्या या प्रांताकडे जर्मनी व रशिया या दोघांनीहि गेले आठ महिने जवळ जवळ दुर्लक्ष केलें होतें, व लष्करी डावपेंचांच्या खेळांत लोणच्या पलीकडे या प्रांताचा उपयोग नाहीं अशी सर्वांची समजूत झालेली होती. पण जर्मनी सांप्रत या भागास महत्त्व देत आहे असें दिसतें. रशियाकडून हेळसांड या भागाची झाली असल्यामुळें जर्मनीला कोंपरानें खणण्यास मऊ जागा सांपडली आहे, आणि शावली प्रांत सर्व गांठून लिबो व रिगा हीं दोन्ही बंदरें जर्मनीनें लवकर आक्रमिल्यास त्यामुळें कोणास फारसें नवल वाटणार नाहीं. पण लिबो बंदर, रिगा बंदर व रिगाचा उपसागर व लिबोचें सर्व द्विपकल्पहि कबजांत घेऊन करावयाचें काय ? वार्साच्या लष्करी घोरणावर त्याचा कोणता परिणाम होणार आहे ? कार्पेथियन पर्वताच्या लष्करी घोरणावर त्याचा कोणता परिणाम होणार आहे ? रशियाची उजवी बगल मागें परतवून तिला वळसा देऊन निःशंकपणें पाहिजे तिकडे धुमाकूळ घालीत

सैरावैरा चाल करून जाण्यास व शत्रूचा मुलुख उध्वस्त करण्यास जर संधि मिळाली नाहीं तर लढाईची रांग उत्तरेस थोडीशी लांबविली या पलीकडे शावली प्रांतांतील या स्वारीचा कांहीं उपयोग नाहीं. जर्मनीनें जर मोठें लष्कर लिबोच्या द्वीपकल्पांत नेलें असेल तर रशियाची उत्तर म्हणजे उजवी बगल त्याला मारतां येईल, व रिगाचें आखात गांठून पेट्रोग्राडच्या दक्षिणेकडील श्रीमंत प्रदेशांत उध्वस्त करणारी लढाई नेऊन सोडण्याचें श्रेय जर्मनीला मिळेल. पेट्रोग्राडच्या जवळील दक्षिणेचा श्रीमंत प्रदेश जर जर्मनीस गांठतां आला तर रशियन सेनापतीला दक्षिणेकडचें सैन्य उत्तरेकडे नेणें भाग पडेल. कसेंहि असो, जर्मनीनें रिगाच्या आखातापासून निमेन नदी, नॅरो नदी, व्हिश्चुला नदी, पिलिका नदी, नीडा नदी, क्रॅकोचा पूर्वभाग, डुक्ला घाट, युझाक घाट, स्ट्रायचें केंद्रस्थान, आणि बेसारेबिया आणि ओडेसा यांना शह देणारी बुकोव्हिनाची पूर्व सरहद्द या सर्व ठिकाणीं म्हणजे बाल्टिक समुद्रांत रिगापासून काळ्या समुद्रांत ओडेसापर्यंत सर्व ठिकाणीं एप्रिल अखेर एकदम हर हर महादेव म्हणण्यास प्रारंभ केला आहे. इतक्या सर्व ठिकाणीं लढण्यास जर्मनीनें सैन्य कोठून आणलें ? भगवान जाणें. या सर्व ठिकाणीं लढण्याइतकें रशियापाशीं सैन्य आहे; व उन्हाळ्यांत रशियापाशीं अधिक सैन्य गोळा झालेलें दिसेल हें पूर्वीच्या अंदाजाला धरून आहे. पण जर्मनीची सांप्रतची विलक्षण हालचाल पूर्वीच्या अंदाजाला सुटून आहे. जर्मनीच्या सैनेच्या संबंधाचे पूर्वीचे अंदाज तरी चुकलेले असले पाहिजेत किंवा जर्मनी तरी शेवटच्या त्राग्यानें लढत असला पाहिजे. पणतींत तेल अंदाजापेक्षां तरी अधिक असलें पाहिजे किंवा दिवा शेवटीं मोठा झाला असला पाहिजे, यापैकीं खरें कोणचें हें मे–जूनमधील लढाया जाहीर करतील.

पुन्हां यिप्रेस

घनघोर लढाई रशियाच्याच बाजूला तेवढी एप्रिलमध्यें चालू होती असें नाहीं तर फ्रान्स व बेल्जममध्येंहि लढाईस पुन्हां ऊत आला होता. एप्रिल महिन्यांत मेट्झच्या बाजूला फ्रेंचांचें पाऊल बरेंच पुढें पडून, मेट्झच्या तटबंदीच्या बाहेरच्या भागावर तोफांचे गोळे टाकण्याइतके फ्रेंच लोक पुढें सरकले आहेत. फ्रेंचांचें पाऊल आस्ते आस्ते पुढें पडत आहे, आणि जर्मनी सामान्यतः फ्रेंचांच्या बाजूला स्वसंरक्षणाचेंच तेवढें काम करीत आहे. उन्हाळ्याच्या दोन तीन महिन्यांत फ्रेंच सैन्य या बाजूला जर्मनीस मेटाकुटीस आणील असा अंदाज आहे. डार्डानेलिसच्या

ता. १७/१९३

हल्ल्याचे कामांत इंग्रजांनीं जितका पुढाकार घेतला आहे तितका पुढाकार फ्रेंचानीं घेतलेला नाहीं; अर्थात् इंग्रजी सैन्य व इंग्रजी दारूगोळा डार्डानेलिसकडे अधिक खर्च होणार हें उघड आहे. शिवाय आरास व लावासि ह्या टापूंत नौचापेलीचा जो मोठा विजय इंग्रजांनीं मिळविला त्या एका विजयाचेपायीं सबंध बोअर युद्धाला जितका दारूगोळा खर्च झाला तितका दारूगोळा दोन दिवसांत खर्च करण्यांत आला. मद्यपानाच्या व्यसनामुळें दारूगोळ्याची सामग्री निर्माण करण्यांत होणारी दिरंगाई, चढाई करून जातांना खर्च कराव्या लागणाऱ्या दारूगोळ्याचा नौचापेली येथें मिळालेला अनुभव, आणि डार्डानेलिस सर करण्याचा सुरू केलेला प्रचंड उद्योग, या कारणामुळें बेल्जम आणि आरास या टापूंत इंग्रजांनीं फारसें पाऊल पुढें टाकिलें नाहीं. एप्रिलच्या प्रारंभीं यिप्रेसच्या आग्नेयेस असलेली ६० नं. ची उंच जागा दोन दिवस निकरानें लढून इंग्रजांनीं सर केली. ६० नं. ची जागा ही एक टेंकडी नसून २५० यार्ड लांब व २०० यार्ड रुंदीचा एक उंचवटा आहे. यिप्रेस व त्याच्या आसपासच्या भागावर ज्या एका दुसऱ्या टेंकडीवरून जर्मनीच्या तोफा मारा करीत असतात ती टेंकडी ६० नं. च्या उंचवट्याच्या माऱ्यांत असल्यामुळें हा ६० नं. उंचवटा काबीज करण्याकरितां नौचापेलीच्या निम्मे किंमत इंग्रजांनीं या उंचवट्यास दिली. डार्डानेलिसच्या कामगिरीकडे इंग्रजांना पूर्ण लक्ष पोचवितां येऊं नये म्हणून बेल्जममध्यें इंग्रजांना तंबी देण्याच्या इराद्यानें जर्मनीनें पुनः हालचाल सुरू केली. ६० नं. चा उंचवटा ताब्यांत घेण्याकरितां दोन दिवस जर्मनांनीं शिकस्त केली, पण इंग्रजी तोफांपुढें त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं. इंग्रजांच्या व फ्रेंचांच्या तोफाहि आपल्या तोफांहून अधिक भयंकर आहेत असें पाहून, जर्मनांनीं एका रानटी क्रूरपणाच्या उद्योगास यिप्रेसच्या उत्तरेस प्रारंभ केला. या रानटी क्रूरपणाच्या कृत्यामुळें जर्मनीची क्षात्रवृत्ति पूर्ण बिघडली आहे हें तर सिद्ध होतेंच; पण युरोप खंडांतील नेहमींच्या क्षात्रधर्माला धरून आपणांस जय मिळवितां येणें शक्य नाहीं असें खुद्द जर्मनीसच वाटत असलें पाहिजे हें एक अनुमान सहज निघूं शकतें. यिप्रेसच्या उत्तरेस डिक्समूरच्या बाजूला जर्मनतळाकडून फ्रेंच तळाकडे वारा वहात आहे, अशी संधि पाहून चोहोंकडे आगाऊ बसवून ठेविलेल्या व्यवस्थेशीर यंत्रांतून विषारी धुराचे लोट जर्मनीनें बाहेर सोडले; वाऱ्यानें हे लोट फ्रेंचांच्या अंगावर आणले; हा धूर नाकांत शिरण्याबरोबर फ्रेंच सैन्याला कांहीं काळ मूर्छा

आली. स्वतःच्या नाकांत हा धूर शिरूं नये म्हणून कार्बनच्या रासायनिक द्रव्यांत भिजविलेलीं फडकीं पडद्यासारखी जर्मनांनीं आपल्या नाकातोंडावर बांधलीं होतीं. फ्रेंच सैन्य गोंधळलें आहे व मूर्छेंत पडलें आहे असें पाहून जर्मनांनीं यिप्रेस कॅनॉलपर्यंत फ्रेंचांचा तळ व्यापून टाकिला. फ्रेंचांची फळी फुटली खरी, तरी यिप्रेस कॅनॉलच्या पलीकडे फेंकून द्यावयाला लागेल तेवढें सैन्य जर्मनीपाशीं नसल्यामुळें बोसिंगे गांवच्या पलीकडे जर्मनीला जातां आलें नाहीं, आणि यिप्रेस कॅनॉलवर असलेल्या दोन पुलांच्या पलीकडले तळ तेवढे हातांत ठेवून यिप्रेस कॅनॉलच्या अलिकडे जर्मनांना यावें लागलें. फ्रेंच सैन्य यिप्रेस कॅनॉलच्या मागें हटल्याबरोबर यिप्रेस शहराच्या खुद्द उत्तरेस असलेल्या कानडाच्या फौजेची डावी बाजू उघडी पडली; आणि कॅनेडीयन फौजेलाहि मागें हटावें लागलें. ही माघार घेतांना कॅनेडियन फौजेच्या चार तोफा जर्मनांच्या हातीं लागल्या. आपल्या शौर्यास हा कलंक लागतो हें पाहून, मध्यरात्रीं अडीच हजार कॅनेडियन फौजेनें हें तोफांचे ठिकाण पुनः गांठलें, आणि जर्मन सेनेची कत्तल चालविली. पण दुसरे दिवशीं ते अडीच हजार लोक वेढले गेले. अशी स्थिति प्राप्त झाली तरी कॅनेडियन लोक पुनः एक दिवस व एक रात्र जर्मनांशीं निकरानें लढले; आणि जर्मनीच्या प्रत्येक लढवय्याला भिऱ्या भागूबाईप्रमाणें त्यांनीं पळावयास भाग पाडिलें. दुसऱ्या दिवशीं इंग्रजांची व फ्रेंचांची कुमक त्यांना येऊन पोंचली, आणि अवशिष्ट राहिलेले कॅनेडियन व्यवस्थित रीतीनें यिप्रेसच्या बाजूला परत येऊन पोंचले. कानडाचें कल्पनेच्या बाहेर या युद्धांत नुकसान झालें. सदरील अडीच हजार वीरांपैकीं मृत्यूशीं झुंजण्यास कोणी कसूर केली नाहीं. मृत्युसंख्येच्या दृष्टीनें फारच नुकसान झालें, तरी पण चार तोफा मागें ओढून आणण्याच्या साहसी पराक्रमानें सर्व इंग्रजी साम्राज्याला व विशेषतः कानडाला त्यांनीं आनंदित व उल्हसित करून सोडलें. या चार तोफा परत आणल्यानंतर यिप्रेसच्या कॅनालच्या मागें फ्रेंच सैन्य ज्याप्रमाणानें मागें हटलें त्याचप्रमाणानें कानडालाहि आपलें ठाणें मागें हटवून घ्यावें लागलें; म्हणजे यिप्रेसच्या उत्तरेस तीन मैलावर असलेलें सेंटज्युलियन गांव जर्मनांच्या हातीं जाऊन यिप्रेसच्या उत्तरेचा मैल दोन मैलांचा परिघ संरक्षण करण्याचें काम कानडाकडे आलें. कॅनेडियन लोक अशारीतीनें मागें हटल्यामुळें यिप्रेसच्या ईशान्येस व पूर्वेस असलेल्या इंग्रजांनाहि कॅनेडियन तळाला मिळतां येईल असा आपलाहि तळ मागें हटवून घ्यावा लागला. यिप्रेस गावापासून दोन चार मैलावर जर्मन आतां आले असून यिप्रेस कॅनॉलहि

बिक्सच्युट व डिक्समूर या गांवांच्या बाजूला त्यांनीं ओलांडलें आहे. गेल्या आठ महिन्यांत येवढा मोठा भडिमार कधींहि पूर्वी झाला नाहीं. असला भडिमार मे प्रारंभाला यिप्रेस गांवावर जर्मनीनें सुरू केला असून मे महिन्यांत यिप्रेस गांव व इतर कॅनालचा बेल्जमचा अवशिष्ट भाग काबीज करण्याचा जर्मनीचा रोख दिसतो. विषारी धुराच्या मूर्छनेचा अधर्म जर्मनी सर्व रणभूमीमध्यें लवकरच सुरू करील, आणि दुर्बल झालेले लोक निष्करुण व पापी होतात ह्या न्यायानें सैन्याचा तुटवडा अधर्मानें भरून काढील, अशी भीति सर्व सज्जनांना सांप्रत वाटत आहे. समुद्रांत पाणबुड्या बोटींच्या अधर्माला विषारी धुराच्या अधर्माची जोड मिळाली आहे, आणि या अधर्माच्या जोरावर डंकर्कपर्यंत सर्व बेल्जम घशांत घालण्यास जर्मनी प्रवृत्त झाला आहे. डंकर्कपासून एकवीस मैलांच्या अंतरावर डिक्समूरच्या बाजूला जर्मन तळ आहे; या ठाण्यांत जर्मनांनीं एक मोठी तोफ बसविली असून त्या तोफेनें २१ मैलांच्या अंतरावर डंकर्क बंदरावर दोनदां मडिमार केला. या असल्या प्रचंड तोफा लढाईच्या कामाला फारशा उपयोगी जरी नसल्या तरी सामान्य लोकांस उगीच लांबून भिववण्यास बऱ्याच उपयोगी पडतात. या तोफेच्या दहशतीच्या जोरावर विषारी धुराचा अधर्म जरी डंकर्ककडे वाट चालूं लागला तरी समुद्रांतून पाणबुड्या बोटींच्या चांचेगिरीप्रमाणें त्या अधर्मासहि विशेषसें यश येणारें नाहीं अशी इंग्लंडला खात्री वाटत आहे. पाणबुड्या बोटींच्या चांचेगिरीस एप्रिल महिन्यांत तरी कोठें यश आलें ? सर्व महिन्यांत मिळून २०–२५ च जहाजें काय तीं त्यांनीं बुडविलीं. नाहीं म्हणायला भूमध्य समुद्रांत इटालीच्या दक्षिण टोकाजवळ ॲड्रियाटिक समुद्राच्या बाजूला, ऑस्ट्रियाच्या पाणबुड्या बोटीनें एक फ्रेंचांचें लढाऊ क्रूझर बुडविलें ! जर्मन पाणबुड्या बोटीप्रमाणें जर ऑस्ट्रियन पाणबुड्या बोटी आपल्या घरट्यापासून महिना महिना बाहेर राहून समुद्रांत फार दूरवर संचार करूं लागल्या तर ग्रीस, माल्टा व इटली यांच्या बाजूच्या भूमध्य समुद्रांतील व्यापारी जहाजांचे रस्ते सुरक्षित रहाणें शक्य नाहीं; किंबहुना डार्डानेलीसपर्यंत म्हणजे ग्रीसच्या पूर्वेस एजियन समुद्रांतहि या पाडबुड्या बोटींचा सुळसुळाट मे–जूनमध्यें ऐकूं येण्याचा संभव आहे. पाणबुड्या बोटींनीं असल्या कांहीं किरकोळ अधर्मांत जय मिळविला आणि विषारी धुराच्या अधर्मानें जरी जर्मनीला थोडेसें पुढें सरकतां आलें तरी अखेर, अधर्म तो अधर्मच.

महायुद्धांचा मे-जून महिना

महायुद्धाचा मे महिना पूर्वीच्या महिन्यांहून विशेष महत्त्वाचा गेला. महायुद्धाच्या इतिहासांत विशेष महत्त्वाच्या समजल्या जाणाऱ्या अशा दोन गोष्टी या महिन्यांत घडून आल्या. या दोन गोष्टींपैकीं एक गोष्ट कडू आहे व दुसरी गोष्ट गोड आहे. कडू गोष्ट म्हणजे कार्पेथियन पर्वतावरील लढाई होय. सबंध मे महिना ही लढाई चालून जूनच्या प्रारंभींहि या लढाईचा जोर कमी झालेला नाहीं. ह्या लढाईंत रशियाची पिछेहाट झाली असल्यानें, ही लढाई म्हणजे इंग्रजी साम्राज्य व इतर दोस्त सरकार यांना गिळावा लागलेला कडू घांस होय. पण हा कडू घांस गिळत असतांना इटलीची साखर त्यावर पडल्यामुळें त्याचा कडूपणा नाहींसा झाला आहे. इटली महायद्धांत इंग्रजी साम्राज्याच्या वतीनें सामील झाल्यामुळें महायुद्धाचें स्वरूप कांहीं अशीं पालटलें असून इंग्रजी साम्राज्यांत व दोस्त मंडळांत नवीन विश्वास व नवीन उत्साह उत्पन्न झाला आहे. इटलीनें हा गोड घांस महायुद्धास चारला आहे. गोड घांस शेवटीं घ्यावा या न्यायानें, कार्पेथियन पर्वतांतील लढाईचें प्रथम अवलोकन करून, नंतर इटालीच्या युद्धाकडे वळणें हें शिष्टसंमत होय. एप्रिल अखेर कार्पेथियन पर्वतांतल्या बातम्या गोड होत्या. पण मे प्रारंभापासून त्या बातम्यांतील गोडवेपणा नाहींसा होऊं लागला, आणि मे अखेर तर या बातम्या एकदम कडू झाल्या. हा कडूपणा कितपत तीक्ष्ण होणार, व महायुद्धाच्या इतर रणभूमींना कितपत व्यापून टाकणार, हें जून महिन्यांत दृष्टोत्पत्तीस येईल. कार्पेथियनमधील लढाईची भट्टी मे महिन्यांत बिघडली. कार्पेथियनची लढाई मे महिन्यांत नासली; एकच पदार्थ बिघडून रहातो, कां सर्वच जेवण बेचव व कडू होतें, हें जून महिन्यांत ठरावयाचें आहे. एक पदार्थ बिघडला यांत संशय राहिला नाहीं. तथापि इंग्रजी साम्राज्यास पूर्ण विश्वास असा आहे कीं, पुन्हां टवटवीत होण्याचें रशियाचें विलक्षण सामर्थ्य रशियास या प्रसंगांतून पार पाडून नेऊन, बेल्जम, फ्रान्स, डार्डानेलिस वगरे ठिकाणीं फ्रेंच व इंग्रज आचारी बनवीत असलेलीं पक्वान्नें जर्मनीस कडू घांस म्हणून खावयास लावून इटलीची साखर सर्वांस अखेरचा गोड घांस चारील. उलटपक्षीं जर्मनीचा असा

कटाक्ष दिसतो कीं, कार्पेथियनमध्यें जें आपण वीष तयार केलें आहे, त्या विषाच्या गोळ्या प्रथम रशियास, नंतर सर्व्हियास व त्यामागून इटली, फ्रान्स व इंग्लंड यांस यथावकाश व यथास्थल खावयास लावण्यास जिवापाड शिकस्त करावयाची. जर्मनीची ही घमेंड निराधार असून अतिशयोक्तीची आहे हें रशियाचा गेल्या शंभर वर्षांतील इतिहास कंठरवानें सांगत असल्यामुळें कार्पेथियन पवतांतील ऑस्ट्रियाच्या व जर्मनीच्या यमस्वरूपास कोणीहि भीक घालणार नाहीं. एप्रिल महिन्याच्या अखेरीस कार्पेथियन पर्वतांतलें उत्साहजनक स्वरूप दिसत असतां मे महिन्याच्या अखेरीस तेंच स्वरूप अत्यंत खेदजनक कसें झालें ? विजयाचा पराजय कसा झाला ? हगेरियाला मे–जून महिन्यांत आपण तुडवूं या ईर्षेनें कार्पेथियन पर्वताच्या डोक्यावर नाचणाऱ्या रशियन वीरांना शेंपन्नास मैल मागें एकदम कसें परतावें लागलें ? या बोटावरची थुंकी त्या बोटावर एक महिन्याच्या अवधींत हां हां म्हणतां कोणत्या जादूनें नेली ? रंगमहालांत नेऊन सोडणाऱ्या पुष्पवाटिकेचा देखावा रंगभूमीवर दिसतां दिसतां एकदम भयानक यमपुरी कार्पेथियन पर्वतांत कोणत्या सूत्र चालनानें दृष्टीस पडली ? लेखणीच्या फटकाऱ्यानें एका मागून एक विस्मयजनक प्रवेश जसे ग्रंथकारांस लिहितां यावे किंवा पडद्यांच्या दोऱ्या एक टाकून एक ओढल्यानें रंगभूमीवर देखाव्यांत चटदिशीं फेरबदल जसा करून दाखवितां यावा, त्याप्रमाणें कार्पेथियन पर्वतांत सुलट्याचें उलट कसें झालें ? रशियाच्या विजयाचे ऐवजीं रशियाची पिछेहाट आकस्मिक कशी झाली हें समजावून घेण्याकरितां एप्रिल अखेर कार्पेथियन पर्वताची स्थिति कशी होती हें आपण पाहूं. मे प्रारंभाला डक्ला घाटाच्या पश्चिमेस असलेला तिलिझ घांट रशियानें घेतला होता आणि तिलिझ व डुक्ला या दोन घाटांनीं खालीं उतरून हंगेरीच्या मैदानावरचें वार्टफीड गांवहि रशियानें घेतलें होतें. डुक्ला घाटाच्या पूर्वेकडचे लपकौ व रास्टोकी हे घांटहि रशियानें घेतले होते, आणि रास्टोकीच्या पूर्वेकडील युझाक घांटावर रशियाचा शह बसलेला होता. युझाक घ्यावयाला उत्तरेकडून, पश्चिमेकडून व अंशतः दक्षिणेकडून तंबी देण्याचा रशियाचा उद्योग जारीनें सुरू होता. डुक्ला घांट जरी रशियाच्या पूर्ण ताब्यांत होता, तरी त्या घाटाच्या पश्चिमेकडील व वायव्येकडील शेंपन्नास मैलाचा मुलूख रशियाच्या ताब्यांत नसल्यामुळें व त्या घाटांत आगगाडी नसल्यामुळें डुक्ला घाटांतून मोठें सन्य हंगारींत उतरविणें लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें चुकीचें झालें असतें. यासाठीं डुक्ला

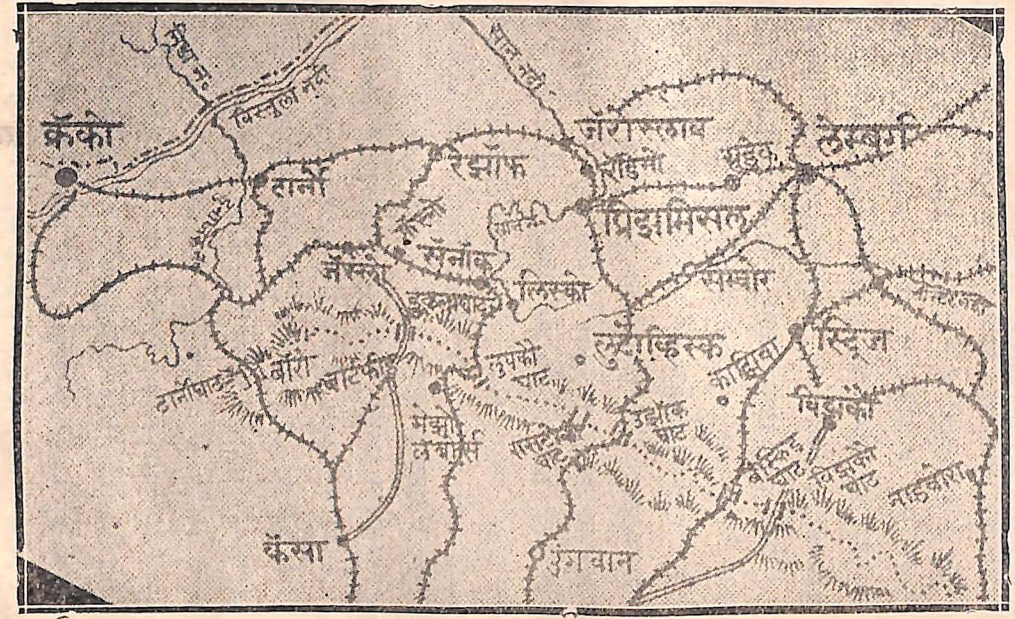
घांट व त्याच्या आसपासचा प्रदेश चांगला कह्यांत ठेऊन युझाक घांटानेंच रशियाची मुख्य सेना हंगारीवर उतरणार होती. युझाक घाट हा लेंबर्ग व प्रिजमिसल ह्या दोन्ही ठाण्यांना जवळ असल्यामुळें आणि या घाटांतून प्रिजमिसलकडे व लेंबर्गकडे जाणारे आगगाडीचे फांटे असल्यामुळें लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें हा घांटच हंगारीवरील स्वारीचें केंद्रस्थान होऊन बसला होता. मार्च महिन्यांत प्रिजमिसल पडल्यानंतर रशियानें युझाक घांटावर जोराचे हल्ले सुरू केले. या हल्ल्यांत रशियास जय येऊं नये म्हणून, ऑस्ट्रियानें स्टॅनला प्रांतांतून स्वारी करून स्ट्रीज गांव आपल्या ताब्यांत घेतला. युझाक घांट व स्ट्रीज यांमधील व्हीजकौ प्रांत व आगगाडी रशियाच्या ताब्यांत एप्रिलमध्यें होती. व स्ट्रीज येथील ऑस्ट्रियन सैन्याचा पाया, युझाक घांटाच्या बाजूनें नसून स्टॅनला व बुकोव्हिना यांच्या बाजूला होता. हंगेरियावर स्वारी करून यश मिळविण्याकरितां रशियाला युझाक घाट पूर्णपणें कबजांत घ्यावयास पाहिजे होता, व हा घांट निर्विघ्नपणें आपल्या कह्यांत ठेवतां यावा म्हणून स्ट्रीज व स्टॅनला या टापूंतून ऑस्ट्रियास हांकून देणें रशियाला भाग होतें. शिवाय डार्डानेलिस येथील तुर्की युद्धावरहि अंशतः कांहीं परिणाम व्हावा म्हणून व रुमानियावर वजन पडावें म्हणून बुकोव्हिना प्रांत सर करणें रशियास भाग होतें. या गोष्टी घडवून आणण्याकरितां रशियानें बुकोव्हिनावरची दुसरी स्वारी एप्रिल अखेर सुरू केली. स्ट्रीज, स्टॅनला व बुकोव्हिना या टापूंत रशियाचें मोठें सन्य गोळा करण्यांत आलें, आणि युझाक घाटावर हातवडयाचे एकसारखे घाव मारण्यास सुरवात झाली. एप्रिल अखेर रशियाच्या असें निदर्शनास आलें आहे कीं, युझाक घाटांत ऑस्ट्रियाची बळकटी विशेष होऊ लागली आहे, व जर्मन सैन्याची कुमक ऑस्ट्रियास येऊन मिळाली आहे. स्ट्रीज, स्टॅनला व बुकोव्हिना येथेंहि जर्मनीची कुमक ऑस्ट्रियास मिळाल्यामुळें, ऑस्ट्रियाची प्रतिकारशक्ति वाढलेली रशियाच्या दृष्टीस पडली. अर्थात युझाक घांट व स्ट्रीज–स्टॅनलाचा टापू येथें जर्मनी रशियास तोंड देणार, व हंगारीवर मोठें सैन्य उतरविण्यापूर्वीच्या प्रास्तविक लढाया याच टापूंत होणार असा रशियन सेनापतींनीं अंदाज बांधला. ह्या लढ्यांत एकदां आपण जय मिळविला म्हणजे सबंध कार्पेथियन पर्वत पर्वत निर्विघ्नपणें आपल्या हातांत पडला, मग युझाक घांटानें खालीं उतरून हंगेरियाच्या मैदानांत महायुद्ध ढकललें असतांना हतवीर्य झालेल्या शत्रूची त्याच्याच

घरांत तारांबळ उडवून त्याला त्राही त्राही म्हणावयास लावण्यास कितीसा उशीर लागणार ? युझाक घांट, स्ट्रीज व स्टॅनला, येथील टापूंत वरील लष्करी धोरणाला धरून मोठी लढाई लढण्याची तयारी रशियानें आरंभिली. स्ट्रीज व युझाक यांच्या दरम्यान रशिया कमर बांधीत होता. ऑस्ट्रियाकरितां जर्मन कमरेचे शेले याच टापूकडे येतांना त्याला दिसत होते. जर्मनीचा शेला कमरेभोंवतीं गुंडाळण्यांत ऑस्ट्रिया प्रारंभ करतो न करतो त्यापूर्वीच आपली कमर बांधली जाऊन आपण दंड थोपटूं अशी रशियास खात्री वाटत होती. अशी खात्री वाटण्यास दुसरीहि कारणें उपस्थित झालीं. जर्मनीनें रशियाच्या बाल्टिक समुद्रावरच्या लुबा प्रांतावर याच सुमारास हल्ला केला, आणि नॅरो नदीवरील रशियाची तटबंदी फोडून दक्षिणेस वार्साकडे उतरण्याचा अविर्भाव आणला. क्रॅकोच्या बाजूला व दक्षिण पोलंडांत नीडा नदीवरहि जमनीची हालचाल सुरू झाली. या सर्व हालचालींवरून रशियानें असा तर्क बांधला कीं, या हालचाली मोठ्या हल्ल्याच्या स्वरूपाच्या नसून रशियास भय दाखवून, रशियास नुसतें गुंतवून ठेवून, युझाक-स्ट्रीज टापूंत रशियास आपली कमर नीट खेचतां येऊं नये म्हणून योजलेल्या या सामान्य युक्त्या होत. रशियानें या युक्त्यांकडे दुर्लक्ष केलें व स्ट्रीज युझाक टापूंत अधिक जोरानें कमर खेंचण्यास सुरुवात झाली. हंगारीमधील महायुद्धाच्या प्रास्ताविक लढाया युझाक घांटाच्या आसपासच लढल्या गेल्या पाहिजेत असें रशियानें मुक्रर ठरविलें, व युझाक घांट हीच रणभूमि लढाईस योग्य असा स्वतःच्या मनाशीं ठराव केला. इतर रणभूमीमध्यें जरी जर्मनीनें हालचाल केली तरी ती हालचाल स्थानिक स्वरूपाचीच होऊन मोठ्या जोराची होणार नाहीं, व अखेर जर्मनीसहि आपण आगाऊ ठरविलेल्या रणभूमीवरच उभें राहून दोन हात करावे लागतील, असा सिद्धांत ठरविण्यास रशियास दुसरें एक कारण याचवेळीं घडून आलें. यिप्रेस व इसर कॅनॉल या बेल्जममधील टापूंत, विषारी धुराच्या साहाय्यानें जर्मनीनें बराच धुमाकूळ सुरू करून कॅलेवर हल्ला करून आपण जाणार अशी वर्तमानपत्रांतून आरडाओरड सुरू केली. रशियाच्या बाजूचें पूर्वेकडचें बरेंच सैन्य जर्मनीनें पश्चिमेकडे बेल्जममध्यें नेलें असावें असे अंदाज बाहेर पडूं लागले. डार्डानेलिस येथें इंग्रजांनीं जोर बांधल्यामुळें इंग्रजांना उलट तंबी देण्याकरितां या लष्करी धोरणाचा अंगिकार जर्मनी करील असा अंदाज जर एप्रिलमध्यें कोणी बांधला

असता तर तो अयथार्थ होता असें त्यावेळीं म्हणतां येणें शक्य नव्हतें. सर्व निरनिराळ्या रणभूमीच्या या बाह्य देखाव्यांमुळें एप्रिल अखेर व मे च्या प्रारंभीं रशियास असा भास झाला कीं, कॅलेवर चाल करून जाण्यास जर्मनीनें कमर बांधली आहे. लुब्रा प्रांत, नॅरो नदी व दक्षिण पोलंड आणि क्रॅकोचा टापू येथें जर्मनी नुसत्या हुलकावण्या दाखवीत असून युझाक घांट आणि स्ट्रीज–स्टॅनला टापू येथें जिवापाड लढून नुसतें अडविण्याच्या उद्देशानें ऑस्ट्रिया उभा राहिला असून याच टापूंत ऑस्ट्रियाची कमर खेंचण्याकरितां जर्मनीचा शेला येऊन पोंचत आहे. वरील सर्व कारणांकरितां रशियन सेनापतींनीं युझाक घांट व स्ट्रीज–स्टॅनला टापू ही रणभूमि म्हणजे कार्पेथियन पर्वतांतील मुख्य रणभूमि होय असें आपलें मत निश्चत केलें आणि सैन्याच्या हालचाली या मताला धरून चालविल्या; पण जर्मनीनें दुसरीच रणभूमि मनांत निश्चित करून ठेविली होती ! रशियाच्या डोळ्यांत उडण्या-करितां बेल्जममध्यें, लुब्रा प्रांतांत, दक्षिण पोलंडांत व उत्तर पोलंडांत धूळ उडवीत असतांना त्या धुळीच्या पडद्याआड नव्याच देखाव्याची तयारी क्रॅकोच्या टापूत जर्मनीनें गुप्तपणें चालविली होती.

'इतिहासांतील सर्वांत मोठी लढाई'

कार्पेथियन पर्वताच्या जंगी लढाईस युझाक–स्ट्रीज–स्टॅनला या टापूंत तोंड लागेल अशी जरी रशियाची अटकळ होती; तर क्रॅकोच्या टापूंत मोठा सेनासमूह गोळा करून तारीख ३–४ मेच्या सुमारास क्रॅको येथील जर्मन सैन्य क्रॅकोच्या पूर्वेस असलेल्या ड्यूनाजी नदीवर चाल करून गेलें; क्रॅकोच्या दक्षिण–पूर्वेस ड्यूनाजी नदीवर असलेलें नाऊसँडेक हें गांव यावेळीं ऑस्ट्रिया–जर्मनीच्याच ताब्यांत होतें. नाऊसँडकच्या दक्षिणेस कार्पेथियन पर्वतांतील टार्नो घांट असून या टार्नो घांटाच्या उत्तरेस रेजेटौ गांव आहे. हें गांव रशियाच्या ताब्यांत मे महिन्याच्या प्रारंभीं होतें. व तेथून नाऊसँडेक वगळून ड्युनाजी नदीच्या कांठानें व्हिश्चुला नदीपर्यंत पश्चिम ग्यालिशियांत व व्हिश्चुलाच्या उत्तरेस दक्षिण पोलंडांत नीडा नदीच्या कांठानें रशियाचा तळ पडलेला होता. नीडा नदी व ड्युनाजी नदी ही या तळाची पूर्वेकडील भिंत होय. टार्नो घाटांतून ड्युनाजी नदीचा उगम आहे. तेथपासून म्हणजे टार्नो घांटापासून ते युझाक घांटापर्यंत पश्चिम ग्यालिशियांतील सर्व कार्पेथियन पर्वत रशियाच्या ताब्यांत असल्यासारखा होता. युझाक घांटाच्या


कॅको
विस्तुला नदी
टार्नो
रझॉफ
जॅरोस्लाव
लेस्बरी
ग्रिडामिसल
जॅस्लो
सनोक
लिस्को
सांबोर
स्टरोझिस्क
कांडिवा
स्ट्रिज
विडाको
टार्नोग्राड
बोरी
मंझो
वर्झ
केसा
अगवान
नाडस्टरा

गॉलिशियाची रणभूमि

पूर्वेस स्ट्रीज-स्टॅनला टापू व बेसकीड, व्हिजकौ वगैरे कार्पेथियनचे घांट पूर्व ग्यालिशियाला धरून असल्यामुळें रशियानें आंखडून ठेविलेल्या रणभूमीसंबंधाचे ते भाग होत.पूर्व ग्यालिशियांत लढाई न टाकतां पश्चिम ग्यालिशियांत डयुनाजी नदीच्या कांठावर जर्मनीनें एकदम लढण्यास सुरुवात केली. नाऊसँडेक व टार्नो किल्ला यांमधील टापूंतील डयुनाजी नदीवर एकदम हल्ला केला व टार्नो घाटांतून वर चढून रेजेटौ हें गांव कब्जांत घेऊन गार्लिसच्या रोखानें जर्मन सैन्य उत्तरेकडे चालूं लागलें. मे महिन्यांतील पहिल्या आठवडयाच्या लढाईंत जर्मन सैन्यानें डयुनाजी नदी ओलांडून टार्नोचा किल्ला कब्जांत घेतला व नाऊसँडेकच्या पूर्वेस असलेलें गार्लिस गांवहि ताब्यांत घेतलें. व तेव्हांपासून दक्षिणेस गार्लिस व उत्तरेस टार्नो या पंचवीस तीस मैल रुंदीच्या पटयावर सर्व सैन्य गोळा करून मुख्य माऱ्याचा भाग ही २५ मैल रुंदीची फळी जमनीनें नेमस्त केली. पश्चिमेकडून पूर्वेकडे प्रिजमिसलच्या दिशेनें ही पंचवीस मैल रुंदीची फळी एकसारखी पुढें चालू लागली ! दुसऱ्या आठवडयांत टार्नोजवळील सैन्य पूर्वेस रेसझौ या किल्ल्यापर्यंत गेले; व दक्षिणेकडील गार्लिस हें टोंक जसलो ओलांडून क्रॅसनोपर्यंत येऊन पोंचले. चौदा-पंधरा मेच्या सुमारास गार्लिस टार्नोच्या ऐवजीं क्रॅसनो-रेसझौ येथपर्यंत ही पंचवीस मैल रुंदीची पाचर रशियाच्या तळांत शिरली. १८-१९ मे च्या सुमारास या लढाईचें खरें स्वरूप रशियाच्या ध्यानांत आलें, आणि तेव्हांपासून अत्यंत भयंकर रणकंदनास सुरुवात झाली. मे महिन्याच्या पहिल्या आठवडयांत ज्यावेळीं डयुनाजी नदीवर २०-२५ मैल रुंदीच्या पटयांत जर्मनीनें रशियाची फळी फोडली, त्यावेळीं २-४ मैल पलीकडे कोठेंतरी जर्मनीस आपण थोपवून धरूं असें रशियास वाटलें; आणि आपल्या फळीचा पुढचा भाग तेवढा फुटलेला आहे, पण पाठीमागील पूर्वीच आंखून ठेवलेल्या भागावर सैन्य बंदोबस्तानें उभें आहे, इतकेंच नव्हे तर कार्पेथियन पर्वतावरील आपला शह यत्किंचित्हि ढिला झालेला नाहीं असें रशियानें जाहीर केलें होतें. जर्मनी थोडासा पुढें आला म्हणून काय झालें, तो फार पुढें कसचा येतो, असें रशियास वाटलें. म्हणून रशियानें डयुनाजी बाजूच्या फळीचा विशेष बंदोबस्त न करितां स्ट्रीज-स्टॅनला व बुकोव्हिना येथें गोळा झालेल्या आपल्या सैन्यास ऑस्ट्रियावर तुटन पडण्यास हुकूम दिला. स्ट्रीज-स्टॅनला बाजूचें ऑस्ट्रियन सैन्य माघार खाऊं लागलें आणि बुकोव्हिनांतील ऑस्ट्रियन सैन्याचा तर रशियानें धुव्वाच

उडवून दिला! बुकोव्हिनाच्या बाजूला मोठी लढाई लढावयाची नाहीं, असा ऑस्ट्रियाचा संकल्प यावेळीं असल्यामुळें बुकोव्हिनांतून कार्पेथियन पर्वतांत येणारें ऑस्ट्रियन सैन्य बुकोव्हिनांत विशेष न लढतां नद्यांच्या व घाटांच्या आश्रयाने मजबूत जागा पकडून बसूं लागलें. पण स्ट्रीज स्टॅनला यथें मात्र आस्ट्रिया नेटाने लढू लागला. मे महिन्याच्या १०–१२ तारखेपर्यंत डयुनाजी नदीवर जर जर्मनांनीं आपणांस मागें ढकललें तर बुकोव्हिनाच्या लढाईंत आपण ऑस्ट्रियास लांब पिटाळून लावलें, तेव्हां फिटांफिट होऊन बुकोव्हिनांतील ऑस्ट्रियाची तारांबळ संभाळण्याकरितां डयुनाजीच्या बाजूची कामगिरी अर्धवट टाकून बुकोव्हिनाकडे जर्मनी धांवत येईल, अशी रशियानें अटकळ बांधली. डयुनाजी नदी व बुकोव्हिना येथील लढाई यांची म्हणजे पश्चिम ग्यालिशिया व पूर्व ग्यालिशिया येथील लढायांची फिटांफिट होत नाहीं, बुकोव्हिनाच्या बाजूला मागें सरकणें हा जर्मनीच्या खेळांतील एक डाव असून डयुनाजी नदीवर गार्लिस पासून टार्नोपर्यंत २५ मैल रुंदीची आस्ते आस्ते पुढें ढकलण्यांत येत असलेली पांचर प्रिजमिसलपर्यंत नेऊन तेथून लेंबर्गपर्यंत पोंचविण्याचा जर्मनीचा इरादा असून त्या तयारीनेंच जर्मनी लढत आहे, हें अर्धा मे महिना गेल्यानंतर रशियाच्या ध्यानांत आलें. पूर्व ग्यालिशियाचा जर नकाशा पाहिला तर असें दिसून येईल कीं मे महिन्याच्या प्रारंभीं रशियाच्या ताब्यांत असलेल्या पूर्व ग्यालिशियाच्या पूर्वेस डयुनाजी नदी, उत्तरेस व्हिश्चुला नदी आणि व्हिश्चुला व उत्तर सॅन नद्यांमधील त्रिकोण, आणि दक्षिणेस डुक्ला घांटापासून युझाफ घांटापर्यंतचा कार्पेथियन पर्वत यांनीं हा भाग वेष्टिलेला आहे. उत्तरेकडील व्हिश्चुला नदी व उत्तर सॅन नदी यांमधील टापूस जर्मन शिवला नाहीं; व दक्षिणेकडील कार्पेथियन पर्वताच्या ८०–९० मैल लांबीच्या भागासहि जर्मन सैन्य शिवलें नाहीं. डयुनाजी नदीचा मध्य भाग २०–२५ मैल शोधून काढून तेवढ्याच टापूत पॉंवर ठोकण्यास जर्मनीनें सुरुवात केली. या २०–२५ मैल रुंदीच्या पट्ट्यावर जर्मनीनें जवळ जवळ १५०० तोफा गोळा केल्या. कांहीं प्रसंगीं तर या १५०० तोफांनीं ४ तासांत ४॥ लाख या प्रमाणानें कित्येक मण वजनांच्या गोळ्यांचा रणभूमीवर वर्षाव केला! तोफखान्यावर तोफखाना असे दुमजली, तिमजली तोफांचे मोर्चे कांहीं ठिकाणीं बनविण्यांत आले होते! १५ तारखेनंतर रशिया सावध झाला.

ही रोजची सामान्य झुंज नसून हें उग्र स्वरूप जिवापाड लढून पूर्व ग्यालिशिया व साधल्यास लेंबर्गहि घेण्याच्या इराद्यानें जर्मनीनें प्रकट केलें आहे असें रशिया च्या ध्यानांत आलें. लगेच ब्रुकोव्हिनांतील सैन्य रशियानें आंखडून धरलें आणि सर्व सैन्याचा मारा व सर्व सैन्य प्रिजमिसलच्या पूर्वेस २५–३० मैलावर रवांना करण्यांत आलें. १८–१९ मेच्या सुमारास प्रिजमिसलच्या पूर्वेस २०–२५ मेलांवर जर्मनीची पाचर येऊन पोंचली; व दक्षिण सॅन नदी ओलांडण्यास जर्मनीनें सुरुवात केली. १८–१९ मेच्या सुमारास तीन दिवसांपर्यंत रशियानें जर्मनीच्या मध्यावरच्या पाचरेस अत्यंत निकरानें लढून थोंपवून धरलें व ही लढाई इतिहासांतील सर्वांत मोठी लढाई होय असें प्रसिद्ध करण्यांत आलें. यावेळीं जर्मनी जिवापाड लढून १५०० तोफांच्या जोरावर आपली २० मैल लांबीची पाचर आंत घुसविण्याचा प्रयत्न करीत होता, व रशिया भयंकर गोळ्यांच्या वर्षावाखालीं हजारों सैन्य बळी देऊन कार्पेथियन पर्वत व व्हिश्चुला नदी यांच्यावर पसरलेले आपले हात व्यवस्थितपणें मागें घेण्याच्या उद्योगांत गुन्तला होता. जर्मन सैन्याचा मध्य अशा रीतीनें आंत घुसल्यानंतर उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील पुढें गेलेले आपले हात मागें परतवून घेणें हें काम बिकट होतें. पण रशियानें ३ दिवसपर्यंत घनघोर युद्ध करून मध्यें घुसलेल्या पाचरेस पुढें सरकूं दिलें नाहीं आणि व्हिश्चुला नदीकांठचा आपला हात व कार्पेथियन पर्वतावर ८०–९० मैलांच्या टापूवर रशियानें टाकलेला आपला पंजा ३ दिवसांत फार शिताफीनें व व्यवस्थितपणानें प्रिजमिसलपर्यंत मागें ओढून घेतला! महायुद्धाचे प्रारंभीं बेल्जम सरहद्दीवर मॉन्स येथें पराभव पावल्यावर ज्या शिताफीनें, युक्तीनें व नेटानें लढत लढत इंग्रजी सैन्य बेल्जम सरहद्दीपासून पारिसपर्यंत ३–४दिवसांच्या अवधींत मागें परतलें, त्याच शिताफीनें व युक्तीनें पाठलाग करूय येणाऱ्या जर्मन सैन्याशीं लढत लढत कार्पेथियन पर्वतावरील सर्व रशियन सैन्य प्रिजमिसलच्या आसपास ३–४ दिवसांत सुरक्षित जाऊन पोंचलें! व्हिश्चला कांठच्या सैन्यानेंहि अशीच करामत करून दाखविली. व्हिश्चुला नदी सर्व सोडून या सैन्यानें सॅन आणि व्हिश्चुला यांच्या संगमाचा त्रिकोण मोठ्या शिताफीनें गांठला आणि दक्षिण पोलंडांतील नीडानदीच्या कांठचा रशियाचा तळ उठवून व्हिश्चुला उत्तर वाहिनी होते त्या टापूंत व्यवस्थितपणें माघार खात येऊन पोंचले. म्हणजे मध्यावरची पाचर जरी आंत शिरली तरी पूर्व ग्यालिशियाच्या उत्तरेकडचा म्हणजे व्हिश्चुला नदीच्या

दोनहि कांठचा रशियाचा हात लुला होऊन न पडतां पुढें केला होता तो मागें सरकावून घेऊन सुरक्षितपणें पाठीआड करतां आला. त्याचप्रमाणें दक्षिणेकडचा कार्पेथियन पर्वतावर टाकलेला पंजाहि शत्रूच्या हातीं एक बोटहि किंवा नखहि न लागतां कासव ज्याप्रमाणें हात पोटांत ओढून घेतें, त्याप्रमाणें रशियानें कार्पेथियन पर्वतावरील पसाऱ्यासकट प्रिजमिसलच्या पोटांत ओढून घेतला. जर्मनीनें मध्यावर तेवढें लक्ष दिलें पण दोन्ही बगलावर लक्ष पुरविलें नाहीं. त्यामुळें रशियास मध्यावर पराजय चालला असतांहि बगलांच्या बाजूनें हात आंत ओढून घेऊन माघारीच्या काळांतलें विलक्षण कर्तृत्व जगास दाखवितां आलें ! मॉन्सनंतर पारिसपर्यंत माघार खातांना इंग्रजी सेनापति फील्ड मार्शल फ्रेंच यांनीं जी हिम्मत व युक्ति दाखविली तशाच प्रकारचें चातुर्य व तशाच प्रकारचा नेट यावेळींहि रशियानें दाखविला. झालें; दोन्ही बाजूचे हात आंखडून घेण्याबरोबर रशियानें मध्यावरच्या पाचरेस २०–२२ मेनंतर पुढें येऊं दिलें. मे महिन्याच्या तिसऱ्या आठवडयांत जर्मन सैन्य प्रिजमिसलच्या पूर्वेस थडकलें. प्रिजमिसलच्या उत्तरेस जारास्लौव्ह व सिनिव्ह हे सॅन नदीकांठचे प्रांत जर्मन सैन्यानें व्यापले. व जारास्लौव्ह येथून लेंबर्गकडे जाणाऱ्या आगगाडीच्या रोखानें जमनी लुबॅकझौ गांवापर्यंत आंत घुसला. प्रिजमिसल व जारास्लौव्ह या दोन ठाण्यामधील सॅननदी रशियानें जर्मनीस ओलांडू दिली नाहीं, व प्रिजमिसलच्या दक्षिण–पूर्वेस प्रिजमिसल व सॅमभोर या दोन ठाण्यांमधील नीस्तर नदीच्या उगमाजवळील दलदलीच्या टापूंत रशिया बंदोबस्तानें फळी धरून बसला. मे महिन्याच्या तिसऱ्या आठवडयांत लढाईचें तोंड स्ट्रीज–सॅमभोर, प्रिजमिसल, जारास्लौव्ह, सिनेव्हा व सॅननदी व व्हिश्चुला नदी यांच्या संगमाचा त्रिकोण या टापूवर पसरलेलें होतें. प्रिजमिसलच्या पश्चिमेच्या किल्लयावर तिसऱ्या आठवडयांत जर्मनी हल्ला करीत होता, आणि प्रिजमिसलपासून सॅमभोरपर्यंत किंवा उत्तरेस प्रिजमिसलपासून जारास्लौव्हपर्यंत कोठेंतरी रशियाची फळी पुन्हां फोडण्याचा जर्मनीचा नेटाचा उद्योग सुरू होता. हा उद्योग चालू असतांना उत्तरेकडील सिनेव्हाचे टापूंतील जर्मन सैन्य मागें परतूं लागलें. व व्हिश्चुला व सॅन नदी यांचेमधील त्रिकोणांत रशिया पुढें सरकूं लागला. त्याचप्रमाणें स्ट्रीजच्या पूर्वेस रशिया पुढें सरकून स्ट्रीज व स्टॅनला यांच्यामधील टापूंत घुसून, स्ट्रीजच्या दक्षिणेस आस्ट्रियन सैन्यास वळसा देण्याचा उद्योग रशियानें आरंभला.

मे महिन्याच्या तिसऱ्या आठवड्यांत स्ट्रीजचा युद्धाक घांटांतील ऑस्ट्रियन सैन्याशीं संबंध पुरा जोडला जाऊन त्या बाजूचें ऑस्ट्रियन सैन्य स्ट्रीज सॅमभोरच्या पट्ट्यानें पुढें सरकूं पहात होतें, हें ह्या ठिकाणीं विसरतां कामा नये. स्ट्रीज सॅमभोरच्या पट्ट्यावर पसरलेल्या ऑस्ट्रियन सैन्यास स्ट्रीजच्या पूर्वेकडून वळसा देण्यास रशियानें आरंभ केला; व मे महिन्याचे अखेरीस, व जूनचे प्रारंभीं स्ट्रीजच्या पूर्वेकडचा रशियाचा हात बराचसा पुढें सरकला. स्ट्रीज–सॅमभोर या पट्ट्याला पूर्वेकडून वळसा देण्यास जरी रशियानें हात बराच पुढें ढकलला तरी सॅमभोर व प्रिजमिसल या मध्यावरच्या टापूंत ऑस्ट्रो–जर्मन सैन्यानें रशियाची फळी फोडली; व जूनच्या प्रारंभीं ऑस्ट्रो–जर्मन सैन्य प्रिजमिसलपासून लेंबर्गकडे जाणाऱ्या आगगाडीला भिडलें. उत्तरेस सिनेव्हा टापू रशियानें पुन्हां ताब्यांत घेतला, व तेथून सॅन नदी ओलांडून व्हिश्चुलेच्या दक्षिण किनाऱ्यानें रशियाचा हात पुढें सरसावूं लागला. मध्यावर घुसलेल्या जर्मन सेनेला उत्तरेकडून वळसा देण्याकरितां व्हिश्चुलेच्या किनाऱ्यानें रशियाचा हा हात पुढें सरकत असतां सिनेव्हाचा प्रांत सोडून मागें परतलेलें जर्मन सैन्य एकदम जारास्लौव्हच्या दक्षिणेस येऊन जर्मनीनें जारास्लौव्ह व प्रिजमिसल यांच्यामधील सॅन नदीवर मे महिन्याच्या चौथ्या आठवड्यांत भयंकर हल्ला केला; आणि तोफांच्या गोळ्यांनीं रशियाची फळी फोडून जर्मन सैन्य जारास्लौव्ह व प्रिजमिसल यांच्यामध्यें घुसून जूनच्या प्रारंभीं प्रिजमिसलपासून लेंबर्गकडे जाणाऱ्या आगगाडीकडे येऊन थडकलें. म्हणजे जून प्रारंभाला प्रिजमिसलला चारी बाजूनीं वेढा पडला; आणि प्रिजमिसल येथें मोठें सैन्य, अवजड तोफा व कार्पेथियनच्या युद्धाकरितां जमविलेलें सर्व सामान अडकून पडलें असल्यामुळें प्रिजमिसल व लेंबर्ग यांमधील आगगाडीवर रशिया जर्मनीशीं निकरानें लढला. पण प्रिजमिसलचे किल्ले पूर्वीच ऑस्ट्रियानें मोडून टाकलेले असल्यामुळें लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें प्रिजमिसल येथें अडकून पडणें नुकसानीचें होतें; म्हणून सर्व सामानसुमान व तोफा बरोबर घेऊन रशियानें तारीख २ जून रोजीं प्रिजमिसल सोडलें! जून महिन्यामध्यें जर लेंबर्ग जर्मनीला गिळंकृत करतां आलें आणि तेथील अवाढव्य साठा जर जर्मनीच्या हातीं पडून लेंबर्गच्या पलीकडे रशियास माघार खावी लागली तर मे–जून दोन महिने चाललेली 'न भूतो न भविष्यति।' असल्या स्वरूपाची ही लढाई जर्मनीच्या तर्फेनें निकाल देऊन रशियास या महायुद्धांत पुढें ७–८ महिने तरी

निकामी करून टाकील. जून महिन्यांत जर प्रिजमिसल–लेंबर्ग यांमधील आगगाडीवर रशियास जर्मनीचा पराभव करतां आला आणि प्रिजमिसल शहर पुन्हां हस्तगत करून कार्पेथियन पर्वताकडे आपला मोर्चा फिरवितां आला तर हंगारीचें मे महिन्यांतलें मरण जर्मनीनें एवढा उपद्व्याप करून २–४ महिने पुढें ढकलले एवढीच काय ती फलप्राप्ति या विलक्षण उद्योगानें जर्मनीला प्राप्त होईल. मे महिन्याप्रमाणें जून महिन्यांतहि कार्पेथियनच्या बाजूची ही अद्वितीय लढाई जर्मनी मे महिन्यांतीलच पुढें नेटानें चालवील. कारण जून अखेरीस मे महिन्याप्रमाणेंच त्यांना यश मिळालें तर रशियापुरती तरी महायुद्धाची परिसमाप्ति या ठिकाणीं करून घेण्याची संधि जूनच्या प्रारंभाला ऑस्ट्रिया–जर्मनीला मिळाली आहे. या विकट प्रसंगीं मे महिन्याप्रमाणें रशियास जून महिन्यांतहि माघार खावी लागेल असें मानण्यास मात्र कांहीं आधार नाहीं. कारण जर्मनी आगगाडीचें जाळें सोडून फार पुढें आला आहे आणि रशियास आगगाडीचा चांगला पाठिंबा असून स्ट्रीज–स्टॅनला–बुकोव्हिनाच्या बाजूला रशियाची ताकदहि जर्मनी–ऑस्ट्रियापेक्षां निःसंशय अधिक आहे. या दृष्टीनें विचार करितां जून महिन्यांत या बाजूच्या लढाईचें पारडें फिरेल व रशियाचा हात पुन्हां वर चढेल असेंच अनुमान काढावें लागतें. मे महिन्यांत जशी रशियाला माघार खावी लागली तशीच माघार जरी जूनमध्यें खावी लागली, आणि त्यामुळें रशिया जरी महायद्धांतील पुढील सहामाहींत लुला होऊन पडला, तरी इटली महायुद्धांत सामील झाल्यामुळें रशियाच्या लुलेपणानेंहि महायुद्धाचें एकंदर स्वरूप पालटणार नाहीं. कार्पेथियन पर्वतांतील लढायांइतकीच किंबहुना कांकणभर किंमत अधिक इटलीच्या प्रवेशास दिली पाहिजे, आणि इटलीचें कर्तृत्व दिवसानुदिवस अधिक प्रकट होणारें असल्यामुळें रशिया लुला झाला असतांहि इटालीच्या सामर्थ्यामुळें महायुद्धाचा अखेर शेवट रशिया लुला न होतां जसा लागवयाचा तसाच लागणार याविषयीं कोणासहि शंका नाहीं. इटलीच्या प्रवेशाचें महत्त्व इतकें जबरदस्त असल्यामुळें, कार्पेथियन पर्वतांतील लढाईनें कडू झालेलें तोंड इटालीच्या घासानें आतां आपण गोड करूं.

इटालीचें शुभ कृत्य

नाहीं होय म्हणतां म्हणतां इटलीला अखेरीस इंग्रजांच्या वतीनें महायुद्धांत सामील होणें इष्ट वाटलें, आणि तारीख २२ मेपासून इटलीचें युद्ध जर्मनी,

ऑस्ट्रिया व टर्की या त्रिकुटाशीं सुरू झालें. इटलीच्या या शुभ कृत्याबद्दल इंग्रजी साम्राज्यानें व दोस्त सरकारांनीं इटलीचें अभिनंदन करावें तितकें थोडेंच आहे. योग्य वेळीं दहा पंधरा लाख जय्यत सैन्याची व एका सबल आरमाराची मदत मिळाली व त्यामुळें महायुद्धाचा अखेर शेवट कसा होणार याविषयीं कोणाचे मनांत शंकाहि राहिली नाहीं. याबद्दल हें अभिनंदन तर खरेंच, पण त्याहीपेक्षां दुसऱ्या एका कारणाबद्दल इटली विशेष स्तुतीस पात्र आहे. जर्मनी व ऑस्ट्रिया या दोन राष्ट्रांच्या तहनाम्यानें पक्का केलेला तीस वर्षांचा दोस्त म्हणजे इटली होय. असल्या दोस्ताला जर्मनीच्या त्रिकूटींतून कां बाहेर पडावेसें वाटलें बरें ? युद्धारंभीं तहनाम्याच्या विरुद्ध इटलीनें तटस्थ वृत्ति स्वीकारली होती; तशीच तटस्थ वृत्ति तरी इटलीची कां राहिली नाहीं ? जर्मनीच्यातर्फेनें या प्रश्नास असें उत्तर देण्यांत येतें कीं, इटलीचें राष्ट्र हें निमकहरामांचें राष्ट्र होय. स्वार्थापुढें यांना मैत्रीची किंमत नाहीं; स्वार्थापुढें तहनामे म्हणजे पाहिजे तेव्हां फाडावयाचे व पाहिजे तेव्हां केराच्या पेटींत फेंकून द्यावयाचे कागदाचे चिटोरे यांना वाटतात; स्वार्थामुळें हे कोणाचा केव्हां विश्वासघात करतील याचा नियम नाहीं. बेल्जम संबंधाचा तहनामा कागदाचा चिटोरा म्हणून त्यावर धिक्कारानें थुंकणाऱ्या जर्मनीनें कोणच्या नीतिशास्त्राच्या जोरावर इटलीवर असले आरोप करावे हें समजणें कठीण आहे. तथापि कायदे हे मोडण्यासाठींच असतात व तहनामे हे पुढील लढायांचें उपोद्घातच होत, या दृष्टीनें विचार करून जर्मनीला किंवा इटलीला कोणालाच असल्या बाबतींत दोष लावणें ठीक नाहीं, असें प्रतिपादन करणारा विचारी पुरुषांचा एक संघ असतो; व तो सघ आणा-शपथा, तहनामे, करारनामे यांचीं बाह्य स्वरूपें एका बाजूस ठेवून सगळेच तहनामे करतात व सगळेच तहनामे मोडतात असें गृहीत धरून, जर इटलीच्या या कृत्याचा विचार करूं लागला तर त्यास काय वाटेल ? जर्मनीनें इटलीला इंग्रजांच्या पक्षाचे कसे होऊं दिलें ? इटलीची स्वार्थबुद्धि जर्मनीला यापूर्वी ठाऊक झाली नव्हती काय ? इटालियन लोकांचा ओढा फ्रान्सकडे आहे. ही इटालियनांच्या अंतःकरणांतील गुपित गोष्ट जर्मनीला माहित नव्हती काय ? आस्ट्रिया व हंगारीपासून इटली देश स्वतंत्र झाला; तें स्वातंत्र्य फ्रान्सच्या प्रत्यक्ष मदतीनें व इंग्लंडच्या पूर्ण सहानुभूतीनें इटलीस मिळालें. वडील बंधूच्या ठिकाणीं व गुरूच्या ठिकाणीं फ्रान्स व इंग्लंड यांची स्थापना इटालीयन अंतःकरणानें केली असतांना इटली देश, जर्मनी व

ऑस्ट्रिया यांच्या संघांत तीस वर्षें तरी नांदला कसा ? बिस्मार्कच्या कारस्थानांमुळें इटलीला जर्मनीस आपल्या संघांत गोंवून घेतां आलें, त्यावेळीं इटली फ्रान्सशीं निमकहराम झाला नाहीं काय ? परवां इटलीनें तुर्कस्थानच्या त्रिपोली प्रांतावर दरोडेखोराप्रमाणें हल्ला केला आणि तुर्कस्थानचा त्रिपोली प्रांत आपल्या घशांत टाकला; त्यावेळीं इटलीचा हा नैतिक अधःपात जर्मनीच्या लक्षांत कसा आला नाहीं ? राष्ट्राराष्ट्रांमधील मोठमोठ्या प्रसंगीं सरकारमार्फत होणाऱ्या वर्तनाला सामान्य नीतितत्त्वाचे नियम लागू करणेंच अयोग्य होय. हे सामान्य नियम एका बाजूस ठेवून त्या त्या राष्ट्रांच्या वाढीच्या व अभ्युदयाच्या दृष्टीनेंच त्याच्या वर्तनाचा विचार केला पाहिजे. इटली ऑस्ट्रियन संघांत फ्रान्सच्या विरुद्ध तीस वर्षांपूर्वी कसा घुसला ? बिस्मार्कनें कोणच्या जादूनें भारल्यामुळें फ्रान्सशीं असली निमकहरामी करणें इटलीला इष्ट वाटलें ? इटली फ्रान्सच्या मदतीनें स्वतंत्र झाला खरा, पण युरोपियन राष्ट्रांशीं तुलना करतांना तो वैभवशून्यच त्यावेळीं होता. युरोपांतील स्वतंत्र राष्ट्राला मग तें कितीहि लहान असो, युरोपखंडाच्या वैभवांत आपल्यांत कर्तृत्वाला योग्य अशी वाटणी मिळावीशी वाटणें हें सहाजिक नाहीं काय ? युरोपखंडाचें ५० वर्षांपूर्वी म्हणा किंवा आजचें म्हणा वैभव म्हणजे तरी काय ? युरोपखंड आशिया, आफ्रिका व अमेरिका या खंडांवर किंबहुना सर्व पृथ्वीवर सत्ता चालवितें; ही सत्ता म्हणजे युरोपखंडाचें वैभव होय. या वैभवांत आपल्या सामर्थ्यानुरूप योग्य वाटणी मिळणें हा युरोपखंडांतील लहान सहान प्रत्येक राष्ट्राचा नैसर्गिक हक्क होय! युरोपखंडांतील मोठीं राष्ट्रें व लहान राष्ट्रें यांच्यामध्यें जेव्हां जेव्हां लढा उत्पन्न होतो तेव्हां तेव्हां लढ्याचें कारण असें दिसतें कीं, मोठीं राष्ट्रें लहान राष्ट्रांना सांगतात, बाबांनो, तुम्हाला आम्ही जिवंत ठेविलें आहे हें तुमचें भाग्य समजा; आमच्याप्रमाणें बाहेरचे दिग्विजय करण्याची हांव तुम्ही धरूं नका, या दिग्विजयांतल्या वैभवांतल्या प्राप्तीचा वांटा तुम्ही मागूं नका. लहान राष्ट्रांचें स्वातंत्र्य राखणें याबरोबरच त्यांच्या अभ्युदयालाहि सवड ठेवणें जरूर आहे असें मोठ्या राष्ट्रांना स्वतःच्या शक्तीच्या घमेंडीमुळें कांहीं कांहीं प्रसंगीं वाटत नाहीं. अशा राष्ट्रांनीं लहान राष्ट्रांना दिलेलें स्वातंत्र्य म्हणजे भिकेची हंडी होय. ती हंडी शिंक्यावर कधींहि चढावयाची नाहीं. स्वातंत्र्य म्हणजे जर स्वपराक्रमानें मिळविलेलें अन्न असेल तर, तें पराक्रमाच्या वाढीबरोबर शिंक्यावरहि चढलें पाहिजे. इटली देश ऑस्ट्रिया–

हंगारीशीं युद्ध करून स्वतंत्र झाला व पुढें कांहीं वर्षांनीं आपली हंडी शिक्यावर चढावीशी त्याला निसर्गतः इच्छा झाली. पण इटली चोहोंकडे दृष्टि फेंकून पहातों तों आफ्रिकेंतील सर्व मुसलमानी राष्ट्रांवर इंग्लंड-फ्रान्सनीं आगाऊच डोळा ठेविला असून आफ्रिकेंत कोठेंहि आपलें शिंकें टांगण्यास जबरदस्तीनें खुंटी ठोकतां यावयाची नाहीं. त्यावेळीं फ्रान्स व इंग्लंड यांच्या सत्तेनें खुंटी ठोकण्याच्या सर्व जागा व्यापून टाकल्यामुळें ज्यांच्या सहाय्यानें आपणाला कोठेंतरी आपले घोडे पुढे ढकलण्यास सवड मिळेल अशा जर्मनी-ऑस्ट्रियाच्या गट्टींत इटलीनें आपला प्रवेश करून घेतला. परवां परवांपर्यंत इटलीला तशी संधि मिळाली नाहीं. तरुण तुर्कांनीं तुर्की साम्राज्यांत उलथापालथ करून नवीन सत्ता स्थापिल्यामुळें जी चोहोंकडे धांदल उडाली त्या धांदलीचा फायदा घेऊन इटलीनें त्रिपोली प्रांतांत आपलें शिंकें लटकाविलें. यावेळीं ऑस्ट्रिया-जर्मनीनें गट्टीच्या नियमानुसार इटलीला पूर्ण पाठबळ द्यावयाला पाहिजे होतें, पण जर्मनीचें व तरुण तुर्कांचें अंतस्थ लग्न पूर्वीच लागलें असल्यानें ऑस्ट्रियानें इटलीला असें बजावलें कीं, आफ्रिकेंतील त्रिपोली प्रांत तुम्ही घेतला खरा, पण इतर ठिकाणच्या तुर्की साम्राज्याला जर तुम्ही स्पर्श करूं लागला तर ऑस्ट्रियन सैन्य इटलीवर एमदम चाल करून येईल. ऑस्ट्रियाच्या या धमकावणीमुळें इटलीला तुर्कस्थानशीं बाल्कन युद्धाचे वेळीं घाईघाईनें तह करावा लागला. त्यानंतर इटलीपुढें साहजिकपणें दोन प्रश्न उभे राहिले. इटालियन राष्ट्राला युरोपखंडाच्या वैभवांत आपल्या सामर्थ्यानुरूप यापुढें वाटणी मिळणार कीं नाहीं? अशी वांटणी मिळण्याची हांव धरणें आपणांस योग्य आहे किंवा नाहीं? ही हांव जर धरावयाची तर स्वतःच्या घराचें संरक्षण शेजाऱ्यापासून आपणांस करतां येईल किंवा नाहीं? त्रिपोलीच्या लढाईंत जें शहाणपण इटालीला प्राप्त झालें, त्या शहाणपणाचा उपयोग वरील प्रश्न सोडविण्यांत इटाली करीत असतांना सांप्रतच्या महायुद्धास सुरुवात झाली. तुर्की साम्राज्यावर पर्यायानें सत्ता कोणी चालवावयाची हा प्रश्न त्रिपोलीच्या लढाईच्या, बाल्कन युद्धाच्या व सांप्रतच्या महायुद्धाच्या बुडाशीं आहे, हें वाचकांनीं यावेळीं विसरतां कामा नये. तरुण तुर्कांचें व जर्मनीचें संगनमत झालेलें आणि बाल्कन प्रदेशांत व तुर्की साम्राज्यांत अग्रपूजेचा मान कोणाला याबद्दल तर महायुद्ध सुरू झालें. अशा प्रसंगीं इटलीनें कोणाचा पक्ष स्वीकारावयाचा? प्रत्येक

राष्ट्रानें आपल्या स्वतःच्या अभ्युदयाच्या दृष्टीनें असल्या विकट प्रसंगीं वागावयाचें असतें. कोणचा पक्ष इटलीच्या अभ्युदयास सुसंगत व कोणचा पक्ष इटलीच्या जीवनास विसंगत ? इटली मुसलमानी देशांतच खुंट्या मारून आपली शिदोरी शिंक्यावर चढविणार. मुसलमानांशीं संगनमत झालेल्या व तुर्कीं साम्राज्याचा कैवार घेणाऱ्या जर्मनीच्या पक्षांत उभे राहणें हें इटालीच्या जीवनास सुसंगत कसचें होणार ? अर्थात इटलीनें युद्धारंभीं एकदम तटस्थवृत्ति स्वीकारली. हें महायुद्ध आकस्मिक रीतीनें सुरू झाल्यामुळें जर्मनीच्या विरुद्ध एकदम उभें रहाण्यास इटलीला धीर झाला नाहीं. गेले ८–१० महिने युद्धासबंधानें इटालीनें सैन्याची व आरमाराची पूर्ण तयारी केली आणि नंतर ऑस्ट्रिया–जर्मनीला सवाल विचारला कीं दोस्तांनो, तुम्ही तुर्कीं साम्राज्याला आपल्या सावलींत ठेवून युरोपखंडांत अग्रपूजेचा मान मिळवू इच्छिता आहा; तुह्मी कराल तसें भराल; तुमच्या आड आह्मी येऊं इच्छित नाहीं; पण आमच्या जीवनाचें, आमच्या शिदोरीचें व आमच्या शिंक्याचें या महायुद्धानंतरहि योग्य रीतीनें संरक्षण होईल असा बंदोबस्त आजच करून घेणें आह्मास भाग आहे. इटालीची सेना व इटालीचें आरमार यांचा महायुद्धानंतर कोणाहि एका राष्ट्रास अवचित हल्ला करून धुळीस मिळवितां येणार नाहीं असा बंदोबस्त आम्हास करूं द्या. इटलीची ८–१० लाखांची सेना सुसंरक्षित रीतीनें व निर्धास्त रहाण्यास इटलीची सरहद्द बळकट असावयास पाहिजे. फ्रान्सच्या बाजूची इटलीची सरहद्द भूगोलाच्या दृष्टीनें शक्य तितकी बळकट आहे, पण ऑस्ट्रियाच्या बाजूची मात्र तशी स्थिति नाहीं. ऑस्ट्रियाच्या सरहद्दीवरचे आल्प्स पर्वताचे फाटे ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांत असून इटालीयन वस्तीचेहि कांही परगणे ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांत आहेत. हे आल्प्स पर्वताचे फाटे व इटलीयन वस्तीचे परगणे इटलीच्या ताब्यांत येणें हें भूगोलाच्या दृष्टीनें इटलीच्या जीवनास अवश्य आहे. इटलीचें म्हणणें असें कीं, आमच्या सेनेच्या जिवंपणास कायमपणाचा विश्वास पटावा म्हणून आल्प्स पर्वताचे फांटे व इटालियन परगणे आमचे स्वाधीन करा. हें इटलीचें मागणें त्याच्या स्वातंत्र्याच्या हक्कास धरूनच होतें. इटालीचें दुसरें मागणें असें पडलें कीं, त्रिपोली प्रांत आम्ही जिंकून घेतला आहे, हें आमचें कृत्य युरोपखंडाच्या वैभवांत वाटणीचा आमचा हक्क शाबीत करण्याकरितां आहे. या आमच्या हक्काच्या आड निष्कारण शेजाऱ्यानें येऊं नये म्हणून सेनेच्या स्वास्थ्याप्रमाणें आरमाराचेंहि स्वास्थ्य आज आम्हीं संपादन

केलें पाहिजे; आमचें रोजच्यारोज वाढत जाणारें बलवान आरमार अवचित हल्ल्यापासून सुसंरक्षित राहील, किंबहुना आपत्कालीं स्वस्थ लपून राहून योग्य समयीं बाहेर पडण्यास त्यास हरकत येणार नाहीं असें स्थल आम्हास पाहिजे. परमेश्वरानें ॲड्रिॲटिक समुद्र असा निर्माण केला आहे कीं, त्या समुद्राचें तोंड जर मजबूत किल्ल्यानीं, सुरुंगांनीं बंदोबस्ताचें केलें तर इटालीच्या आरमाराला विसाव्याची, सुरक्षितपणाची व आरमारी कारखान्याच्या सहाय्यानें योग्य वाढ करणारी मजबुतीची जागा सबंध ॲड्रियाटिक समुद्र इटलीस होणार आहे. तेव्हां हा समुद्र आरमारी सत्तेच्या दृष्टीनें पूर्णपणें आमच्या आक्त्यारांत राहील असा बंदोबस्त आज आम्हास करून द्या. जर्मनी–ऑस्ट्रियास इटलीच्या स्वातंत्र्याचे आड यावयाचें नव्हतें, म्हणून त्यांनीं इटलीची पहिली मागणी अंतशः कबूल केली. पण इटलीची दुसरी मागणी म्हणजे जर्मनी ऑस्ट्रियाच्या अग्रपूजेंतीलच कांहीं फुलें मागण्याच्या स्वरूपाची असल्यामुळें, व ती मागणी कबूल केल्यानें जर्मनी–ऑस्ट्रियाचें भूमध्य समुद्रावरचें दारच बंद होत असल्यामुळें, ऑस्ट्रियानें इटालीची ही दुसरी मागणी अमान्य केली. युरोपखंडाच्या वैभवांत इतालीस स्वसामर्थ्यानुरूप भाग मिळूं नये व जर एखादादुसरा घांस इटालीच्या वांटणीस आला तर तो ऑस्ट्रिया–जर्मनीच्या उष्टयापैकींच असावा अशी फाजील महत्वाकांक्षा ऑस्ट्रियाची असल्यामुळें ऑस्ट्रियानें इटालीस धिक्कारिलें. लहान राष्ट्रांना वैभवांत भागिदार म्हणून घेण्यास जर्मनी–ऑस्ट्रिया तयार नाहीं असें पाहून इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया यांच्याकडे इटली वळला. या राष्ट्रांचें ध्येय जर्मनीं–ऑस्ट्रिया या राष्ट्रांच्या ध्येयाहून भिन्न आहे. लहान राष्ट्रांना जिवंत ठेवावें एवढेंच यांचें म्हणणें आहे असें नाहीं, तर या जिवन्त ठेवलेल्या लहान राष्ट्रांना त्यांच्या सामर्थ्यानुरूप युरोपखंडाच्या वैभवाचे भागिदारहि होतां यावें व भागीचा हक्क प्रस्थापित करतां येण्याइतकें त्यांचें जीवन सुदृढ असावें, असें मि. अस्क्विथसारखे इंग्लंड–फ्रान्स व रशिया येथील महात्मे प्रतिपादन करीत आहेत. सेव्य–सेवकाच्या दृष्टीनें जर्मनी मानवी प्राण्याकडे पहातो. मैत्रीच्या व भागीदारीच्या नात्यानें इंग्लंड सर्व लहान राष्ट्रांचे हक्क तोलतो. महायुद्धांतील दोन पक्षांत असा हा फरक असल्यामुळें स्वतःच्या जीवनास इंग्लंडचा पक्ष सुसंगत आहे इतकेंच इटालीस वाटलें असें नव्हे, तर लहान राष्ट्रांच्या भागीदारीच्या हक्कासहि इंग्लंडचा पक्ष श्रेयस्कर आहे असें इटलीच्या निदर्शनास आलें. इटाली इंग्लं

मिळाल्यानें त्यांचें स्वतःचें स्वातंत्र्य कायम राहून त्याची भागी उत्तरोत्तर वाढीस लागणारी आहे. या महायुद्धांत इंग्लंडला अखेरचा जय इटाली मिळाल्यानें आतां खात्रीनें मिळणार हें जसें सिद्ध झालें आहे, त्याप्रमाणें इंग्लड देश म्हणजे लहान राष्ट्रांच्या भागीचाहि वाली असें इटालीनें लढाईंत पडण्याच्या आपल्या कृत्यानें इंग्लंडास एकप्रकारें सर्टिफिकीटच दिलें आहे. इटाली लढाईंत सामील झाल्यानें इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया व इटली या सर्वांचेंच कल्याण होणार आहे, याबद्दल इटलीचें अभिनंदन तर केलें पाहिजेच, पण इटलीच्या कृत्यानें मि. आस्क्विथ यांच्या नीतितत्त्वास जें सर्टिफिकीट मिळालें आहे त्याबद्दल इटलीचें विशेष अभिनंदन करणें जरूर आहे.

इटली काय करणार ?

महायुद्धांत सामील झाल्याबद्दल इटलीचें अभिनंदन केल्यावर इटलीनें कसें इंग्लंडचें पारडें जड केलें आहे तें आतां आपण पाहूं. इटलीपाशीं दहा लाख सैन्य असून प्रसंगविशेषीं आणखी ८–१० लाख सैन्य तयार करण्याचें सामर्थ्य इटलीच्या अंगीं आहे. इंग्लंडनें लढाई सुरू केल्यानंतर जवळ जवळ २० लाख सैन्य उभारलें. तरी अद्याप ३ लाख आणखी सैन्य पाहिजे म्हणून लॉर्ड किचनेर यांनीं नुकतीच मागणी केली. लॉर्ड किचनेर यांनीं ३ लाख मागितलें, आणि इटलीला पाठवून देवानें दहा पंधरा लाख दिलें, अशीच ही स्थिति झाली. म्हणजे लॉर्ड किचनेरनीं मागितलें त्यापेक्षां जवळ जवळ १० लाख अधिक मिळालें. कार्पेथियन पर्वतांतील रशियाच्या माघारीमुळें ५ लाख सैन्य व १००–२०० तोफा एवढ्या पुरता रशिया कांहीं काळ कमकुवत झाला अशी पराकाष्ठेची नुकसानी गृहीत धरून चाललें तरी हें ५ लाखांचें नुकसान भरून काढून शिवाय ५ लाखांची अधिक भर इंग्रजांच्या पारड्यांत इटली टाकीत आहे. म्हणजे लॉर्ड किचनेर यांची ३ लाखांची मागणी व रशियाची ५ लाखाची नुकसानी हे सर्व खड्डे भरून आले. शिवाय ५ लाख अधिक उरतातच. तेव्हां संख्येच्या दृष्टीनें विचार केला असतां अखेरचा जय इंग्रजांच्यातर्फेचा होणार या सिद्धांतास आंकडेशास्त्र बिलकूल आड येऊ शकत नाहीं. आतां इटली आपलें दहा पंधरा लाख सैन्य कसें उपयोगांत आणणार तें पाहूं. इटलीच्या बरोबर मध्यावर डोक्यावर ऑस्ट्रिया–जर्मनीचा टिरोल प्रांत येतो. या टिरोल प्रांतापैकीं ट्रेंटिनो हा दक्षिण भाग असून त्रिकोणाकृति आहे; व त्याची पाचर इटलीच्या डोक्यांत खुपसल्यासारखी दिसून येते. या ट्रेंटिनो प्रांताची इटली

कडची सरहद्द डोंगराळ असून किल्ल्यांनीं व इतर साधनांनीं ऑस्ट्रियानें ती सरहद्द फार बळकट केली आहे. या ट्रेंटिनो प्रांतांत इटालियन लोकांची वस्ती असल्यामुळें व डोक्यांतच कुऱ्हाडीचा घाव बसल्यासारखी याची भूगोलस्थिति असल्यामुळें हा प्रांत झटक्यासरशी काबीज करून घेणें इटलीला भाग आहे. या महायुद्धांत जर ऑस्ट्रियानें इटलीवर कधीं काळीं उलट स्वारी केली तर ती या ट्रेंटिनोच्या पाचरेमधूनच ऑस्ट्रिया करणार हें उघड आहे. ट्रेंटिनोच्या पाचरेमधून खालीं उतरून जर व्हेनिसचा उपसागर ऑस्ट्रियास गांठतां आला तर व्हेनिशियाचा सर्व प्रांत ऑस्ट्रियाच्या हातीं सहज जाण्यासारखा आहे. डोक्यावरचा ट्रेंटिनोचा हा बागुलबुवा दूर करणें इटलीस भाग असून युद्ध सुरू होण्याबरोबर पहिल्या आठवडयांतच इटलीनें ट्रेंटिनो प्रांतावर हल्ला चढविण्याचा उपक्रम केला आहे. पण ट्रेंटिनो प्रांताचा आपणास फार उपयोग आहे हें ऑस्ट्रिया समजून असल्यामुळें ट्रेंटिनो प्रांतांत ऑस्ट्रियाचीहि प्रथमपासूनच विशेष तयारी आहे. अशी स्थिति असल्यामुळें ट्रेंटिनो प्रांतांतून ऑस्ट्रिया खालीं उतरणार नाहीं एवढाच प्रथम बंदोबस्त इटली करील; व प्रारंभीच्या लढाया ट्रेंटिनो प्रांतांत न करतां ट्रिस्टी प्रांत काबीज करण्याकरितां होतील असा अंदाज आहे. जिनेव्हा प्रांताच्या उत्तरेस कर्नाक–आल्प्स पर्वताची ओळ असून हा पर्वत ओलांडून ऑस्ट्रियांत मोठें सैन्य नेणें जसें इटलीस दुरापास्त आहे त्याप्रमाणें ऑस्ट्रियाचेंहि मोठें सैन्य हा पर्वत ओलांडून इटलींत येणें फारसें संभवनीय नाहीं. तेव्हां जिनेव्हा प्रांत व व्हेनिसचें आखात याच्या पूर्वेस असलेला ट्रिस्टी प्रांतच इटली व ऑस्ट्रिया यांची पहिली रणभूमि होईल असा रंग दिसतो. व्हेनिशियन प्रांत व ट्रिस्टी प्रांत यांच्या सरहद्दीवर किरकोळ डोंगर असून पहिल्या धडकीसरशी हे डोंगर इटलीनें आपल्या ताब्यांत घेतले आहेत. ही सरहद्द ओलांडली म्हणजे ट्रिस्टी प्रांतांतील इसोनझो नदी लागते. या नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावर ऑस्ट्रियन सैन्य बंदोबस्तानें सांप्रत बसलें असून जूनच्या पहिल्या पंधरवडयांत इटलीची व ऑस्ट्रियाची पहिली मोठी लढाई या नदीच्या कांठीं होईल असें लक्षण सांप्रत दिसत आहे. पण मे महिन्याच्या अखेरीस व जूनच्या प्रारंभीं या बाजूला वादळ होऊन पाऊस पडत असल्यामुळें इटालियन सैन्यास पुढें पाऊल टाकण्यास थोडा त्रास होत आहे. यामुळें इसोनझो नदी ओलांडल्यास सबंध जून महिनाहि खर्ची पडण्याचा संभव आहे. ट्रिस्टी प्रांतांत

विशेष नेटानें इटलीशीं लढण्याचा ऑस्ट्रियाचा संकल्प दिसत आहे. नद्यांचे पूल पाहून टाकणें, आगगाडीचे रस्ते उध्वस्त करणें व ट्रिस्टी प्रांतांतील इटलियन लोकांची मालमत्ता लुटून ट्रिस्टी प्रांत उजाड करून सोडणें, असला उपद्व्याप हल्लीं ऑस्ट्रियानें या प्रांतांत चालविला आहे. ट्रिस्टी प्रांतांत इटालियन सैन्यास नुसता अडथळा करीत बसावयाचें, पण हातानें कांहीं इटलीशीं लढावयाचें नाहीं, असलें धोरण ऑस्ट्रियानें स्वीकारलें असलें पाहिजे, एरव्हीं ट्रिस्टी प्रांत आपण होऊन उजाड पाडण्याची संगति लागत नाहीं. लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें विचार करतां ऑस्ट्रियाचें हें कृत्य व्यवस्थीतपणाचें दिसून येतें. ऑस्ट्रिया व जर्मनी हे दोघेहि कार्पेथियन पर्वताच्या बाजूला रशियाशीं जिवापाड लढत आहेत आणि संधि साधल्यास एकदोन सहामाहीपुरतें रशियास लुलें करून सोडण्याचा निश्चय त्यांनीं केलेला दिसतो. हा प्रयत्न सफल होण्यास किंवा विफल ठरण्यास जून महिना निघून जावा लागेल. आपण अशी कल्पना करूं कीं ग्यालिशियन आस्ट्रो-जर्मनांचा हा विलक्षण प्रयत्न जून अखेर सफल झाला. सफल झाला तरी काय होणार? हंगारीवर स्वारी करण्याच्या दृष्टीनें रशिया पुढील आठ दहा महिने लुला ठरणार. लुला कसा ठरणार? रशियास ग्यालिशियाची सरहद्द सोडून आपल्या स्वतःच्या राज्याच्या हद्दींत परत जावें लागणार. अशारीतीनें रशिया स्वतःच्या हद्दीत परत गेला तरी महायुद्धांत लोणचें होऊन बसतो, असा भाग मुळींच नाहीं. दोन-चार महिन्यांत रशिया पुन्हां दहा पंधरा लाख सैन्य गोळा करूं शकेल व तें सैन्य पुन्हां कार्पेथियन पर्वतावर चाल करून येईल. पण अशा रीतीनें पुरें पारडें फिरण्यास आठदहा महिन्यांचा अवधि लागेल. या आठदहा महिन्यांत ग्यालिशियाच्या सरहद्दीवर कांहीं लढायाच होणार नाहींत कीं काय? लढाया होतील पण त्या किरकोळ स्वरूपाच्या होतील. रशियाची पुन्हां तयारी होईतों म्हणजे ५-७ महिने रशियाच्या या दक्षिण तोंडावर ५-७ लाख सैन्याहून अधिक सैन्य ऑस्ट्रिया जर्मनीस ठेवण्याचें कारण रहाणार नाहीं. मे महिन्यांत झालेल्या व जून महिन्यांत सुरू राहिलेल्या कार्पेथियन लढाया करतां नीडा नदीपासून बुकोव्हिनापर्यंत २५० मैलांच्या पट्ट्यावर ऑस्ट्रिया जर्मनीनें २५ लाख सैन्य गोळा केलेलें आहे. या सैन्यास यश मिळून ग्यालिशियांतून रशियास जरी मागें परत जावें लागलें तरी ५-७ लाख सैन्याचा फन्ना दीडदोन महिन्यांत उडाल्यावांचून राहाणार नाहीं. ७ लाख लढाईत मेले;

५--७ लाख स्वदेशांत परत गेलेल्या रशियाच्या तोंडावर ठेवावे लागतील. बाकीचे १०–१२ लाख जून अखेर पक्का विजय मिळाल्यास इतर ठिकाणीं वापरण्याकरितां मोकळे होतील. जून अखेर जरी हे १० लाख मोकळे झाले, तरी इटलियन सरहद्द किंवा सर्व्हियाची सरहद्द गांठण्यास त्यांना जुलईचा शेवटचा आठवडा पहावा लागेल, हें उघड आहे. अर्थात् जुलई निम्मा अधिक निघून जाईपर्यंत इटलीशीं लढण्याकरितां ऑस्ट्रियापाशीं सैन्यच शिल्लक रहात नाहीं. तेव्हां कांहीं ना कांहीं तरी युक्ति करून जून जुलई हे महिने इटलीस ट्रिस्टी प्रांतांतच अडकवन ठेवणें ऑस्ट्रियास भाग आहे. ही युक्ति साधण्याकरितां ट्रिस्टी प्रांत उजाड करून थोडक्या सैन्याकडून शक्य तेवढा अडथळा इटलीला ऑस्ट्रिया करणार. पण इटली होईल तितकी पराकाष्ठा करून जून महिन्याच्या आंतच ट्रिस्टी प्रांत काबीज करील व लगेच ताबडतोब ऑस्ट्रिया हंगारी बोस्नियाचा हा प्रांत घेऊन सर्व्हियाशीं संलग्न होईल. तसें होण्याच्या पूर्वी ऑस्ट्रियाला रशियाकडचा बाजार आटपून सर्व्हियावर स्वारी करून टर्कीशीं संलग्न होणें भाग आहे. इटली जर सर्व्हियाशीं अगोदर संलग्न झाला तर ऑस्ट्रिया जर्मनी कधीं काळीं पुढें या महायुद्धांत टर्कीशीं संलग्न होतील अशी टर्कीनें आशाहि करणें नलगे. रशिया जर जून अखेर लुला झाला व त्याच सुमारास जर इटली सर्व्हियाशीं संलग्न झाला तर रशिया लुला होण्यापासून मिळणारा फायदा ऑस्ट्रियाच्या पदरांत फारसा पडणार नाहीं. उत्तरेकडून ट्रिस्टी प्रांतावर व ट्रेंटिनोमधून खालीं उतरून व्हेनिसच्या प्रांतावर हल्ले करून इटलीचा प्रथम पराभव ऑस्ट्रियास करावा लागेल व नंतर सर्व्हियाकडे बघावें लागेल. ही अशी स्थिति होऊं नये म्हणूस ट्रिस्टी प्रांत अर्धा मुर्धा घेतल्यावरच रशियाकडचा बाजार जर्मनीवर संपवून ऑस्ट्रिया इटलीकडे वळेल असा रंग दिसतो. ट्रिस्टी प्रांतांत शिरून ऑस्ट्रिया स्वतःकडे खेंचून घेणें येवढें कृत्य जरी इटलीनें जून महिन्यांत केलें तरी रशियास लुलें होण्याच्या संकटांतून इटलीनें सोडविलें असें होईल; आणि रशिया जर यावेळीं लुला झाला नाहीं, तर एकदीड महिन्याच्या अवधींत तो पुनः जर्मनीच्या उरावर बसल्याशिवाय राहणार नाहीं हें उघड आहे. ऑस्ट्रियाला ओढून घेण्याचें महत्कृत्य जर इटलीनें यावेळीं केलें व १–२ लाख सैन्य डार्डानेलिसकडे इंग्रजांच्या मदतीला पाठविलें तर २–४ महिन्यांत युद्धाचें स्वरूप एकदम पालटून जाईल. इटालीनें ऑस्ट्रियाला खेंचून

धरलें असतां काय परिणाम होईल तें पहा. (१) रशिया एकट्या जर्मनीस पोलंडमध्यें चांगली तंबी देईल. (२) पोलंडमध्यें जर्मनी डबघाईस आला असतां बेल्जममधून व फ्रान्समधून त्याला हाकून लावण्यास चारपांच महिन्यांहून अधिक वेळ लागणार नाहीं. (३) डार्डानेलिसच्या बाजूला ३ लाख इटालियन सैन्याची कुमक मिळाल्यास ३–४ महिन्यांत कॉन्स्टांटिनोपल शहर जमीनदोस्त होईल आणि काळ्या समुद्राच्यामार्फत रशियाशीं इंग्लंड संलग्न होऊन खुद्द जर्मनीवर हल्ला करण्याकरितां लागणाऱ्या तोफा व दारूगोळा रशियास भरपूर मिळे. कार्पेथियनमध्यें चालू असलेल्या लढायांत रशिया लुला होण्यापूर्वी इटालीनें ऑस्ट्रिया स्वतःकडे खेंचून घेण्यावर यशाची ही मालिका अवलंबून आहे. प्रिजमिसल घेतल्यानें रशिया लुला होतो अशांतला भाग मुळींच नाहीं, पण प्रिजमिसल बरोबरच अर्धेंमुर्धें यश जर्मनीनें संपादिलें आहे. पुढचें अर्धें यश जर्मनी संपादितो किंवा कसें व या कामीं ऑस्ट्रियाच्या यशावर इटली कितपत बिब्बा घाडतो ही गोष्ट महायुद्धाच्या इतिहासांत फार महत्त्वाची असल्यामुळें तिकडे वाचकांनीं जून महिन्यांत विशेष लक्ष पुरवावें अशी सूचना देऊन मे महिन्यांतील किरकोळ लढायांकडे आपण आतां वळूं.

किरकोळ

मे महिन्यांत बेल्जममध्यें बरीच धामधूम उडाली आणि फ्रान्समध्यें फ्रेंचांनीं आस्ते आस्ते नेटानें आपलें पाऊल पुढें टाकलें. विषारी धुराच्या सहाय्यानें प्रथम प्रथम जर्मनीला कांहीं इंग्रजी जागा घेतां आल्या, पण विषारी धुराच्या वेळीं कोणच्या तऱ्हेनें वागावें हें इंग्रजी सैनेस आतां चांगलें कळलें असल्यामुळें विषारी धुराचा विशेषसा फायदा जर्मनीला यापुढें मिळणार नाहीं. जर्मनीनें मे महिन्यांत डिक्समूरच्या बाजूनें २३–२४ मैलांवरून डंकर्कचें बंदरावर तोफांचे गोळे टाकले. तात्कालिक लढाईच्या दृष्टीनें या गोळ्यांचा विशेषसा परिणाम झाला नाहीं ही गोष्ट खरी, पण २३–२४ मैलावरून मोठमोठे गोळे नेमके मारण्याएवढ्या तोफा जर्मनीनें तयार केल्या आहेत असें यावरून सिद्ध होतें. जर्मनीच्या धडपडीला दुर्दैवाने यश मिळून जर यिप्रेस जवळचें जर्मन सैन्य कॅलेपर्यंत गेलें तर कॅलेवरून इंग्लंडच्या भूमीवर या तोफांच्या सहाय्यानें जर्मनीस भडिमार करतां येण्यासारखा आहे. अर्थात् कॅले जर्मनीच्या हातांत गेल्यास डोव्हरच्या सामुद्रधुनींतून चिटपाखरूंहि वरून खालीं किंवा खालून वर जर्मनी जाऊं देणार नाहीं हें उघड आहे. कॅले घेण्याकरितां मे महिन्यांत यिप्रेसच्या आजूबाजूस जर्मनीनें जोराचे हल्ले केले,

पण इंग्रजांच्या फळीपुढें कांहीं न चालल्यामुळें जर्मनीला मेअखेर तो नाद सोडून द्यावा लागला. यिप्रेसच्या आजूबाजूस व इसर नद्यांवर मे महिन्यांत झालेल्या लढाया किरकोळ स्वरूपाच्या नव्हत्या, पण कार्पेथियन पर्वतांतील लढायांशीं तुलना केली असतां किरकोळ सदरांतच त्या ढकलणें भाग आहे. आरासच्या बाजूला व पूर्व सरहद्दीवर फ्रेंचांनीं नेटानें पाऊल पुढें टाकलें. फ्रेंचांचे हे विजय एकंदर लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें महत्त्वाचे आहेत. पण कार्पेथियन पर्वतांतील नगाऱ्यापुढें फ्रेंचांची मे महिन्यांतील कृति टिमकीच होय. तुर्की युद्धाकडे पहातां तेथेंहि मे महिना तुलनेच्या दृष्टीनें किरकोळ स्वरूपाचा गेला. एप्रिल महिन्यांतच डार्डानेलिसच्या सामुद्रधुनीवर इंग्रजांचें व फ्रेंचांचें सैन्य उतरलें होतें, मे महिन्यांत या सैन्याच्या व तुर्की सैन्याच्या रोज झटापटी झाल्या आणि तुर्कांना इंग्रज व फ्रेंच सैनेपुढें फार नुकसान सोसून मागें हटावें लागलें. इंग्रजी सेनेचीहि या झटापटींत फार खराबी झाली. तथापि मे महिन्यांत डार्डानेलिसच्या युद्धास इतर ठिकाणच्या रणभूमीस मागें टाकण्याइतका रंग चढला नाहीं, व इटालीचें २–३ लाख सैन्य तुर्की किनाऱ्यावर उतरेतों विशेषसा रंग चढेल अशी स्थितीहि दिसत नाहीं. जर्मनीच्या पाणबुड्या बोटी मात्र डार्डानेलिसच्या बाजूला जाऊन पोंचल्या आहेत. त्या बोटींनीं दोन इंग्रजी लढाऊ जहाजें डार्डानेलिसजवळ बुडविलीं व तुर्की सरकारनें तदनंतर असें जाहीर केलें आहे कीं, सुएझ कालव्याच्या तोंडाजवळहि पाणबुड्या बोटींच्या कारवाईस सुरुवात करण्याचा सुलतानी हुकूम सोडण्यांत आला आहे. इंग्रजांच्या पाणबुड्या बोटी डार्डानेलिसच्या बाजूला गप्प बसलेल्या नाहींत. एक पाणबुडी बोट मार्मोराच्या समुद्रांत शिरून तिनें तुर्की व्यापारी जहाजें बुडविण्याचा सपाटा चालविला आहे, आणि खुद्द राजधानीच्या बंदरांत टार्पेडो सोडून कॉन्टाटिनोपल येथील लोकांना तिनें भयभीत करून सोडलें आहे. पूर्वभूमध्य समुद्रांत डार्डानेलिसच्या बाजूला जर्मन पाणबुड्या बोटींनीं थोडीशी तरी हालचाल दाखविली. पण इंग्लंडच्या सभोंवार धिरट्या घालून व्यापारी जहाजांना बुडविण्याचा या पाणबुड्यांचा उद्योग मे महिन्यांत अगदीं शिथिल पडला. सबंध महिन्यांत सात आठ जहाजेंच काय तीं या पाणबुड्यांनीं बुडविलीं. जर्मन पाणबडयांची कारवाई इंग्रजी व्यापारी जहाजांच्या ध्यानांत आल्यामुळें या जहाजांचे बळी त्यांना घेतां येणें शक्य राहिलें नाहीं असें म्हणा, किंवा भूमध्य समुद्राकडे या पाणबुड्यांची रवानगी

होऊं लागल्यामुळें पूर्वीइतक्या पाणबुड्या बोटीच इंग्लंडच्या सभोंवतीं आतां घिरट्या घालीत नाहींत असें म्हणा; कसेंहि म्हणा, इंग्रजी व्यापार हाणून पाडण्याचे जर्मनीचे उद्योग हास्यास्पद होण्याच्या पंथाला मे महिन्यांत लागले हें स्पष्ट आहे. नाहीं म्हणायला अमेरिकेंतून इंग्लंडला येत असलेली ल्यूसीनिया नांवाची १७००–१८०० उतारूंनीं भरलेली जगांतील एक अत्यन्त प्रचंड व सुन्दर राजबाड्याप्रमाणें सर्व श्रीमंत प्रवाशांना प्रिय झालेली आगबोट जर्मन पाणबुड्यांनीं बुडविली! हें निर्दयपणाचें अमानुष कृत्य जर्मनीच्या हातून झाल्यामुळें इंग्लंडचे लोक संतापून चिडून गेले; इतकेंच नव्हे तर अमेरिकेच्या आणि जर्मनीच्या मैत्रीवर खो येण्याचीहि पाळी या दुष्ट कृत्यामुळें आली आहे. इंग्लंडचे राजविलासी प्रवासी ज्या आगबोटींत बसून प्रवास करतात, तीन हजार प्रवाशांना प्रवासांत राजविलास उपलब्ध करून देण्याची ज्या आगबोटीची शक्ति, क्रोडो रुपये ज्या आगबोटीवर इंग्रजांनीं खर्च केले आहेत, व सर्व जगांतील सर्व आगबोटींमध्यें नटविलेली सजविलेली ही सुन्दर राणी म्हणून जी आगबोट इंग्रजी दर्यावर्दी वैभवाच्या मदानें महासमुद्रावर नाचत चालत असते तीच आगबोट सांगून सवरून टिचून आम्ही इंग्लंडच्या किनाऱ्याजवळ बुडवूं शकतो; यावरून आमच्या शास्त्रीय ज्ञानापुढें इंग्लंडच्या आरमाराचें अमर्यादित म्हणून समजलें गेलेलें सामर्थ्य कःपदार्थ होय, अशा प्रकारच्या वल्गना जर्मन लोक ल्युसिनियाच्या खुनासंबंधानें करूं लागले आहेत. एखादें राष्ट्र एकदां नीतिभ्रष्ट झालें म्हणजे त्याचें निर्दयतेचें वर्तन निस्सीम होतें, याचें उदाहरण ल्युसिनियाच्या या खुनानें सर्व जगाच्या पुढें मांडलें आहे. जर्मनीचीं नीतिबंधनें आतां तुटलीं; गरीब व निरुपद्रवी प्रवाशांचा अशा प्रकारें खून करणें हे आपल्या बुद्धिवैभवाचें द्योतक होय असें जर्मनीला वाटू लागावें याहून नीतिदृष्ट्या जर्मनीचा आणखी अधःपात तो कोणचा? पाणबुड्या बोटीच्या दुष्कृत्याला झेपेलिनच्या स्वाऱ्यांचीहि जोड मे महिन्यांत मिळाली. जर्मनीच्या झेपेलिनानें मे महिन्यांत इंग्लंडवर स्वाऱ्या करून खुद्द लंडन शहरांतील कांहीं घरें जाळलीं. इंग्रजी व फ्रेंच विमानांनीं याचें उट्टें काढलें; पण लष्करी ठिकाणांशिवाय इतर ठिकाणांना उपद्रव दिला नाहीं. या सर्व किरकोळ दुष्कृत्यांना महायुद्धाचे प्रारंभीं नसतें महत्व देण्यांत येत असे. पण खून व जाळपोळ असले अनन्वित प्रकार रोजचे खेळ होऊन बसल्यामुळें सामान्य जनतेनें त्यांजकडे दुर्लक्ष करण्यास सुरुवात केली आहे. इंग्लंडमधील जनसमूह आतां असल्या संकटांबद्दल

जरी बेफिकीर असला, तरी लढाई एकंदरीनें जशी चालावी तशी चाललेली नाहीं. अशा प्रकारच्या ग्रह मे महिन्यांत इंग्लंडांतील लोकांचा होऊं लागला; वर्तमान पत्रांतून प्रधानमण्डळाच्या लायकीबद्दल अविश्वासाचे उद्‌गार बाहेर पडूं लागले, वक्तृत्वाच्या व नीतिमत्तेच्या दृष्टीने मुख्य प्रधान ॲस्क्विथसाहेब सर्वांत थोर ही गोष्ट खरी, पण महायुद्धास वेसण घालण्याची शक्ति त्यांच्या बुद्धींत नाहीं; परराष्ट्रीय प्रधान सर एडवर्ड ग्रे हे मोठे धोरणी म्हणून नांवाजलेले असले तरी ग्रीसला त्यांनीं फ्रान्स–इंग्लंडच्या प्रभावळींतून निसटून जाऊं दिलें; नामदार चर्चिल साहेब यांनीं मेहनतीनें आपलें आरमार जरी लढाईच्या वेळीं सिद्ध ठेविलें तरी त्यांच्या अंगचा उत्साहातिशयच डार्डानेलिसच्या सामुद्रधुनीवर बिनतयारीनें इंग्रजी आरमार प्रथम नेऊन टाकण्यास व मार्च महिन्यांतील नाश करून घेण्यास कारणीभूत झाला; नामदार लॉईड जॉर्ज यांची तडफ पूर्ण कळकळीची असली तरी दारू पिण्याच्या दुर्व्यसनावर आपली छाप त्यांना बसवितां आली नाहीं; अशा एक ना दोन, नाना प्रकारच्या टीका एप्रिल अखेर व मे प्रारंभीं प्रधानमण्डळावर इंग्लंडमध्यें होऊं लागल्या. असलें द्वैतमत लढाईच्या तयारीस विघातक असतें. ही उत्साहविनाशक स्थिति ओळखून मि. अस्क्विथ यांनीं विरुद्ध पक्षांच्या पुढाऱ्यांना प्रधानमंडळांत घेण्याचा एकदम निश्चय केला. स्वतःच्या सोबत्यांच्या लायकीविषयीं मि. ॲस्क्विथ यांच्या मनांत लवलेशहि संशय नाहीं. पण चर्चेच्या वेळचा असला द्विधा भावहि महायुद्धाच्या प्रारंभीं राष्ट्रास विघातक असतो हें तात्काळ ओळखून युद्धाचा शेवट अखेरीस इंग्लण्डच्या बाजूचा व्हावा या एकाच इच्छेनें प्रेरित होऊन मि. अस्क्विथ यांनीं आपल्या सोबत्यांना दोन पावलें मागें बसावयास सांगितलें व आपल्या विरुद्ध पक्षांतील पुढाऱ्यांना–ना. कार्सन सारख्या एक तऱ्हेच्या हाडवैऱ्यालाहि–त्यांनीं प्रधानमण्डळांत घेऊन आपल्या जवळ जिवलग मित्राप्रमाणें बसवून घेतलें ! मि. बाल्फोअर, लॉर्ड लान्सडाऊन, मि. बोनार्ड लॉ, लॉर्ड कर्झन, मि. कार्सन वगैरे विरुद्ध पक्षाची मण्डळी प्रधानमण्डळांत घेण्यांत आली असून नवें प्रधानमंडळ सर्व पक्षाचें मिळून झालेलें असल्यामुळें त्यास राष्ट्रीय प्रधानमण्डळ असें नांव देण्यांत आलें आहे. या राष्ट्रीय प्रधानमण्डळाच्या धुरीणत्वाखालीं लढाईची तयारी अधिक जोरानें व अधिक नेटानें करण्यांत येईल व बेल्जममधून जर्मनीला लवकरच हांकून देण्यांत येईल, असा नवा विश्वास इंग्लण्डांत उत्पन्न झाला आहे. स्वतःचा अभिमान राष्ट्रकार्याकरितां एका बाजूस ठेवणारे मि. ॲस्क्विथ सारखे महात्मे ज्या देशाच्या पुढारी–मण्डळांत आहेत तो देश धन्य कां समजूं नये ?

महायुद्धाचा जून-जुलई महिना

मे महिन्याप्रमाणें जून महिनाहि महायुद्धाच्या इतिहासांत महत्त्वाचा गेला असून युद्धाच्या वातम्यांचें केंद्रस्थान ग्यालिशिया प्रांत होता. जूनच्या प्रारंभीं प्रिजमिसल शहर रशियानें सोडून दिलें व त्यामुळें ग्यालिशियाचा सर्व पश्चिम भाग ऑस्ट्रिया-जर्मनीच्या ताब्यांत गेला. जूनच्या तिसऱ्या आठवड्यांत लेंबर्ग शहर सोडून देऊन रशिया लेंबर्गच्या पूर्वेकडील वेझानी प्रांतांत मागें हटत गेला असून जुलई महिन्यांत सर्व पूर्व ग्यालिशियाहि ऑस्ट्रिया-जर्मनीच्या ताब्यांत जाईल. जून महिन्यांत ग्यालिशियांतील लढाईची एकतऱ्हेची परिसमाप्ति झाली आहे; आणि इंग्लंड, फ्रान्स व इटली हे तीन देश जर रशियाच्या बाजूनें लढणारे खंबीर नसते तर रशियाची झाली इतकी पिच्छेहाट तह करावयास रशियास राजीखुषी पुरेशी करण्यास झाली असती. महायुद्धाच्या या अकरा महिन्यांत रशियाची चार पांच वेळां चांगली पिच्छेहाट झाली आहे. अगदीं प्रारंभीं रशियानें पूर्व प्रशियावर हल्ला केला असतांना मैसूरियन सरोवराच्या दलदलीच्या प्रदेशांत रशियाच्या सैन्यास पहिली मोठी ठोकर बसली; पुढें क्रॅको व सॅलिशिया या टापूवर हल्ला करण्याचा घाट रशियानें घातला असतां जर्मन सेनापति हिंडेनबुर्ग यांच्या हिकमतीमुळें वार्सापर्यंत रशियास पिच्छेहाट करून ध्यावी लागली; व या पिछेहाटींत लोड्ज येथें रशियाची फार नुकसानी झाली; वार्सा शहराचा कसाबसा बंदोबस्त रशियानें त्यावेळीं केला, पण पूर्व प्रशियांत सेनापति हिंडेनबुर्ग यांनीं अवचित मोठी सेना गोळा केल्यामुळें नीमेन नदीपर्यंत रशियास मागें हटावें लागलें. उत्तरेस कोरलंडच्या द्विपकल्पांतहि अशीच रशियाची पिछेहाट होऊन लीबा बंदर व अर्धेमुर्धे कोरलंड जर्मनीच्या ताब्यांत गेलें. पोलंडमध्यें पूर्व प्रशियाच्या बाजूला व उत्तरेस कोरलंडमध्यें रशियाची अशी पिछेहाट झाली तरी ग्यालिशिया प्रांतांत रशियाचें रोज पाऊल पुढें पडतच होतें. महायुद्धाच्या पहिल्या महिन्यांतच रशियानें लेंबर्ग शहर घेतलें, व तिसऱ्या चौथ्या महिन्यांत प्रिजमिसलला वेढा दिला. पांच महिन्यानंतर मार्चच्या २२ तारखेच्या सुमारास प्रिजमिसलचा किल्ला रशियाच्या हातीं जाऊन एप्रिल महिन्यांत रशियानें कार्पेथियन पर्वतावर जोराचा हल्ला केला. या हल्ल्यांत रशियास बरेंच यश मिळून कार्पेथियन पर्वत ओलांडून रशिया हंगेरींत

खात्रीनें घुसतो आणि हंगेरीचा विध्वंस करून आस्ट्रिया–जर्मनीस तह करण्यास भाग पाडतो, असें सर्वांस वाटलें होतें. पण मे जून महिन्यांत ही सर्व स्थिति पालटून रशिया तहाची याचना करतो कीं काय अशी भीति कांहीं कुत्कीं भीरूंना उत्पन्न झाली आहे. मे–जून महिन्यांत रशियाचे पूर्वीच्या दहा महिन्यांचे श्रम वाया गेले. पोलंडमध्यें जर्मनीस रशियानें एक तन्हेनें कोंपरानें खणून दिलें. हेतु हा कीं, जाऊंद्या, वार्सापर्यंत जर्मनी आला तरी चालेल; आपण कार्पेथियन पर्वत ओलांडून हंगेरींत शिरलों म्हणजे दूध दिसलें पण बडगा दिसला नाहीं, असें जर्मन मांजरास करून सोडूं, हा पूर्ण भरंवसा रशियास वाटत होता. प्रिजमिसल पडून कार्पेथियन पर्वताच्या डोक्यावर ज्यावेळीं रशियन सैन्य नाचूं लागले त्यावेळीं तर इतर ठिकाणच्या सर्व पिछेहाटींची व पराभवाची सव्याज भरपाई झाली असें रशियास वाटलें. पण मे जून महिन्यांत ही भरपाई ऑस्ट्रो–जर्मन सैन्यानें रशियापासून जबरदस्तीनें हिसकावून घेतली. इतकेंच नव्हे तर रशियास पुढील कांहीं महिने चढाईचे उद्योगांत निरुपयोगी ठरवून टाकलें ! पुढील कांहीं महिने जेथें जेथें म्हणून ऑस्ट्रिया–जर्मनीचें मोठें सैन्य त्याच्या अंगावर चालून जाईल तेथें तेथें रशिया धिमेपणानें, चतुराईनें व सैन्याची खराबी न होऊं देतां मागें हटत राहील. शत्रूच्या अंगावर चाल करून जाण्याची धमक कांहीं महिने निदान रशियाच्या ठिकाणीं दिसणार नाहीं. व्यवस्थितपणें मागें हटणें व मागें हटत असतांना शत्रूच्या सैन्याची शक्य तेवढी खराबी करून शत्रूच्या मोठ्या सैन्यास आपल्या बाजूला गुंतवून ठेवणें एवढेंच कार्य रशियास कांहीं महिने करतां येण्यासारखें आहे. ही लढाई जर जर्मनी व रशिया या दोघांमध्यें असती तर असल्या व्यवस्थित पिछेहाटीची शक्ति आपल्या जवळ शिल्लक आहे एवढ्या भिस्तीवरच तहाचें बोलणें लावण्याचें रशियानें टाळलें नसतें. वरील स्थितीमुळें कांहींना सांप्रत अशी भीति वाटत आहे कीं, रशिया स्वतंत्रपणें तह करण्यास उद्युक्त होतो कीं काय ? पण थोडासा विचार केला असतां असें स्पष्ट दिसून येईल कीं, या भीतीस मुळींच आधार नाहीं. कांहीं महिने जरी रशियास थोडथोडी पिच्छेहाट करीत काळ कंठावा लागला तरी पांच सात महिन्यांत १९१६ सालच्या आरंभीं–निदान पुढील एप्रिल–मे महिन्यांत–रशियास चांगले दिवस दिसून रशियन सैन्य कार्पेथियन पर्वत ओलांडून हंगारियाच्या उरावर बसल्यावांचून राहाणार नाहीं. सांप्रत रशियास अशुभ प्राप्त झालें आहे व 'अशुभस्य काल हरणम्' या

न्यायानें आणखी कांहीं महिने पिछेहाटींत घालविल्यावर त्या अशुभाचें शुभ झाल्यावांचून रहाणार नाहीं. सांप्रतच्या अमंगलाचें पांच सात महिन्यानीं मंगल तरी कसें होणार ? आजचा अपशकून उद्यां शुभफल कसा देणार ? आजचें नुकसान १९१६ सालीं कोण भरून काढणार ? रशिया स्वतः भरून काढणार. फ्रान्सचा विलक्षण जोम, इंग्लंडची इतिहासप्रसिद्ध चिकाटी, व इटलीची ताजी तरतरी, या सर्वांची रशियाच्या असंख्य सेनासमूहांना मदत असल्यासुळें रशियाच्या प्रतापाचा सूर्य अल्पकाळच लोपला जाणार आहे, हें कोणीहि विसरतां कामा नये.

प्रिजमिसलची लढाई

रशिया जरी मागें हटत चालला आहे तरी रोज पांच दहा हजारांचा जर्मन नैवेद्य खाल्ल्याशिवाय ही स्वारी मागे पाऊल टाकीत नाहीं ! मे आणि जून दोन महिन्यांचा आढावा घेतला तर सैन्याच्या हानीसंबंधानें रशियापेक्षां जर्मनीचीच नुकसानी अधिक झाली आहे असें दिसून येईल. प्रिजमिसल शहर घेतांना व प्रिजमिसलच्या उत्तरेस व दक्षिणेस रशियाची फळी फोडतांना जर्मनीचें फार नुकसान झालें. प्रिजमिसलच्या दक्षिण–पूर्वेस निस्टर नदीच्या उगमाजवळ दलदलीचा मोठा प्रदेश आहे; तो प्रदेश खंदक वगैरे खणून मोठ्या बंदोबस्ताची रशियानें जागा बनवून ठेविली होती; या ठिकाणीं फार निकरानें लढून ऑस्ट्रियन सैन्याला रशियाची फळी फोडावी लागली. ही फळी फोडतांना ऑस्ट्रियाचें विशेष नुकसान झालें. प्रिजमिसलच्या उत्तरेस सॅन नदीला धरून रशियानें आपल्या सैन्याची चांगली तयारी ठेविली होती. प्रिजमिसलच्या उत्तरेस जारास्लाव्ह येथें जरी जर्मनांनीं सॅन नदी ओलांडली तरी जारास्लाव्हाच्या उत्तरेस सॅन व्हिश्चुला नदी यांच्यामधील त्रिकोणांत रशियानें मोठें सैन्य जमा केल्यामुळें जारास्लाव्ह येथून पूर्वेस जर्मन सैन्य चाल करून जाणार नाहीं असें प्रथम वाटलें होतें. जारास्लाव्हाच्या उत्तरेकडून जर्मन सैन्याला वळसा घालण्याचा डाव रशिया खेळत होता; आणि जारास्लाव्ह येथन दक्षिण–पूर्वेस चाल करून जाऊन प्रिजमिसलच्या पिछाडीस पोंचण्याच्या हेतूनें जर्मन सैन्य पुढें चाल करून जात होतें. एकाचा एक पेंच तर दुसऱ्याचा दुसरा पेंच ! जारास्लाव्हच्या उत्तरेस जर्मनीच्या मानेवर बगलेंतून रशिया हात चढवूं पहात होता; आणि जर्मनी पिछाडीस जाऊन प्रिजमिसलची तंगडी ओढूं लागण्याचा उद्योग करीत होता. दोघांचे डावपेंच लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें बरोबर होते. ज्यांचें बल अधिक त्यास

यश अशी स्थिति झाली. बगलेंतून मानगुटीवर चढलेला रशियाचा हात जर्मनीनें बगलेंत तसाच दाबून धरला, आणि जारास्लाव्हच्या दक्षिण–पूर्वेस रशियांची फळी फोडून प्रिजमिसलपासून पूर्वेस लेंबर्गकडे जाणाऱ्या आगगाडीवर आपल्या तोफा रोखल्या ! दक्षिणेकडून निस्टर नदीची दलदली ओलांडून ऑस्ट्रियन सैन्यहि या आगगाडीवर तोफा रोखूं लागलें. प्रिजमिसलची पिछाडी अशा रीतीनें तोफांच्या भडिमारानें उध्वस्त केली जात असतांना दोन दिवस निकरानें लढून जर्मनीला किंवा ऑस्ट्रियाला आगगाडीच्या रस्त्यावर रशियानें उभें राहूं दिलें नाहीं. हे दोन दिवस मोठ्या शिताफीची पिछेहाट करण्यास रशियानें घालविले. प्रिजमिसलचे किल्ले मोठ्या निकरानें शत्रूशीं लढत होते, आणि इकडे जर्मन तोफांच्या तावडींत सांपडलेल्या मार्गानेच प्रिजमिसल येथील सामानसुमान व सैन्य लेंबर्गकडे रवाना करण्यांत येत होतें ! महत्त्वाचें सर्व सामानसुमान रवाना झाल्यावर प्रिजमिसल येथील इतर सामानसुमानाचा नाश करून रशियन सैन्यानें प्रिजमिसल शहर सोडलें, आणि प्रिजमिसलच्या पूर्वेस पंधरा वीस मैलांवर एका ओढ्याच्या कांठीं मजबुतीच्या ठिकाणीं जर्मन सैन्यास थोंपवून धरण्यास रशियानें प्रारंभ केला. याठिकाणीं प्रिजमिसलच्या लढाया संपल्या. ग्यालिशियांतील लढाईचे सामान्यतः पांच भाग करतां येतात. पहिला भाग डुनाजी नदीची लढाई, दुसरा भाग जास्लो–टार्नोच्या लढाया, तिसरा भाग प्रिजमिसलच्या लढाया, चवथा भाग लेंबर्गच्या लढाया व पांचवा भाग निस्टर नदीच्या लढाया. डुनाजीच्या लढाईंत रशियाची खरी फळी फुटली, व रशियास इतक्या जलदीनें पिछेहाट करावी लागली कीं, जास्लो–टार्नोच्या पट्ट्यावर रशियास फार वेळ उभें रहातां आलें नाहीं. कार्पेथियन पर्वतावर पसरलेलें आपलें सैन्य कसेंबसें प्रिजमिसलकडे ओढून घेण्याला अवकाश मिळावा म्हणून टार्नो-जास्लोच्या पट्ट्यावर रशियाचें सैन्य थोडावेळ उभें राहिलें. रशियास असें थोडावेळ उभें रहातां आलें, आणि कार्पेथियन पर्वतावरील आपला पसारा नुकसानी होऊं न देतां आवरतां आला, हें कृत्य लष्करी डावपेचांच्या दृष्टीनें फार शिताफीचें झालें, अशी रशियाची वाखाणणी तज्ज्ञ करीत आहेत. कारण डुनाजी नदीवरील रशियाचा पराभव एवढा मोठा होता कीं, प्रिजमिसलपर्यंत रशियास कोठें आसराच मिळणार नाहीं, आणि कार्पेथियन पर्वतावरील रशियाच्या पसाऱ्याचा बाजार आपणांस फुरसतीप्रमाणें यथेच्छ लुटावयास मिळेल, अशी घमेंड जर्मनीस वाटत होती. तिमजली तोफांचे

मोर्चे रचून दोन चार तासांत लाखों गोळ्यांचा वर्षाव करून रशियाच्या मजबूत फळीचे शतशः जर्मनीनें तुकडे केले ते डुनाजी नदीवर. ग्यालिशियांतील सर्व लढायांचा पाया या डुनाजी नदीवर जर्मनीनें रचला. रशियाची फळी फुटली खरी, पण एवढी मोठी लढाई जिंकल्यामुळें मिळणारें लुटीचें फळ जर्मनीच्या पदरांत रशियानें पडूं दिलें नाहीं. हें फळ पडूं न देण्याकरितां जास्लोच्या उत्तरेस थोंपवून धरण्याची दुसरी लढाई रशिया लढला. ही लढाई अर्थात पिछेहाटीच्या स्वरूपाची होती. सर्व पसारा प्रिजमिसलला येऊन पोंचण्याबरोबर रशियाचें मुख्य सैन्यहि प्रिजमिसलकडे मागें हटलें. व ग्यालिशियन युद्धांतील तिसऱ्या भागास म्हणजे प्रिजमिसलच्या लढायांस प्रारंभ झाला. खुद्द प्रिजमिसलचे किल्ले, दक्षिणेकडे निस्टरच्या दलदली, आणि उत्तरेकडील सॅननदी हा टापू रशियानें नेटानें लढविला. येथेंहि डुनाजी नदीसारख्या निकराच्या लढाया झाल्या, पण अखेरीस जर्मन तोफखान्याच्या सर्वनाशी माऱ्यामुळें रशियाची फळी फुटली. जंगी तोफखाना आणि अमर्यादित गोळ्यांचा पुरवठा ही रशियाच्या पराभवाची मुख्य कारणें होत. रशियन लोक शौर्यांत जर्मनीपेक्षां कमी नाहींत, हालअपेष्टा सोसण्यांत कमी नाहींत, रशियन सेनापतींची बुद्धिमत्ता कमी नाहीं. रशियन शिपाई जिवावर उदार होऊन लढतो, हाडापिंडानें तो मजबूत आहे, थंडीवाऱ्यानें तो आजारी पडत नाहीं, उपासमारीनें तो थकत नाहीं, पिछेहाटीनें त्याचें धैर्य गळत नाहीं; रशियन सेनापतीहि आपल्या कामांत हुषार आहेत. सामान्य सैनिकांच्या हालअपेष्टांचे ते भागिदार असतात. शूर शिपायांबरोबरच जिवावर उदार होऊन ते शत्रूवर तुटून पडतात. रणांगणावरील डावपेंचांत किंवा युद्धाचें धोरण आंखण्यांत ते फार कुशल आहेत, आणि पिछेहाटीची वेळ आली असतांना भावी धोरणाला धरून आपली नुकसानी न होऊं देतां शत्रूच्या सैन्याची रोज पांच दहा हजारांची खराबी करण्यांत त्यांचा हातखंडा आहे. असल्या सेनानायकाचा पराभव डुनाजीच्या व प्रिजमिसलच्या लढायांत कोणी केला? जर्मन सैनिकांच्या मजबूत हाडांनीं हा पराभव केला नाहीं; ऑस्ट्रियाच्या सशक्त मनगटांनीं हा पराभव केला नाहीं, किंवा सेनापति हिंडेनबुर्ग यांच्या चपल बुद्धीनें हा पराभव केला नाहीं. ऑस्ट्रिया जर्मनीच्या अक्काळविक्काळ तोफांनीं हा पराभव केला; रणभूमीवरील प्रत्येक फुटावर पडणाऱ्या तेजस्वी गोळ्यांनीं हा पराभव केला; मजबूत किल्ल्यांचे पाय उलथून गगनांत फेंकून देणाऱ्या तोफांच्या गोळ्यांतील

रासायनिक द्रव्यांनीं हा पराभव केला. तोफांची जुळवाजुळव व गोळ्यांचा भरपूर सांठा या अंगांचें महत्त्व डुनाजीच्या व प्रिजमिसलच्या लढायांमध्यें रशियाच्या जितकें ध्यानांत आलें तितकें यापूर्वी आलें नव्हतें. मग मोठ्या तोफा येईपर्यंतच लढावयाचें आणि तोफा येतांच मागें पाय घ्यावयाचा अशी पद्धत रशियानें सुरू केली तर नवल काय ? इंग्लंड, फ्रान्स, इटली, या सर्वांच्याहि लक्षांत तोफांचें व दारूगोळ्यांचें अपरिमित साठ्याचें महत्त्व डुनाजीच्या व प्रिजमिसलच्या लढायांनीं आणून दिलें. चरांच्या चक्रव्यूहाचें महत्त्व ऐन नदीवरील जर्मनीच्या चरांनीं चांगलें सिद्ध केलें. चरांचे चक्रव्यूह रचण्याची कला इतक्या परिणतस्थितीस जर्मनीनें नेऊन पोंचविली असेल व त्यामुळें शेंकडों मैल रुंदीचें तोंड किल्ल्यासारखें मजबूत करतां येतें ही बाब इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया यांच्या पूर्णपणें प्रत्ययास येण्यास महायुद्धाचे पहिले तीनचार महिने निघून गेले. दुसरे चारपांच महिने कसे गेले ? आगगाडीच्या जाळ्यामुळें आणि अत्यंत व्यवस्थित हालचालीमुळें एका ठिकाणचें मोठें सैन्य तीस चाळीस तासांत दुसऱ्या ठिकाणीं अवचित नेऊन चपळतेनें कसा जय मिळवितां येतो, ही हिंडेनबुर्गी हातचलाखी शिकण्यांत दुसरे ४–५ महिने गेले. जर्मनीनें ज्या चरांच्या चक्रव्यूहांची विलक्षण रचना जगास शिकविली ते चरांचे चक्रव्यूह कसे फोडावे ही विद्याहि डुनाजी व प्रिजमिसल येथील लढायांत जर्मनीनें शिकविली. असंख्यात तोफा व अमर्यादित गोळ्यांचा सांठा हें चरांच्या चक्रव्यूहावर मुख्य औषध होय.

लेंबर्गची चढाई

प्रिजमिसलचा किल्ला रशियानें सोडून दिल्यानंतर ग्यालिशियांतील युद्धाच्या चवथ्या व पांचव्या भागास सुरवात झाली. चवथा भाग म्हणजे लेंबर्गच्या लढाया आणि पांचवा भाग म्हणजे निस्टरच्या लढाया हें वर सांगितलेंच आहे. लेंबर्गच्या लढायांचे पुनः तीन भाग होतात. एक लेंबर्ग शहराच्या उत्तरेकडील, दुसरा प्रिजमिसलपासून लेंबर्गच्या आगगाडीवरील व तिसरा लेंबर्गच्या दक्षिणेस असलेल्या लेंबर्ग नदीच्या कांठावरील. प्रिजमिसल येथें रशियन सैन्य चारी बाजूंनी कोंडण्याचा जर्मनीनें आटोकाट प्रयत्न केला; पण तो फसला. तसाच प्रयत्न लेंबर्ग येथें करण्याचा जर्मनीनीनें घाट घातला. पण रशियन सेनापति ग्रँड ड्यूक निकोलस यांच्या दूरदर्शीपणामुळें तोहि फसला ही संतोषाची गोष्ट होय. लेंबर्ग प्रांत चारी बाजूंनीं

वेढण्याचा जर्मनीनें कसा उद्योग चालविला तें आतां आपण पाहूं. प्रिजमिसलला चारी बाजूनीं वेढतां यावें म्हणून जारास्लाव्हच्या उत्तरेस जर्मन सैन्य चाल करून गेलें होतें. या सैन्याच्या मानगुटीवर उत्तरेकडून बसावें म्हणून सॅन व व्हिश्चुला या दोन नद्यांमधील त्रिकोणांत रशियानें मोठें सैन्य जमविलें होतें. प्रिजमिसल पडल्याबरोबर प्रिजमिसलकडून लेंबर्गकडे जाणाऱ्या रशियन सैन्यावर जोराचे हल्ले न करतां सॅन आणि व्हिश्चुला या नद्यांमधील त्रिकोणांतील रशियन सैन्यास पूर्व पोलंडमध्यें प्रथम हांकून दिलें आणि आपली उत्तरेकडची बगल सुसंरक्षित करून घेतली, व नंतर जर्मन सैन्य जारास्लाव्ह येथून पूर्वेकडे चालूं लागलें. ही उत्तरेची बगल जसजशी पूर्वेकडे जाऊं लागली, तसतसें प्रिजमिसल–लेंबर्ग या आगगाडीवरील रशियन सैन्यहि मागें हटत चाललें. लेंबर्गच्या उत्तरेकडील प्रांत व्यापला जाऊन उत्तरेकडून पूर्वेस जर्मन सैन्य उतरूं लागण्याच्या अगोदर लेंबर्ग शहर सोडून जाण्याचा रशियाचा इरादा त्यावेळीं स्पष्ट दिसला. रशियाला असें निसटून जातां येऊं नये म्हणून ऑस्ट्रियन सेनापतींनीं एक नवा डाव खेळण्यास यावेळीं प्रारंभ केला. जारास्लाव्ह येथून प्रथम निघून लेंबर्गची उत्तर गांठावयाची व नंतर पूर्वेस वळावयाचें हा लांबचा पल्ला होय. हा लांबचा मार्ग आक्रमीत असतांना रशियास फुरसद मिळणार व लेंबर्ग येथील सर्व सामुग्रीसकट मजेनें मागें हटण्यास हरकत येणार नाहीं. ही हरकत तर आली पाहिजे; तेव्हां आस्ट्रियानें असा बेत केला कीं, उत्तरेकडच्या लांबच्या पल्ल्यापेक्षां दक्षिणेकडूनच वळसा घालून लेंबर्गचीं पूर्व तांतडीनें कां गाठूं नये ? निस्टर नदी लेंबर्गच्या दक्षिणेकडून दक्षिण–पूर्वेस वहात जाते. लेंबर्गच्या थेट दक्षिणेचा तेवढा भाग जर सोडून दिला, आणि दक्षिण–पूर्वेच्या भागावरील कांहीं नाक्यांचीं ठिकाणें गाठून तेथें जर निस्टर नदी ओलांडली तर बराच कार्यभाग होईल, असें ऑस्ट्रियास वाटलें. म्हणून खुद्द लेंबर्ग संबंधाच्या लढाया चालू असतांच ऑस्ट्रियानें लेंबर्गच्या दक्षिण–पूर्वेकडील निस्टरच्या टापूंत तीन ठिकाणीं निस्टर नदी ओलांडण्याचा प्रयत्न केला. स्ट्रीजच्या पूर्वेस जर्नाव्हो येथें, स्टॅनिस्लाच्या पूर्वेस हेलिवस येथें व कोमिलियाच्या उत्तर–पूर्वेस निस्टर नदीच्या नागमोडीच्या दोन तीन वळशांच्या ठिकाणीं ऑस्ट्रियानें निस्टर नदी ओलांडून निस्टरच्या उत्तर किनाऱ्यावरील प्रांतांत घुसण्याचा प्रयत्न केला. लेंबर्गच्या लढ्याबरोबरच निस्टर नदीवरील लढ्यासहि अशारीतीनें प्रारंभ करण्याचें कारण रशियन

सैन्याची पिछाडी मारतां यावी हें होय. पण रशियन सेनापति या युक्तीसंबंधानें पूर्ण सावध होते. आपल्या दक्षिण बगलेवर लांबवर पूर्वेपर्यंत ऑस्ट्रिया पसरला आहे, व त्यामुळें उत्तरेपेक्षां दक्षिणेकडून अवचित धोका मिळण्याचा संभव आहे, ही जाणीव त्यांना पूर्णपणें होती; आणि लेंबर्गची पिछेहाट व्यवस्थितपणें पार पडेपर्यंत निस्टर नदीवर कोठेंहि फळी फोडूं द्यावयाची नाहीं अशा निश्चयानें त्यांनीं निस्टर नदी संभाळली होती. लेंबर्ग येथें रशियानें साठविलेली युद्धसामग्री मिळंकृत करतां यावी म्हणून ऑस्ट्रियानें निस्टरची फळी तीन ठिकाणीं फोडण्याचा प्रयत्न केला,पण निस्टर नदीवरील या तीन लढायांत ऑट्रियास पराजय येऊन रशियानें ऑस्ट्रयाचे प्रत्येक जागीं पांच सात हजार लोक कैद केले व कांहीं तोफा घेतल्या. बगलेला दक्षिणेकडून वळसा देण्याचा हा प्रयत्न फसला जात असतांना ऑस्ट्रिया-जर्मनी लेंबर्गच्या लढाया लढत होते. जारास्लाव्ह येथून निघालेलें जर्मन सैन्य अर्ध्या वाटेंत रशियन सैन्याचा पराभव करून लेंबर्गच्या उत्तरेकडील आगगाडीच्या टापूत म्हणजे रावरुस्का प्रांतांत शिरलें. रशियाचा मध्यहि उत्तरेकडील या हालचालीला धरून मागें हटला व लेंबर्गच्या दक्षिणेकडे जाणारे ऑस्ट्रियन सैन्य सॅमभोर येथून ग्रोडेक गांवाजवळ पोंचलें. ग्रोडेक येथें लहान मोठे बरेच तलाव असून या तलावाची फळी रशियानें मजबूत करून ठेविली होती; शिवाय लेंबर्गच्या पश्चिमेकडील भागहि चरांच्या चक्रव्यूहांनीं सुरक्षित केलेला होता; आणि उत्तरेकडील आगगाडीच्या टापूंतहि रशियाचें मोठें सैन्य जमा झालें होतें. पण या आगगाडीच्या टापूंत व ग्रोडेकच्या तटबंदीजवळ ऑट्रिया-जर्मनीच्या मोठ्या तोफा येऊन पोंचल्यामुळें एक दिवसाच्या लढाईतच ग्रोडेकची तटबंदी व ग्रोडेकचे तलाव ऑस्ट्रियानें सर केले, व उत्तरेकडील आगगाडी जर्मनीनें दोन तीन ठिकाणीं मोडली. लगेच लेंबर्ग शहर सोडून रशिय सैन्य पूर्वेकडे हटलें. लेंबर्ग शहर सोडण्यापूर्वी सर्व युद्धसामग्री पूर्वेस लांबवर सुरक्षित ठिकाणी नेऊन ठेविली होती. लेंबर्ग शहर जून महिन्याच्या तिसऱ्या आठवड्यांत सोडण्यांत आलें व चवथ्या आठवड्यापासून ग्यालिशियन युद्धांतील पांचव्या भागास म्हणजे निस्टर नदीवरील पिच्छेहाटीस सुरुवात झाली. जुलईच्या प्रारंभीं हॅलिक्स गांवापर्यंत निस्टर नदी रशियानें सोडली होती. जुलई महिन्यांत उत्तरेकडून निस्टरला मिळणाऱ्या पूर्व ग्यालिशियांतील सर्व निलापिला नद्या ऑस्ट्रिया-जर्मनीच्या ताब्यांत जातील व टार्नोपोलचाहि प्रांत ताब्यांत घेऊन निस्टर नदीच्या उत्तर किनाऱ्यावरील ऑस्ट्रियाची

रशियावरील स्वारी ओडेसा घेण्याच्या इराद्यानें सुरू होईल, असा अंदाज आहे; स्वतःच्या सरहद्दीकडे जाईपर्यंत रशिया बेताबेतानें मागें हटत जाईल हें खरें; पण स्वतःच्या सरहद्दींत गेल्यावर रशियाच्या अंगावर चाल करून जाण्याची शक्ति ऑस्ट्रियांत रहाणार नाहीं, किंवहुना योग्य संधि मिळतांच रशिया उलट ग्यालिशियांत घुसण्यास कमी करणार नाहीं; असा भरंवसा रशियन सैन्यास वाटत आहे.

जर्मनी पुढें काय करणार ?

पश्चिम ग्यालिशिया व पूर्व ग्यालिशिया येथून रशियास स्वतःच्या मुलखांत घालवून दिल्यानें रशिया थोडाच तह करण्यास तयार होणार? या पिछेहाटींत रशियाच्या दक्षिणेकडील सैन्याचा चक्काचूर न होतां सैन्य व्यवस्थितपणें मागें हटलें आहे. आतां तोफखान्याची व दारूगोळ्याची जुळवाजुळ होतांच रशिया पुन्हां जर्मनीच्या अंगावर उलटेल यांत संशय नाहीं. हा उलट फिरण्याचा काळ दोन महिन्यानंतरचा असो, चार महिन्यानंतरचा असो, किंवा सहा महिन्यानंतरचा असो ! पाठ भूमीला लागल्यानंतर दुप्पट जोरानें उठण्याच्या रशियाच्या ताकतीविषयीं इतिहास पूर्ण साक्ष देत आहे. अर्थात ग्यालिशियांतून पिछेहाट झाली म्हणून इंग्लंड व फ्रान्स यांचा स्नेह सोडून रशिया एकटाच जर्मनीशीं तह करील हें संभवत नाहीं. रशियन राष्ट्राचा इतिहास तसा नाहीं; रशियन सैन्याची देशभक्ति तशांतली नाहीं, रशियाचे बादशहा झारसाहेब यांची नियत तसली हिणकस नाहीं. बरें रशियापाशीं सांप्रत दारूगोळा नाहीं म्हणून रशियाच्या मागें लागून कोठपर्यंत पूर्वेस जावयाचें ? नेपोलियन मॉस्कोपर्यंत गेला होता, पण शेवटीं रशियानें दाद दिली नाहीं ती नाहींच; इतकेंच नव्हे तर आपलें सर्व सैन्य बळी देऊन नेपोलियनला मागें फिरावें लागलें; अर्थात स्वतःचें अवसान न जोखतां रशियाचा पाठलाग करणें म्हणजे मृत्युमुखीं पडण्यासारखेंच होय. अशा स्थितींत जर्मनी पुढें काय करणार ? रशिया पूर्व ग्यालिशियांत पुनः पूर्वेकडून शिरूं न शकेल असा बंदोबस्त ऑस्ट्रियास करणें भाग आहे, म्हणून रशियन प्रांतांतील निस्टर नदीच्या कांठचा मुलुख साधल्यास ऑस्ट्रिया व्यापून बसेल, पण निस्टर सोडून फार दूरवर रशियांत ऑस्ट्रिया घुसणार नाहीं. ऑस्ट्रियाचा रोख हा असा दिसतो. लेंबर्गच्या लढाया संपण्याबरोबर जर्मनीनेंहि आपल्या रोखांचें दिग्दर्शन केलें आहे. बग नदी लेंबर्गच्या उत्तर–पूर्व कोंपऱ्यांत उगम पावून पूर्व पोलंडची पूर्वेची सरहद्द होऊन वार्साच्या उत्तरेस

व्हिश्चुला नदीला मिळते. लेंबर्ग शहर पडण्याबरोबर बग नदी व व्हिश्चुला नदी या दोन नद्यांमधील ग्यालिशियाची उत्तर सरहद्द ओलांडून जर्मन सैन्य उत्तरेकडे पूर्व पोलंडांत जोरानें आंत घुसलें; व झटक्यासरसें 'ल्यूब्लीन खोल्म' हा आगगाडीचा फाटा गांठण्याचा जर्मनीनें प्रयत्न केला. पहिल्या हुलेसरशी हा फाटा गांठतां आला नाहीं, पण जुलई प्रारंभाला त्या फाट्याजवळ जर्मन जाऊन पोंचला असून खोल्म, ल्यूब्लीन, इव्हनगोराड, हा आगगाडीचा फाटा जर्मनीच्या ताब्यांत जाईल असा अंदाज आहे. पूर्व पोलंडांतील जर्मनीच्या या लढाईचा अर्थ काय ? वार्साकडे इव्हनगोराड येथून व्हिश्चुला नदीच्या डाव्या किनाऱ्यानें एक फाटा जातो; एक फाटा बिलासस्टॉक व खोल्म या फाट्यांच्या मध्यभागांतून वार्साकडे जातो; व उत्तरेकडून फिटरगड व मॉस्को येथून येणाऱ्या आगगाडया बिलासस्टॉक येथें मिळून वार्साकडे दक्षिणेस उतरतात. म्हणजे वार्सा शहराला जर सर्व रशियन साम्राज्यापासून अलग करावयाचें असेल तर बिलासस्टॉक व खोल्म अर्थात् बग नदीच्या पश्चिमेकडील सर्व प्रांत हस्तगत केला पाहिजे. खोल्मच्या जंक्शनजवळ जर्मन जाऊन पोंचतांच उत्तरेस बिलासस्टॉकच्या जंक्शनजवळ पोंचण्याचा प्रयत्न तावडतोब करण्यांत येईल. पूर्व प्रशियांत सेनापति हिंडेनबर्ग हे जून महिन्यांत जाऊन बसले असून तेथें जर्मनीची मोठी सेना जमा होत असल्याची बातमी प्रसिद्ध झाली आहे. उत्तरेकडील कोन्हो व कोरलंड या प्रांतांतील स्वारीकरितां म्हणजे रिगाच्या आखातांतील रिगा बंदर घेण्याकरितां किंवा पूर्व प्रशियाच्या दक्षिण-पूर्वेस असलेला नेरू नदीचा आगस्टोव्हो प्रांत व्यापून बिलासस्टॉक जंक्शन घेण्याकरितां हें सैन्य गोळा होत आहे हें निश्चयानें सांगणें कठीण आहे; तथापि ग्यालिशियांतील सैन्य ज्या अर्थी पूर्व पोलंडांतून उत्तरेस वर चढूं लागलें आहे, त्याअर्थी सेनापति हिंडेनबर्गहि उत्तरेकडून बिलासस्टॉक जंक्शनवर उतरून वार्साला सर्व रशियन साम्राज्यापासून अलग करण्याचा प्रयत्न केल्यावांचून राहाणार नाहीं असें उघड होतें. महायुद्धाच्या प्रारंभीं ऑस्ट्रियानें लेंबर्ग येथून उत्तरेस जाऊन बग नदीच्या किनाऱ्यानें वर चढावें व पूर्व प्रशियांतून जर्मनीनें खालीं उतरून नेरू नदी ओलांडून बिलासस्टॉक मार्गानें बग नदीवर यावें, आणि बग नदीवर व नेरू नदीवर चरांच्या चक्रव्यूहाची तटबंदी करून रशियास थोंपवून धरून रशियासंबंधानें दोघांनीं स्वस्थ राहून इतर उद्योगास लागावें, असें ऑस्ट्रिया-जर्मनीचें लष्करी धोरण ठरलें होतें; पण प्रारंभीं

रशियन सेनापति ग्रँड ड्यूक निकोलस यांनीं ऑस्ट्रियन सैन्याचा धुव्वा उडवून दिल्यामुळें प्रारंभींचे बेत कागदांत गुण्डाळून ठेवून हंगेरीचें संरक्षण करतां करतां ऑस्ट्रिया–जर्मनीस पुरेवाट झाली, पण मे–जून महिन्यांत ग्यालिशियामध्यें एका मागून एक विलक्षण जय ऑस्ट्रिया–जर्मनीस मिळाल्यामुळें अगदीं प्रारंभीचे बेत अमलांत आणण्यास त्यांना सवड मिळाली आहे. जुलई महिन्यांत खोल्म, ल्यूब्लीन व इव्हनगोराड या टापूंत निकराच्या लढाया होतील असा रंग दिसत नाहीं; पण हा टापू ओलांडून वार्साच्या रोखानें ज्यावेळीं जर्मन सैन्य उत्तरेस जाऊं लागेल त्यावेळीं रशिया निकरानें लढल्यावांचून राहाणार नाहीं. त्याचप्रमाणें फिटरगडकडून वार्साकडे येणारी आगगाडी जर्मनीच्या ताब्यांत जाऊं नये म्हणून रशियाचें उत्तरेकडील सैन्य जिवापाड लढण्यास कमी करणार नाहीं. वार्सासंबंधाच्या या युद्धास कसा काय रंग चढतो हें जुलई महिन्यांत व्यक्त होऊं लागेल.

इंग्लंडची तयारी

ग्यालिशियाच्या युद्धांत रशिया पेंचांत आलेला पाहून जर्मनीनें आपले मूळचे बेत अमलांत आणण्याचा उद्योग सुरू करावा ही ओघाओघानेंच होणारी गोष्ट होय. जर्मनीस कांहीं वेळ तसें करण्यास जरी फुरसत मिळाली तरी अखेरीस जर्मनीचा कोंडमारा करून तहाची याचना करावयास जर्मनीस भाग पाडणें इंग्लंडास शक्य आहे; व त्या दृष्टीनें इंग्लंडचे उद्योग जारीनें सुरू आहेत. इंग्लंड, फ्रान्स, इटली व रशिया या चार देशांतील युद्धास लायक अशा पुरुषांची संख्या काढली, मग ते पुरुष १६ वर्षांचे असोत, १७ वर्षांचे असोत, किंवा ५० वर्षांचे असोत, तर ती संख्या ऑस्ट्रिया–जर्मनी व टर्की यांच्या तसल्या संख्येहून दुप्पट भरते. ऑस्ट्रिया व जर्मनी यांना कितीएक वर्षांच्या शिस्तीचा व व्यवस्थेचा फायदा ह्या कामीं मिळणारा आहे ही गोष्ट खरी; पण या महायुद्धांत एक जगावें तरी किंवा मरावयाला तयार व्हावें, असा आणीबाणीचा प्रसंग आपल्या देशावर आलेला आहे; ही गोष्ट इंग्लंड, फ्रान्स, इटली व रशिया या चारहि राष्ट्रांतील लोकांच्या हृदयांत ग्यालिशियांतील रशियन पिछेहाटीनें पूर्णपणें बिंबवली आहे. तेव्हां कितीएक वर्षांच्या शिस्तीची उणीव देशाभिमानाच्या स्फूर्तीनें भरून निघणारी आहे. आज जरी जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांचें सैन्य संख्येनें अधिक दिसलें तरी १९१६ सालच्या प्रारंभाला जर्मनी संख्येनें अधिक राहाणार नाहीं, व १९१७ सालच्या प्रारंभीं तर इंग्लंडची

संख्या जर्मनीच्या मानगुटीवर बसल्यावांचून राहाणार नाहीं ! आपली सर्व संख्या उपयोगांत आणतां यावी म्हणून इंग्लंडच्या सर्व प्रजाजनांची नोंद करण्याचें बिल पार्लमेंटपुढें आलें आहे, व जुलई महिन्यांत तें पास झाल्यावर संख्येच्या बाबींतील कमीपणा भरून काढण्यास जारीचे उद्योग सुरू होतील. प्रजाजन आयते आहेत; त्यांची नोंद केली म्हणजे कामास सुरुवात झाली, नवीन कांहीं उत्पन्न करावयास नको. पण दारूगोळ्यांची गोष्ट तशी कोठें आहे ? सैन्याला लागणारा पोषाख, सैन्याला लागणाऱ्या मोटारगाड्या, सैन्याला लागणाऱ्या बंदुका, तोफा व दारूगोळा हीं सर्व उत्पन्न करावीं लागतात. दारूगोळा जेव्हां पाण्यासारखा खर्च करावा तेव्हां चरांच्या चक्रव्यूहाची फळी फोडतां येते. हें तत्त्व ग्यालिशियाच्या युद्धांत जर्मनीनें पूर्णपणें स्थापित केलें आहे. ग्यालिशियांत हा अनुभव येत असतांना किंबहुना तत्पूर्वीहि फ्रान्समध्यें व बेल्जममध्यें तोच बोध इंग्लंडच्या व फ्रान्सच्या सैन्यानें घेऊन टाकला होता. नौचापेलीच्या लढाईंत दोनतीन दिवसांत सबंध बोअर युद्धांत जितका दारूगोळा खर्च झाला तितका खर्च होऊंन गेला; आणि दारूगोळ्याच्या सांठ्याचें महत्त्व इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या हृदयांत बिंबलें. नौचापेली येथें जय मिळाला खरा, पण दारूगोळा संपल्यामुळें पुढें पाऊल टाकतां आलें नाहीं. ही दारूगोळ्याची कमतरता मे-जून महिन्यांत इंग्लंड व फ्रान्स यांना पावलोंपावलीं नडली आहे. डुनाजीच्या लढाईंत जर्मनीनें रशियाची फळी फोडली असें ऐकल्यानंतर इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या सैन्यांनीं जर्मनीच्या चक्रव्यूहावर तुटून पडावयास नको होतें काय ? रशियाची एकसारखी पिछेहाट होत आहे व जर्मनी त्याचा पाठलाग करीत आहे अशा रोज बातम्या येत असतांना इंग्रज व फ्रेंच स्वस्त कसे बसतील ? इंग्रज व फ्रेंच स्वस्थ बसले नाहींत. मे व जून दोनहि महिने सैन्य लढत राहिलें, सेनापति लढत राहिले, बंदुका लढत राहिल्या, तोफा लढत राहिल्या; इतकेंच नव्हे, तर मुत्सद्दी व प्रधानमंडळ, व्यापारी लोक, व्यांका, लहानापासून मोठाल्या सर्व कारखान्यांत असलेले बायकांमुलांसकट सर्व कामकरी लोक ही सर्व युद्धकलेचीं अदृश्य यंत्रें जोरजोरानें भ्रमण पावूं लागलीं. हा चमत्कार नुसत्या इंग्लंडांत व फ्रान्सांत घडून आला असें नव्हे, तर जपान व अमेरिका येथीलहि हरएक कारखाना दारूगोळा निर्माण करण्याकरितां व तो रणभूमीकडे पोंचविण्याकरितां गरगर फिरूं लागला. दारूगोळ्याचा सांठा तयार करण्याच्या

कामास मे–जूनमध्यें इंग्लंडनें प्रारंभ केला, व १९१६ सालच्या प्रारंभाला कोणत्याहि रणभूमीवर दारूगोळ्याचा यत्किंचित्हि तुटवडा पडणार नाहीं; इतकेंच नव्हे तर, अविचाराची नासधूस सहज खपून जाण्याइतका तो सांठा मोठा होईल, असा भरंवसा इंग्लंडास वाटत आहे. असें कां वाटूं नये ? तर्कदृष्ट्या या भरवशांत कोणचा लेचापेंचा दुवा आहे ? कोणचाच नाहीं. खुद्द दारूगोळ्याची नसली तरी इंग्लंड व फ्रान्स यांमध्यें इतर जिन्नस तयार करणाऱ्या कारखान्यांतील यंत्रसामग्री येवढी मोठी आहे कीं, या सर्व यंत्रांनीं जर एकसारखा दारूगोळा तयार केला तर रणभूमीच्या पट्ट्यावर नव्हे, तर सर्व जर्मन साम्राज्यावर दारूगोळ्यांचा पाऊस पाडणाऱ्या तोफांचे मेघ इग्लंडांतून युरोपकडे वाहूं लागतील ! इंग्लंडची स्वतःची यंत्रसामग्री एवढी मोठी आहे. शिवाय इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यापाशीं कधींहि न संपणारा द्रव्यनिधि आहे. इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या संपत्तीशीं जर जर्मनी–ऑस्ट्रियाच्या संपत्तीची तुलना केली, तर जर्मनी–ऑस्ट्रिया याकामीं मर्यादित दिसतील व इंग्लंड, फ्रान्स अमर्यादित दिसतील. रणभूमीवर या अमर्यादित द्रव्याचा काय उपयोग ? सोन्यारुप्याचा दारूगोळा, बंदुकींतून व तोफांतून उडवून लोखंडी शत्रू कसा मार्गें हटणार ? रणांगणावर जरी त्या सोनेरी व रुपेरी गोळ्यांचा उपयोग नसला, तरी दारूगोळा निर्माण करण्याचे कामीं सोन्यारुप्याची शक्ति अद्भूत आहे. इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया व इटली येथील हरएक यंत्रावर हरएक इंजिनीअरवर व हरएक कामकऱ्यावर पूर्ण सत्ता प्रधानमंडळाच्या हातीं आली आहे. पण जपान व अमेरिका येथील यंत्रें, इंजिनीअर्स व कामकरी यांच्यावर प्रधानमंडळाची सत्ता कशी चालणार ? कायद्यानें जरी नाहीं तरी सोन्यारुप्याच्या मध्यस्थीनें जपान व अमेरिका येथील सर्व यंत्रांवर इंग्लंडची सत्ता मे–जून महिन्यापासून सुरू झाली आहे, आणि समुद्रावर इंग्लंडचें वर्चस्व अबाधित राहिलेलें असल्यामुळें आगबोटींतून एका किनाऱ्याचा दारूगोळा इंग्लंडास दुसऱ्या किनारीं सहज लीलेनें नेतां येतो. इंग्लंडचा पैसा अमर्यादित, समुद्रावरील वर्चस्व अबाधित, व इंग्लंडच्या बाजूची लायक व लढवय्या उमेदवारांची संख्या दुप्पट. न्यून येवढेंच कीं, चरांच्या चक्रव्यूहांचें स्वरूप, आगगाडीच्या व्यवस्थित धांवण्याची चलाखी, व तोफखान्याच्या बेसुमार माऱ्यानें चरांचे चक्रव्यूह फोडण्याची युद्धकला, ह्या बाबींचें नुसतें बौद्धिक ज्ञान नव्हे, लढाईच्या खात्यांत प्रत्येक रंध्ररोमांत खेळून राहिलेलें

ज्ञान महायुद्धास सुरुवात होण्यापूर्वी कांहीं वर्षें इंग्लंडास व्हावयास पाहिजे होतें. त्या अज्ञानाचें प्रायश्चित्त ग्यालिशियाच्या पराभवानें इग्लंडच्या चौकडीनें घेतलें आहे. आतां ज्ञानविज्ञान चांगलें झालें आहे. पूर्वीच्या चुका भरून काढून जर्मनीवर चढ करण्याच्या मार्गाला इंग्लंड आतां लागलेला आहे. मे-जून महिन्यांत रशियाची पिच्छेहाट ग्यालिशियांत होत असतांना इसर नदीवर यिप्रेसच्या बाजूवर आरास व लेन्स या टापूंत किंवा आरगॉन प्रांतांत इंग्रज व फ्रेंच जर्मनीशीं बऱ्याच निकरानें लढत होते, पण दारूगोळ्याचा मोठा सांठा जवळ नसल्यामुळें तशी निकराची चढाई करण्यास फ्रेंच सेनापति जनरल जॉफ्रे यांनीं सम्मति दिली नाहीं. शिवाय ग्यालिशियांतून रशियाची पूर्ण पिछेहाट झाल्यानंतर वार्साच्या नादाला न लागतां पश्चिमेस कॅलेकडे जर्मनीचा मोर्चा पुन्हां वळण्याचा संभव आहे. कारण, आज वार्सा घेतला तर पुढें काय ? व्हिश्चुला नदीच्या कांठीं बसावयाचें तें बग नदीच्या काठीं तळ देऊन बसावयाचें, एवढेंच ना ? पण १९१६ सालापासून इंग्लंडच्या पक्षाची वरचढ होऊं लागेल त्याची वाट काय ? ही वरचढ होऊं लागण्यापूर्वी जर्मनीनें अशा जागा व्यापिल्या पाहिजेत कीं त्या वरचढीचें फळ इंग्लंडच्या पदरांत पडणार नाहीं, किंवा फ्रान्स व रशिया यापैकीं कोणीतरी दमून जाऊन तह करण्यास राजी होईल. रशियाला दमवावें तर तें धूड फार मोठें. पारिस घेतल्यानें फ्रान्स दमला जाण्याचा संभव. पारिस घेतां आलें तर फ्रान्स दमतो, आणि कॅले व कॅलेचा दक्षिण किनारा हीं जर घेतां आलीं तर इंग्लंडचे प्रयत्न विफल होतात; इंग्लंडचे प्रयत्न विफल करण्याचा दुसरा एक मार्ग म्हणजे निस्टरच्या कांठानें काळा समुद्र गांठून ओडेसा बंदर घेऊन पाणबुड्या बोटींच्या व तुर्की आरमाराच्या जोरावर तुर्की साम्राज्याशीं काळ्या समुद्राच्यामार्फत संलग्न होणें हा होय. अशा रीतीनें संलग्न झाल्यानें ग्रीस, रुमानिया, बल्गेरिया आदि करून सर्व बाल्कन देशांना मत्सर न वाटून इटलीप्रमाणें बाल्कन प्रदेश युद्धाच्या ज्वालेनें न पेटवितां तुर्की साम्राज्याच्या मार्फत सर्व मुसलमानी जगांत युद्धाच्या आगीच्या दिवट्या फिरवितां येण्यासारख्या आहेत. एक कॅले तरी घ्यावें किंवा काळ्या समुद्रापर्यंत तुर्की साम्राज्याशीं संलग्न होऊन सर्व मुसलमानी जगाला आपल्या करंगळीभोंवतीं गरगर फिरावयास लावावें, एरव्हीं १९१५ सालीं पसरलेल्या व १९१६-१७ सालीं आवळल्या जाणाऱ्या इंग्लंडच्या जाळ्यांतून जर्मन मासोळीची सुटका होणें

शक्य नाहीं. ग्यालिशियांतील पिछेहाटीमुळें काळचा समुद्राकडे धांव घेणें कॅलेवरील हल्ल्यापेक्षां कमी नुकसानीचें आहे. तथापि, 'मूले कुठारः' या न्यायानें कॅलेकडे जर जर्मनीची चढाई झाली तर प्रतिकाराला लागणारा दारूगोळा कमी पडूं नये म्हणून जून महिन्यांत जर्मनीच्या चक्रव्यूहावर जनरल जोफ्रे यांनीं तितके निकराचे हल्ले केले नाहींत. फ्रान्समधील लढाईप्रमाणेंच इटली व ऑस्ट्रिया यांच्यामधील चढाई चक्रव्यूही स्वरूपाची झाली असून जून महिन्यांत इझानो नदीवर ट्रिस्टीच्या बाजूला थोडेसे पुढें सरकण्यापलीकडे इटलीची विशेष प्रगति झाली नाहीं. वार्सा किंवा ओडेसा यापैकीं कोणच्या ना कोणच्या तरी धोरणाची वासलात लागून जाई-पर्यंत स्वसंरक्षणास लागण्यापलीकडे अधिक सैन्य इटलीच्या अंगावर ऑस्ट्रिया पाठवणार नाहीं. जून महिन्यांत तुर्की युद्धालाहि विशेष तेज आलें नाहीं. इराणी आखातांतून युफ्रेटीस व तैग्रीस या नद्यांच्या मार्गानें बसरा कुर्ना सोडून उत्तरेस जाण्यास इंग्रजी सेनेनें जून महिन्यांत आरंभ केला इतकेंच. डार्डानेलिसची लढाई एक प्रकारच्या सुस्तीनेंच चालली आहे. जर्मनी जर कॅलेकडे वळला तर फ्रान्स बेल्जमकडे इंग्लंडचें सर्व लक्ष वेधलें जाऊन डार्डानेलिसच्या कामगिरीस सुस्तीचेंच नव्हे, तर हेळसांडीचेंहि स्वरूप प्राप्त होईल. पण पारीस कॅले यांच्या ऐवजीं वार्सा घेऊन ओडेसाकडे जर जर्मनीचा मोर्चा फिरला तर डार्डानेलिसमधील सुस्ती पार नाहींशी होऊन सर्व बल खर्च करून ओडेसाला जर्मनी पोचंण्यापूर्वी कॉन्स्टांटिनोपल शहरांत इंग्रज सैन्य शिरल्यावांचून राहणार नाहीं.

महायुद्धाचा जुलई-आगस्ट महिना

जून महिन्याप्रमाणें जुलै महिन्यांतहि युद्धाचा खरा भर पश्चिमेपेक्षां पूर्वेकडेच होता. मे महिन्याच्या प्रारंभापासून रशियाचा पिच्छा पुरविण्यास जर्मनीनें जो प्रारंभ केला आहे त्याचा शेवट जुलै अखेरहि झालेला नाहीं. ग्यालिशियन युद्धास सुरुवात होऊन तीन महिने होऊन गेले तरी अद्याप त्या बाजूच्या युद्धाचा कांहींच निकाल लागलेला नाहीं. आणखी तीन महिने म्हणजे नोव्हेंबर-डिसेंबरांत थंडी पडून बर्फाचा करडा अंम्मल युरोपांत सुरू होईपर्यंत रशियाच्या बाजूचें युद्ध असेंच निकरानें चालेल, असा अंदाज आहे. रशियाच्याच बाजूला एवढी भर कां ? रशियावर निकराचे हल्ले करण्यांत ऑस्ट्रिया जर्मनीस फायदा कोणता ? सर्व्हियासारखा चिमुकला देश एकदां कायमचा चिरडून टाकण्याचा सोडून देऊन रशियाच्या मार्गें हात धुवून लागण्यांत कोणता मतलब ? कॅले किंवा पारिस घेतल्यानें पश्चिम बाजूच्या रणभूमीची एक तऱ्हेची परिसमाप्ति होण्याचा संभव असतांना व दोन्ही ठाणीं जर्मनीच्या छावण्यांपासून पन्नास-पाऊणशें मैलांच्या अंतरावर असतांना अजस्र शत्रूंचा पाठलाग करून मृगजलाच्या मार्गें धावल्याप्रमाणें स्वतःच्या सेनेची फसवणूक जर्मनीं कां करून घेत आहे ? पंचवीस-तीस लाख सैन्य रशियाच्या अंगावर पाठवून वार्साच्या सभोंवती जमिनींत धान्य पेरल्याप्रमाणें मशिनगन्स व मोठ्या तोफा पेरीत बसण्याचा उद्योग जर्मनीस कशाला पाहिजे ? हें एवढें लष्करी सामर्थ्य आल्प्स पर्वतावरून जर खालीं इटलीच्या अंगावर कोसळून पडलें असतें तर रोमपर्यंत किंवा जिनेव्हापर्यंत नुसत्या वजनाखालीं इटलीची पोळी लाटली जाऊन इटलीनें स्वतंत्र तह नसता का केला ? या प्रश्नास उत्तर असें आहे कीं, इटलीचा पुरा मोड केल्यानें महायुद्ध थांबत नाहीं. इटली महायुद्धास सामील होण्यापूर्वी महायुद्ध जोरानें चाललें होतें; आणि उद्यां इटली जरी कर्मधर्मसंयोगानें पुन्हां गप्प बसला तरी महायुद्ध तसेंच पुढें जोरानें चालेल. महायुद्धाचा प्रारंभ, मध्य व अंत इटलीवर बिलकूल अवलंबून नाहीं. इटलीनें जय मिळवून ट्रिस्टी प्रांत हस्तगत करून घेतला तर त्यांत इटलीचें कल्याण आहे; आणि महायुद्धाचें आयुष्य कमी करण्याचें श्रेय इटलीस मिळणार आहे; पण इटली महायुद्धाच्या मुख्य स्तंभापैकीं एक स्तंभ पूर्वी नव्हता, आज नाहीं व पुढेंहि होणार नाहीं. अशा स्थितींत इटलीच्या

बाजूला स्वसंरक्षण करण्यापलीकडे ऑस्ट्रियानें विशेष लक्ष देऊं नये हें साहजिक आहे. इटलीनें इसोना नदी ओलांडली असून गारीज व ग्रॅडिक्स या ठाण्यांवर हल्ला चढविला आहे. व थोड्याच अवकाशांत इटली ट्रिस्टी बंदर गांठील असा अंदाज आहे, ट्रिस्टी बंदरांतील दारूगोळा तयार करणारीं यंत्रें ऑस्ट्रिया दुसरीकडे नेऊं लागला आहे; यावरून प्रसंग पडल्यास ट्रिस्टी बंदर सोडण्याचा ऑस्ट्रियाचा संकल्प झालेला दिसतो असें अनुमान निघतें. गेले अडीच महिने इटलीचें पाऊल ज्या हिशोबानें पुढें पडत आहे त्या हिशोबाचा धिमेपणा पाहिला असतां हिंवाळ्याच्या सुरुवातीपर्यंत ट्रिस्टी प्रांत व्यापण्याहून अधिक मोठी कामगिरी इटलीच्या हातून होणार नाहीं. अशा स्थितींत हिंवाळ्यापर्यंतचे पुढील तीनचार महिने ऑस्ट्रिया–जर्मनीनें रशियावरच आपलें सैन्य पाठवीत रहावें व कडक हिवाळ्याच्या दिवसांत दक्षिणेस भूमध्य समुद्राच्या कांठची जरा उबदार हवा खाण्याकरितां आपल्या लष्करास खालीं पाठवावें, हें जर्मनीच्या दृष्टीनें अव्यवस्थितपणाचें लक्षण नव्हे. इटलीची गोष्ट एका बाजूला राहूं दे; पण सर्व्हियाला अद्याप जिवंत कां ठेवलें ? सर्व्हिया जिवंत राहिला आहे याचें कारण ऑस्ट्रिया–जर्मनीची इच्छा नव्हे सर सर्व्हियाचा पराक्रम होय. सर्व्हियाला नामशेष करण्याचा ऑस्ट्रियानें दोनवेळ प्रयत्न केला; पण तो प्रयत्न दोन्ही वेळां फसला. सर्व्हियाचें चिमुकलें राष्ट्र जिवावर उदार होऊन लढलें आणि दुसऱ्या खेपेस सर्व्हियाचा अर्धा अधिक भाग ऑस्ट्रियाच्या ताब्यांत गेला असतांना सर्व्हियानें स्वदेशांतून शत्रूस बाहेर पिटाळून लावलें; या दुसऱ्या स्वारीनंतर गेल्या चार पांच महिन्यांत सर्व्हियावर ऑस्ट्रियाची तिसरी स्वारी कां झाली नाहीं ? या अवधींत भयंकर ज्वराच्या सांथीनें सर्व सर्व्हिया देश होरपळून गेला होता; अशा वेळीं ऑस्ट्रियानें आपलें यमकृत्य सहजासहजीं कां उरकून घेतलें नाहीं ? सांप्रत सर्व्हिया रोगग्रस्त नसून पुन्हां ताजातवाना झाला आहे, आणि त्याला इंग्रजांची व फ्रेंचांची मदत मिळाली असून इंग्रजी तोफा व इंग्रजी छोट्या लढाऊ बोटी सर्व्हियाच्या डान्यूब नदीच्या सरहद्दीचें संरक्षण करीत आहेत. इतकी सर्व्हियाची पुन्हां बळकटी झाल्यावर ऑगस्टमध्यें सर्व्हियावर ऑट्रियाची तिसरी स्वारी होणार, अशी बोलवा ऐकूं येऊं लागली आहे. इतके दिवस ऑस्ट्रिया स्वस्थ कसा बसला ? स्वस्थ बसला याचें कारण चार महिन्यांपूर्वी प्रिजमिसलचा किल्ला घेऊन कार्पेथियन पर्वताच्या डोक्यावर ज्यावेळीं रशिया चढला, त्यावेळीं

हंगेरीचा बचाव करण्याकरितां इतर सर्व बाबी बाजूला सारून एकट्या रशियाकड सर्व लक्ष लावून ठेवणें ऑस्ट्रिया–जर्मनीस भाग पडलें. मार्च महिन्याच्या २२ तारखेस प्रिजमिसलचा किल्ला रशियानें घेतला; आणि तेव्हांपासून ऑस्ट्रिया–जर्मनीस दुसरें तिसरें कांहीं सुचेनासें झालें. गेले तीन महिने रशियाची पिच्छेहाट होत आहे खरी; पण रशियाशिवाय अन्य विषयाकडे लक्ष पुरविण्यास फुरसदच रशिया देत नाहीं. प्रिजमिसल ऑस्ट्रियानें पुन्हां परत घेतलें, लेंबर्ग पडलें, ग्यालिशियाचा किरकोळ कोंपरा मात्र रशियाच्या ताब्यांत राहिला; या गोष्टी मे–जून महिन्यांतच घडून आल्या. जुलै अखेरीस वार्सा सोडून देऊन व्हिश्चुला नदीपासून बग नदीपर्यंत मागें हटण्याचा रशियानें उपक्रमहि केला; पण रशिया मागें हटतो आहे तो कसा हटतो आहे? मनुष्यानें कान पकडले असतां लांडगा जसा मागें हटतो त्याप्रमाणें, एक कान जर्मनीच्या हातांत देऊन व एक कान ऑस्ट्रियाच्या हातांत देऊन त्या दोघांनाहि आपल्याबरोबर मागें ओढीत नेऊन मागील दोन पायांवर उभा राहून हा रशियन लांडगा मागें सरकत चालला आहे. ऑस्ट्रियाचें व जर्मनीचें लष्कर हा आपल्याबरोबर पूर्वेकडे खेंचून नेतो आहे, इतकेंच नव्हे तर जर्मनीनें किंवा ऑस्ट्रियानें फाजील लगट केल्यास त्याचे नाक डोळे फाडून काढण्यास या लांडग्याचे पुढच्या दोन पायांचे पंजे सज्ज आहेत. बरें, कान सोडून देऊन एखाद्या नदीनाल्याच्या कांठीं स्थिर आसन मांडून स्वस्थ बसावें तर चारी पायांवर उठाव घेऊन मस्तकावर झडप घालण्यास हा लांडगा तयार! याच्या चारी पायांपैकीं एक पाय अजिबात मोडल्याशिवाय रशियाची पिछेहाट जर्मनी–ऑस्ट्रियाला यशदायक न होतां उलटी त्रासदायक होणारी आहे. एखाद दुसरा पाय मोडण्याकडे जर्मनी–ऑस्ट्रियाचें सर्व लक्ष वेधून राहिलें आहे; आणि कोणत्याच पायास इजा होऊं न देतां जर्मनी–ऑस्ट्रियास आपल्या भीतीच्या सावलींत नेहमीं गुरफटून ठेऊन त्यांच्या घरादारापासून, त्यांच्या आगगाडीच्या जाळ्यापासून आणि पश्चिमेकडील किंवा दक्षिणेकडील रणक्षेत्रापासून पूर्वेस फार दूरवर दलदलीच्या दऱ्याखोऱ्यांत मोठ्या विजयाच्या नादानें विलोभून नेण्याचा डाव पराभूत झालेला रशिया खेळत आहे! रशियन आस्वलाची एखादी तंगडी तरी मोडली पाहिजे, किंवा धूर्तानें फसविलें म्हणून स्वतःचा अपजय तरी कबूल केला पाहिजे. या दोन गोष्टींपैकीं एखादी गोष्ट घडून येऊन रशियन प्रकरण निकालास लागल्याशिवाय

सर्व्हियावर ऑस्ट्रियाची तिसरी स्वारी होण्याचा संभव नाहीं. रशियन सैन्याची व जर्मन सैन्याची गुंतागुंत सांप्रत इतकी बिकट झाली आहे कीं, निकालाच्या वेळेशिवाय ती गुंतागुंत सोडविणें फार मुष्कीलीचें होणार आहे. ही गुंतागुंत जुलै महिन्यांत अधिक पेंचाची कशी झाली हें पहाण्यापूर्वी पश्चिम रणभूमीचें प्रथम निरीक्षण करणें जरूर आहे.

जून महिन्याप्रमाणें जुलै महिन्यांतहि बेल्जम व फ्रान्समध्यें लढाया सुरू होत्या. इसर नदी, यिप्रेस, लाबासी व आरास या टापूमध्यें जर्मनी कुरतडत होता, आणि आरगोन प्रांतांत फ्रान्स जर्मनीला कुरतडत होता. जर्मनांनीं इंग्रजांचा चर घ्यावा तर इंग्रजांनीं दुप्पट जोरानें उलट हल्ला करून तो चर परत घ्यावा; अशा स्वरूपाची लढाई सर्व महिनाभर चालली होती. कुरतडत कुरतडत जर्मनीच्या चरांतील अशक्त व लुला चर शोधून काढून त्या जागीं जोराचा हल्ला करून तेथें फळी फोडून जर्मनीला फ्रान्समधून व बेल्जममधून हांकून देणें हें इंग्लंडचें व फ्रान्सचें कर्तव्य आहे, पण जर्मनी कशाला कुरतडत होता ? रशियाच्या बाजूला जर मुख्य लढाई लढवावयाची होती तर कॅले किंवा पारिस यांच्या दिशेनें हे किरकोळ हल्ले कां ? असल्या निष्फळ हल्ल्यांत मनुष्यबळ व यंत्रबळ खर्च करणें म्हणजे एक प्रकारची नाहक उधळपट्टी नव्हे काय ? जर्मनीला अशी उधळपट्टी करतां येणें शक्य आहे काय ? सर्व बाजूनीं जर्मनी कोंडला गेला आहे आणि आज नाहीं उद्यां या कोंडमाऱ्यांचे पाश आवळले जाऊन जागच्या जागीं जर्मनीच्या नाड्या थंड पडूं लागावयाच्या आहेत. या अंतस्थ मृत्यूपासून सुटका करूं पहाणाराला अहेतुक वर्तन शोभतें काय ? फ्रान्सचें कुरतडणें अहेतुक नाहीं तसेंच जर्मनीचें कुरतडणें अहेतुक नाहीं. जर्मनीच्या फळींतील दुर्बल जागा शोधून काढून त्यावर जोराचा हल्ला चढविणें हा फ्रान्सचा हेतु आहे. दुर्बल जाग्यावर हल्ला चढविण्याचा फ्रान्सचा हेतु विफल करण्याकरितां आणि सबळ जाग्यासमोरच फ्रेंच सेना डांबून ठेवण्याकरितां जर्मनी उलट हल्ले करीत असतो. असले हल्ले करून फ्रान्सचे किंवा इंग्लंडचे कांहीं चर घेतले म्हणजे दुसऱ्या ठिकाणीं केलेली जुळवाजुळव मोडून टाकून जर्मनीच्या हल्ल्याच्या ठिकाणीं फ्रान्सला धांवत जावें लागतें. शिवाय असल्या हल्ल्यामुळें जर्मनीच्या नव्या यंत्रबलाचीहि आपोआप परीक्षा होते. फ्रान्स व बेल्जमच्या टापूंत जर्मनीनें ९५ हजार मशिनगन्स आणल्या आहेत: हा टापू एकंदर पांचशें मैल लांबीचा आहे. या ५००

मैलांपैकीं ४०० मैल जागते किंवा लढते आहेत असें धरून चाललें तर तीन खणाला एक मशिनगन पडते; आणि पंचवीस हजार मशिनगन्स फ्रान्सच्या बाजूला यावयाच्या आहेत. एक मशिनगनला दोन इसम पुरतात. २-३ खणांतील दोन मशिनगनच्या खांबामध्यें दोन बंदुकवाले उभे असले म्हणजे काम भागतें. एक लाख मशिनगन्स म्हणजे दोन लाख मशिनगन्सचीं माणसें, त्यांच्या आजूबाजूस उभ्या रहाणाऱ्या दोन लाख बंदुका, व ह्या चार लाखांच्या पुढील ओळींच्या तोंडामागें चार लाखांची पुन्हां कुमक; शिवाय मोठ्या तोफा आणि प्रसंगीं इकडून तिकडे नाचवावयाचें हालतें लाख दीड लाख सैन्य म्हणजे एकंदर दहा लाख सैन्यावर फ्रान्स व बल्जम या सर्व पट्टीचें संरक्षण भागवितां येतें. फ्रान्स-बेल्जमच्या बाजूला पंधरा लाखापर्यंत जर्मनीचें सैन्य सांप्रत असावें असा अंदाज आहे; आणि रोज या पंधरा लाखांपकीं कांहीं लोक रशियाकडे रवाना होत आहेत. पंधरा सतरा वर्षांचीं मुलें व पन्नाशीवरचे म्हातारे यांचें मिळून नवीन दहा लाख निर्वाणीचें सैन्य जर्मनींत सांप्रत तयार होत आहे. हें आबालवृद्ध लष्कर जसजसें तयार होतें तसतशा त्यांच्या तुकड्या फ्रान्सच्या बाजूला रवाना होतात. मशिनगन्स चालविण्यांत ही नवी मंडळी पटाईत झाली म्हणजे जुने कसलेले वीर मोकळे होतात आणि ते समोरील फ्रेंचांच्या किंवा इंग्रजांच्या चरांना डंवचून मागें परततात. डिवचल्यामुळें संतप्त झालेला शत्रू अंगावर चाल करून येत असतांना, या धरून आणलेल्या बालवृद्धांना जर चरांच्या कोटांचे किल्ले सांभाळतां आले तर ते परीक्षेंत उतरले असें समजून मोकळें झालेलें सैन्य रशियाकडे रवाना करण्यांत येतें. फ्रान्स-बेल्जमचा सर्व पट्टा दुय्यम तिय्यम प्रतीच्या दहा लाख सैन्याला सांभाळतां यावा या उद्देशानें कुरतडण्याचें, नवीन मशिनगन्स बसविण्याचें, आणि नव्या जुन्यांची बदली करण्याचें जर्मनीचें काम चालू आहे. फ्रान्सच्या बाजूचे चरांचे चक्रव्यूह म्हणजे जर्मनीनें आपली युद्धशाळा बनविली आहे. तेथें युद्धकलेचें सप्रयोग प्रत्यक्ष शिक्षण देण्यांत येतें; आणि पास झालेले विद्यार्थी रशियाच्या बाजूला खऱ्या युद्धांत काम करण्याकरितां पाठविण्यांत येतात. जर्मनीचे हे चरांचे किल्ले फ्रान्स व इंग्लंड लवकर कां हस्तगत करीत नाहींत ? फ्रान्सपाशीं मनुष्यबल कमी आहे किंवा यंत्रबल कमी आहे असें म्हणतां येत नाहीं. मग या ढिलाईचें कारण काय ? दारूगोळ्यांचा तुटवडा हें या ढिलाईचें मुख्य कारण आहे. नौचापेली येथें इंग्रजांनीं मोठा जय मिळविला

त्याप्रमाणें आरगोन प्रांतांतहि फ्रान्सनें मोठमोठे जय मिळविले. पण जर्मनीची फळी फोडतां आली नाहीं. याचें कारण २–३ दिवस लढत राहिल्यानंतर पुढें आणखी २ दिवस एकसारखा वर्षाव करण्याइतका तोफांच्या गोळ्यांचा सांठाच तोफखान्यापाशीं नव्हता. एप्रिल–मे महिन्यांत इंग्लंड व फ्रान्स यांनीं जर्मनीवर निकराचे हल्ले केले, व नांव घेण्यासारखें शौर्य दाखवून सर्वांकडून वहावा ह्मणवून घेतली; पण त्याच हल्ल्यामुळें दारूगोळ्यांच्या तुटवड्याची बाब चव्हाठ्यावर आली आणि तेव्हांपासून आणखी कांहीं महिने आपली फ्रान्स–बेल्जममधील फळी फोडली जात नाहीं अशी पक्की गांठ मनाशीं बांधून पश्चिम रणक्षेत्र रणशाळा बनवून जर्मनीनें एकट्या रशियाकडे आपलें तोंड फिरविलें. हें असलें तोंड फिरविणें जर्मनीस सुखावह होऊं नये ह्मणून इंग्लंड व फ्रान्स यांनीं जर्मनीस कुरतडण्याचा उद्योग जुलै महिन्यांत अधिक नेटानें चालविला असून नवीन दारूगोळा उत्पन्न करण्याचें काम इंग्लड, फ्रान्स, इटली व रशिया या चारहि देशांत अत्यंत झपाट्यानें व नेटानें जुलैपासून सुरू झालें आहे; आणि असें म्हणतात कीं, थंडीच्या प्रारंभापासून कोणच्याहि बंदुकीस व कोणच्याहि तोफेस दारूगोळा पोटभर मिळाला नाहीं अशी कुरकुरच करतां यावयाची नाहीं.

पोलंडच्या लढाया

जूनच्या तिसऱ्या आठवड्यांत रशियन सैन्यानें लेंबर्ग सोडून पूर्वेकडून स्वतःची पिच्छेहाट करून घेतल्यानंतर जर्मनीचा मोर्चा पूर्वेकडचें तोंड फिरवून उत्तरेकडे वळला. प्रिजमिसलच्या लढायांचे वेळीं किंवा लेंबर्गच्या लढायांचे वेळीं जर्मन सेनेच्या हालचालींत एक गोष्ट विशेषेंकरून दृष्टीस पडली. ती ही कीं, जर्मन सैन्याचें मुख्य वजन प्रिजमिसल व लेंबर्ग या टापूच्या दक्षिणेस असलेल्या सैन्यामध्यें नव्हतें, तर उत्तरेकडून वळसा घालणाऱ्या सैन्यामध्यें होतें. प्रिजमिसल व लेंबर्ग यांच्या उत्तरेस ग्यालिशियाची जी उत्तर सरहद्द आहे ती पश्चिम पोलंड व पूर्व पोलण्ड यांची दक्षिण सरहद्द होय. प्रिजमिसल जर्मनांनीं घेतलें त्यावेळीं पश्चिम पोलण्डची दक्षिण सरहद्द मोकळी झाली; आणि लेंबर्ग घेऊन पूर्वेस फार दूरवर जर्मन सैन्यानें रशियन सैन्याचा पाठलाग केला नाहीं. लेंबर्गच्या पूर्वेस टार्नेपोल प्रांतांतून ३–४ नद्या निघून खालीं दक्षिणेस निस्टर नदीला मिळतात. या चार नद्यांपैकीं तीन नद्यांच्या पलीकडे रशियन सैन्य गेल्यावर दुसऱ्या व तिसऱ्या नदीच्या मध्यें सुरक्षित

जागा पाहून ऑस्ट्रो–जर्मन सैन्य तळ देऊन बसलें आहे. दक्षिणेस निस्टर नदी बऱ्याच ठिकाणीं ओलांडून निस्टर नदीवरचे पूल आपल्या कब्जांत घेऊन निस्टर नदीच्या बांधाआड ऑस्ट्रियन सैन्यानें तळ दिला आहे. निस्टर नदीवर व ल्यूकोविना प्रांताच्या पूर्वेस बेसारेबिया प्रांताच्या सरहद्दीवर रशियन सैन्याच्या व ऑस्ट्रियन सैन्याच्या किरकोळ चकमकी जुलै महिन्यांत झाल्या, पण लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें त्यांस जुलै महिन्याच्या हकीकती नमूद करण्यापलीकडे अधिक महत्त्व नाहीं. निस्टर नदीच्या उत्तर किनाऱ्यावर अशारीतीनें रशियन सैन्यास अडकवून ठेवल्यानंतर जर्मन सेनापति जनरल मॅकेनसेन यानें रावारूस्का व सोकाल या टापूतून एकदम उत्तरेस पूर्व पोलंडांत घुसण्यास सुरवात केली. पहिल्या धडकीसरशी त्यांनीं घामोसचें ठाणें घेऊन इप्रेस व बग या दोन नद्यांमधील आपली फळी झपाट्यानें उत्तरेस रेटली आणि क्रन्सटॉवची दक्षिण गांठून खोल्म जंक्शनच्या दिशेनें अवचित हल्ला चढविला. या अवचित हल्ल्यांत त्यांस यश आलें नाहीं. खोल्मच्या दक्षिणेच्या बाजूंतून रशियन सैन्यानें त्यास मागें लोटलें, आणि क्रॅन्सटॉवच्या टेंकड्यावर जर्मन सैन्य आदळून त्याची गति कुंठित झाली. अशा रीतीनें जर्मनीची पहिली उडी फसल्यानंतर खोल्म व ल्यूबलीन या प्रांतांत रशियानें उलट जर्मन सेनेवर हल्ले करण्यास सुरवात केली आणि जनरल मॅकेनसेन यांना खोल्मच्या पूर्वेस बग नदीपर्यंत पसरलेले आपले हातपाय मागें आवरून घ्यावे लागले. ग्यालिशियाची सरहद्द सोडून पूर्व पोलंडांत एकदम तीस चाळीस मैल आंत घुसलेल्या जनरल मॅकेसेनच्या सेनेस आगगाडी सोडून फार दूरवर गेल्यासारखें झालें. शिवाय रशियन सेनेनें पिछेहाट करतांना पोलंडचा हा भाग उध्वस्त करून टाकलेला होता, त्यामुळें वाटेंत सर केलेल्या मुलुखांतून दाणापाणी मिळण्याची कांहीं सोय नव्हती. ल्युबलीन आणि खोल्म यांच्या दक्षिणेस ज्यावेळीं रशियानें जनरल मॅकेन्सेन यांचे हल्ले मागें परतविले आणि कांहीं ठिकाणीं जर्मन सैन्याला मागें हटविलेंहि त्यावेळीं असें वाटलें कीं, ग्यालिशियांत दोन महिने लढून जर्मनी आतां दमला आहे आणि नवीन ठाण्यावर निकराचे हल्ले करण्याची ताकद जर्मनींत उरली नसून पश्चिमेकडील रणभूमीप्रमाणें पूर्वेकडील रणभूमींतहि जमनी लवकरच चरांच्या भुयारी किल्ल्यांत आपलें सैन्य स्वतःच गाडून घेईल. आगस्ट महिन्याचा दुसरा आठवडा या अशाप्रकारच्या अटकळींत गेला, पण तिसऱ्या आठवड्याच्या आरंभीं जर्मनीच्या प्रचंड

लष्करी डावपेंचाचें खरें स्वरूप एकदम प्रकट झालें. मे आणि जून महिन्यांतील ग्यालिशियन युद्ध जनरल मॅकेन्सेन यानीं चालविलें, जनरल हिंडेनबुर्ग यांचें नांव या युद्धांत ऐकूं आलें नाहीं. एवढें मोठें ग्यालिशियन युद्ध झालें पण त्यांत सेनापति हिंडेनबुर्ग यांचा चेहरा कोठेंच दृष्टीस पडला नाहीं याचें सर्वांस आश्चर्य वाटलें. कांहींनीं असा तर्क काढला कीं, पूर्वीच्या हिंडेनबुर्गी हालचालीनीं जर्मन सैन्याची फार खराबी झाल्यामुळें त्या बुद्दूच्या पण चेंडूप्रमाणें प्रत्येक उशीसरशी नवानवा नाच करणाऱ्या सेनापतीस सूत्रचालकाच्या जाग्यावरून दूर करण्यांत आलें. आगस्टच्या तिसऱ्या आठवड्यांत हे सर्व तर्ककुतर्क गप्पागीष्टींच्या सदरांत ढकलण्यांत आले. कारण, त्यावेळीं या बुद्दूचानें आपलें तोंड पुन्हां जगास दाखविलें आणि हिंडनबुर्गच्या हातांत पांच सहा नव्या जर्मन सेनांचीं सूत्रें घेऊन पडलीं असून दक्षिणेस ग्यालिशियन युद्धाचा जो पाया जनरल मॅकेन्सेन यांनीं रचला त्या पायावर पांच मजली इमारत रचण्यांत गुंग झालेले सेनापति हिंडेनबुर्ग एकदम दृष्टीस पडले ! ल्यूबलीन व खोल्म या टापूवर चाल करून जाणारी जनरल मॅकेन्सन यांची सेना भव्य इमारतीस आधारभूत असलेल्या पायाच्या ठिकाणीं होती. आगस्टच्या दुसऱ्या आठवड्यांत या पायास कुमक पोंचून पाया भक्कम केल्यानंतर सेनापति हिंडेनबुर्ग यांनें पडदा वर ओढला व सर्वांस थक्क करून सोडणाऱ्या पांच मजली इमारतीची योजना एकदम दाखविली ! पश्चिम पोलंड व पूर्व पोलंड यामधील इव्हनगोरोड किल्ल्यापर्यंतची व्हिश्चुला नदी हस्तगत करण्याकरितां रॅडमच्या दक्षिणेकडील टापूंत जर्मनसेना एकदम रॅडमवर चाल करून गेली. व तिनें रॅडम शहर हस्तगत करून घेऊन रॅडमच्या पूर्वेकडील झापलेन ठाणें घेऊन व्हिश्चुला नदीच्या कांठचे नोवा अलेक्झांड्रा हेंहि ठाणें आगस्टच्या तिसऱ्या आठवड्यांत घेतलें; आणि इव्हनगोरोड पर्यंत व्हिश्चुलेच्या डाव्या तटावरील मुलूख काबीज केला. हा पहिला मजला झाला. दुसरा मजला म्हणजे इव्हनगोरोड पासून वार्सापर्यंतचा व्हिश्चुलेचा पश्चिमेचा भाग होय. येथेंहि जर्मनीची दुसरी मोठी सेना रशियाच्या मार्गे लागली. आगस्टच्या तिसऱ्या आठवड्यांत या दुसऱ्या मजल्यांतील खुद्द वार्सा शहरामोंवतालचा पंधरा वीस मैलांचा भाग सोडून व्हिश्चुला नदीपर्यंतचा बाकी सर्व भाग जर्मन सेनेच्या हवालीं करण्यांत आला. पहिल्या व दुसऱ्या मजल्यांत विशेष मारामारी झाली नाहीं, किरकोळ चकमकी झाल्या; पण सोडण्याच्या व व्यापण्याच्या क्रिया गुपचुप व

बिनबोभाट घडून आल्या. जुलै महिन्यांतील खऱ्या लढाया पायांत म्हणजे ल्यूबलीन व खोल्म या टापूंत आणि तिसऱ्या मजल्यांत म्हणजे नॅरू नदीच्या रणभूमींत झाल्या.

नॅरू नदीची लढाई

वार्साच्या सभोंवरच्या लढायांत नॅरू नदीच्या कांठच्या लढाया म्हणजे अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. ह्या रणभूमींत जुलै महिन्यांत महत्त्वाचें रणकंदन झालें आणि आगस्ट महिन्यांत जुलै महिन्याहून अधिक महत्त्वाचा रक्तपात या टापूंत होईल. सेनापतीनीं युद्धभूमीवरील सेनेची मांडणी केल्यानंतर त्या मांडणीमध्यें मान्याच्या किंवा प्रत्यक्ष लढण्याच्या जागा ठरलेल्या असतात. त्या जागा म्हणजे त्या सर्व मांडणीचीं मर्मस्थानें होत. या मर्मस्थानाच्या ठिकाणीं आपापला कार्यभाग होईतों जिवापाड सैनिकांना लढावें लागतें. मर्मस्थानीं प्रत्यक्ष लढाई सुरू झाली म्हणजे मुख्य सेनापतीच्या हातांतील फांसा सैनिकांच्या हातांत जातो आणि मग त्या फाशाला जें दान पडेल त्यावर त्या मर्मस्थानाचेंच नव्हे तर सर्व मांडणावळीचें यश अवलंबून असतें. सेनापति हिंडेनबुर्ग यानीं पोलंडच्या सभोंवार जी पांच मजली इमारत उठवली आहे तिचीं मर्मस्थानें दोन आहेत. एक नॅरू नदी व दुसरा दक्षिणेकडील खोल्म प्रांत. खोल्म प्रांतांत जुलै महिन्याच्या पहिल्या आठवडयांत जनरल मॅकेनसेन यांच्या सैन्याला निकरानें लढावें लागलें. दुसऱ्या आठवडयांत खोल्मच्या दक्षिणेस रशियन सन्यानें त्यांना थोपवून धरलें, किंवहुना मागें हटविलें; पण तिसऱ्या आठवडयापासून हिंडेनबुर्गीं डावपेंचांचें पंचाननी विराट स्वरूप अक्काळविक्काळ दिसूं लागल्यानंतर खोल्माच्या बाजूला पुन्हां निकराच्या लढाया झाल्या. या लढायांत रशियाला पिच्छेहाट करावी लागली आणि ल्यूबलीन व खोल्म हीं दोन्ही ठाणीं सोडून जुलै अखेरीस रशियन सैन्य वीस पंचवीस मैल मागें हटलें. खोल्मच्या बाजूनें जशा निकराच्या लढाया जुलैच्या दुसऱ्या पंधरवडयांत झाल्या त्याप्रमाणें नॅरू नदीवरहि निकराच्या लढाया दुसऱ्या पंधरवडयांत झाल्या. या पंधरवडयाच्या प्रारंभीं नॅरू नदीला मिळणाऱ्या पिसा व ओम्युल्यू या दोन नद्यांमधील जर्मन सैन्य नॅरू नदीकडे चाल करूं लागलें. व लगेच प्राझमिझ प्रांतांतहि जर्मन सैन्यानें दक्षिणेस उतरण्यास प्रारंभ केला. ही उत्तरेकडची फळी नॅरू नदीच्या जवळ येईपर्यंत रशियानें जर्मन सैन्यास फारसा अडथळा केला नाहीं; आणि चवथ्या आठवडयांत जर्मन सेना नॅरू नदीच्या उजव्या म्हणजे उत्तरेकडील किनाऱ्याजवळ

येऊन पोंचली. ही नॅरू नदी ओलांडावयाची म्हणजे फार मुष्किलीचें काम आहे; आणि रशियन सेनाहि या ठिकाणीं मोठ्या शिताफीनें लढत आहे. या टापूंत नॅरू नदीला धरून नोव्होजॉर्जव्हिस्क, झिग्री, सेरॉक, पुलटास्क, रोशन, आस्ट्रोलेंका, व लोंझा असे सहा सात महत्त्वाचे किल्ले आहेत, या किल्ल्यांतूनच नॅरू नदीला ओलांडण्याचे महत्त्वाचे राजमार्ग आहेत. इतर ठिकाणीं चांगले रस्ते नाहींत. अवजड सामान व तोफा वाहून नेण्यास नवे रस्ते व नवे पूल करावे तेव्हां पुढें काम चालतें. जर्मन सैन्यानें प्रथम आस्ट्रोलेंका व रोशन या किल्ल्यावर हल्ला करून पाहिला पण तेथें डाळ शिजली नाहीं. नंतर पुलटास्क व रोशन या दोन किल्यांच्यामध्यें नॅरू नदी ओलांडली, पण तोफा नदीपार जाण्यापूर्वी रशियन सेनेला कुमक येऊन पोंचली; आणि त्यामुळें जर्मनांना नदीच्या अलीकडे पुन्हां यावें लागलें. पुलटास्कच्या बाजूला ही लढाई चालली असतां आस्ट्रोलेंका आणि रोशन यांच्यामध्यें नॅरू नदी ओलांडून नॅरू नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावर किंवा दक्षिण तटावर जर्मन सेना टिकाव धरून बसली. टिकाव धरून बसलेल्या या जर्मनांना मागें पतवून लावण्याच्या कामांत मदत येऊन पोचूं नये म्हणून आस्ट्रोलेंकाच्या उत्तरेस, रोशनच्या दक्षिणेस, पुलटास्कच्या आजूबाजूस आणि खुद्द सिरॉकच्या पुलावर जर्मन सैन्यानें निकराचे हल्ले केले; आणि त्याचवेळीं नोव्होजॉर्जव्हिस्क किल्ल्याची लढाई सुरू करून वार्साच्या पश्चिमेकडील बिनीच्या लष्करालाहि पश्चिम उत्तरेकडून वळसा देण्याचा उद्योग आरंभिला. नॅरू नदीचें रणमैदान अशारीतीनें सर्व ठिकाणीं पेटूं लागल्यामुळें रोशन ऑस्ट्रोलेंका यांच्यामधून नदीवर गेलेल्या जर्मन सैन्यास अवजड तोफा जाऊन मिळाल्या; आणि नॅरू नदीवर आयत्यावेळीं तयार केलेला नवा राजमार्ग सुरू झाला. याचा परिणाम असा झाला कीं, रोशनच्या पूर्वेस असलेलें गोवोराव प्रथम जर्मनांच्या हातीं पडून नंतर आस्ट्रो स्टेशनहि जर्मनांच्या हातीं गेलें. वार्सापासून पिटरगडपर्यंत जो रेलवेचा मुख्य मार्ग जातो त्या मार्गातून तीन फाटे आस्ट्रोलेंकाकडे जातात. गोवोराव व आस्ट्रो हीं दोन ठाणीं जर्मनांनीं घेतल्यामुळें बग नदीपासून आस्ट्रोलेंकाकडे जाणारे दोन्ही आगगाडीचे फाटे मोडले गेले; इतकेंच नव्हे तर ज्या ठिकाणीं पेट्रोग्राडची मोठी आगगाडी बग नदी ओलांडते तेंहि ठिकाण जर्मन सैनेपासून अवघे दहा पंधरा मैलावर उरलें. बग नदीवरील या मोठ्या आगगाडीचा पूल मोडण्याचा जर्मनीचा इरादा दिसतो. या पुलाच्या

आसपास दहावीस मैलांवर जर्मन सेना येऊन पोंचली असतां आस्ट्रोलेंका व लापी या टापूंतून त्यांना त्रास होऊं नये म्हणून लोंझाच्या पूर्वेसहि नॅरू नदी जर्मनांनीं ओलांडली व तेथून ते आस्ट्रोलेंका व लापी ह्या फाट्यावर येऊन पोंचू लागले. मालकीन येथें बग नदीला मुख्य रेल्वेचा पूल आहे, त्याप्रमाणें लापी येथें नॅरू नदीला मुख्य आगगाडीचा पूल आहे. मालकीन व लापी या दोन स्टेशनांमधील आगगाडीचा फांटा आपल्या ताब्यांत घेण्याचा जनरल हिंडेनबुर्ग यांचा मुख्य डाव दिसतो. मालकीन-लापी हा टापू जर जर्मनांच्या ताब्यांत गेला, तर बग नदीला पूर्वेकडून वळसा देऊन बग नदीवरील रशियाचें मुख्य ठिकाण जे ब्रेसलिटोव्हिस्क शहर तें आपल्या हातांत घेण्यास जर्मनांना सोईचें पडेल. लोझा व रोशन या टापूंतच जर्मनांनीं नॅरू नदी ओलांडली, ती मालकीन-लापी हा टापू घेण्याकरितां आणि मालकीन-लापी हा टापू ब्रेसलिटोव्हिस्क किल्ल्यावर चाल करून जाण्यास उत्तरेकडेस नवा पाया मिळावा म्हणून दक्षिणेकडून खोल्म येथून जनरल मॅकेनसेन जे उत्तरेस चालले आहेत ते ब्रेसलिटोव्हिस्कच्या रोखानेंच वर चालले आहेत. जुलै अखेरीस मालकीन-लापी या रेल्वेच्या जवळ जर्मन सेना आली असून तेथून दक्षिणपूर्वेस ३५ मैलांवर सिल्डिस-क्लिडझोव्हिली हा आगगाडीचा फांटा आहे, व तेथून पुढें पुन्हां ३५ मैलांवर ब्रेसलिटोव्हिस्कचा किल्ला आहे; ब्रेसलिटोव्हिस्क किल्ल्याच्या दक्षिणेस सुमारें ४५ मैलांवर जनरल मॅकेनसेन यांचें सैन्य येऊन पोंचलें आहे. आतां जुलै अखेरीस व आगस्टच्या प्रारंभीं कशी नाजुक स्थिति येऊन पोंचली ती पहा; मालकीन-लापी या टापूंत एक मोठी जर निकराची लढाई झाली आणि त्यांत जर्मनांना रशियाची फळी जर फोडतां आली तर बग नदी व क्लेझोडोली यांच्यामधील आगगाडीचा फाटा जर्मन सेना अकस्मात मोडूं शकेल आणि त्यामुळें ब्रेसलिटोव्हिस्क ह्या किल्ल्याची उत्तर उघडी पडून जनरल मॅकेनसेन यांचें सैन्य एका दुसऱ्या उसळीसरसें ब्रेसलिटोव्हिस्कच्या पश्चिमेस असलेले आगगाडीचे फाटेहि मोडून टाकील. म्हणजे रूसचें सैन्य व्हिश्चुला नदी पकडूनच जर्मनांशीं लढत राहिलें तर सर्व बग नदी आकस्मात जर्मनांच्या ताब्यांत जाऊन एका मोठ्या जाळ्यांत दहा पंधरा लाख रशियन्स अडकून पडतील. जनरल हिंडेनबुर्ग यांचा हा कावा रशियन सेनापति ग्रँन्ड ड्यूक निकोलस यांनीं ताबडतोब ओळखला व लगेच वार्सा व व्हिश्चुला नदी सोडून सिल्डेक व बग नदीच्या

रोखानें रशियन सैन्यास मागें हटण्यास त्यांनीं हुकूम सोडला. आगस्टच्या प्रारंभापासून वार्सा खालीं करण्याचें काम सुरू झालें असून प्रथम सिल्डेकचा टापू गांठून नंतर बग नदी व्यवस्थितपणें गांठण्यास सबंध आगस्ट महिना लागेल, असा अंदाज आहे. वार्साच्या टापूंतील मोठें सैन्य सिल्डेक–क्लिडझोजेली या आगगाडीच्या दिशेनेंच मागें हटत गेलें पाहिजे आणि या आगगाडीच्या फाट्यांतील बग नदीचा भाग रशियन सेना गाठीतीं बग नदीच्या उजव्या बाजूचा आगगाडीचा फाटा जर जर्मन सैन्यास गांठतां आला, तर अखेरीस सेनापति हिंडेनबुर्ग यांच्या हिकमतीस यश मिळाल्यासारखें होईल. सेनापति हिंडेनबुर्ग यांची हिकमत फोल करण्याकरितां ग्रँड ड्यूक निकोलस यांनींहि रशियन सैन्याची मांडणावळ फार कुशलतेची केली असून वार्सा सोडण्याच्या मनोधैर्याबद्दल आणि विकट प्रसंगींहि सावधान चित्तानें सैन्याचीं सूत्रें व्यवस्थितपणें हालविण्याच्या त्यांच्या हातोटीबद्दल सर्व लोक त्यांची तारीफ करीत आहेत! मालकीन–लापी हा टापू यांनीं फार बंदोबस्ताचा केला आहे; आणि वार्साच्या उत्तरेकडील नॅरू नदीहि त्यांनीं ढिली ठेविली नसून वार्साच्या टापूंतील रशियाची शेवटची बंदुक व शेवटचें काडतुस सुरक्षित स्थळीं जाऊन पोंचेपर्यंत जर्मनीला उत्तरेकडून वार्सा शहराला वळसा घालतां घेऊं नये असा त्यांनीं पक्का बंदोबस्त केला आहे. जर्मन सेनाहि वार्साच्या टापूंत तितके निकराचे हल्ले करीत नसून मालकीन–लापी या टापूंत आगस्ट महिन्यांत मोठें रणकन्दन माजविण्याचा जर्मनांचा हेतु दिसतो व या हेतूस अनुसरून रोशन, आस्ट्रोलेंका व लोंझा या टापूंत नॅरू नदी ओलांडून मोठ्या तोफांसह जर्मन सेना आस्ट्रोलेंका व लोंझा यांच्या दक्षिणेस गोळा होत आहे. या सेनेस रशियाच्या उत्तरेकडील बाजूच्या सेनेकडून त्रास पोचूं नये म्हणून सेनापति हिंडेनबुर्ग यांनीं जुलै महिन्यांतच आपल्या भव्य कारस्थानाचा चवथा व पांचवा मजला उभारण्यास आरंभ केला आहे. जुलै महिन्यांत जर्मनांचें चवथें सैन्य पूर्व प्रशियांतून निघालें, आणि नीमेन नदी ओलांडण्याचें व नीमेन नदीच्या पूर्वेकडील आगगाडी ह्मणजे वार्सा–पिटर्सबर्ग आगगाडी तोडण्याचें धोरण या सैन्यानें प्रकट केलें. नीमेन नदीच्या पश्चिमेस या सैन्याची व रशियन सैन्याची गांठ पडून कोव्हनोच्या दक्षिणेस हें सैन्य जुलै अखेरीस पोंचलें आहे. उत्तरेस शावली, लिबो व रिगा प्रांतांत सेनापति हिंडेनबुर्ग यांचा पांचवा मजला असून त्या पांचव्या लष्करचें काम रिगा बंदर घेणें

व कोव्हनेला उत्तरेकडून वळसा देऊन नीमेन नदीची रशियाची फळी फोडण्यास चवथ्या मजल्यास किंवा चवथ्या लष्करास मदत करणें हें आहे. जुलै महिन्यांत या लष्करानें विंडा बंदर घेऊन रिगा बंदरच्या दक्षिणेस पंधरा मैलावर असलेलें मीटॉव्ह ठाणेंहि घेतलें आहे. शिवाय शावलीच्या पूर्वेस जाऊन कोव्हनोस उत्तरेकडून वळसा देण्यासहि प्रारंभ केला आहे. अर्थात् आगस्टच्या पहिल्या दुसऱ्या आठवडयांत नीमेननदी सोडून रशियास मागें हटावें लागेल आणि नीमेनच्या पूर्वेस कोठें तरी वार्सा पेट्रोग्राड रेल्वे मोडली जाईल. या कामगिरींत चवथ्या. पांचव्या लष्करास जर यश मिळालें तर नॅरू नदी व बग नदी यांच्यामध्यें मालकीन लापी टापूंत गोळा होणाऱ्या जर्मन सेनेस रशियाच्या उत्तरेकडील सैन्याची बाधा ोणार नाहीं. जर्मनांचें उत्तरेकडील चवथें पांचवें लष्कर हें पिटर्सवर्गवरील भावी हल्ल्याच्या पूर्व तयारीकरितां नसून पूर्व पोलंडांत कोंडावयाच्या रशियन सैन्यास मदत करण्याकरितां उत्तरेकडील रशियन सैन्यानें धांवत येऊं नये ह्मणून ही आगाऊ तरतूद आहे. वार्साच्या टापूंतील रशियन सेना बग नदीच्या आंत कोंडली जाते किंवा कसें हें निश्चितपणें सिद्ध होण्यास संबंध आगस्ट महिना जावा लागेल. रशियन सेना कोंडली गेली तर सप्टेंबर आक्टोबरांतील जर्मन डावपेंचांस जें वळण लागेल तेंच वळण सैन्याची खराबी न होतां व्यवस्थित पिछेहाट झाल्यास लागणें शक्य नाहीं. अशा स्थितींत पोलंडच्या या युद्धानंतर पुढें कोणाचें कसें धोरण राहील याचें विवेचन करणें ह्मणजे नुसत्या कल्पना–तरंगावरोबर वस्तुस्थिति सोडून भलत्याच दिशेला वहात जाणें होय. आगस्ट महिन्यांत सेनापति हिंडेनबुर्ग आपल्या जाळ्याचे दोरे कसे आखडतात व ग्रँड ड्यूक निकोलस कोणच्या करामतीनें या जाळ्यांतून निसटून जातात, या मुद्यावर युद्धाच्या वार्ता वाचतांना वाचकांनीं लक्ष पुरविलें ह्मणजे बस्स आहे.

महायुद्धाचें पहिलें वर्ष

आगस्टच्या प्रारंभाला महायुद्धाचे बारा महिने संपून गेले आणि आगस्टपासून महायुद्धाच्या दुसऱ्या वर्षाचे पहिल्या महिन्यास सुरुवात झाली. या दुसऱ्या वर्षाची अखेर हें युद्ध पाहील किंवा कसें याविषयीं आजच अंदाज बांधतां येत नसला तरी हिंवाळ्यांत विश्रांति घेऊन पुढील वसंतकाळीं जर्मनीस हात दाखविल्याशिवाय रहावयाचें नाहीं असा दृढ निश्चय इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया, इटली या चौकडीनें केला आहे. अर्थात् १९१६ सालच्या एप्रिल–मे महिन्यांत प्रचंड लढाया होऊन जर्मनीचा पराभव होईतों आणि जर्मनी इंग्रजांना अनुकूल असा तह करण्यास राजी होईतों महायुद्धाची परिसमाप्ति होणें शक्य नाहीं. आगस्ट महिन्यांत व्हिश्चुला व वग या दोन्ही नद्या जर्मनीच्या ताब्यांत गेल्या. पश्चिम व पूर्व दोन्ही पोलंड जर्मनीच्या कब्जांत गेले असून वार्सा, नोव्हाजर्नविस, कोव्हनो आणि ब्रेस्टलिटॉस्क हे चारहि पहिल्या प्रतीचे रशियाचे किल्ले जर्मनीच्या ताब्यांत गेले. आगस्ट महिन्यांत रशियावर जर्मनीला मिळालेल्या विजयामुळें महायुद्धाचा शेवट आपल्यातर्फेचाच होणार व आपण सांगूं त्या अटींवर तह करणें इंग्रजांना भाग पाडणार अशी घमेंड जर्मनीला वाटूं लागली आहे. रशियाला किंवा इंग्रजांना जर्मनीवर, ऑस्ट्रियावर किंवा तुर्कस्थानावर चाल करून जाण्याचें मनांत आणतांना या पुढील युद्धांत दहशत वाटावी व सामान्यतः या त्रिकूटीच्या वाटेस रशियानें किंवा इंग्लंडनें केव्हांहि जाऊं नये असा बंदोबस्त आज आम्ही करून घेऊं, शिवाय लढाईचा खर्चहि त्या त्रिकुटीपासून चोपून घेऊं, असे उद्‌गार जर्मनीच्या मुख्य प्रधानाचे तोंडांतून नुकतेच निघाले आहेत. इंग्लंडच्या अजिंक्य आरमाराला असल्या तहाच्या अटी कसच्या मान्य होणार ? मानी व तेजस्वी फ्रान्स असल्या पराजयाच्या ओझ्याखालीं आपली मान देण्यास कसा कबूल होणार ? पुढील वसंतकाळांत नवीन ६० लाख सैन्य पुन्हां उभारूं पहाणाऱ्या रशियाच्या प्रचंड शक्ति, चार किल्ले व सर्व पोलंड देश गेल्यानें कशी बदलली जाणार ? जर्मनीच्यातर्फे प्रसिद्ध झालेल्या अरेरावीपणाच्या तहाच्या अटी रशिया, इंग्लंड व फ्रान्स यांनीं झुगारून दिल्या आहेत; रशियास मागें हटावें लागलें आहे, आणि कल्पनेबाहेर मागें हटावें लागणारहि; पण रशियाच्या

लष्कराचा विध्वंस झालेला नाहीं. आपल्या सैन्याचें शरीर मजबूत व निकोप ठेवून जर्मनीचें सैन्य जखमामुळें दुबळें करीत रशिया मागें हटत आहे. रशिया जरी मागें हटत असला तरी हिंवाळ्याच्या आंत रशियाचें कोणतेंच मर्मस्थान जर्मनीच्या ताब्यांत जाणें शक्य नाहीं. रशियाचीं मर्मस्थानें जर हिंवाळ्यांत मजबूत व जिवंत राहिलीं तर पुढील वसंतकाळीं वृक्षवेलींना नवीन पल्लव फुटण्याबरोबरच रशियाच्या लष्करी शरिरांतून ६० लाख नवीन सैन्य बाहेर फुटल्यावांचून रहाणार नाहीं ! मग रशियानें अपमानास्पद तह कां कबूल करावा ? इंग्लंडचें आरमार अजिंक्य; इंग्लंडच्या द्रव्य-निधीला गणति नाहीं; चीन, दक्षिण आफ्रिका, पश्चिम आफ्रिका वगैरे ठिकाणच्या जर्मनीच्या वसाहती इंग्लंड आज खाऊन बसलेलें; जर्मनीचा व्यापार इंग्लंडनें आज बडविलेला; अशा स्थितींत मिळविलेल्या वसाहती पुन्हां ओका, आपल्या हाताने आपल्या घराचे दरवाजे उघडून धुमाकूळ घालण्याकरितां जर्मन व्यापाऱ्यांना स्वतःच्या माजघरांत घ्या, आणि जर्मनीच्या लढाईचा खर्च भागावा म्हणून १–२ पिढ्या आपल्या मुलामाणसांना राबावयाला सांगा, असला तह इंग्लंड स्वप्नींहि कबूल करणार नाहीं. जर्मनीच्या मुख्य प्रधानाला सणसणीत उत्तर देऊन इंग्लंडचे परराष्ट्रीय प्रधान सर एडवर्ड ग्रे यांनीं नुकतेंच जाहीर केलें आहे कीं, जर्मनीला जसा स्वतःचा देश सुरक्षित रहावा असें वाटत आहे तसा इंग्लंड देशहि सुरक्षित राहिला पाहिजे, आणि पुनः युद्ध करण्याची खुमखुमी इंग्लंडच्या शत्रूच्या अंगांत उत्पन्न होतां कामा नये अशी इंग्रजांची इच्छा आहे. जर्मनीप्रमाणें इंग्रजांचें स्वास्थ्य संभाळून जर तह झाला तर तो तह इंग्रजांना पाहिजे आहे; मात्र खंडणीसंबंधाची गोष्ट जर्मनीनें काढतां उपयोगी नाहीं. याच वेळीं फ्रान्सच्या मुख्य प्रधानजीनींहि जाहीर केलें कीं, बेल्जमच्या राजाला बेल्जम परत मिळेतों आणि आल्साक व लॉरेन्स हे प्रांत फ्रान्सला परत मिळेतों फ्रेंच लोक आपली तरवार म्यानांत परत घालणार नाहींत. इटली सांगून सवरून नुकताच लढाईंत पडलेला, युद्धाकरितां त्याचे बाहू स्फुरण पावत आहेत; आणि इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या खांद्याला खांदा लावून तुर्कांवर तुटून पडण्यास इटली उतावीळ झाला आहे ! तहाच्या वेळच्या जर्मनीच्या मागण्या अवाच्यासवा, आणि इंग्रजी चौकडींतील लढण्याचा आवेश जसाच्या तसा. मग इतक्यांत तह कसा होणार ? हिंवाळ्यांत किंवा हिंवाळ्यापर्यंत कांहीं आकस्मिक गोष्टी घडून आल्यास दोन चार महिन्यांत तह होईल, पण तसें

कांहीं न घडल्यास आणखी बारा महिने युद्धाच्या वार्ता लिहिण्याचें व वाचण्याचें सव्यापसव्य टळत नाहीं. दुसऱ्या वर्षांतहि युद्ध चालणार अशी भावना मनांत ठेवून दुसऱ्या वर्षाच्या आगस्ट महिन्याच्या हकीकतीस सुरुवास केली पाहिजे. तसें करण्यापूर्वी गेल्या बारा महिन्यांचें सिंहावलोकन करणें इष्ट असल्यामुळें गत गोष्टीविषयींची स्मृति जागृत करण्यास वाचकांस विनंति करून गेल्या सालच्या त्रोटक हकीकतीस सुरुवात करतों.

अजिंक्य इंग्रजी आरमार

महायुद्धाच्या पहिल्या वर्षांत मेरू पर्वताप्रमाणें अढळपद जर कोणाचें स्थापित झालें असेल तर तें अजिंक्य इंग्रजी आरमाराचें होय. बारा महिन्यःपूर्वी इंग्रजी आरमाराची जी शक्ति होती ती शक्ति आजहि कायम असून सर्व समुद्रावर या आरमाराचा पूर्वीचा वचक आजहि कायम आहे. तीन ऑगस्टला महायुद्धास सुरुवात झाली. महायुद्धांत इंग्रज सामील झाले आणि त्याच दिवशीं सर्व आरमार युद्ध करण्यास सज्ज झालें. इतकेंच नव्हे तर ज्या ज्या नाकेबंदीच्या ठिकाणीं जितकीं जितकीं लढाऊ जहाजें उभीं असावयास पाहिजे होतीं तितकीं तितकीं उभीं राहिलीं असें जगाच्या दृष्टीस पहिल्या दिवशीं दिसलें. असा कडेकोट बंदोबस्त, रोमरोमाला जाऊन भिनणारी इतकी व्यापक योजना आणि दगडी कोळशाच्या लहानशा खडयापासून तों ॲडमिरलपर्यंत एकच स्फूर्तीनें प्रकट होणारी तयारी महायुद्धांत दुसऱ्या कोणाच्याहि बाबींत गेल्या बाराहि महिन्यांत दिसली नाहीं ! जर्मनीच्या लष्कराची तयारी इंग्रजी आरमाराच्या तोडीची दृष्टीस पडली हें खरें. पण इंग्रजी आरमारानें आपलें इष्ट कार्य गेल्या बारा महिन्यांत, जितकें साधिलें तितकें जर्मनीच्या लष्करास साधतां आलें नाहीं. जर्मनीच्या सैन्यांनीं रशियावर मोठमोठे जय मिळविले हें खरें, पण बारा महिन्याचा इतिहास पाहिला तर मार्न नदीच्या कांठीं फ्रेंच सैन्यानें जर्मनीचा पराभव केला, आणि चार महिने एकसारखी पिछेहाट करीत असतांनाहि रशियाचा सेनाशकट जर्मनीस बिलकूल मोडतां आला नाहीं, या दोन बाबी जर्मनीच्या विजयास फार कमीपणा आणणाऱ्या आहेत. अशा तऱ्हेचा डाग इंग्रजी आरमाराच्या वर्चस्वास बिलकूल लागलेला नाहीं. तीन आगस्टला लढाई सुरूं झाली आणि अठ्ठावीस आगस्टला झालेल्या हेलिगोलँडच्या आरमारी लढाईंत सर्व उत्तर समुद्र इंग्रजी आरमाराच्या पूर्ण कब्ज्यांत गेला,

आणि बिळांत ज्याप्रमाणें उंदीर लपून बसावें त्याप्रमाणें कील कॅनॉलमध्यें जर्मन बेडर जहाजांना स्वतःस कोंडून घ्यावें लागलें. यानंतर एक दोन वेळां जर्मनीची पळपुटी जहाजें आपल्याला माजधरांतून बाहेर पडून उत्तर समुद्राचा हमरस्ता ओलांडून इंग्रजी किनाऱ्याला शिवून गेलीं हें खरें, पण २४ जानेवारी रोजीं डॉगर बँकजवळ उत्तर समुद्रांत झालेल्या चकमकींत या पळपुट्यांना इंग्रजीं आरमारांचें वर्चस्व चांगलें अनुभवास आलें. डॉगर बँकची लढाई निर्णयात्मक स्वरूपाची नव्हती हें खरें, पण इंग्रजी आरमारी तोफांचें महत्त्व जर्मनांना या लढाईनें कबूल करावें लागलें. कारण त्यानंतर इंग्रजी आरमारासमोर उभें रहाण्यास जर्मन आरमार केव्हांहि धजलें नाहीं. जर्मन आरमारापैकीं दहा बारा पळपुटी जहाजें भूमध्य समुद्र, अटलांटिक महासागर, फासिफिक महासागर, हिंदी महासागर, आरबी समुद्र व बंगालचा उपसागर येथें एमडेनप्रमाणें एक दोन महिने चाचेगिरी करीत फिरत होतीं. पण बलाढ्य इंग्रजी आरमारानें थोड्याच अवकाशांत चिलटांप्रमाणें यांना चिरडून टाकलें. गोबेन–ब्रॅसला हीं क्रूझरें मात्र डार्डानेलिसकडे पळून गेलीं, आणि त्यामुळें त्यांचे प्राण बचावले. एमडेनला बंगालचे उपसागरांत जलसमाधि मिळाली; एमडेनच्या दुसऱ्या एका भावंडास आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावर गाडून घ्यावें लागलें; आणि पांच साताची गट्टी करून फिरणाऱ्या अटलांटिक महासागरांतील चाच्यांना फाकलंड बेटाजवळील लढाईंत तारीख २८ डिसेंबर रोजीं समुद्राचा तळ पहावा लागला. जर्मनीनें चीनच्या किनाऱ्यावर किआचु बंदरांत जीं मजबूत जहाजें गोळा करून ठेविलीं होतीं तीं लढाई सुरू होण्याबरोबर किआचु येथून बाहेर पडून पांच सातांच्या गट्टीनें राहून पासिफिक महासागरांत व अटलांटिक महासागरांत इंग्रजी व्यापाराला उपद्रव देऊं लागलीं. एका चकमकींत यांनीं एकदोन इंग्रजी लढाऊ जहाजेंहि बुडविलीं, पण लवकरच ह्यांच्या पापांचे घडे भरून पापक्षालनास समुद्राच्या पोटांत स्वतःस पचवून घेण्याचा मार्ग फाकलंड बेटाजवळ त्यांना धरावा लागला. फाकलंड बेटाची लढाई व डॉगर बँकची लढाई या दोनच आरमारी लढाया गेल्या बारा महिन्यांत झाल्या. इंग्रजांचें लढाऊ जहाज आणि त्याच दर्जाचें जर्मनीचें लढाऊ जहाज यांपैकीं कोणाची लढण्याची शक्ति अधिक हें अजमावून पहाण्याचे वरील दोनच प्रसंग होत. या दोन्हीं प्रसंगांनीं असें सिद्ध केलें आहे कीं, लांब पल्ल्याची इंग्रजी आरमारी तोफ इंग्रजी गोलंदाजी,

व इंग्रजांची दर्यावर्दी तडफ, या तिन्ही बाबींत इंग्रजी आरमार जर्मन आरमाराच्या गुरुस्थानापासून बिलकूल चळलेलें नाहीं. अजिंक्य इंग्रजी आरमारानें गेल्या बारा महिन्यांत जर्मन व्यापार नामशेष केला आहे. इतकेंच नव्हे, तर इतर जगाशीं असलेले जर्मनीचे संबंध पार तोडून टाकून जर्मनीला स्वतःचे देशांत कैदखान्याप्रमाणें अटकवून टाकलें आहे. हा तुरुंगवास जर्मनीला शेवटीं दमांत उखडवून टाकणारा आहे. दोन वर्षांनीं, तीन वर्षांनीं, पांच वर्षांनीं जर्मनी आपोआप थकेल, आणि नंतर फ्रान्सचें व रशियाचें सैन्य जर्मन लष्कराच्या उरावर बसेल अशी जी आशा रशियाच्या इतक्या पिछेहाटीनंतरहि फ्रेंच व रशियन मुत्सद्यांना वाटत आहे त्या आशेचें मूळ इंग्रजी आरमाराच्या बुडांत असून त्या आशेचा फैलाव तुरुंगाच्या भिंतीवरील पहारेकऱ्यांप्रमाणें डोळ्यांत तेल घालून संचार करणाऱ्या इंग्रजी आरमारावरील तोफांच्या विशाल जबड्यांत आहे. बारा महिन्यांपूर्वी हें आरमार जसें अजिंक्य समजलें जात होतें तसें आजहि समजलें जातें. इतकेंच नव्हे, तर तेजस्वी फ्रेंच सेना ह्या आरमाराकडे पाहून आपला थकवा दूर करूं लागली आहे; आणि पराभूत झालेलें रशियन सैन्य ह्या आरमाराच्या प्रभावामुळें पुढील वसंतकाळांत पुन्हां साठ लाखांचे साठ लाख जिवंत होऊं पहात आहे. इंग्रजी साम्राज्यसत्ता, इंग्रजी अगणित संपत्ति, आणि एकसारखे रोज नवे वेत विणारी इंग्रजी सेना यांची जननी इंग्रजी आरमारी तोफ होय; बारा महिन्यांच्या लढाईमुळें मनाला आलेली उदासीनता पार धुवून टाकून फ्रेंचांचें मन रंजवून नवीन साहसास प्रोत्साहन देणारी फ्रेंचांची जननी, इंग्रजी आरमारी तोफ होय, आणि जर्मनांनीं मार्गे ढकलल्यामुळें हतवीर्य झालेल्या रशियन राष्ट्राची संजीवनी, इंग्रजी आरमारी तोफ होय ! इंग्रजी आरमारामुळें इंग्रजी व्यापार अबाधित चालला आहे, न्यूझीलंड, कॅनडा, आस्ट्रेलिया, हिंदुस्थान, इजिप्त वगैरे देशांतील लाखों सैन्य शांततेच्या वेळेप्रमाणें सहज लीलेनें एका ठिकाणचे दुसऱ्या ठिकाणीं जात आहे. आफ्रिकेंतल्या जर्मन वसाहती इंग्रजांना खातां आल्या हा या आरमाराचा प्रसाद होय; इराणी आखातांत युफ्रेटिस आणि तैग्रीस या दोन नद्यांजवळच्या बसरा प्रांतांत इंग्रजी अम्मलहि सुरूं झाला, हा या आरमाराचाच प्रसाद होय; हिंदुस्थान किंवा इजिप्त कोठेंहि इंग्रजी अम्मलाखालील परकीय लोक इंग्रजांच्या अखेरच्या विजयाबद्दल साशंक होत नाहींत हा या आरमाराचा प्रसाद होय; दार्दानेलिसवर चाल करून

इंग्रजी सेना आज तुर्कांना तंबी देत आहे आणि रशियाला संजीवन पोंचविण्याचा मार्ग खुला करूं पहात आहे, हा या आरमाचा प्रसाद होय! इंग्रजी आरमारानें सर्व जगभर पकडून ठेविलेल्या नाक्यांच्या ठाण्याकडे पाहिलें असतां इंग्रजी आरमाराचें सर्वव्यापी विराट स्वरूप वाचकांचे ध्यानांत येईल. लांब पल्ल्याच्या तोफा वाहणारीं बेडर जहाजें यांचें महत्त्व महायुद्धाच्या पहिल्या वर्षांत जसें स्थापित झालें त्याप्रमाणें पाणबुड्या छोट्या बोटींचेंहि महत्त्व गेल्या बारा महिन्यांत चांगलेंच स्थापित झालें आहे. आपला व्यापार इंग्रजी आरमारानें नष्ट केलेला पाहून सूड उगविण्याच्या बुद्धीनें पाणबुड्या बोटींचा पूर्ण विकास करण्याकडे जर्मनीनें आपलें बुद्धिकौशल्य खर्च केलें आणि ज्या पाणबुड्या बोटी आपल्या आश्रयाच्या ठिकाणांपासून शें दीडशें मैल दूर जाऊं शकत नव्हत्या त्या पाणबुड्या बोटी आश्रयाची जागा सोडून हजार दीड हजार मैल बाहेर जाऊं लागल्या. त्यांना महिना पंधरा दिवस दाणापाण्याकरितां परत घरट्याकडे यावेंहि लागत नाहीं. या पाणबुड्या बोटींनीं जर्मन चपल क्रूझरचें चांचेगिरीचें काम गेले सात आठ महिने चालविलें आहे आणि रोजचें एखादें लहान मोठें व्यापारी जहाज फोडण्याचा त्यांचा क्रम चालू आहे. या पाणबुड्यांच्या भीतीनें इंग्रजी व्यापारी जहाजांचें संरक्षण करण्याचे कामांत इंग्रजी आरमाराचा कांहीं भाग गुन्तवून ठेविला आहे. त्यामुळें कील कॅनालवर हल्ला करून तेथील बिळांतील उंदीर बाहेर खेंचून काढण्याचा उद्योग इंग्रजी आरमाराला करतां आला नाहीं इतकेंच नव्हे, तर बेल्जमचा किनारा जर्मन तोफा व्यापीत असतांना या पाणबुड्या बोटींनीं इंग्रजी आरमाराला स्वस्थपणानें भडिमार करूं दिला नाहीं. गेल्या मार्च महिन्यांत डार्डानेलीसच्या सामुद्रधुनीवर ज्यावेळीं इंग्रजांचें व फ्रेंचांचें आरमार चाल करून गेलें आणि डार्डानेलीसच्या तोंडांत शिरून अरुंद नदी गांठण्याचा ह्या आरमारानें अट्टाहास केला, त्यावेळीं वहात्या सुरुंगामुळें व एका पाणबुड्या बोटीमुळें तुर्कांना चारपांच लढाऊ जहाजें बुडवतां आलीं. जर्मन पाणबुड्या बोटीनीं उत्तर समुद्रांत इंग्लिश चॅनलमध्यें दोन तीन लढाऊ जहाजें बुडविलीं; काळ्या समुद्रांत रशियाचें लढाऊ जहाज तुर्की पाणबुड्या बोटीनें बुडविलें. आड्रियाटिक समुद्रांत एक फ्रेंचांचें व एक इटलीचें अशीं दोन लढाऊ जहाजें आस्ट्रियन पाणबुड्या बोटीनीं बुडविलीं; आणि एजन समुद्रांत डार्डानेलीसच्या आसपास लष्करानें भरलेलें एक मोठें व्यापारी जहाज हजार बाराशें जवानांसह रसातळास तुर्की पाणबोटीनें

पाठविलें. उलट पक्षीं बाल्टिक समुद्रांत जर्मनीची दोन लढाऊ जहाजें इंग्रजी पाणबुड्यांनीं बुडविलीं. आड्रियाटिक समुद्रांत आस्ट्रियाचें एक जहाज इटालियन पाणबुड्या बोटीनें बुडविलें. डार्डानेलीसच्या सामुद्रधनींत घुसून मार्मोराच्या समुद्रांत एकदोन इंग्रजी पाणबुड्या बोटी प्रकट झाल्या आणि त्यांनीं एक तुर्की लढाऊ जहाज बुडवून बऱ्याचशा तुर्की व्यापारी जहाजांचे बळी घेतले. इतकेंच नव्हे, तर इस्तंबूल किल्ल्यावरहि आपल्या मगदुराप्रमाणें लहानशा तोफेंतला गोळा टाकून तुर्की राजधानीला भयभीत करून सोडलें. पंधरा सतरा इंची तोफा वहाणाऱ्या क्वीन एलिझाबेथ नांवाच्या बेडर जहाजाला ज्या गोष्टी डार्डानेलीससमोर करून दाखवितां आल्या नाहींत त्या गोष्टी चिमुकल्या पाणबुडीनें पानाला चुना लावतां लावतां करून दाखविल्या. काळ्या समुद्रांतहि रशियाच्या एका पाणबुडीने एक तुर्की लढाऊ जहाज बुडविलें असून तुर्की व्यापारास बराच खो घातला आहे. गेल्या बारा महिन्यांतील पाणबुड्या बोटींची कामगिरी व बेडर जहाजांची कामगिरी यांची जर तुलना केली तर स्वतःचीं बंदरें व किनारा यांचें संरक्षण करण्याच्या कामीं किंवा शत्रूचा व्यापार बुडवून शत्रूच्या बंदरांत धुमाकूळ घालण्याच्या कामीं बेडर जहाजांना पाणबुड्या बोटींनी मागें टाकलें आहे असें स्पष्ट म्हणावें लागतें. क्रूझरें किंवा बेडर जहाजें सर्व समुद्रांत व जगांत प्रवास करूं शकतात त्याप्रमाणें दोन दोन तीन तीन महिने प्रवास करण्याची शक्ति जर पाणबुड्या बोटींना प्राप्त झाली तर सांप्रतच्या महायुद्धानें बेडर पद्धतीच्या लोखंडी तरत्या किल्ल्याचे दिवस संपुष्टांत येतील, व अल्प खर्चाच्या चिमुकल्या पाणबुड्यांच्या मन्वंतरास प्रारंभ होईल, अशीं चिन्हें दिसत आहेत.

पश्चिम रणभूमि

फ्रान्स व रशिया या दोन्ही राष्ट्रांशीं म्हणजे पश्चिम व पूर्व या दोन्ही सरहद्दीवर लढण्याचा एकदम प्रसंग आल्यास प्रथम पश्चिम सरहद्दीवर फ्रेंच लष्कराचा एकदम चक्काचूर करावयाचा व नंतर पूर्वेस वळून सावकाशपणें रशियाचा समाचार घ्यावयाचा असें लष्करी धोरण जर्मनीनें पूर्वीपासून आंखून ठेविलें होतें आणि या धोरणास धरून जर्मनीनें पहिल्या वर्षी आपल्या सैन्याच्या हालचाली केल्या. असें धोरण असण्याचें कारण इतकेंच आहे कीं युरोपांत रशियाचें राज्य अवाढव्य व अजस्र जरी असलें तरी एका दृष्टीनें मागासलेलें समजलें जातें. रशियाला आपल्या

सैन्याची जमवाजमव जलदीनें करतां यावयाची नाहीं आणि जमवाजमवीच्या केंद्रस्थानीं सैन्य जरी गोळा झालें तरी रणभूमीकडे तें जलदीनें पाठवितां येणार नाहीं, असा जर्मनीचा अंदाज होता. सैन्य जलदीनें गोळा करणें व रणभूमीवर तें जलदीनें आणणें या कामांत सर्वांत पहिला नंबर आपला, दुसरा नंबर फ्रान्सचा, आणि तिसरा नंबर रशियाचा अशी जर्मनीची समजूत. ही समजूत पहिल्या वर्षी कांहीं अंशीं खरी ठरली व कांहीं अंशी खोटी ठरली. खरी कोठें ठरली व खोटी कोठें ठरली हें कथाप्रसंगानें ठिकठिकाणीं सांगण्यांत येईल. दोन तीन महिने पूर्व रणभूमि ऑस्ट्रियावर सोपवून पहिले तीन महिने फ्रान्साचाच पिच्छा पुरवावयाचा या इराद्यानें चार ऑगस्टला जर्मन सैन्य बेल्जममध्यें घुसलें–आणि ७ आगस्टपासून १५ ऑगस्टपर्यंत लीज शहराच्या उत्तरेकडून जर्मन सेना बेल्जममध्यें घुसू लागली. बेल्जमच्या लोकांनीं दहा बारा दिवस या सैन्यास अडवून धरलें पण आपला निभाव लागत नाहीं असें पाहून २० ऑगस्टच्या सुमारास बेल्जम सैन्य अँटवर्पकडे वळलें–व जर्मन सेना बेल्जमच्या राजधानींत म्हणजे ब्रुसेल्स शहरांत घुसली. पहिल्या आगस्टपासून २० आगस्टपर्यंत इंग्रजी व फ्रेंच काय करीत होते? जर्मन सेना तांतडीनें गोळा होईल व एकदम आपल्यावर चाल करून येईल हें फ्रेंचांना माहीत होतें. जर्मनीच्या इतक्याच तांतडीनें फ्रेंचांनीं आपली सेना गोळा केली. फ्रान्सची पूर्व व उत्तर सरहद्द किल्ल्यांच्या रांगांनीं मजबूत केलेली होती व कांहीं काळ मोठ्या सेनेस थोपवून धरण्यास हे किल्ले समर्थ आहेत असा फ्रान्सला विश्वास होता. या किल्ल्यांना मजबुती देण्याकरितां जरूर तेवढें सैन्य प्रथम पाठविण्यांत आलें आणि बाकीचें लष्कर पूर्व सरहद्दीवर गोळा करून अलसाक व लॉरेन्स प्रांत ओलांडून एकदम जर्मनींत घुसण्याचा फ्रेंच सेनापतींनीं निश्चय केला. शत्रूच्या मुलखांत लढाई नेऊन घालणें हें सेनापतीचें पहिलें काम असतें. या तत्त्वाला अनुसरूनच फ्रेंचांनीं आपल्या सैन्याची रचना केली. २० आगस्टच्या सुमारास ज्यावेळीं ब्रुसेल्स शहरांत जर्मनांनीं प्रवेश केला त्यावेळीं आलसाक व लॉरेन्सचा बराच भाग ओलांडून फ्रेंच सेना ऱ्हाईन नदीच्या जवळ गेली होती आणि शत्रूच्या मुलुखांत लढाई टाकण्याचा आपला डाव साधत आला असें त्यांना वाटत होतें. उत्तर सरहद्दीवरील किल्ल्याच्या टापूच्या बंदोबस्ताकरितां त्यांनीं दोन सेना पाठविल्या होत्या पण बेल्जममध्यें जर्मन

घुसले याची वाट कशी करावयाची ? बेल्जममध्यें घुसलेल्या जर्मन सेनेच्या उत्तरेस अँटवर्पच्या टापूंत एक लाख बेल्जियन होते; शिवाय बेल्जमच्या दक्षिण सरहद्दीवर मॉन्स येथें दीड लाख इंग्रज सैन्य घेऊन जनरल फ्रेंच उभे राहिले होते. शिवाय नामूरचा प्रख्यात किल्ला लीज येथून खालीं उतरणाऱ्या जर्मन सेनेशीं टक्कर देण्यास तयार होता. ज्या तांतडीनें जर्मन सेना गोळा झाली त्याच तांतडीनें फ्रेंच सेना गोळा झाली होती. तेव्हां फ्रेंच सैन्याच्या संख्येसंबंधाचे फ्रेंचांचे अंदाज चुकले होते असें म्हणतां येत नाहीं. २० आगस्ट रोजीं जर्मन सैन्याची जी मांडणी होती व त्या मांडणीस उतारा म्हणून फ्रेंच सैन्याची जी मांडणी करण्यांत आली होती, त्या दोन्ही रचनांकडे पाहिलें असतां जर्मनीची रचना संकटाची व फ्रेंचांची रचना विजयदायक असेंच हिशोबानें सिद्ध करून देतां आलें असतें. पूर्वेकडून फ्रेंच जर्मन मुलुखांत घुसणार आणि बेल्जममध्यें उत्तरेस अँटवर्प व दक्षिणेस मॉन या दोन चापांच्या सांपळ्यांत जर्मन सेना सांपडणार असेंच भविष्य आंकडयांच्या आधारावरून २० आगस्ट रोजीं तिऱ्हाइतांनीं केलें असतें. पण वीस आगस्टपासून अवघ्या दहा दिवसांत म्हणजे सप्टेंबर पहिलीपर्यंत जर्मन सैन्य पारिस शहराजवळ कसें जाऊन धडकलें ? पहिल्या धडकीचा हा मोठा विजय जर्मनीला कसा मिळाला ? फ्रेंचांचा अंदाज कोठें चुकला ? सैन्याच्या संख्येसंबंधानें फ्रेंचांचा अंदाज चुकला नाहीं. कोण किती सैन्य किती वेळांत गोळा करील या संबंधाचे फ्रेंचांचे अंदाज गेल्या बारा महिन्यांत खोटे ठरले नसून रशिया, फ्रान्स व इंग्लंड यांच्या संख्येच्या ताकदीसबंधानें जर्मनीचेच अंदाज खोटे ठरले आहेत. मग पहिल्या धडकीचा डाव फ्रेंचांच्या आंगलट कां यावा ? जर्मनीच्या मशिनगन्सची संख्या, चपल तोफखान्यांची संख्या, मध्यम तोफांचें सामर्थ्य व अवजड तोफांची अचाट शक्ति, वर्ष अखेरीला इंग्लंड फ्रान्स व रशिया यांच्या अनुभवाला जितकी आली तितकी जर महायुद्धाच्या प्रारंभीं फ्रेंचांना माहीत असती तर, महायुद्धाचें स्वरूप कांहीं निराळेंच झालें असतें. शत्रूच्या संख्येसंबंधानें जर्मनीनें कांहीं चुका केल्या, आणि शत्रूच्या तोफखान्यांच्या बळासंबंधानें फ्रेंचांनीं चुका केल्या; आणि या चुकांची कडू फळें बाराहि महिने दोन्ही पक्षांना खावीं लागलीं. २० आगस्टला नामूरच्या प्रचंड किल्ल्यावर जर्मनांनीं हल्ला केला. २१ आगस्टला नामूर पडलें आणि २२ आगस्टला नामूरच्या आसपासचा सर्व कारभार आटपून नामूर पडल्याची बातमी मॉन्स येथें जनरल फ्रेंच

यांना पोंचण्यापूर्वीच जर्मन सेनेनें इंग्रज सेनेला तीन बाजूंनीं गराडा दिला. २२ आगस्टपासून पहिल्या सप्टेंबरपर्यंत मॉन्स येथून इंग्रज सेनेनें आपला सेनाशकट मोडूं न देतां जी अपूर्व पिछेहाट केली ती इंग्रजी लष्कराच्या इतिहासांत चिरस्मरणीय राहील यांत शंका नाहीं. इंग्रजी सेनाशकटाचे त्यावेळीं तुकडे झाले असते तर, पारिस शहरांत जर्मनांचा प्रवेश तत्काळ झाला असता. नामूर पडून इंग्रजांची पिछेहाट होण्याबरोबर त्यांच्या उजव्या बाजूच्या फ्रेंच सैन्याचाहि पराभव झाला आणि त्याही सैन्यास मागें हटावें लागलें. उत्तर पूर्वेच्या बाजूलाहि मेटझच्या जवळ जर्मन तोफांनीं फ्रेंच सैन्याला चांगलाच हात दाखविला. सर्व फ्रेंच सैन्याला मागें हटल्याशिवाय दुसरें गत्यंतरच नव्हतें. कदाचित् तोफांची कुमक जर वेळेवर मिळाली असती तर ऐन नदीच्या उत्तरेकडील डोंगराळ मुलूख सोडून पारिसच्या पूर्वेस व ऐन नदीच्या दक्षिणेस मार्न नदीपर्यंत पिछेहाट करण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. तोफांनीं हा आपला पराभव केला आहे हें फ्रेंचांच्या ध्यानांत आलें नाहीं, फ्रेंच सेनापति जनरल जोफ्रे यांना वाटलें कीं, मोठ्या संख्येनें धाकट्या संख्येचा केलेला हा पराभव आहे. धाकट्या संख्येचा हा असा पराभव होत असतांना लहान लहान घास तिच्या मदतीला पाठविला म्हणजे घासामागून घास गिळत बसून सर्व सैन्याचा फडशा पाडण्यास शत्रूस मदत करण्यासारखें आहे; अशा प्रसगीं बाजू आंगलट आली असतां धाकट्या सैन्याची आस्ते आस्ते पिछेहाट करून ज्या केंद्रांतून मदत पाठवावयाची असते त्या केंद्रस्थानाजवळ धाकटी सेना आणावी आणि सर्व मदत एकदम त्या सेनेस पोंचवून ती सेना शत्रूहून अधिक मोठी करावी असें नेपोलियनचें तत्त्व आहे. या तत्त्वास अनुसरून सेनापति जोफ्रे यांनीं फार कुशलतेनें ५ सप्टेंबर पर्यंत सर्व सेना मॉर्न नदीवर मागें ओढून घेतली, आणि नवीन कुमक एक गड्ढयानें मॉर्न नदीवर पाठवून आठ नऊ सप्टेंबर रोजीं जर्मनीचा मॉर्न नदीवर मोठा पराभव केला. मॉर्न नदीवरील जर्मनांच्या पराभवाचें कारण जनरल जोफ्रे यांचें धिमेपणाचें कौशल्य तर खरेंच, पण त्या बरोबरच फ्रेंच सैन्याच्या सख्येसबंधानें जर्मनांनीं केलेल्या चुकांच्या पदरीं हें अपयश मारणें जरूर आहे. जर्मनांना वाटलें कीं जेवढें जेवढें सैन्य गोळा झालें तेवढें सर्व सरहद्दीवर पाठविण्यांत आलें असून सरहद्दीवर एकदां आपण त्यांचा पराभव केलेला आहे, मग मॉर्न नदीवर या सैन्यास पुन्हां गांठून शेवटचें चिरडून टाकण्यास कां कमी करा ! सख्येसंबंधाच

चुकला आणि मोठ्या विजयाचा लोभ सुटला; त्यामुळें जर्मनांच्या हातून सैन्याच्या हालचालींत घोडयाएवढी मोठीच चूक ह्यावेळीं झाली, आणि त्या चुकीची दुरुस्ती दोन तीन लाख सैन्य बळी देऊनहि जर्मनांना करतां आली नाहीं. इंग्रजांच्या मागें लागलेलें दोन तीन लाख जर्मन सैन्य सप्टेंबरच्या दुसऱ्या तिसऱ्या तारखेस पारिस शहराच्या पश्चिमेस व उत्तरेस पसरलेलें होतें. या सैन्याच्या पिछाडीस सोमनदीच्या उत्तरेचा कॅलेपर्यंतचा सर्व उत्तर–पश्चिम फ्रान्स मोकळा पडला होता, व सोम नदीला धरून कॅलेपर्यंतचा सर्व प्रांत बळकावून बसणें त्या सैन्याला अगदीं सुलभ होतें. पण मॉर्न नदीवर जाऊन एकदम फ्रेंच सैन्याचा फडशा उडवून पारिस जवळच युद्धाची परिसमाप्ति करण्याच्या मोठ्या लोभाला जर्मन सेना बळी पडली. सोमनदी पकडून बसण्याऐवजीं इंग्रज सेनेला वळसा घालून पूर्वेस मॉर्न नदीकडे जर्मन सेनापति जावयास निघाले. इंग्रजांनीं त्यांना आपल्या उत्तरेकडून पूर्वेकडे जाऊं दिले, पण ते खालीं पूर्वेस वळण्याबरोबर लगेच त्यांच्या पिछाडीवर हल्ला करण्यास सुरुवात केली ! मॉर्न नदीवर सर्व जर्मन सेना गोळा झाली खरी पण तेथें काय वाढून ठेवलेलें ? मोठ्या संख्येशीं सामना, अर्थात पराभव. तारीख ६ पासून तारीख ९ सप्टेंबरपर्यंत मॉर्न नदीवर जर्मनांना निकरानें लढावें लागलें आणि आईन नदीवरील चरांच्या रांगा तयार झाल्यानंतर जर्मन सैन्य मागें सरून या चरांच्या चक्रव्यूहाच्या आश्रयानें दहा बारा सप्टेंबरच्या सुमारास जें जाऊन बसलें तें तेव्हांपासून आतांपर्यंत तेथेंच लपून बसलेलें आहे ! बारा सप्टेंबरपासून ऐननदीच्या कांठीं गेल्या अक्रा महिन्यांत विशेषसा फेरबदल झालेला नाहीं. साईसन्स व व्हर्डून या दोन बाजूला जर्मनांनीं एक दोन वेळां उचल खाल्ली व आरगॉन प्रांतांत फ्रेंचांनी पांच सात वेळा पुढें पाऊल टाकण्याचा प्रयत्न केला, पण कोणच्याच पक्षास विशेषसें यश मिळालें नाहीं. ऐन नदीच्या उत्तरेकडील डोंगराळ मुलूख मोठ्या तोफांनी मज़बूत केलेल्या चरांच्या तटबंदीस व या भक्कम तटबंदीपुढें मशिनगन्सनीं सांभाळलेल्या चरांच्या चक्रव्यूहांच्या लहान लहान किल्ल्यांचें जाळें पसरविण्यास फारच सोयीचें आहे. हा मुलुख कबजांत घेऊन चरांच्या तटबंदीनें तो मजबूत करतां यावा म्हणून आपण धावून मॉर्न नदीपर्यंत गेलों आणि ऐन नदीचा बंदोबस्त होण्याबरोबर मागें परतलों, यांत आमचा पराभव कसला असें जर्मनांचें म्हणणें आहे. मशीनगन्स,

हलक्या तोफा, मध्यम तोफा व अवजड तोफा, त्यांचा उपयोग व शक्ति यांच्या संबंधानें जर्मनीचें लष्करी शास्त्र जितकें परिणत स्थितीस आज गेलें आहे तितकें फ्रेंचांचें शास्त्र परिणत झालेलें नाहीं ही गोष्ट खरी आहे. अर्थात् या तोफांच्या जोरावर चालविलेल्या युद्धांत स्वसंरक्षणाच्या समयीं चर कसे खणावे, चरांचे चक्रव्यूह बनवून चक्रव्यूहांत थोडीं माणसें व बऱ्याच मशिनगन्स ठेवून लहानसान किल्ल्याप्रमाणें या चरांच्या चक्रव्यूहाचा उपयोग कसा करून घ्यावा, आणि मागें अंतरावर दुसऱ्या चरांच्या रांगांतून मोठ्या तोफा बसवून मोठ्या तोफांची कुमक चक्रव्यूही किल्ल्यांना कशी पोंचवावी, या सर्व लष्करी कलेचें ज्ञान आज फ्रेंचांहून जर्मनांना अधिक आहे ही गोष्ट खरी. पण या ठिकाणीं असा प्रश्न उद्भवतो कीं ऐन नदीवर चर खणण्याकरितां जर मॉर्न नदीवर सैन्याचा नुसता पडदाच थोडा वेळ उभा करावयाचा झाला, तर सेनापति क्लक यांचें सैन्य पारिसच्या पश्चिमेकडून पूर्वेकडे कशाला नेलें ? सेनापति फॉन बुलो व क्राऊन प्रिन्स यांच्या सैन्यांना तें काम सहज करतां आलें असतें. सेनापति क्लक यांच्या सैन्यानें सोम नदी पकडून सोम नदीच्या मुखापर्यंत चरांची तटबंदी त्यावेळीं निर्माण करावयास पाहिजे होती म्हणजे कॅले घेण्याकरितां जे दोन तीन लाख जर्मन निष्फळ बळी द्यावे लागले ते बळी द्यावे लागले नसते आणि सोम नदीच्या मुखापर्यंतचा सर्व पश्चिम फ्रान्स जर्मनांच्या हातांत सापडून कॅलेचा किल्लाहि अँटवर्पच्या किल्ल्याप्रमाणेंच गाभूळलेल्या फळासारखाच अवजड जर्मन तोफांच्या मुखांत पडला असता. अंदाज चुकला आणि जर्मनांनीं मॉर्न नदीवर मार खाल्ला हीच गोष्ट खरी. मॉर्न नदीवरील जर्मनांचा पराभव, ऐन नदीवरील जर्मनांची चरांची तटबंदी आणि मोठमोठे किल्ले थोड्या अवकाशांत हस्तगत करण्याची जर्मन तोफांची शक्ति, या तीन बाबींना धरूनच पश्चिम रणभूमींत पहिल्या वर्षांतील सर्व गोष्टी घडून आल्या. पराभूत केलेल्या सेनेवर जसें तुटून पडावें त्याप्रमाणें ऐन नदीच्या तटबंदीवर दहा दिवस फ्रेंच सेना तुटून पडत होती आणि वीस सप्टेंबर नंतर ध्यानांत आलें कीं कायम बसण्याच्या इराद्यानें जर्मनांनीं हे चर निर्माण केले असून मागें हटतां हटतां पाठलाग करणारांना कांहीं काळ थोपवून धरण्याकरितां ऐन नदीचा बंदोबस्त केलेला नाहीं. फ्रेंचांना हें ज्ञान व्हावयाच्या सुमारासच जर्मनांनीं अँटवर्पच्या किल्ल्याकडे जाण्यास सुरुवात केली. अँटवर्पचा किल्ला फार मजबूत म्हणून समजला जात असे

व तो कित्येक महिने जर्मनांना दाद देणार नाहीं अशी सर्वांची अटकळ होती. ह्या अटकळीला अनुसरून अँटवर्पला कुमक न पाठवितां ऐन नदीवरील जर्मनांच्या फळीला पश्चिमेकडून वळसा देण्याचा उद्योग फ्रेंचांनीं व इंग्रजांनीं आरंभिला. २० सप्टेंबरपासून हा वळसा देण्यास जो आरंभ झाला, तो पांच सात आक्टोबरपर्यंत चालूच होता. ऐन नदीपासून आरास, लेन्स, लीली, ऑस्ट्रेन्ड, अशा रोखानें जर्मनांचे चर समुद्र किनाऱ्यापर्यंत जाऊन पोंचले आणि त्याच सुमारास जर्मनांच्या मोठ्या तोफाहि अँटवर्प किल्ल्याच्या जवळ गेल्या. ५–७ आक्टोबरला ऑस्ट्रेन्ड येथून तांतडीनें मदत अँटवर्पला पाठविण्यांत आली; पण ९ आक्टोबरला अँटवर्पचा किल्ला पडला आणि १५ ऑक्टोबरच्या सुमाराला ऑस्ट्रेन्ड पर्यंतचा सर्व बेल्जम किनारा जर्मनांच्या ताब्यांत गेला. अँटवर्प घेण्याच्या जर्मनांच्या ह्या उद्योगासंबंधानें असें म्हणणें भाग आहे. कीं, हा उद्योग लष्करी दृष्टीपेक्षां राष्ट्रीय दृष्टीनें करण्यांत आला. अँटवर्पचा किल्ला सर करण्याकरितां दोन लाख सैन्य तरी गुन्तविण्यांत आलेलें असलें पाहिजे. हें एवढें मोठें सैन्य अँटवर्पकडे न पाठवितां जर दक्षिणेस सोम नदीकडे पाठविण्यांत आलें असतें तर ऐन नदीवरील चरांची तटबंदी वायव्य दिशेनें वर सरकत जाऊन ऑस्ट्रेन्डजवळ समुद्रास न मिळतां पश्चिम दिशेने सरकत जाऊन सोम नदीच्या मुखाजवळ इंग्लिश चानलला मिळाली असती, आणि नन्तर दोन चार महिन्यांत कॅले व अँटवर्प हे दोनहि किल्ले आस्ते आस्ते सहज पडले असते. सोम नदीच्या मुखापर्यंत चर लांबविण्यानें जर्मनांच्या लष्करी धोरणाचें मोठें कार्य झालें असतें. इंग्लंड फ्रान्सपासून अलग पडलें असतें. इंग्लंडला फ्रान्सपासून अलग पाडण्याचें लष्करी धोरण जर्मनांनीं त्यावेळीं कां मागें टाकलें ? कॅले घेऊन जें धोरण साधावें म्हणून जर्मनांनीं पुढें दोन महिने अट्टाहास केला तें धोरण सहज साधण्याची वेळ आली असतां जर्मन लष्करानें ती वेळ वाया कशी जाऊं दिली ? सोमनदीपर्यंत कॅलेच्या दक्षिण प्रांताचा दक्षिण किनारा हीं हस्तगत केलीं असतां इंग्लण्ड व फ्रान्स, परस्परांच्या लष्करास कुमक करण्याच्या दृष्टीनें, बऱ्याच अंशी अलग झालें असतें, पण ह्या अलगपणापेक्षां दुसरा एक अलगपणा जर्मनांच्या दृष्टीनें या युद्धांत अधिक महत्वाचा होता; आणि तो अलगपणा घडवून आणण्याकडे जर्मन कारस्थानांनीं लक्ष पुरविलें होतें. तुर्कस्थानचा बांध मध्यें घालून डार्डानेलिसच्या मार्फत रशियाला इंग्रजांची व

फ्रेंचांची कुमक न मिळेल असा उद्योग जर्मनांनीं याच सुमारास आरंभिला होता. गोवेन आणि ब्रासला हीं जर्मन फ़ूझरें तुर्की राजधानींत पोंचल्यामुळें तुर्की आरमारांत नवी महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली होती. पहिल्या पासून जर्मनीकडे ओढा असलेला एन्वर पाशांचा तरुण तुर्काचा पक्ष फ्रान्समधील पहिल्या धडकीच्या विजयामुळें उघड उघड जर्मनीच्या बाजूला कलंडला होता; पण मार्न नदीवरील पराभवामुळें व रशियानें ऑस्ट्रियावर केलेल्या जोराच्या स्वारीमुळें तरुण तुर्कांच्या उचंबळ्यास जरा ओहोटी लागली होती. तरुण तुर्कांना उत्तेजन मिळेल असलें कांहींतरी शतकृत्य करून दाखविणें त्यावेळीं जर्मनीला भाग होतें. युरोपच्या इतिहासांत फार प्रसिद्ध असलेला अँटवर्पचा किल्ला घेतल्यानें तरुण तुर्कांस नवीन उत्साह उत्पन्न झाला, आणि तुर्कस्थान जर्मनीच्यातर्फे महायुद्धांत सामील होऊन फ्रान्स व इंग्लण्ड ह्यापासून रशियाला अलग पाडण्याचें साधलें, पण इंग्लंड अलग पाडण्याचें गमावलें. आक्टोबर ९ ला अँटवर्पचा किल्ला पडून १६ आक्टोबरला ऑस्ट्रेन्ड पर्यंतचा बेल्जम किनारा जर्मनांच्या ताब्यांत गेल्यानन्तर जें गमाविलें होतें तें संपादण्याचा उद्योग जर्मनांनीं आरंभिला. कॅले व कॅलेचा दक्षिण किनारा हस्तगत करून घेण्यास आरास व लाबासी यैथून चालं करून जाणें सोयीचें होय. ह्या दोनहि ठिकाणांहून जर्मनांनीं पुढें चाल करून जाण्यास प्रयत्न केला. पण फ्रेंचांनीं चांगला अडथळा केल्यामुळें फ्रेंचांची फळी फोडण्यापेक्षां इंग्रजांची फळी फोडणें सुलभ जाईल, असें जर्मनांना वाटलें. इंग्रजी सेनेला जर्मन त्यावेळीं कःपदार्थ समजत ! इंग्रजांना धुडकावून लावूं असल्या घमेंडीनें १७–१८ आक्टोबरपासून जर्मनांनीं यिप्रेसवर जोरानें हल्ला करण्यास सुरवात केली. हे हल्ले २१ नोव्हेंबरपर्यंत एकसारखे जोरानें चालू होते. ह्या एक महिन्याच्या लढाईंत सुमारें एक लाख इंग्रजांवर पांच लाख जर्मन तुटून पडत होते. या यिप्रेसच्या लढाईंत इंग्रज सेना इतक्या शौर्यानें व निकरानें लढली कीं २१ नोव्हेंबरनंतर इंग्रजांची फळी फोडण्याचा नाद जर्मनांना सोडून द्यावा लागला आणि इंग्रज सेना पोकळ नसून भरीव आहे असें जर्मनीच्या अनुभवास येऊन इंग्रजी शौर्यास सलाम करून जर्मनांना आपले तोंड चरांच्या गुहेंत लपवावें लागलें. २१ नोव्हेंबरनंतर तीन महिने हिवाळ्यांत पश्चिम रणभूमि शांत होती. लाबासी वगैरे ठिकाणीं किरकोळ चकमकी झाल्या;

पण एकमेकांनीं एकमेकांस चिमटे घेण्यापलिकडे विशेष कांहींच कोणी केलें नाहीं. तारीख १२ मार्च रोजीं नौचापेली येथें इंग्रजांनीं जर्मनांवर तोफांचा भडिमार फार भयंकर केला. संबंध बोअर युद्धांत जेवढा दारूगोळा खर्च झाला नाहीं तेवढा दारूगोळा नौचापेली येथें तीन दिवसांत खर्च झाला आणि एक खेडें मिळण्यापलिकड कांहीं फायदा झाला नाहीं. मार्च महिन्यांत फ्रेंच आरगोन प्रांतांत असेच हल्ले करीत होते, पण भरपूर दारूगोळा जवळ असल्याशिवाय असले हल्ले निष्फळ होतात, हें फ्रेंचांच्याहि तेव्हांच ध्यानांत आलें. एप्रिल महिना इंग्रज व फ्रेंच स्वस्थ होते, मे महिन्यांत रशियावरील ग्यालिशियांतील जर्मनांची जंगी स्वारी सुरू व्हावयाची होती. त्यावेळीं इंग्रज व फ्रेंच आपणांवर उलट हल्ले केल्यावांचून रहाणार नाहींत हें जर्मनी ओळखून होता म्हणून १७ एप्रिलपासून यिप्रेस येथें जर्मनीनें विषारी धुराच्या सहाय्यानें इंग्रजांवर आपण होऊन हल्ला करण्यास सुरुवात केली. यिप्रेसची ही दुसरी लढाई १७ एप्रिलपासून १७ मे पर्यंत चालली होती. या लढाईंत दोन चार मैल इंग्रजहि मागें हटले व दोनचार मैल जर्मनहि मागें हटलें. १० मेच्या सुमारास फ्रेंचांनीं आपल्या जंगी हल्ल्यास सुरुवात केली. १० मे पासून १० जूनपर्यंत आरास व लाबासी या टापूंत फ्रेंच तोफखाना व फ्रेंच सेना जर्मनांवर तुटून पडत होती. ग्यालिशियन युद्धाच्या वेळींच फ्रेंचांनीं हा जंगी हल्ला चढविला होता, हें विसरतां कामा नये. मार्च–एप्रिलमधील फ्रेंचांच्या हुलकावण्या मेटझच्या बाजूच्या होत्या. मे महिन्यांतील जंगी हल्ला त्याच बाजूला होईल असें जर्मनांना त्यांनीं भासविलें होतें, पण मे महिन्यांतील खरा हल्ला आरास, लाबासी या टापूवरच करण्यांत आला. लष्करी धोरणाच्या दृष्टीनें विचार केला असतां हाच टापू फ्रेंचांच्या हल्ल्यास योग्य. ऐन नदीच्या उत्तरेकडचा प्रांत डोंगराळ, लहान सान उंचवट्यालाहि जर्मनांनीं किल्ल्याचें रूप दिलेलें ! अशा ठिकाणापेक्षां लाबासी व आरास येथील सपाट मैदानांवर लढणें बरें. शिवाय कॅले घेऊन इंग्रजांना व फ्रेंचांना अलग करण्याचा जर्मनांचा डाव लाबासी व आरास या टापूंतील जर्मनांना हांकून लावल्यानें कायमचा फसणार ! तेव्हां तारीख १० मे च्या सुमारास आरास व लाबासी यांच्यामधील लेन्सच्या रोखानें फ्रेंचांनीं जेव्हां जंगी हल्ला सुरू केला त्यावेळीं जर्मनीचें एक मोठें लष्करी धोरण कायमचें बुडणार असें सर्वांना वाटलें. ग्यालिशियन युद्धास आरंभ झाला होता त्या दृष्टीनें १० मे ही तारीख फ्रेंचांच्या

जंगी हल्ल्यास उचितच होती. शिवाय दुसरें एक राजकीय कारण या हल्ल्याच्या पाठीशीं होतें; महायुद्धांत सामील व्हावें किंवा कसें याचा विचार इटली त्यावेळीं करीत होता. इटलीला त्यावेळीं प्रोत्साहन मिळावें म्हणून कांहीं तरी विशेष गोष्ट करून दाखविणें फ्रेंचांना भाग होतें. तारीख १० मे च्या जंगी हल्ल्यास फ्रेंचांनीं सुरुवात करण्याबरोबर पहिल्या तडाख्यासरशी फ्रेंचांनी तीन चार गांवें घेतलीं. आल्बेन, कॅरेन्सी, नॉव्हेली, सेंटव्हास, व सौचेजचा बराच भाग एक आठवड्यांत घेतला. पण सौचेज खेड्याच्या पूर्वेकडील चरांच्या चक्रव्यूहांत मेच्या दुसऱ्या पंधरवड्यापासून फ्रेंच लोक जे गुरफटले गेले ते मे, जून, जुलै अखेरपर्यंत तसेच कायम खिचपत पडले. या सौचेजच्या लढायांत जर्मन चरांचें खरें स्वरूप प्रकट झालें. चरांच्या एका मागून एक लांबलचक रांगाच केवळ नसतात तर पहिली रांग व दुसरी रांग यांच्यामधील दोन तीन मैल रुंदीच्या टापूंत चरांचे लहान लहान चक्रव्यूह तयार करून मशिनगन्सच्या सहाय्यानें ह्या चक्रव्यूहांना चिमुकल्या किल्ल्यांचें स्वरूप दिलेलें असतें! या चिमुकल्या किल्ल्यांमागें पुन्हां एक चरांची जंगी रांग असते. ह्या चरांत तोफा असतात. या तोफांच्या मागेंहि चिमुकल्या किल्ल्यांचें जाळें पसरून ठेवलेलें असून त्याच्या मागें तोफांच्या चरांची तिसरी रांग असते. म्हणजे एकंदरींत तोफांचे लांबलचक तीन चर असतात; आणि या तीन चरामध्यें चरांच्या चक्रव्यूहाच्या चिमुकल्या किल्ल्यांचीं दोन जाळीं पसरलेलीं असतात. तोंडावरच्या तोफांवर एकसारखा तोफांच्या गोळ्यांचा वर्षाव करून बिनीच्या तोफा मागें हटवाव्या आणि सैन्यानें चाल करून जावें तों चिमुकल्या किल्ल्यांच्या पहिल्या जाळ्यांत हल्ला करणारें सैन्य अडकून पडतें! या पहिल्या जाळ्यांचे धागे तोडून दुसऱ्या जाळ्यास पोंचण्यास आठ दहा दिवस सहज घालवावे लागतात. आणि आठ दहा दिवसाचा असा अवकाश मिळाला म्हणजे तिसरें जाळें त्या वेळांत जर्मन निर्माण करतात. म्हणजे बिनीच्या तोफांची फळी फोडण्याचा खटाटोप फुकट जातो. चरांच्या लहान लहान किल्ल्यांचें दुपद्री तिपद्री जाळें, मशिनगन्सचा भरपूर पुरवठा, आणि मोठ्या तोफांचा पाठिंबा, यांच्या सहाय्यानें थोड्या लोकांनीं मोठी सेना थोपवून धरण्याची युक्ति जर्मनीनें पश्चिम रणभूमींत अमलांत आणली असून सैन्याचें पुष्कळ बळ रशियाच्या अंगावर फेंकलें आहे, असें फ्रान्सला मे–जूनच्या हल्ल्याच्या वेळीं समजून चुकलें. जुलई महिना जर्मनीच्या या

युक्तीवर कोणची मात्रा चालवावी यांचा विचार करण्यांत जाऊन आगस्ट प्रारंभीं महायुद्धाचें पहिलें वर्ष संपलें.

पूर्व व दक्षिण सरहद्द

जर्मनीनें महायुद्धाचे पहिले तीन महिने फ्रान्सच्या बाजूचा बंदोबस्त करण्यांत घालविले, आणि नंतर जर्मनीचें लक्ष रशियाकडे लागलें. फ्रान्सचा बंदोबस्त केल्यानंतर रशियाच्या अंगावर तुटून पडावयाचें आणि रशियाला पूर्णपणें चिरडून महायुद्धाचा निकाल आपल्यातर्फे लावून घ्यावयाचा असें धोरण जर्मनीचें पहिल्यापासून होतें, व त्या धोरणाला अनुसरून जर्मनी आतांपर्यंत वागत आला आहे. रशिया आपल्या हातून चिरडला जात नाहीं अशी प्रत्यक्ष रणांगणावर खात्री झाल्यानंतर जर्मनी रशियाचा पिछा सोडील, तोंपर्यंत सोडणार नाहीं, अशी खात्री होण्यास दुसऱ्या वर्षाचेहि तीनचार महिने जावे लागतील. म्हणजे १९१५ सालच्या प्रारंभाला जर्मनीची अशी खात्री होईल कीं इंग्लण्ड काय, फ्रान्स काय, किंवा रशिया काय कोणालाच आपणांस चिरडतां येत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर तीन, चार, पांच वर्षे हें महायुद्ध सारखें चालून अखेरीस दमांत उखडून पडण्याशिवाय स्वतःचे नशिबीं दुसरें तिसरें कांहीं लिहिलेलें नाहीं. दमांत उखडून पडण्याची भीति सांप्रतच जर्मनीस थोडी थोडी वाटत आहे, पण रशियावर मिळविलेल्या पोकळ व भाकेदार विजयाच्या दिव्य वस्त्रालंकाराच्या पांघरुणाखालीं दुबळें होत चाललेलें हृदय सांप्रत तो झाकून ठेवीत आहे. नेपोलियनच्यावर आमच्या सैन्यानें ताण केली असें जरी बाहेरून तो ठासून ओरडत आहे तरी हृदयाचे ठोके निःसत्व होत चाललेले आहेत, हें त्याच्या कानांत स्वच्छपणें ऐकूं येऊं लागलें आहे. रशिया चिरडला जात नाहीं अशी पक्की खात्री झाल्यावर रशियाच्या बाजूलाहि चरांच्या चक्रव्यूहांत बंदुका व तोफा लपवून ठेवून कॅलेच्या रोखानें पुन्हां एकदां शेवटची स्वारी करून इंग्लण्ड व फ्रान्स यांना अलग करण्याचा पुन्हा जारीनें प्रयत्न करण्यांत येईल, असा अन्दाज आहे. या कामांतील जर्मनीच्या कपाळाचें पूर्वीचें अपयश पुढेंहि जर्मन रक्ताच्या प्रवाहानें धुतलें जाणार नाहीं, हें सांगणें नकोच. प्रथम प्रथम रशियाकडे दुर्लक्ष करावयाचें आणि नंतर रशियाचा पिच्छा पुरवून रशियाला चिरडून टाकावयाचें, या धोरणानें रशियाशीं जर्मनी कसा लढला तें आतां पाहूं. रशियासंबंधानें जर्मनीनें पहिली चूक अशी केली कीं रशियाच्या हातून मोठें

सैन्य लवकर गोळा होणार नाहीं, असें मानून एकट्या आस्ट्रियासच रशियाशीं त्यानें लढूं दिलें. या चुकीची दुरुस्ती करितां करितां गेल्या मे महिन्यापर्यंत रशियाकडील बाजू ऑस्ट्रियाच्या आंगलट आली आणि ऑस्ट्रियास आवरून धरण्यापलिकडे पहिले नऊ महिने जर्मनीस कांहीं करतां आलें नाहीं. ७ ऑगस्टला रशियानें जर्मनीच्या ईस्ट–प्रशिया प्रांतावर स्वारी केली आणि १६ ऑगस्टच्या सुमाराला कानिंग्जबर्ग किल्ल्याजवळ रशियन सैन्य येऊन थडकले. जर्मनी घाबरला. पूर्व प्रशियाच्या सरहद्दीवरील जंगलांची, दलदलीची व चोरवाटांची पूर्ण माहिती असलेले वृद्ध सेनापति हिंडेनबुर्ग यांनीं रशियन सैन्याला बरेंच आंत घेऊन दलदलींच्या कोंडमाऱ्यांत टॅनेनबर्ग येथें रशियन सैन्याला वेढलें आणि ३१ आगस्ट रोजीं रशियन सैन्याचा नाश करून रशियन सेनापति सॅन्सोनोफ यांनाहि रणांगणावर देह ठेवण्यास लाविलें. टॅनेनबर्गच्या ह्या विजयानंतर रशियन सैन्याचा पाठलाग नीमेन नदीपर्यंत जर्मन सैन्यानें केला, पण २५ सप्टेंबरनन्तर आगस्टोव्हच्या जंगलांत जर्मन सेनेची फार खराबी झाली आणि सेनापति हिंगेनबुर्ग यांना स्वतःच्या हद्दींत परत यावें लागलें. दक्षिणेस ऑस्ट्रिया प्रथम प्रथम लुबलीनच्या रोंखानें थोडासा पुढें गेला, पण आगस्ट अखेरीपासून रशियाला एकसारखे विजय मिळून तारीख ३ सप्टेंबर रोजीं लेंबर्ग शहर रशियानें घेतलें, आणि सप्टेंबर अखेरीस प्रेजमिसलचा किल्ला घेऊन क्रॅकोच्या पूर्वेस शंभर मैलांवर रशियन सैन्य येऊन थडकलें! ऑस्ट्रियावरील रशियाचा हा दाब थोडा हलका पडावा म्हणून सेनापति हिंडेनबुर्ग यांनीं ऑक्टोबर प्रारंभापासून वार्सावरील पहिल्या स्वारीस सुरुवात केली. १० ऑक्टोबरला जर्मन सैन्य लोड्ज जवळ गेलें; आणि १६ ऑक्टोबरला वार्सा शहर जर्मन घेतात कीं काय अशीं स्थिति येऊन पोचली. ह्याच सुमाराला पश्चिमेस अँटवर्पचा किल्ला पडला होता. वार्साचाहि किल्ला पडला अशी खोटीच कंडी पिकवून जर्मनीनें त्यावेळीं तुर्कांचा इस्तबल किल्लाहि महायुद्धांत सामील करून घेतला! असो. रशियन सेनापति ग्रँड ड्यूक निकोलस यांनीं १६ ऑक्टोबरचे सुमारास वार्साच्या उत्तरेस व दक्षिणेस मोठें सैन्य गोळा केलें आणि १९ ऑक्टोबरपासून जर्मनांना मागें हटावयास लावून ऑक्टोबर–अखेरीस सेनापति हिंडेनबुर्ग हे पोसनजवळ स्वतःच्या सरहद्दींत येऊन बसले. याच सुमारास यिप्रेसची लढाई मोठी जोरजोरानें लढली जात होती. अर्थात नोव्हेंबर

महिना संपेपर्यंत जर्मनांना मूग गिळून स्वस्थ–बसावें लागलें. वार्सावरील पहिल्या स्वारीच्या वेळीं वार्साला मदत पोचावी म्हणून क्रॅकोकडील रशियन सैन्य जरा आखडून धरावें लागलें व त्यामुळें प्रिजमिसलचा किल्ला थोडा वेळ आस्ट्रियाच्या ताब्यांत गेला. नोव्हेंबर प्रारंभापासून ऑस्ट्रियावरील आपल्या स्वारीस रशियानें पुन्हां सुरुवात केली आणि प्रिजमिसल किल्ला घेऊन नोव्हेंबरच्या पहिल्या आठवड्यांत क्रॅकोच्या टापूंत रशियानें जोराच्या युद्धास सुरुवात केली. कार्पेथियन पर्वतावरील घाटांना रशियाची तंबी बसली आणि क्रॅको आपल्याला संभाळतां येईल कीं नाहीं याचीच शंका ऑस्ट्रियनांना वाटूं लागली. अर्धामुर्धा सर्व्हिया जिंकून पुढें गेलेलें ऑस्ट्रियन सैन्य मागें घ्यावें लागलें आणि यिप्रेसची लढाई ढिली करून, कॅलेचा नाद सोडून देऊन जर्मनीला ऑस्ट्रियाच्या मदतीकरितां पूर्वेकडे यावें लागलें. नोव्हेंबरच्या दुसऱ्या आठवटयांत क्रॅकोच्या बाजूस घनघोर युद्ध होईल असा अंदाज रशियानें बांधला, पण क्रॅकोच्या बाजूस मोठया खटाटोपाचें नुसतें अवडंबर दाखवून १५ नोव्हेंबरच्या सुमारास वार्टना व व्हिश्चुला या दोन नद्यांमध्यें सैन्य घुसून सेनापति हिंडेनबुर्ग यांनीं वार्सावरील दुसऱ्या स्वारीस सुरुवात केली. सेनापति मॅकेन्सेन यांच्या हाताखालचे जर्मन सैन्य २३ नोव्हेंबरला लीज शहरांत पुन्हां शिरलें; आणि डिसेंबर आरंभाला झुरा नदीचा कांठ जर्मनीनें गांठला. ८ डिसेंबरला झुरा नदी ओलांडून रशियाच्या वार्सावरील मुख्य फळीवर सेनापति मॅकेन्सेन यानें जोराचे हल्ले करण्यास सुरुवात केली. आठ डिसेंबरपापून जानेवारीपर्यंत तीन आठवडे व पुढें जानेवारींतहि दहा पंधरा दिवस वार्सा घेण्याकरितां जर्मनीनें लाख दीड लाख लोक बळी देऊन आटोकाट धडपड केली, पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. थोडासा उपयोग एवढाच झाला कीं, ८ डिसेंबरच्या सुमारास अगदीं क्रॅको शहराजवळ येऊन पोंचलेलें रशियन सैन्य डुनाजी नदीपर्यंत मागें हटलें, आणि डुक्ला घाटांतून खालीं उतरणाऱ्या ऑस्ट्रियन सैन्याला क्रॉस्नोपर्यंत जातां आलें. जानेवारी महिना अशा रीतीनें गेला. फेब्रुवारीच्या प्रारंभाला वार्सावर जनरल मॅकेन्सननें पुन्हां हल्ले केले. समोरून हल्ले करून कांहीं यश मिळत नाहीं असें पाहून फेब्रुवारीच्या दुसऱ्या आठवड्यांत नीमेन नदी ओलांडून वार्सा पेट्रोग्राड रेल्वे मोडण्याचा सेनापति हिंडेनबुर्ग यांनीं प्रयत्न केला; पण नीमेन नदीवर हात टेकून फेब्रुवारी अखेर स्वतःच्या सरहद्दीकडे परत यावें लागलें. नीमेन

सं. निबंध
ता. 1/12/50

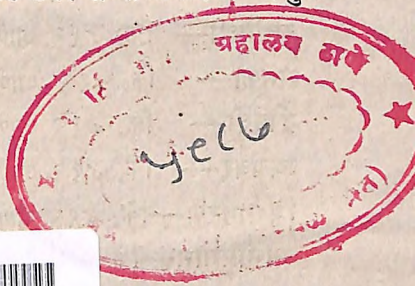
प्रमाणें नॅरू नदीहि कबजांत घेण्याचा याच वेळीं प्रयत्न करण्यांत आला आणि ता. २० फेब्रुवारी रोजीं प्राजनीज शहर जर्मनांनीं घेतलें, पण फेब्रुवारी अखेरीस प्राजनीज सोडून जर्मनांना मागें हटावें लागलें. मार्च महिन्यांत वार्सा, नॅरू किंवा नीमेन ह्या बाजूला जर्मन स्वस्थ बसून होते. मार्च आणि एप्रील हे दोनहि महिने महायुद्धाचे पहिल्या वर्षांत रशियाला मोठ्या विजयाचे गेले. हे दोनहि महिने रशिया ऑस्ट्रियाला एकसारखा तुडवीत होता; रशियानें यावेळीं बुकोव्हिना प्रांत घेतला; २२ मार्चला प्रिजमिसलचा किल्ला रशियानें घेतला, आणि एप्रिल अखेर युझाक घाट शिवाय करून कार्पेथियन पर्वताचें सर्व घाट रशियाचे ताब्यांत जाऊन डुकला घाटानें रशिया हंगेरियाच्या मैदानावर उतरूंहि लागला. मार्च व एप्रिल हे दोनहि महिने कार्पेथियन पर्वताचें महायुद्ध झालें. एप्रिल महिन्यांत जर्मन सैन्य ऑस्ट्रियाच्या मदतीस धावलें. बुकोव्हिना प्रांतांतून रशियाला त्यानें प्रथम मागें हटविलें आणि युझाक घाटांतून खालीं उतरून रशियन सैन्यावर हल्ला चढविला. रशियाला वाटलें कीं जर्मन म ऑस्ट्रियन सैन्याचें मुख्य बळ युझाक घाटाच्या बाजूला एकवटलें असून तेथेंच त्याचें कंबरडें मोडलें पाहिजे. युझाक घाटाकडे रशियाच्या मोठ्या तोफा गेल्या, दारूगोळ्याचा सांठा तेथेंच आला, आणि सैन्याचें बळ कार्पेथियन पर्वताच्या मध्यावर बेसुमार फेंकण्यांत आलें. कार्पेथियन पर्वतावरील या लढाईत रशियाचा प्रत्यक्ष नाहीं तरी अप्रत्यक्ष पराभव झाला. युझाक घाट मिळाला नाहीं तो नाहींच, पण दारूगोळा बेसुमार खर्च होऊन दारूगोळ्याच्या पुढील दिवाळ्याचा खरा आरंभ युझाक घाटांत झाला ! कार्पेथियन पर्वताच्या मध्यभागांवर एप्रिल महिन्यांत रशियास गुन्तवून ठेऊन एप्रिल महिन्यांतच वार्साचा टापू सोडून सेनापति मॅकेन्सन यांना क्रॅकोच्या टापूंत जर्मनांनीं आणिलें. तेथें दोन हजार तोफा गोळा झाल्या; सात आठ लाख सैन्य जमलें; आणि तोफांच्या गोळ्यांचे पर्वतच्या पर्वत रचण्यांत आलें; २८ एप्रिलला सेनापति मॅकेन्सन यांच्या नव्या सैन्यानें गार्लिश शहर घेतलें; तारीख २ मे ला डुनाजी नदीवर रशियाची फळी फोडली; ११ मे ला सॅन नदी गांठून प्रेजमिसलचा निम्मा मार्ग आक्रमिला; ३ जूनला प्रिजमिसल घेतलें; व २२ जूनला लेंबर्ग शहरांत जर्मन शिरले ! जून अखेर लेंबर्गच्या पूर्वेस लोटालिपा नदीच्या पलीकडे रशियन सैन्य गेलें, आणि सेनापति मॅकेन्सन हे

उत्तरेस ल्यूबलिन व खोल्म रेल्वेवर चाल करून गेले. जुलईच्या प्रारंभाला सेनापति हिंडेनबुर्ग यांनीं उत्तरेस रिगा व कोव्हनो यांच्या रोखानें, आणि मध्यावर नेरू व नीमेन ह्यांच्या रोखानें चाल करण्यास सुरुवात करून दक्षिणेकडील सेनापति मॅकेन्सन यांच्या हल्ल्यास एकदम दुजोरा दिला, आणि आगस्टच्या प्रारंभाला वार्सा शहर सोडून देण्यास भाग पाडण्याइतकी रशियाची स्थिति करून नेपोलियनासहि मागें टाकणाऱ्या आपल्या लष्करी हालचालीच्या दिमाखांत सेनापति हिंडेनबुर्गे यांनीं महायुद्धाचें पहिलें वर्ष संपवून दुसऱ्या वर्षास आरंभ केला.

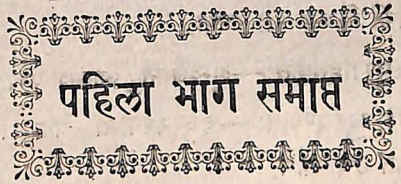
किरकोळ गोष्टी

युरोप खण्डाबाहेर आफ्रिका व एशिया या दोन खण्डांतहि महायुद्धाच्या ठिणग्या पहिल्या वर्षांत दृष्टीस पडल्या. आगस्ट आणि सप्टेंबर महिन्यांत ऑस्ट्रेलियन लोकांनीं पासिफिक महासागरांतील जर्मनीचें ठाणें घेतलें. तारीख १० नोव्हेंबरला जपाननें चीनमधील जमनीचें ठाणें घेतलें. पश्चिम आफ्रिकेमध्यें २७ आगस्टला जर्मनीचें टोगोलँड पडलें. पहिल्या वर्षांत कॅमेरूनचा बराचसा भाग फ्रेंचांनीं काबीज केला व पूर्व आफ्रिकेला इंग्रजानीं तंबी दिली. दक्षिण आफ्रिकेंतील सर्व जर्मन वसाहत जनरल बोथा ह्यांच्या हातांत गेली. किरकोळ बाबींत तुर्कांचें युद्ध विशेष महत्वाचें असून डार्डानेलिसवरील इंग्रजांच्या हल्ल्याच्या दिवसापासून पश्चिम किंवा पूर्व रणभूमिइतकें महत्त्व या युद्धासहि आस्ते आस्ते येऊं लागलें आहे. तुर्क महायुद्धांत सांमील झाल्यानें रशिया अलग पडला. या अलगपणाचे अनिष्ट परिणाम गेल्या मे महिन्यापासून पूर्णपणें दृष्टीस पडू लागल्यामुळें तुर्कांचा अडथळा दूर करणें हें पश्चिम रणभूमीवर जय मिळविण्या इतकेंच महत्वाचें झालें आहे. तारीख १ नोव्हेंबरला तुर्कस्थान युद्धांत सामील झालें. लगेच इराणी आखातांत हिंदी फौज शिरली आणि इंग्रजांनीं २३ नोव्हेंबरला बसरा आणि २९ नोव्हेंबरला कुर्ना घेतलें. एप्रिल–मे महिन्यांत तैग्रीस नदीवर आरमाराच्या पलीकडे आणि युफ्रेटीस नदीवर नासीरेच्या पलीकडे इंग्रजांनीं तुर्कांना पिटाळून लावलें. डिसेंबरच्या अखेरीस जानेवारीच्या प्रारम्भाला काकेशियस प्रांतात सारिकामिश येथें मोठ्या तुर्की सेनेचा पराभव केला. फेब्रुवारीच्या तीन चार तारखेला तुर्कांनीं सुवेजच्या कालव्यावर हल्ले चढविले, पण त्यांत त्यांची पूर्ण फजिती झाली. सुवेजच्या बाजूला, काकेशियस प्रांतांत, व इराणांत तुर्कांनीं जी टुरटूर चालविली

हीती ती कायमची बन्द पडावी म्हणून मार्च महिन्यांत इंग्रजी आरमारानें डार्डानेलिसवर हल्ला केला. डार्डानेलिसच्या अरुंद नरडींत शिरण्यांच्या जवळ जवळ इंग्रज व फ्रेंच लढाऊ जहाजांची प्रगति झाली होती, पण पाणबुड्या बोटी, टार्पेडो व सुरुंग यांच्या माऱ्यानें चारपांच लढाऊ जहाजें बुडल्यामुळें नुसत्या आरमाराकडून डार्डानेलिसचें तोंड उघडण्याचा प्रयत्न सोडून देण्यांत आला आणि एप्रिल तारीख चोवीस पंचवीसच्या सुमारास इंग्रजी सैन्य डार्डानेलिसच्या मुखाजवळील शेंड्यावर उतरविण्यांत आले. ह्या शेंड्याजवळील आकिबाबा नांवाची महत्वाची टेकडी अर्धवट काबीज करण्यांत चाळीस पन्नास हजार लोक मेले व जखमी झालें; आणि आकीबाबाचें डोकें गांठून पलीकडे उतरण्याच्या अगोदरच महायुद्धाचें पहिलें वर्ष संपलें.







आमच्याकडे मिळणारी पुस्तकें

श्री. कृ. प्र. खाडिलकरांचीं नाटकें

संगीतमाला.

बायकांचें बंड— किं. ८१२ आणे.
सावित्री— किं. ८१२ आणे.
मेनका— किं. ८१२ आणे.
द्रौपदी— किं. ८१२ आणे.
स्वयंवर— किं. ८१२ आणे.
विद्याहरण—किं. ८१२ आणे.
मानापमान—किं. ८१२ आणे.

गद्यमाला.

कीचक वध— किं. ८१२ आणे.
कांचनगडची मोहना— किं. ८१२ आणे.
सवाई माधवराव— यांचा मृत्यु— किं. ८१२ आणे
भाऊबंदकी— किं. ८१२ आणे
प्रेमध्वज— किं. ८१२ आणे
सत्त्वपरीक्षा— किं. ८१२ आणे
सवतीमत्सर—किं. ८१२ आणे

श्री. य. कृ. खाडिलकरकृत कादंबऱ्या:— सदानंद, संसार शकट, आज़काल, प्रत्येकीं किंमत १॥ रुपया.

श्री. के. रा. पुरोहितकृत:—शून्यजगत्, आकाश पुष्प, प्रत्येकीं किं. २ रु.

श्री. भा. रा. धुरंधरकृत:—९० रुपयांचा चेक किंमत १॥ रुपया, गीता बोध किंमत ८६ आणे.

पुस्तकें मिळण्याचीं ठिकाणें—'नवा काळ' ऑफीस मुंबई;
चित्रशाळा दुकान–मुंबई, व पुणें; व सर्व बुकसेलर्स.

म्यानेजर—नवा काळ, मुंबई.